

84
A39

ЧИНИЗ
АЙТМАТОВ
2

К
НО
УРА
Ком
ИДЛ

6.8

ТАНДЛАНГАН
АСАРЛАР

ИККИ
ТОМЛИК

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

ИККИНЧИ
ТОМ

ҚИСҚАЛАР
ВА
ХИКОЯЛАР

1102

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAYLIE VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Фафур Фулом ноҳидати
Адабиёт ва санъат
нашрияти

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAYLIE VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

С (куп.)
А 39

Айтматов, Чингиз.
Талантан асарлар. Икки томлик. Т., Адабиёт ва санъат наш-
рият, 1978.
Т. 2. Куссадар ва хикоялар. 1978. 392 б.

Атоқли кыргыз совет азуучиси, Ленин ва Давлат мукофотлари даярлат-
ты Чингиз Айтматовнинг икки томлик «Талантан асарлар»и нашр этилмоқда.
Иккинчи томага «Бугунгыз», «Биринчи муаллим», «Сомон йули», «Ок кенди»,
«Кабил кускалар», «Ок ёмгур», «Рақиблар», «Байрамтол сохилдарыда» номд.
хикоялар киргизилди.

Айтматов, Чингиз. Избранные произведения. В 2-х т. Т. 2. Повес-
ти и рассказы.

С (Кир)

70403-53
А 352 (06)-78 147-78

БҮТАКУЗ

Булдоқдан эндигина ярим чesак сув олган ҳам эдимки, дашт бўйлаб кучли кийкирик янради:

— Ҳе-э-эй! Академик, тумшугингга туширама-ан! Мен кулоғимни динг қилиб, тошдай қотиб турадим. Аслида исмим Камол, бу ерда Академик деб лақаб қўйинган эди. Ҳа, ўйлаганимдай бўлиб чиқди. Нариги томондан тракторнинг «тир-р» эгган овози эшитилмасди. Тумшугимга туширмоқчи бўлган одам ўша, Абубакир. У яна дағдага солиб роса сўкадиган бўлди-да, ҳатто мушт кўтаришдан ҳам қайтмайдиганлардан у. Сув етказиб беришга улгура олмаган, тракторлар икки-та, мен бўлсам якка ўзим. Шунга қарамай, манави якка от-аравада уларга сув ҳам, ёниги ҳам, мой ҳам, яна бошқа бадо-баттарларни етказиб беришим керак. Тракторлар бўлса бу атрофда яккаю ягона ҳисобланган булдоқдан тобора узоқлашиб борарди. Улар ёниги цистерналари сақланадиган бирдан-бир шийпонимиздан ҳам борган сайин олтишани кетмоқда. Шийпонни ҳам яқинроққа кўчиришга уриниб кўрдик, ammo қаяқда дейсиз, у ҳам сув билан боғлиқда. Абубакирга ўхшаганлар бўлса буни тушунишни ҳам истамайди: «Тумшугингга соламан!—деб бақиргани-бақирган.—Менинг бу ерда озгидан сўлагги оқиб юрган ландавур студентни деб бекорра вақт ўтказишга тоқатим йўқ»,— дейди.

Мен эса у ўйлагандек студент ҳам эмасман. Ҳатто институтга киришни ҳаёлимга ҳам келтирмаганман. Мактабни тутатиним биланоқ шу ерта — Анорхой даштга келган эдим. Бизни бу томонга юбораётганларида мажлисда ҳаммамизни, шу жумладан мени ҳам: «Қўриқ ерларни забот этувчи донгдорлар, янги ўлкаларни кашф этувчи кўркмас ташаббускорлар!» деб аташган эди. Дастлаб шунақа эдик, энди-чи? Айташга ҳам уяласан киши: «Академик». Бу лақабни мента Абубакир қўйган. Бунга ўзим айбдорман. Қўнглимдагини яшира олмаيمان, худди ёш боладек ўз-ўзимга гапириб, ҳаёлларга берилиб кетаман, кейин одамлар мендан кулиб юришадди. Лекин улар бунинг учун мен эмас, мендан кўпроқ тарих ўқитувчимиз, ўлкашунос Олдирёв айб-

дор эканини билсалар эди... Шу ўқитувчимизнинг гапига кириб, энди роса таъзиримни ешман...

Шу аснода, бочкани тулдирмасданок сойлик бўйлаб йўлга тушдим. Аслини айтганда, бу ерларда сира йўл бўлмаган. Бу ёлғизоёқ йўлни ҳам аравада қатнайвериб, ўзим отганман.

Қорамтир, кенг дагла этагида трактор турибди. Унинг кабинаси устида Абубакир ўтирибди. У ҳавода муштини ўйлатиб, ҳамон мени сўкар, тўрдан олиб тўра тикарди.

Мен отга қамчи босдим. Бочкада сув чайқалиб елкамга сағарар, ammo мен буни писанд қилмай, отни баттар қамчилар эдим. Абубакир ҳозир таъзиримни берса керак. Бу ерта юборишларини ўзим илтимос қилганман. Ҳеч ким мени мажбур этгани йўқ. Бошқа йигит-кизлар Қозғистонга, газеталарда ёзилган ҳақиқий кўриқ ерларга кетишган. Мен бўлсам бир ўзим Анорхой даштга келибман. Бу ерда шу йил баҳорда биринчи марта иш бошладилар. Шунда ҳам атиги иккита трактор билан ишта киришилди. Ўтган йили агроном Сорокин — у бу ерда ҳаммамизнинг бошлиғимиз ҳисобланади — бир ерта баҳори арпа экиб, синаб кўрган экан. Айтишларига қаратганда, ҳосил ёмон бўлмабди. Агар иш шу зайдда давом этса, эҳтимол Анорхой даштда ем-хашак масаласини ҳал қилиш мумкин бўлиб қолади.

Бироқ ҳозирча эҳтиёткорлик билан иш кўриш керак. Анорхой саратонда қараб кетади: ҳатто тиканлар ҳам турган жойида қовжираб қолади. Эрта кузда молларини шу ерта қишлоғга хайдаб келган қолхозлар эса, ҳали экин-тикишни бошламай «қани кўрайлик-чи, бошқалар нима қиларкин», деб кутиб турадилар. Бунинг устига, биз бу ерда озмиз, бор-йўғи, икки тракторчи, икки прицепник, ошпаз аёл, сув ташувчи, яъни мен ва агроном Сорокин. Қўриқ ерларни забот этувчилар армияси мана шулардан иборат. Ким билсин, эҳтимол бизнинг ҳақиқатда ҳеч ким ҳеч нарса билмас, биз ҳам оламда нима-длар бўлаётганидан беҳабаримиз. Гоҳо Сорокингина бирор йилликни топиб келарди. У отда яқин атрофдаги чўпонлар хўзурига бориб, рация орқали бошқалар билан жанжаллашиб, қилинган ишлардан ҳисоб берад эди.

Гап бундай экану мен бўлсам кўриқ ерларнинг, чексиз даштларни кўраман деб юрибман! Дарвоқе, бунинг ҳаммасига тарих ўқитувчимиз Олдирёв сабабчи бўлди-я. Шу одам бизга Анорхой даштини бошлаб таърифлаган

эди: «Асрлар бўли кўл урлимай, Кўрдай ён бағирлари-
дан тортиб то Балхашнинг қамшзорлиригача чўзалиб
кетган Анорхой дашти эрмачу шувозорлар билан бе-
ганиб, савлат тўкиб ястаниб ётибди. Афсоналарга қара-
ганда, қадим замонларда уюр-уюр йиқилиб Анорхой
тепалликларида ялашиб, дом-дараксиз йўқолиб кетган.
Сўнг ёввойиллашиб кетган отлар тўдагалиш узоқ вақтлар
дайдир юришар экан. Анорхой — ўтмишнинг тилсиз ту-
ноҳи, даҳшатли жанглар майдони, кўчмачи саҳройи
қабилаларнинг макони. Бизнесинг замонамизда эса Анор-
хой даштлари бой ва сахий чорвадорлик ўлкасига ай-
лангизиллиши керак!» ва ҳоказо, шунга ўхшаш сўзлар.

Уша кезларда Анорхойни картадан кўриш қандай
завқли эди: у кафтдайгина жойини эгаллаб ётарди. Эн-
ди-чи? Эрта тонгдан кечгача бу дашти аравани у ёк-
дан-бу ёққа тарақлатиб ҳайдаганим-ҳайдаган. Кечкурун
ҳолдан тойиб, юз машаққат билан отни аранг аравадан
чиқараман-да, олдига той-той қилиб боғланиб, машина-
да келтирилган пичандан ташлаб қўяман. Сўнг ошпа-
риб мукка тушганимча тошдай қотиб ухлаб қоламан.

Дарҳақиқат, Анорхой эрмачу-шувозорлар билан
безаниб, савлат тўкиб ётарди. Қани энди, вақт бўл-
са-ю, бу чексиз даштларни соатлаб кезиб, унинг гўзал-
лигидан баҳраманд бўлсанг.

Ҳаммаси ҳам майли-ю, аммо бир нарсага ҳайрон-
ман: Абубакирга менинг нима ёқмай қолди, у мени
нега бунчалик ёмон кўради? Агар бу ерда мени нима-
лар кутаётганини илгаридан билсайдим... Мен ҳар қан-
дай таъбний қийинчиликларга чидашга тайёрман. Ахир,
бу ерда меҳмонга келганим йўқ-ку. Бироқ, негадир, бир-
та яшаб, бирта ишлашимиз лозим бўлган одамлар ҳа-
қида сира ўйламаган эканман. Ҳамма ерда ҳам одам —
одам-ку, деганман-да...

Мен бу ерда машинада икки кунда ётиб кетдим.
Мана бу тўрт гилдиракли аравани ҳам мен билан бир-
та олиб келишди. Уша пайтда унинг дастидан шунча-
лик азоб-укубатда қолганимни ҳаёлимга ҳам келтир-
маган эдим.

Ахир мен бу ерда принципшик бўламан, деб келган
эдим-ку. Бир баҳор тракторда ишлаб, уни ўрраниб олиб,
тракторчи бўлиб қоламан деган орузда эдим. Районда
ҳам менга худди шундай дейишган. Мана шу оруз ме-

ни Анорхойга бошлаб келган. Бу ерда келиб қарасам,
принципшиклар етарли экан, мени сув ташинга қўйишди.
Бошдаёқ бу ишни рад этиб, уйга қайтиб кетишим мум-
кин эди. Нега десангиз, мен ҳозиргача араванинг шоти-
сини ҳам, бўйинтуруқни ҳам ушлаб кўрмаган эдим.
Умуман шу кунга қадар ҳеч қаерда ишлаганим ҳам йўқ
эди. Фақат шанбаликлардагина, қанд заводиди онамга
уни эслай олмаيمان. Шўнинг учун ҳам муस्ताқил ҳаёт
бошлашга қарор қилган эдим... Нима бўлса ҳам исси-
да қайтиб кетишим керак эди-я. Лекин уялдим. Бу ер-
га келиш олдидан мажлисда қанча дув-дув гап бўлди,
ахир. Онам ҳам рози бўла қолмади: у менинг врач бў-
лишимни оруз қиларди. Аммо мен ўз фикримда қатъий
туриб олдим, сизга ёрдам бераман, деб кўндирдим. Цўл-
га боришга қатъий бел боғлаб, тезроқ йўлга чиқишга
ошқардим. Энди дарров қайтиб бораем одамларнинг
юзига қандай қарайман? Хуллас, аравда сув ташинга
тўғри келди. Аммо бошимга тушган қулфатларнинг бой-
си бу эмас.

Бу ёққа келаяётганимда йўл-йўлакай, машина усти-
да тик турганимча чор атрофта суқланиб боқардим,
мана, қадимий афсонавий Анорхой дашти! Машина яс-
си тепаликларда, эндигина яшил туста кириб келаяётган
дашт юзиди аранг кўзга чалиниб турган йўл бўйлаб
елдек учиб борарди. Ерлар қор наmidан бўғланиб ётар-
ди. Нам ҳавода бутлургини томирлардан эндигина ниш
уриб чиқаятган Анорхой ёвонларининг аччиқ ҳиди ди-
моққа урилиб турарди.

Қаршидан эсаятган шамол кенг даштликдан табиат-
нинг бир олам шовқинини ва соф баҳор нафасини олиб
келарди. Биз уфқ сари елиб борардик, у эса олис-олис-
ларда, майса билан қопланган тепаликлар остида орқа-
сига тисарилиб, Анорхой даштининг кўз илғамас кен-
гликлари сари имлаётгандек, тобора узоқлашиб кетмоқ-
да эди. Шунда мен тўё ўзимни ўтмиш замонларнинг са-
доларини эшитаётгандай сездим. Ер тўё минг-минг
тубеклар остида ларзага келиб тувиллайди. Саҳройи
кўчмачиларнинг сон-саноксиз отлиқ аскарлари найза
ва байроқларини кўтариб океан тўқиллари сингари
даҳшатли ҳайқирик, ғала-ғовур билан елиб югуришар-
ди. Кўз ўнгимда даҳшатли жанг манзараси намоён бў-
ларди. Темир жаранглаб, одамлар қий-чув кўтаришар,

отлар бир-бирларини тишлаб, тепишарди. Менинг ўзим ҳам, қаердадир, мана шу қайноқ жанг нчида юрардим гўё... Аммо жанг суронглари тиниб, баҳор фасли кириши билан Анорхой даштида оқ ўтовлар ёйилиб кетар, қишлоқ устида тезак тутунлари осмонга ўрмалар, чор атрофда кўтон-кўтон қўйлар, йилқи подаллари ўтлаб юрар, туя қарвонлари кўнғироқларини жаранглатиб қаёққадир келиб, қаёққадир йўл олар эди...

Паровознинг узоқ-узоқларга таралган чўзиқ овози мени ҳушимга келтирди. Ёлини ҳилпиратиб, думини ёйиб, елдек учиб бораётган пойгачи от каби, вагонлар устига тутун буруқсатиб паровоз ўтиб борарди. Ў узоқдан мента худди шундай туюлди. Поезд борган сари кичрайиб, қора чизикдай бўлиб қолди ва ниҳоят кўздан гойиб бўлди.

Биз даштда жойлашган якка-ёлғиз разъезд ёнидаги темир йўлни кесиб ўтиб, яна йўлимизда давом этдик...

* * *

Манзилга етиб келган дастлабки кунларда ўзимни осмондан тушиб қолгандай ҳис қилдим. Йўлда хаёлимни банд этган манзаралар ҳамон кўз ўнгимдан кетмасди. Дала шийонининг яқинидаги тепалик устида қадимий ёдгорлик — хотин кишининг ҳайкали турарди. Кул ранг, қўпол йўнлиган бу трант парчаси неча асрлар мобайнида ерга чуқур ботиб, кўрикчи синтари, йироқларга боқиб турарди. Ўзинг ёмғир ва шамол тавсиридан дат еб, бир оз қийшайган ўнг кўзи, қоракни оқиб, пучайиб қолгандай, қовоқлари остидан хўмрайиб туриши кишини ваҳимага соларди. Мен унга узоқ вақт синчиклаб қараб турдим, сўнг ўтовга келиб, Сорокиндан сўрадим:

— Ўртоқ агроном, сизнингча бу ерга манови ҳайкални ўрнатган ким?

Сорокин қаёққадир кетишга оғланаётган эди.

— Қалмоқлар ўрнатган бўлса керак, — деди у отта мина туриб ва жунаб кетди.

Кошки, у вақтларда мени бундай жавоблар қаноатлантира олмас! Ҳали яхши танишиб улгурмадан бўлсам ҳам тракторчи ва принципникларга муурожаат қилдим:

— Йўқ, бу тўғри эмас. Қалмоқлар бу ерга ўн еттинчи асрда келишган. Бу қабр устидаги ҳайкал бўлса ўн

иккинчи асрга мансуб. Афтидан, бу хотин ҳайкалини муўуллаш фарига қилган буюк ҳужум даврида ўрнатишган. Биз қирғизлар ҳам улар билан бирга Енисей соҳилларидан бу ёққа — Тянь-Шань ўлкаларига келиб қолганимиз. Бизгача бу ерда қипчоқ қабилалари, уларга қалар эса малга сочли, тиниқ кўзли одамлар яшаган.

Тарихни яна ҳам чуқурроқ қовлаштирдим-у, аммо трактор ёнида турган комбинезонли йигит сўзимни бўлди. Бу Абуобакир эди.

— Ҳой, тирранча! — деб қовоқ остидан мента фазали ўқрайди у. — Жузда олгим кўринмасан. Қани бу ёққа кел, ўтовдан шприц билан тавотин олиб чиқ.

Мен бўлсам унга шприц билан солидолни олиб келибман.

— Эҳ, академик! — деди у менсиматган бир оҳангда тишини қисиб ва қизариб кетган кўзлари билан еб қўйгудек бўлиб. — Биз саводсизларга лекция ўқишни билмасан, отни туздан ажратолмайсан.

Шу-шу «Академик» бўлиб қолдим. Мана мен ҳозир ўз аравам билан Абуобакирга яқинлашмоқдаман, унинг жағи ҳамон тинмасди. Ў шудгор ичидан лойга ботиб мен томон югуриб келяётди.

— Буна тошбақага ўхшаб судралмасанг! Яна қанча куттирмоқчисанг! Бўғиб ташлайман сен итвачани, она сўти оғиздан кетмаган битта академик камайса камийбди-да.

Мен тракторга хомушгина яқинлашдим. Ўзимни оқлаш учун нима ҳам дея олардим? Ахир, трактор менинг айбим билан тўхтаб қолган. Хайриятки, принципник аёл — Қалипа менинг ёнимни олди:

— Кел энди, ўзингни бос, Абуобакир! Бақиринг-чақириндан нима фойда? Уни қара, бечоранинг рангида-ранг қолмабди. Шўрлик жузда қийналиб кетибди, — деди-да, қалтираб турган қўлларимдан челаки олиб, радиаторга сув қўй бошладди. — Бусиз ҳам жонини жаббора бериб ишлатиш-ку. Кўрипсанми, қора терга ботиб кетибди...

— Мента нимал — жеркиб ташлади Абуобакир. — Ўинда ўтириб китобини ўқийверсин энди!

— Майли, бас қил энди! — Тинчтишга уринарди Қалипа. — Мунча баджаҳл бўлмасанг! Яхши эмас!

— Агар киши бунақааларнинг ҳаммасини кечирарверса ўзини баалога қўйиши ҳам ҳеч гап эмас. Планинг бажарилишини сендан эмас, мендан сўрайдилар. Бу

хумшар олим жонини халқулимига келтираётгани билан кимнинг иши бор, ахир!

Менинг олимлигим мунча дастак бўлиб қолди. Нега ҳам ўқиган эканман, қайқдан ҳам тарихчи Олиёровни эслай қолдим.

Мен бу ердан тезроқ қайтиб кетишга шонилардим. Ахир саҳронинг у бурчи ҳам бизга ўхшаганларга мунозабир бўлиб турибди-ку. У ерда тракторчи Садабек ишлайди. У ёши анчага бориб қолган, жиддий киши, жаҳли чиқса ҳам бақириб-чақиравермайди.

Орқамдан трактор моторининг овози эшитилди. Абубакирининг тракторига жон кириб юриб кетди. Мен сал енгил тортди, намиққан фуфайкада жунжикиб турардим. Бу Абубакир мунча баджаҳл, мунча заҳар экан-а? Ҳали қари ҳам эмас, ўттиздан сал ошган. Ўғри, юзи анча хушук, ёноқ суяклари бўртиб чиққан, қўллари ардон панжасидай бақувват, аммо ўзи анча хушқомат, қўллари бўлса важоҳатли, совуқ, сал нарсаса қонга тўлади. Жонни бўғизга келади. Бундай пайтларда эҳтиёт бўлмасанг, сени ғажиб ташлайди.

Яқинда бир воқеа бўлди. Оқшомдан ёмғир бошлади, тул бўйи савабга чиқди. Икки кетган китиз устидан бир маромда чақиллаб оқиб тушаётган томчилар қандайдир муңли оҳангда, кишига ниманидир шивирлагандай туюларди. Ёмғир эрта билан ҳам тинмади. Биз ўтовда ўтиравериб бекорчиликдан зерикиб кетдик. Агроном Сорокин қаергидир кетган эди — шундай кунда ҳам унинг иши бошидан ошиб-тошиб ётади. Чорвачилик учун ҳам жавобгар-да. Шу сабабли у бирор дақиқа тиним билмас, эртаю кеч умри эгарда ўтарди.

Ёмғир бир оз пасайганда Садабекнинг кичик укаси — прицепчик Эспиркеп менинг отимга минди-да, чўпонлар олдига жўнади. Алдей билан Қалина бўлса челақларни кўтариб, булоқ бошига сувга кетишди. Ўтовда биз уч киши — Абубакир, Садабек ва мен қолдик.

Табиимиз хира, ҳар биримиз ўз шинимиз билан банд эдик. Абубакир оёқларини узатиб ёнобшлаганча папирос чекарди. Садабек ўчоқ олдидаги тўқим устига ўтириб, битиз ва мумланган пишпик ип билан эски этипини ямарди. Мен бурчакка тикилиб олиб китоб ўқирдим. Ўтовнинг ичи зах. Илган наматдан кўй ҳиди келар, тепадан аҳён-аҳёнда чой сийқли сув томчилар эди. Ташқарида эса ҳалқоб сув юзига шовуллаб ёмғир ёварди.

Абубакир зерикиб эснадди, қўлларини қирсиллатиб керишди, у ёқ-бу ёққа қарамай, қовоғини останча, қўллагини папирос қолдиргани улоқтирарди, кигизининг бир чеккасига бориб тушди. Намат тутаб, жизғанақ ҳиди чиқа бошлади. Садабек папирос қолдиргани олди-да, қўлга ташлади.

— Эҳтиёт бўлиш керак, — деди у чарм орасидан тупкуланган мумли ипни ўтказаркан, — нима, жойингдан қўзғалолмайсанми?

— Ҳа, нима бўлти, — деб жаҳл билан бошини кўтарди Абубакир.

— Намат ёниб кетай деди.

— Оёб, матойингни қара-ю, — менсимай тиржайди Абубакир. — Илма-тешик этигининг ямалипсанми, ямай-вер, бошқаси билан ишинг бўлмасин!

— Гап бойликда эмас. Бу ерда сен бир ўзингмас, ўз уйингда ҳам эмасан.

— Ўз уйида эмаслигимни биламан! Уйида бўлсам сен билан тағлашиб ҳам ўтирмас эдим. Тушундингми, миймун башара. Худонинг қаҳрига учрамасам суртун қилингандай, сену сенинг хотинингга ўхшаш аҳмоқлар яшайдиган Анорхойга келиб қолармидим.

Садабек мумланган ипни куч билан силтаб тортди. Битиз унинг қўлидан отилиб чиқиб орқасига тушди. У Абубакирга нафрат билан узоқ тикилиб турди, сўнг бир қўлида этик, бир қўлида тарапг тортқилган ипни ушлаганича, ғазаб билан олдинга интилди.

— Майли, сенинча, мен аҳмоқман, бу ерга ҳаммамизни боқиб учун мен билан бирга келган хотиним ҳам аҳмоқ бўлсин! — Оғир нафас олиб тапирарди у. — Бошқа ҳамма анорхойликлар ҳам, сенинча, суртун қилинган кишиларми? Нима, уларни бу ерга сен ҳайдаб келганимсан? Қани, жавоб бер, эси паст! — деб бақирди у ва ўнг қўли билан нағдали этигининг қўнжидан ушлаганича ўридан ирғиб турди.

Абубакир бир чеккада ётган кичюча ўзини олди, калласини елкалари орасига олиб уришга ҳозирланиб турди. Мен кўрқиб кетдим. Вазият жуда қалтис эди. Улар бир-бирини ўлдириб қўйиш ҳам ҳеч гап эмасди.

— Кўй, Абубакир! — дедим югуриб бориб. — Уни урма! Кўй, Садабек, шу билан тенглашиб ўтирма! — деб, оёқлари остида ўралашиб, саросимада ялиниб-ёвордим. Садабек мени бир чеккага итариб юборди. Улар

жангга хозирланган арслондек, ўтов ичида гир айланг-шарди. Бирдан бир-бирига ташланб қолншди, Абубакирининг қўлидаги қлоч Садабекнинг боши устида ялтнллади. Аммо Садабек шу заҳоти чап бериб, иккалага қўли билан қлочни ушлаб қолди. Абубакир қучли эди, ў ўз рақибини ерга йиктиб, остига босиб олди, иккаласи хирғиллашиб, сўкинб, юмалашганча олишиб кетншди. Мен югуриб бориб Абубакирнинг қўлидан чикиб кетган қлочга бутун гавдам билан ташландим, ниҳоят, уни олганимча ўтовдан чикиб қочдим...

— Алдей! Қалипта!— сув олиб қайтаётган аёлларга қараб қичқира бошладим.— Тезроқ, тезроқ, улар уришининг, бир-бирини ўлдириб қўяди.

Аёллар челақларини ташлаб, мен томон югуришди. Биз ўтовга етиб келганимизда Садабек билан Абубакир ҳамон ерда ағанашиб ётишарди. Ўст-бошлари йиртилган, юз-кўзлари қонга бўялган. Зўрта ажратиб қўйдик. Алдей эрини судраб эшикка олиб чикиб кетмоқчи бўлди. Лекин Абубакир бир зарб билан Қалипанинг қучоғидан чикиб кетди.

— Ҳа, маймоқ ит, сеними, ҳаги тўхтаб тур!.. Сен мурдор ҳаги оёғим остига йиқилиб тавба қиласан, ўшанда Абубакирнинг қимлигини билги оласан!

Паст бўйли, қотмадан келган Алдей унга яқин келиб, юзига тик боқиб гапира бошладим.

— Қани, тегиб кўр-чи! Кўзларингги ўйиб олайки, ўзингги ўзинг танимай қолган!

Садабек бамайлихотир хотинининг қўлидан ушлади: — Қўй, Алдей, салқайи гап кетсин у...

Мен бу орада ташқарига чикиб, тўполонда отиб юборилган гайка қлочини қидириб топдим-да, ўтовдан нарироқ бориб, уни тош ҳайкал ёнига кўмиб қўйдим. Ўзим бўлсам, ўтирдим-у, бирдан йиғлаб юбордим. Паст, бўғиқ йиғидан бутун вужудимни қалтироқ босган. Мени ҳеч ким кўрмас эди, ўзим ҳам қандай ҳолатга тушиб қолганимни билмас эдим. Фақат ўша тош ҳайкалгина, тўё дардими тинглаётгандай, бўм-бўш қолган кўз чаноти билан мента хўмрайиб боқиб турарди. Атрофда туман билан қопланган нам, сокин ва ҳорди. Чўл ястаниб ётарди. Унинг кўҳна ва чуқур сукунатини бирон шарпа бўзмасди, ёлғиз ментина кўз ёшларимни артар, ҳамон пикннлаб йиғлаб ўтирардим, мен бу ерда узок, жуда узок вақт, то қош қорайгувча ўтирдим.

Ешпонлар билан безанган чўлда ана шу зайдда ишаймади... Куч-қувватим борича меҳнат қиламан. Лекин шунга қарамай, ҳамон ишим ўнгидан келмайди. Мана, хозир Абубакирдан ана яхшигина дакки едим. Оқибат нима бўлади — ўзим ҳам билмайман. Аммо умидсизликка тушиб ҳам ярамайди. То йиқилгувча ўз ўрнингда миҳкам турмоғинг керак.

— Қани, Серко, қимирла! Илдамроқ! Иккимиз ҳам тетик бўлайлик, ншдан қолмайлик...

II

Эртаси куни олатдагидан барвақтроқ, тонготорда турдим. Кеча ўтовда ётиб ўзимча шундай аҳд қилган эдим: бор қучимни ишга солиб шундай ишлайинки, бирон киши қойишгига эмас, ҳатто таъна ҳам қила олмасин. Ўзимнинг бошқалардан кам эмаслигимни бир кўрсатиб қўйай.

Даставвал ёлғизини келтириб, бақларга ўзим қуйиб чиқдим. Сўнгга, иш бошлангунга қадар тракторларнинг радиаторларини сувага тўлдириб қўйиб деб, аравам билан булоқ томон жўналдим, ундан кейин нонушта қилиб олишга уलगуриш ва бирор дақиқани ҳам зое кетказмай ана сув ташниш керак. Ҳозирча иш мен ўйлагандек бо-раётганди.

Бу орада ғира-шира, оқимтир туман қопланган уфқ ортидан аста-секин қуёш бош кўтара бошлади. У тўё-чексиз чўзғилиб кетган Анорхой даштларига назар ташлашдан чўчиб, анча вақтгача ўрнидан қўзғалмай турди. Сўнг яна бир қараганимда қиё боқиб, жамолнинг кўз-кўз қилаётгандай кўринди. Қуёш тиг ўраётган пайтдаги дашт манзарасидан гўзалроқ нарса бўлмаса керак! Тўё-улкан ложувард дентиз ўз қироқларидан кўтарилиб чиққану, шу бўйича мовий тўлқинлари музлаб қолгандай, унда-мунда қўйқа тортиб қолган қисмлар тўқ-қўқ ва сарғиш тусда жилваланади.

О, Анорхой, о, бепоеъ дашт! Нета сукут сақлайсан, нималар ҳақида хаёл суласан? Асрлар бўйи нималарни сир сақлаб келгилсан, келажакда сени нималар кутяпти? Мен бор йўли бир сувчиман, лекин бунга ўқинмайман. Ҳали мана шу ерларга ҳам, машиналарга ҳам ўзим ҳукмрон бўламан. Ахир иккита тракторимиз, бу ерда қилинаётган ишларнинг ҳаммаси — ишнинг бошлангнш, холос. Мен, талқикотчиларнинг Анорхой даштда кат-

та ер ости дарёлари бор, деган фикрини алтақаларда ўқитган эдим. Эҳтимол, бу ҳали тахминдир, аммо, нима бўлса ҳам, ишончим комилки, кишилар бу ерларга сув келтирадигар. Анорхойда кўм-кўк боғ-роғлар шивирлашиб, соя-салқин ариқалардан сувлар шарқираб оқадн, дашт шамоли майин эсиб олтин буғдойзорлар ҳосилини кўз-кўз қилади. Бу ерда наҳару қишлоқлар бунёда келади. Бизнинг авлодларимиз бу чўлги фахр билан Анорхой бўёғида деб атайдигар. Яна бир неча йиллардан сўнг бу ерларга менга ўхшаш бирор ўси-рин йиғит келганда, эҳтимол, унга сув ташувчи арава билан чўл бўйлаб кун бўйи санқиб юришга ва қандайдир бир бадфеъа ўзбошимчаннинг сўкишларини эшитишга тўғри келмас.

Лекин ҳар ҳолда, мен унга ҳасад қилмайман, чунки мен бу ерда биринчи бўлиб келганларданман!..

Аравани тўхтатиб қўйиб, эрталабки Анорхой кенгликларини томоша қилдим. Мана шу дамда ўзимни ер юзидаси энг бахтиёр, энг кучли, ҳатто энг гузал одам деб ҳис қиламан. Ҳа, Анорхой ерлари саноат ўлкасига айланади!..

Ниҳоят, уфқ ортидан заррин нурларини сочинб, баркашдай куёш кўтарилди.

Куннинг бошланishi ёмон эмас. Моторлар ҳам ишлаб турибди. Сувни пешма-пеш ташиб келтиришга ҳам улгуряпман. Аммо ҳали кечга узок...

Сувга қатнаб юрганимда бир вақт булоқ бошида кўй-кўзларининг кичик бир кўтонини учратиб қолдим. Уларин бу ерда бир қизча ҳайдаб келган экан. У кўйларин булоққа яқинлаштирмай, ариқчада сугормоқда эди. Қаёқдан келиб қолди у? Эҳтимол, биздан этак-роқдаги кўш тепалик ортидан, сойлик томонидан келгандир. Чўпонлар ўша ёқда ўрнашган эди. Қизнинг чеҳраси мента танишдай туюлди. Мен қайси бир журналда худди шу қизга ўхшаш, кокили пешонасига тушиб турган ёшгина хитой қизнинг суратини кўрган эдим. Балки шунинг учун мен уни қаердандир учратгандай бўлаётгандирман.

Биз бир-биримизга жимгина қарадик. Менинг кутилмаганда бу ерда пайдо бўлиб қолганим унга қанчалик гайри табиий туюлган бўлса, унинг бу ерга келиб қолгани ҳам мента шундай кўринди. Бироқ ҳеч нарса бўлмагандай аравадан сакраб тушдим-да, ишбилармон

кишилардай, булоқдан сув олиб бочкани тўлдирга бошладим.

Шу маҳал кўйлар ҳам сув ичиб бўлишди, қиз уларни бир чеккага ҳайдай бошлади. Енимдан ўтиб кета туриб:

— Бу булоқнинг оти нима?— деб сўради.

Мен ҳозир сув олганимда лойқаланиб қолган, нурсиз жигваганиб турган булоқ кўзига терминганмича ўганиб қолдим. Дарвоқе, яккаю ягона булоғимизнинг бирон номи бўлса керак, ахир? Мен ҳамон ўганиб турарканман, бу орада сув тиниб, юзи равшанлиниб, туби куюқ кўк тусга кирди.

— Бўтакўз!— дедим қизга қайрилиб.

— Бўтакўз булоғи?— пешона сочини бир силқитиб табасум қилди қизча.— Жууда тўзал экан оти! У ҳақиқатан ҳам бўтақўзнинг кўзига ўхшайди, ўйчан кўринади.

Биз гапга киришиб кетдик. Қиз бизнинг томонлардан экан. У, ҳатто ўқитувчим Олдиёровни ҳам таниркан. О, бу кимсасиз чўлда нотаниш қиз орандан сезимли ўқитувчимнинг номини эшитиш қандай яхши! Эҳтимол, у ҳам Анорхойга ана шу муаллимнинг гапи билан келгандир. Қиз ўтган йили мактабни, бизникини эмас, бошқа мактабни тамомлаб, ҳозир сакмончи — кўйларнинг кўзлаш дарида чўпон ёрдамчиси бўлиб ишлаётган экан.

— Қўрамиздаги қудуқнинг суви шўр,— деди қиз.— Мен бу ерда булоқ борлигини эшитгандим. Ўзимнинг ҳам оқин сувларини кўргим келиб кетди, кўзларим ҳам энгил сув қанақа бўлишини билишени дедим! Кўзларини боқиб, катта қилиб чўпонга топшираман, кейин университетга ўқишга кетаман...

— Вақт-соати етса мен ҳам ўқимоқчиман,— дедим. — Бироқ мен механизация мактабига кираман. Мени аслида бу ерда тракторда ишлаш учун юборишган эди, манами эса, шунчаки, вақтинча...— бочкани кўрсатдим унга.— Вақтинча ёрдамлашяман... Сув ташигани бошқа бировини юборишлари керак.

Мен бу гапни чакки айтиб қўйдим, оғзимдан чиқиб кетганини ўзим ҳам сезмай қолдим. Уялганимдан аъзойи баданимдан иситма чиқиб кетди, аммо яна шу ондаёқ музлаб кетдим — узоқдан Абубакирнинг ёқимли овози эшитилди:

— Ҳэ-э-эй академик, жағингга тушираман!

— Оёбо, кўп гапириб юборибман-ку!

— Нима бўлди?— ҳайрон бўлиб сўради қизча.

— Ҳеч нима. Шундай, сувни олиб бориш керак,— дедим қизариб.

Қизча кўзларини келган йўли билан ҳайлаб кетди. Абубакир шудгорнинг узоқ чеккасида, трактор кабинасида туриб муштини ҳавода силкитганича, томонини йиртиб бақиради.

— Кетиман-ку, ахир, кетиман! Овозингни ўчирсангчи! Одам деган бегона қиз олдиди шунчалик ҳам бақирадимми?— дедим ғазаб билан ва отни чоптириб кетдим.

Боққадаги сув шалоп-шулуп чайқалиб, сачраб, бошимдан оёғимгача шалаббо қилди. Тўқилса тўқилaversин, менга деса бир томчисин ҳам қолмасин! Мен бундай хўрликка ортқ чидаёлмайман!

Абубакир кабинадан сакраб тушди-да, яна ўтган сафаригадай менга ташланди. Мен жигловни тортиб, отни таққа тўхтадим-да:

— Агар сен шунақа бақираверадиган бўлсанг, иш-ни таштайману кетаман,— дедим жаҳл билан.

У кутимлаганда бу гапдан довдираб қолди, лекин ҳуштак чағиб юборди-да, етти пуштим қолмай сўка бошлади.

— Сен лапашанг академиксиз ҳам Анорхой бор эди, бундан кейин ҳам ўт тушкур бу чул қуриб кетмайдин! Йўқол бу ердан тезроқ! Энди сен қолган эдинг менга тил тепизмаган, иштонсиз студент!

Мен аравадан сакраб тушиб, қамчинни трактор орқасига улоқтириб юбордим-да, одимлаб кетдим.

— Тўхта, Камол! Ундай қилма! Каёққа борасан, тўхта!— деб орқамдан қичқирди Қалипа.

Бу гап менни баттар қизиттирди, қадамимни яна тезлаштирдим.

— Тўхатма уни, қўявер, қуриб кетсин!— Абубакирнинг овози эшитилди орқамдан.— Усиз ҳам зивини қилармиз!

— Сен одам эмассан, ваҳший ҳайвонсан, нима қилиб кўйдинг!— дашном берадиган унга Қалипа.

Уларнинг аглавақтача жанжаллашгани қулоғимга чалиниб турди.

Тобора олдига иттилиб, қадамимни тезлаштирдим.

Қаерга боришим — аҳамиятсиз. Апрофда тирик жон йўқ, тўрт томоним қуп-қуруқ дала. Булоқни, дала шипонинини орқада қолдириб, тош ҳайкал турган тепаликни ҳам босиб ўтдим. Дарғазаб бўлиб тиржайиб турган тош кампир бўм-бўш қолган қоп-қора ва нурсиз кўзлари билан мени кузатиб, узоқ асрлар давомида ерга қандай ботиб турган бўлса, ҳозир ҳам шу тахлитда бақрайиб туради.

Мен ҳеч нарсани ўйламай кетиб борардим. Фақат биргина ностатим бор эди, у ҳам бўлса — кетиш, иложи борича бу ердан тезроқ кетиш. Бу даянати Анорхой даштини елкамининг чуқури кўрсин.

Кўз ўнгимда хувиллаб ётган қуруқ чул. Барча паст-баландлиқлар, қиру сойлар, чор атрофдаги ҳамма нарса бир-биринга ўхшарди. Бу жонсиз, бир-биринга ўхшаш манзарани ким яратди экан? Нета таҳқирланган, хўрланган мен бу аччиқ шувоқзор, шўр босиб ётган бепоён кентликларни кезиб чиқшим керак экан? Каёққа назар ташлама — қуп-қуруқ, жонсиз биёбон, яйдок дала. Бу ерда одамзод учун нима бор? Унинг яшаши учун бошқа жой қурганими? Эрталабки ўй-хаёлларим энди менга жуда қулиди бўлиб туюлди.

Мен ўзимнинг окжизлигимни, бошпанасизлигимни ва тушкин аҳволдалигимни бутун вужудим билан ҳис этиб: «Мана сента ёвшонзор гўзал даштлару, мана сента Анорхой ўлкаси!» деб ўз-ўзимдан қулардим.

Тепамда осмонни фалак, тевадарак-атрофим дашт, ўзим эса гўё бу ерга аглақаердан келиб қолганману эгнимдаги қавитган фуфайка, оёғимдагиза этик ва рангги ўчиб кетган шапкада мушдай га ўхшаб кўринардим.

Шу ҳолатда йўлсиз кетавардим. «Бирор ерда тепам йўл панга чичиб қоларман,— деб ўйлардим ўзимча, сўнг бирор разъезда юк вагонларига осилиб ман. Одамлар олдига бораман...»

Орнимда тубеқларнинг дукур-дуқури-ю, отларнинг пишқирини эшитилганда ҳам ҳатто қайрилиб қарамайдим. Бу Сорокин. Ундан бошқа одам бўлиши мумкин эмас. Ҳозир хойнаҳой койиб беради, сўнгга ялғини, майин, нима бўлса бўлар! Лекин орқамга қалбиман, қайтшини хаёлимга ҳам келтирмайман.

— Тўхта!— хитоб қилди пасроқ овоз билан Сорокин. Мен тўхтадим. Сорокин терга ботган отида менга

яқинлашди. Мағла қошлари остидаги кўм-кўк, ўткир кўзлари билан менга жимгина тикилиб турди-да, сумкасига кўл солиб ундан бир қизил қоғоз олди — бу дашта келган кунимок, зур ифтихор билан унга топширган комсомол йўлланма эди.

— Ма, буни қолдириб кетиш мўлким эмас, — у йўлланмани хотиржамлик билан менга узатди.

Мен унинг боқилида на таъна, на дашномдан асар кўрмадим, у мени айбламасди ҳам, ачинамасди ҳам. Бу қараш — мушкул ишларни бажариб, ҳар қандай тасодифий қийинчиликларга кўниб қолган одамнинг жиддий нигоҳи эди. Сорокин кафти билан ҳорғин, соқол босган юзларини артиб оларкан:

— Агар разъездега бормоқчи бўлсанг, хув анави сойлик томон ўнтроққа қараб юр, — деб кўрсатди у менга ва отини буриб, секингина орқасига қайтиб кетди.

Мен ҳайрон бўлиб, унинг орқасидан қараб қолдим. Нима учун у мени уришмади, нега бу ерда қолишга ундамади? Нета у бошини кўйи солган, от устида муңчалик ҳорғин ўтирибди? Ойласи — хотин, бола-чақалари аллақаяқларда, узоқда. Ўзи бўлса бу ерда йил — ўн икки ой чўлчи кезио юртани-юртан. У қанақа одам ўзи, бўм-бўш Анорохейнинг нимаси қизиқтираркин уни?

Нима сабабданлигини ўзим ҳам билмайман-у, бироқ унинг орқасидан аста-секин эрташиб боравердим. Кечкурун биз ҳаммамиз ўтовда тўпганишидик. Ҳеч ким чурқ этмасди. Ўртага сукунат чуқкан, фақат гулхандаги ўтинларгина чарс-чарс ёнарди. Бунинг ҳаммасига айбдор мен эдим. Ҳамон ҳеч ким оғиз очмади. Лекин Сорокиннинг хафақон ва жиддий чеҳрасида унинг нимадир демоқчи эканлиги сезилиб турарди.

— Ҳўш, энди нима қиламиз? — деди Сорокин ниҳоят ҳеч кимга қарамай.

— Нима бўпти, Анорохейни сел босибдими? — деди Абубакир заҳарханда қилиб.

Шундан сўнг Садабек оҳиста ўрнидан туриб, жимгина ўтовдан чиқиб кетди. У Абубакир билан бўлган мушталлашшдан сўнг у билан гаплашмас, афтидан, ҳозир ҳам гапта аралашмоқчи эмас эди. Унинг укаси, принчипник Эсиркеп ҳам ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, аммо фикридан қайтиб, яна жойига ўтирди.

Абубакир у билан ҳам чиқишга олмасди. Бир кунги илтимосимга кўра Эсиркеп мени Садабекнинг трак-

торига бирктирилган плутга ўтказди-да, ўзи сув ташийдиган аравага чиқди. Бироқ у сувни бир оз кечиктириб келтирган экан, Абубакир унга ҳам дўқ урибди. Аммо Эсиркеп ўзини ҳақоратлашга йўл қўймабди. У ҳам беллашадиганлардан. Ахир у мендан уч ёш катта.

Абубакирнинг гапига ҳеч ким жавоб бермасди.

— Бу ерда ўйлаб ўтиришнинг нима ҳолати бор, — қўшимча қилди у, — ишни ким тўхлатган бўлса уша жавоб бераверсин.

— Гап ким ҳақу ким ноҳақ эканлигида эмас! — жавоб қилди Сорокин унга қарамай. — Бу ерда бир ёш йигитнинг тақдирини ҳал бўлапти, у энди нима қилиши керак?

— Тақдир эмиш! — фикрини Абубакир. — Бунақа академикларнинг тақдирини аллақачон ҳал бўлган, булар бир плутга қиммат, қўлдан иш келмайдил! — менсимай кўл силтади у. — Ҳўш, ўзинг ўйлаб кўр-чи, Сорокин, булар нимага ярайди? Биз ўз кучимиз билан гафла етиштирганимизда улар ўн йиллаб ўқиб юришди. Уларни биз боқдик, кийинтирдик, хўш, нима натика чиқди, мактабда буларга нимани ўраттишди? Машинани билгилмасе, отга бўйинча солишни эгтай олмасе, ҳатто айилни ҳам дурустгина тортолмасе... Нета энди мен унинг учун тер тўкишим керак экан. Унинг оқимлигини бошимга ураманим, тош хайкалларнинг сирини билса билгилди-да, нима бўпти? Қўлдан бирон иш келмасе. Бас, шундай экан, ўзгаларни ҳам ишдан қолдирмай, туёғини шиқиллатиб жўнаб қолсин! Сен ҳам, Сорокин, менга ёпишаверма, мен ёлғиз ўзим сменачисиз ишлаяман, ҳеч кимдан тап тортадиган жойим йўқ! Агар ортинча кўринаётган бўлсам — эртагаёқ бу ердан фойиб бўлишим мўлким. Аммо тилимни тиймайман: мен бунақа академикларини бир тийинга олмайман!..

— Бас қил! — деди Сорокин, ҳамон Абубакирнинг юзига қарамай, унинг сўзини чўрт кесиб. — Бунини биз сенсиз ҳам биламиз. Гап бунда эмас. Қани, айт-чи, Камол, ўзинг нима демоқчисан?

Мен ҳадеганда жавоб қайтаролмадим. Абубакирнинг гапларини тинглаб ўтириб, унинг сўзларида ҳам жон борлигини англадим. Аммо бу сўзларнинг ҳаммаси гайирлик ва адоват билан айтилган эди. Нета? Ахир мен қўлсиз-оёқсизманми, ёки Абубакир қилган ишни ҳеч қачон қила олмайдиган, ўтакетган ландавуманми?

Еки саводлигим мента халал беряптими? Мен буни тушуна олмасдим. Бирок, шундай бўлса ҳам, Сорокиннинг саволига иложи борича бамайхотир жавоб бершга уриндим.

— Мен бу ерта принципик бўлиб ишлаш учун келганман. Мента мана шуниси аҳамиятли. Эгар-жабдуқни бўлса урдадай оламан. Буни ҳамма билади, хатто Абубакирнинг ўзи ҳам билади. Бундан кейин ҳам худди шундай ишлайвершим мумкин эди. Аммо сув ташишни хоҳламайман. Хоҳламайман, вассалом!

— Бизда бошқа иш йўқ,— деди Сорокин.

— Демак, кетишим керак экан-да!— таъкидладим. Қалипа мента қаради-да, ғамгин хўрсиниб қўйди:

— Камол, мен ўз ўрнимни сента бериб, сенинг арвангда сув ташийверардим-у, аммо сен бунга кўнмайсан-да...

Бу кутилмаган гап бўлди. Қалипа ўзининг раҳмдигариданми, ёки Абубакирнинг бакириб, сўкинган пайтларида хижолат тортиб ҳар вақт нима биландир унинг кўполигини юмшатишга ва билитирмасликка ҳаракат қилганиданми, ҳайтовур, шу сўзларни айтишга журъат этганди. Мен ҳам ўйлаб-негиб ўтирмай қизик устида:

— Кўнаман!— деб юбордим.

Утов сув сепгандай жим бўлиб қолди. Тулханадаги ўтиннинг чире-чире этиб ёнаётганига эшитиларди. Ҳамма ҳайрон бўлиб мента қаради. Балки мен, эси хушини йитиб олиб, сўзидан қайтар деб ўйлаётгандирлар? Шундай бўлиб чиқдики, мени кўролмайдиган ва мента ҳеч қандай яхшиликни раво кўрмайдиган киши чапалига ўзимни ўзим тутиб бердим. Лекин бошқа ҳеч нарсаси демадим. Айтилган сўз— отилган ўқ. Сорокин мента яна бир синовчан назар ташлади-да.

— Шу гапнинг гапми?— деб сўради.

— Ҳа!

— Мента барибир!— деди Абубакир ва тулханага тушди. Аммо олдиндан айтиб қўйди:— сал гап бўлса, калланга тушираман!— унинг менсимай истеҳзо ва адолат билан ўқрайган кўзлари қоронғида совуқ чақнади.

— «Сал гап бўлса» деганинг нимаси? Нега элдан бурун дўқ қилинсан?— деди ҳозиргача ўзини тутиб ўтирган Эсиркеп ортқичидай олмай. — Эилаб кетади, бу шунчалик мушкул ишми, донишмандлигининг қара-ю! У меннинг плутимда ишлаган.

— Сендан ҳеч ким сўраётгани йўқ, бирояннинг ишига арамашма. Ҳали кўрамин. Тракторга ҳам, ишга ҳам мен жавобгарман...

— Бас қил!— Сорокин яна норозилик оҳангида Абубакирнинг сўзини бўлди ва мента қараб: — Эртадан ишга туш, — деди-да, ўриндан туриб эшик томон юрди. — Хайр, эли дам олинглар.

Ушга кеча дедил ухлай олмадим. Абубакир билан ишимиз қандай бўларкин? Ахир ҳозиргача у билан аҳён-аҳёдагина учрашардим, эртадан бошлаб эса тун-кун унинг ихтиёрида бўламан. Гарчи принципикнинг вазифаси чиндам ва сабр-матонатни татаиб қилса ҳам, мени унча чўчитмасди. Албатта керакли жойларда плут тишини илдам ва аниқ кўтариб туширишга кўниккиш керак, токи тракторнинг ҳаракати бирор минут ҳам тўхтаб қолмасин. Ундан ташқари, мен тракторчига ҳамма иш-ҳам ёрдамлашим керак. Қалип, Абубакир сўраган кўноқимни, болганимни, тайкасинимни ёки яна бошқа зарур нарсаларни дарҳол топиб бермай кўр-чи...

Кейин билсам Алдей ҳам мижжа қокмабди. У қоронғи кечада ёнимга келиб ўтирди-да, бошимни силди:

— Ўйлаб кўрсанг бўларди, Камол, сен у билан чиқинша олмассан, оққўнғил, ювошгинасан. Унинг кўнгли-дагини топа олмасан. У сени қийнаб қўяд.

— Мен унинг кўнглини топтоқчи эмасман! Қийноқларига бўлса кўникиб қолганман.

— Майли, ихтиёр ўзингда, ўзинг биласан,— деди паст товуш билан ва хўрсинганича ўз жойига кетди.

III

Абубакир билан биринчи кунданок тўқнаша бошладик.

— Уйку элтиб принцип остида қолсанг, мен жавобгар эмасман!— Абубакирнинг иш олдидан айтган бирдан-бир сўзи шу бўлди.

Бирок ухлаш ҳаёлимга ҳам келмасди. Бутун ҳаёлим аниқ ва бевуқсон ишлаш билан банд. Фалокат босиб тишлар остига тушиб кетиш мумкин, деган ҳаёл билан донм қийналгандан кўра, яхшисин, ҳозирроқ бу ишдан бош тортиш маъкул эди-ю...

Рама устида икки ёққа керишган оёқларим тагидаги кронштейнларга пўлат тишлар маҳкам бириктириб қў-

йилган эди. Плут тишлари кўриқ ер қатламларининг буғланиб ётган бағрини бирин-кетин тилиб, ақлариб, ёнма-ён қизлаб боришарди. Трактор ёвонларни босиб-янчиб, тинимсиз гуриллаб, ғилдирак занжирларини шалдиратиб шахлам юриб борарди.

Абубакир орқасига бир марта ҳам қайрилиб қарамасди, мени борми-йўқми деб ҳам қизиқмасди. Мен фақат унинг йўғон бўйинини кўриб турадим. Бу билан гўё у менинг то ишни ташлаб кетмагунимча ёки сабр-тоқатимга ишонч ҳосил қилмагунча синамоқчидек эди. Эҳтимол, у мени ҳолдан тойдириб, бу шидан воз кетириш учун тракторни тинимсиз қувиб ҳайдаётгандир. Ҳеч қанақа амортизацияси бўлмаган қаттиқ темир курсиди, чант-тўзон ва мотордан чиқётган газдан нафаси бўғлиб ўтириш нақадар маза эканлигини Абубакир яхши билади. Аммо мен таслим бўлишни ўйламадим. Гўят катта куч билан ишлаётган асаблар, кўз-қулоқлар ва плут штурвалини маҳкам ушлаб олган қўллар — менинг туриш-турмушим шундан иборат. Иш давомида ғиқ этмай ўтирдим, ҳатто жаҳд билан тракторни тошлоқ ерларга солиб борганида ҳам, плут дам-бадам жўяклардан сакраб чиқиб кетиб, тишлари чақмоқ тошларга урилиб, учқунлар сақраганида ҳам, ўтиргичдан сакраб-сакраб кетганимда ҳам ғинг демадим.

Кечкурун Абубакир тракторни шидан тўхтатганда шундай чарчаган эдимки, умримда бунчалик бўлган эмасман. Оғиз-бурним, кўз-қулоқларим — ҳаммаси чант ва кум билан тўлган эди. Мўлка тушиб, шу ердаёқ ухласам дердим. Лекин қимир этмай Абубакирнинг бўй-руғини кутиб турдим.

— Лемехни кўтар! — деб қичқирди у кабинадан бошини чиқариб. Уэн эса тракторни шудтордан чиқарди-да, моторни ўчириб, плут ёнига келди, эгилганча плут тишларининг дамини кўздан кечирди.

— Алмаштириш керак, ўтмаслашиб қolibди. Эрта-лабгача тайёр бўлсин! — деди.

— Ҳўн! — дедим мен.

— Занас тишларни қолдириб, плутдан тракторни ажрат.

Мен унинг талабини бажаргач, жимгина шийон томон кетди. Орқасидан қараб қоларканман, унинг хатти-ҳаракатига фақат аччиғлинибгина қолмай, унга ҳасад қилаётганимни сездим. У гўё сира чарчамагандай, ба-

майлихотир, лапанглаб кетиб борарди. Менинг-ку алаббатта жонимни олд-я. Бироқ унинг уэн ҳам тичимайди, ахир. Ишнинг кўзини билишини қаранг-а, аблахнинг! Мен бир хўрсиниб кўйдим-да, ўтин-чўпларни териб, қуоч-қуоч қилиб плут ёнига уя бошладим. Тунда плут тишларини алмаштириш учун тулхан ёқин керак эди. Каттагина ўтин гарамини тайёрлаганимдан кейин кечки овқатга кетдим.

Нақадар мушфиқ ва меҳрибон бу Алдей! Мента олиб қўйган шилпилдоқни индамай ер эканман, унинг мента ич-ичидан ачиниб қараб турганини кўрсангиз эди. Бахузур ўтириб овқатланишга вақтим йўқ. Мен ундан ҳар эҳтимолга қарши сақлаб қўйилганган фонарни сўрадим.

— Бу сенга нима учун керак? — деди у фонарни бера туриб.

— Керак, плут тишларини алмаштирмам.

— Ахир, шу ҳам иш бўлдим, бу қандай гап! — дея бақирди у Абубакирга қараб. — Бунга йўл қўймайман! Мушудай боғдан таққирлашга ҳақинг йўқ.

— Мента нима, қўймасанг қўйма, — кўрсалик билан жаноб қайтарди Абубакир ёта туриб.

— Аралишма! — жеркиб берди хотинини Садабек. — Камолнинг ҳам ўзига яраша ақли бор.

— Ҳечқиси йўқ, Камол, сенга ўзимиз ёрдамлашамиз. Кетлик Эсиркен! — дея мен билан бирга кетмоқчи бўлиб ўридан турди Қалипа.

— Керак эмас, тапвишланманглар. Ўзим уйдагайман! — дедим-да, фонарни кўтариб ўтовдан чиқиб кетдим.

Атрофни сукунат, чексиз зулмат қоплаб олган. Мен суя пинб олайн деб булоқ томон қайрилдим. У қоронғи, сокин чуқурлик чинда секин-аста биқирлаб қайнар ва зулмат оушида йилт-йилт товланиб атрофга салқинлик таратарди. Ҳақиқатан ҳам у бўталоқнинг кўзини эслатаркан, кўкүксидан ўша сақмончи қиз эсимга тушиб қолди. Уша кезде унинг нисмин ҳам билноб ололмаган эканман. Қарда экан ҳозир ўша хушвоз гажақдор қиз?

Плут олдига ётиб келгач, дарҳол ишга киришдим. Тишларни имкони борича юқорига кўтариб, ўт ёқа бошладим. Фонарнинг ҳам албатта фойдаи теги. Тайкаларин бураб бўшатиб олдим-да, йўқотиб қўймаслик учун шанкамга солиб кўйдим. Бутун тун бўйи плут остиди ётиб ишладим. Тайкаларин бураб чиқариш жуда мушкул, ўнгайсиз эди. Улар қўл бормайдиган жойларга ўр-

натилган. Бунинг устига, тулхан ҳам дам-бадам ўчиб қоларди. Мен плут остида ўрмагаб чиқиб, ётган жойимда ўтти пуфлаб ёндиравердим. Қанча вақт ўтганини билмайман, аммо ҳамма тишларни алмаштириб бўлмагунча тишмадим. Шундан сўнг кўз ўнгим қоронғилашгандай бўлди, оёқларимни аранг судраб трактор олдига етиб олдим-да, кабинага кириб ётдим. Шиллиган-тилинган, жонсиз қўлларимдан олов чиқиб, зирқираб оғирди. Эрта тонгда мени Қалипа уйғотди. У сув ташувчи аравада келганди.

— Раднаторга сув кўйиб бўлдим. Кел, ювин, Камол, қўлингга сув кўйиб юбораман,— деди Қалипа.

У мендан ҳеч нарсани сўраб-суриштириб ўтирмади, мен ҳам унинг бу ишидан миннатдор бўлдим. Бировларнинг раҳмдидлиги ҳамма вақт ҳам ёқавермайди. Юз-қўлимни ювиб бўлгач, Қалипа аравадан тутунчада овқат ва бир шиша квас келтирди. Қовурилган дондан тайёрланган нордон муздек квас жуда лаззатли бўлиб, ҳовурингги чиқариб юборарди. Бу албатта, Алдейнинг ғам-хўрлиги эди.

Абубакир ҳам келди. У ҳеч нарса дегани йўқ. Ишимдан бирор нуқсон тополмагач, нима ҳам дед олар эди. Жимгина бориб тракторни плут олдига ҳайдаб келди. Мен плутни тиркадим. Сўнг яна ишга киришдик.

Шу кундан бошлаб плутни дедики бошқарадиган бўлдим. Ўзимга ишонч ҳосил қилдим. Модомки, биринчи синовдан ўтдимми, энди охиригача чидайман! Қаршимда кабина деразасидан ҳамон ўша йўғон, чайир бўйин кўриниб турарди. Трактор ҳам бир текисда, шиддат билан гўриллаб, олга босмоқда. Бир маромда, штурвалга маҳкам ёпишганимча кетипман.

Пешинга келиб Абубакир кутилмаганда трактор моторини ўчирди.

— Туш, танаффус,— деди у.

Биз трактор соясида, ерда жимгина ўтирардик. Абубакир папиросни асабий тишлаб, чайнаб чекарди, сўнг комбинезон ва кўйлагини ечди-да, кўёшда тобланыб деб кийимлари устига ётди. Унинг елкалари кенг, мускуллари таранг тортиб турарди. Менинг ҳам кўёшда тоблангим келиб кетди. Кўйлагимни ерта ёзиб, эндигина чўзиб моқчи бўлган эдим, Абубакир бошини кўтариб менига хўрайиб қаради-да:

— Орқамни қашиб кўй!— деб буюрди ва гўё мен

унинг буйруғини дарҳол бажаришимни олдиндан билганидай, эндидай бошини кўли устига кўйиб ётди.

Мен жим туравердим.

— Эшитсанми, йўқми?— бошини кўтармай ғазаб билан елкаларини силкитди.

— Қашламайман!

— Мен айтдимми, қашлайсан!— у ўрнидан даст турди-да, қўлларини белига тираб олдимга келди.— Хуш? Яна қанча кўтишим керак?— мен бир оз орқата тисарилдим.

— Сен доим мен иччиман, мен ҳаммани боқатибман, деб кўкрагингга урганинг урган. Аммо сен фақат ишлагётганингниг учунгина иччисан, чин кўнглингдан ишчи эмассан. Сен аслида бой бўлишинг керак эди!

— Бой ҳам бўлсам бўлардим! Лекин сен менинг жаҳлимни чиқараверма,— деди-да, тўсатдан бурнимга бир чертди.

Мен сакраб ўрнимдан турдим-да, мушт кўтариб унга ҳамда қилдим. Абубакир худди шунн кутиб турган эди. Сўнгги кунларда кўнглида тўпланган бутун нафратини муштга жамлаб шунақам туширдикки, соққадай думалаб кетдим. Аранг тизамда туриб, бенхтёр ғазаб билан яна Абубакирга ташландим. Унинг ҳар зарби мени оёқдан кулларди.

— Мен сенга мушт қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман!— Асабга тегишни ҳам кўрсатиб қўяман!— деди у чўндай мушти билан устма-уст тушираркан.

Аммо мен ҳам ўрнимдан қайта-қайта туриб, овоз чикармай жон-жаҳдим билан унга ёпишардим. Ҳар гал юзини — ваҳшини башарасини мўлжаллаб урмоқчи бўлардим, лекин у қорнимга, биқинимга, кўкрагимга аниқ мўлжал билан туширарди.

Мен яна ўрнимдан туриб, секин унга яқинлаша бордим. У кўлини кўтарди ва худди қасосбонлардай томоқ кириб, қулочкашлаб гарданимга яна бир мушт туширди. Мен чурқ этмай, лабларимни маҳкам тишлаб, ерда чўзилгуб ётардим.

— Ётибсанми, академик? Қани ҳиллаб кўр-чи, ердан ниманинг иси келаркин!— деди у оғир нафас олиб, ёрилган лабларидан қонни тутириб ташларкан.— Бу сенинг тош ҳайкаллар ҳақидаги лекциянг эмас.

У оёқларимиз остида топталган кийимлари томон кетди ва гўё ишни қойиб қилиб кўйган кишидай, кийи-

мини қоқиб, бамайилхотир кия бошлади. Менинг бу жангда ҳам голиб чиққанлигимни сезмас эди. Ҳа, гарчи мен ер тишлаб ётган бўлсам ҳам енгилмаган эдим. Ҳакият учун куч, мушт ишлатиш ҳам мумкин эканлигига ишондим. Кимки сени урса, сен ҳам уни уришинг мумкин ва зарур экан. Бу мен учун ғалаба эди.

Абубакир комбинезонини кийгунча нафасини ростлаб ўзимга келиб олдим. У моторни ёндирдиш биланоқ сакраб ўрнимдан турдим-да, тезлик билан кийимларимни кийдим. Пулгига чикиб, ўз ўрнимга ўтириб олдим.

Трактор турдилаб, шудгор бўйлаб юриб кетди. Уша бесўнақай чайир бўйин кабина деразасидан ҳамон кўриниб турар, мен ҳам плуг штурвалига ёпишганча борардим.

IV

Ҳаётимизда баъзи ўзгаришлар бўлиб ўтди. Уруғлик ташиш учун бизга кўш оти билан арава берилди. Яна бир киши ҳам келди. Энди сув ташувчи учун ҳам анча енгиллик туғилган эди. Садабек билан Эсиркепининг тракторларини экишга тайинлашди, биз эса Абубакир билан ер ҳайдашда эдик.

Яна бир жуда муҳим янгилик бўлди.

Бундан бир неча кун аввал, тушки овқатдан кейин аравада далага кетаётганимизда, мен булуғ бўйида сақмончи қизни кўриб қолдим. Аравадан сакраб тушдим. Аравакаш отларни тўхтатмоқчи бўлганди-ю, лекин Абубакир кўймади:

— Ҳайдайвер, йўлингдан қолма,— деб буюрди у нозин оҳангда.

Мен қиз томонга югурдим, кўйларини ўз ҳолига қўйиб у ҳам менга пешвоз келаверди. Мен ённга етмасдан тўхтадим, чунки иш бошлагунча ўша жойда бўлиш учун аравага етиб олишим керак эди.

— Салом!— деб қичқирдим узоқдан.

— Салом!— деб жавоб берди қиз ҳам. Жойида тўхтаб қолди.

Уни кўриб жуда қувониб кетдим, лекин ҳадеганда бирон гап айтишга журъат етолмай турдим.

— Аравангиз қани, нега кўринмай кетдингиз? Ҳозир қаердасиз?— деб сўради қиз.

— Мен ҳозир трактордаман!— деб қичқирдим ғурур билан.— Биз ҳу-ув анави даладаман! Кечирасиз, мен жу-да шошилишман!

— Чопинг, чопинг!— деб кўлини силжитиб қолди у менга.

Араванинг кетидан югура кетдим. Оркамга бир қайрилиб қараб кўйдим. Қиз ҳақиқи жойда оркамдан қараб турарди. Арава тўхтамай кетиб борарди. Қизнинг кўли силжитиб хайрлашиб қолганидан, бунинг устига, баҳор чоғи кенг саҳро кўйида елиб бораётганимдан ўзимни бешиқон бахтиёр ҳис эйдим...

Эртаси кун у биз ишлаётган ерда пайдо бўлиб қолди. Яқингинадаги тепанинг устида кўй-кўзиларни боқиб юрарди. Лоқақал бирор дақиқага бўлса ҳам унинг олди-га бирам боргим келардики, лекин бу Абубакир деганингиз менга руҳсат берармиди. Бунақа ишлар унинг кўлидан келмайди. Бу ҳақда мен ундан илтимос ҳам қилмадим.

Келгуси гал, қиз яна тепаликда пайдо бўлганида Абубакир билан биз тириллаб турган трактор ёнида эдик. Абубакир моторнинг қаериндир текшираётганди.

— Нета бу қизча тез-тез келадиган бўлиб қолди?— деб сўради у.

— Билмадим.

— Оти нима унинг?

— Билмайман.

— Эҳ, академик,— деб ерга тушурди у. Кейин қиз томонга қараб кўйди.— Ўзим ажойиб нарса кўринади.

Мен унга ғазаб билан қарардим.

— Бор, ўрнингга ўтир!— деб бақириб берди у. Биз ишга тушиб кетдик.

Бу орада қиз тепаликда ўтлаб юрган кўй-кўзиларни биз ишлагатган жойдан юз метрча нариоқдаги очик майдонга ҳайдаб тушди. Қани энди унинг олдида чопиб борсаму, суҳбатлашиб, нечоначига тушган жингала сочи-ларга тикилиб бирпас ўтирсам...

Трактор тусатдан тўхтаб қолди. Абубакир кабинадан бошини чиқариб:

— Ричатин боғла! Бу ёққа кел!— деб қичқирди.

Мен плуг устидан тушиб, ҳайрон бўлган ҳолда унинг олдида келдим. У одабда иш пайтида мени кабинага яқинлаштирмасди.

— Ўтир,— деди ўз ўрнини менга бўшатиб.— Ҳай-дашини ўргани!

Мен анграйиб қолдим. Бунни ундан сира кутмаган эдим. Абубакирга нима бўлди, наҳотки у мени ёқтириб

қолган бўлса? Нима бўлса ҳам, ўйлаб ўтирмай, буйруқини бажаришга шайландим.

— Педани бос. Улагични бура, ҳа, шундай. Энди педани секин бўшат. Ричагларни маҳкам тут.

Трактор гуриллаб жойидан қўзғалди. Сўнгра мол қўраси ёнбошидаги ерни ҳайдай бошлади. Севинганимдан теримга сипмай кетдим. Мен ҳозир ҳеч нарсани ўйламадим, оламдаги ҳамма нарсани унуттандим. Ҳаёлимда фақат бир нарса — тракторни маҳкам тутуш, уни бошқариш, механизмларини мирдан-сирпача биллиб олиш орауси ҳукмрон эди. Мен буни қачондан бери ҳавас қилиб юрман, ахир. Мана энди қудратли трактор менинг қўлларимга итоат қилиб, филдирақларини шакирлатиб, ерни ўпирганича олға юриб бормоқда. Шунда ўзим ҳам тўё механизмга айланганману, бутун диққат-этиборим зарур ҳаракатларни бажаришга қаратилган эди.

Мол қўрасининг этагига етганда тракторни яхшигина бура бошладим. Тўғри, принципик бўлмаганидан, бурилишда анчагина ер ҳайдалинмай қолди. Аммо бунга ташвишланмаса ҳам бўлади: Анорхойда ер озмунчан!

Шу таразда далани бир неча марта айланиб чиқдик. Энди юратгим унча ҳовлиқмай, ўзимни анча эркин ҳис қилардим.

— Қўқма, академик! — деб бақирарди қудлоғимга Абубакир. — Мен бирпасга бир ерга бориб келаман. Агар бирон нарса бўлса моторни ўчир!..

У юриб бораётган трактордан сакраб тушди-да, устидаги чангни қоқиб, сақмончи қиз томон йўл олди. Бу маҳал қиз анча ёнгинамизга келиб қолган эди. Мен шундагина Абубакирнинг ниятини сездим. Маълум бўлишнча, у мени кабинага ғаразғўйлик билан ўтқазган экан.

Абубакир қизнинг ёнида туриб, у билан бамайлихотир сўзлашарди. Унга нима ташвиш... иш бўлса бажарилипти, трактор ёнида, бирон нарса бўлса дарҳол югуриб келиши мумкин.

Унинг бу хатти-ҳаракати мента ёкмади. Лекин шунга қарамай, ҳозир машинани бошқараётганлигимдан хурсанд эдим. Кабинада туриб қизга қўл сийтаб, унга бирон илтиқ гап айтишни истардим. Қани энди бу ерда Абубакир бўлмасал у қизга нималар дегетган экан? Қиз унга нималар деб жавоб беришгилкин? Қиз унга эҳтиёт билан муомала қилса яхши бўларди.

Бир прим соатча, то қиз қўйларини ҳайдаб кетугига қолар тракторни ҳайдаб туришга тўғри келди. Абубакирнинг чеҳрасида унинг иши ўнгидан келганлигини билдирувчи бирон аломат сезмадим. Йўқ, унинг башарасидан бемалол такаббурлик, ҳайвонликдан бошқа ҳеч нарсани ўйиб бўлмади.

— Жойингга бор, академик, — деб елкамга урди ва беэўнингқай лабларини буриб илжайди.

Мен ҳеч нарса демай трактордан сакраб тушдим. Ўзининг қизчимиз эртаси куни ҳам келди. Абубакир мени мени кабинада қолдирди-да, ўзи ўша томонга қараб кетди. Қиз келмаганди ҳам маълум бўларди. Мен тракторни ташлаб кета олмаيمان. Лекин бефарқ ҳам қарай олмаيمان.

«Қандай қилиб уни оғоҳлантирсам экан? — деб ўйлардим мен кабина ичидан улар томонга ташвиш билан назар ташлаб. — Унинг Абубакир билан учрашуви яхши эмас. Аммо кишиларнинг бир-бири билан сўзлашувини қандай ман этиб бўлади? Ҳар бир киши ким билан муомала қилаётганини ўзи яхши билгани керак...»

Бу гап қизга тезда қайтиб кетди, бундан мен беҳад хурсанд бўладим. У қўй-қўзларини тобора тезроқ ҳайдиб, орасига қарамай жаддан кетиб борарди. Мен ундан ҳасдан уэр сўраб, ўз-ўзимга дер эдим: «Кечир мени, даянам. Тез қайтиб кетиб яхши қилинг. Биз яна дийдор қўришамиз. Иккинчи марта тракторда қолмайман, олдингга қанот бослаб ўчиб бораман, ҳозирча майли, йўлингдан қолма, қокилди суғув қиз... Мен ҳатто исминини ҳам билмайман...»

Аммо менинг келгуси учрашуви ҳақидаги умидим рўёбга чиқмади. Қиз бошқа кўринмади. Уни иккимиз ҳам бир-биримизга билдирмай уч куни кутдик. Абубакир янада қаҳарлироқ ва кўнолроқ бўлиб қолди. Энди мента рўйирост нафрит билан қарайдиган бўлди. Бироқ мен ҳам энди унга бўлган нафратимни яширмадим. Унинг ўша куни бирон кўнол гап билан қизнинг назат-нафсата теккани аниқ эди. Қизни аллақандай ёвуз кучдан ғимоя эта олмаганимдан ўзимни айбдор ҳис қилардим. Мен шундай қарорга келдим: иложи бўлса қизни топиб, у билан ҳамма нарсани юракдан самимий гаплашиб оламан.

Кўнглим ана шу учрашувини ораниқиб кутарди. Айни ўша кунлари далада ёнгинарчиликда қолдик.

Эмгир тўсатдан бошланиб, шилдат билан ёға бошлади. Бу даштнинг дўл аралаш кучли жаласи эди. Ҳаво тўлдуриб, ер юзи ана-мана дегунча қайнаб турган пуфакли кўлмакчалар билан қопланди. Аммо Абубакир ҳамон тракторни тўхтатмас эди. У, аксинча тракторни яна тезроқ ҳайдарди, орқасига қайрилиб ҳам қарамасди, мен бўлсам дўл аралаш жала остида шумшайиб ўтирдим. Ҳайдалган ер қатламлари эмгирдан кўпчиб, энди аввалгидай пилг тишларидан кўчиб тушмасди. Лой пилгта, раманинг ўстки қисмларига, менинг оёқларимгача чиқиб кетганди. Трактор филдираклари ёпишқоқ лой билан тўлиб қолмаганда Абубакир уни ҳали бери тўхтатмасинди ҳам.

Ниҳоят, у моторни ўчирди, кабинада ялпайганича напирос чека бошлади. Эҳтимол, у мени ҳам кабинага киритишни илтимос қилиб қолар деб ўйлаётгандир. Аммо менига энди барибир эди. Бошдан-оёқ шалаббо бўлиб явганиман. Пилгдан тушмай, эмгир остида кийимларимнинг лойини ювиб ўтиравердим. Эмгирдан сақлайдиган бирдан-бир нарсам — айрим фикрлар ёзилган, ўқиган китобларимдан баъзи кичик парчалар кўчиритилган ён дафтарчам эди. Мен уни кўнжимга тикиб қўйдим.

Эмгир тўхтади, ҳаво бир зумда чараклаб очилиб кетди. Осмон саҳий баҳор селидан ювиб-таралган муссафова тўзал даштнинг давомидай туюларди. Чексиз Анорхой даштлари киши кўзига поёнсиз, янада яшнаб кетгандай кўринарди. Осмон гўмбази бўйлаб Анорхой узра камалак тортилди. У оламнинг у чеккасидан бу чеккасига қадар чўзилди, дунёдаги жамини нафис бўёқларни ўзига мужассамлаштириб, осмону фалакда турар эди. Завқ-шавқ билан чор атрофга боқдим; бепоен зумрад осмон, товланиб турган камалак, куд ранг ёвшонзор даштлик! Ер юзи тезгина селгиб борар, унинг тепасида бир бургут икки қанотини қимир эткизмай баянда осмонда гир айланиб учиб борарди. Гўё унинг ўзи ва қанотлари эмас, балки ернинг оташ нафаси, унинг кўйдан-рувич ҳарорати бургутни шу қадар юксакликка кўтаргандай.

Шунда мен, ўзимни яна бакувват ҳис этдим, руҳим янада тетикланиб, Анорхой дёри ҳақидаги оруз-ўйларим тагин жонланиб кетди. Ҳа, энди мен шундай мавқени эгалаган эдимки, энди ҳеч ким орузларимнинг рўёбга чиқишига тўсқинлик қила олмасди, Анорхойнинг

порлоқ келажигига бўлган ишончимни ҳеч ким сўндира олмасди. Мен шир эмасман, бироқ баъзан шундай вақтлар ҳам бўлардики, мактаб деворий газетасида шеърларим ҳам чиқиб қоларди. Мана ҳозир ҳам этигим кўнжидан дафтарчамни олдим, ҳаёлимга келган лапарнамо сатрларини дарҳол қогозга тушира бошладим:

Кўрдай тепалари ортида ётар
Қадам босилмаган Анорхой дашти.
Қишда бўронларни даҳшатин, хатар,
Ёзи оташнафас, олов таратар,
Кенг даштгин Анорхой бу ўлка оти.

* * *

Истиқболни порлоқ, ишонгум унга —
Бу кун узоқ эмас, ҳа, яқин жуда!
Анорхой кучоғи тўлажак тугал!
Евшондан асар ҳам қолмайди бунда.

Мен шеъримнинг чада, ширасиз чиққанини ўйламасдим. Кўнглимни бошқа нарса хиралаштираётган эди: бу минералар қалбимда туғён ураётган ҳис-ҳажжонларимнинг юздан бирини ҳам ифодагай олмайди. Оруз-истатим, қувончларимни ифода эта оладиган ноёб сўзлар қилдириб бошим қотди. Аммо шу пайт бироз кўлимдан дафтарчамни юлқиб олди. Мен орқамга ўтирилиб қарадим.

— Иккинчи номагар тўқнапсанми! — деди Абубакир ўзини четта олиб, захарханда билан. — Қизчаши шеър билан ўзингга ром қилмоқчимсан?..

— Бир бу ёққа, биронининг хатини ўқийи яхши эмас! — дедим.

— Яхшимин, ёмонини — сен менига ўратма! Ўзим биланман, Яқинлашми!

— Ҳа-ҳа, ҳали шунақамин! — трактор ёнига чопиб бордим-да, кичкин қўлимга олдим.

— Ҳой, ҳой! — деб дўқ урди Абубакир. — Ма, ола қон тоғини бисотингити. — У дафтарчамни қайтариб берди, бир олдани сўнг қаҳ-қаҳ уриб қулиб, бутун даштни бошига кўтарди. — Анорхой ўлкаси эмиш! Ҳа-ҳа-ҳа! Жуда ҳам думоқсан-э, академик! Ҳақиқатан ҳам сенга ўхшагандирин бу ерда ҳайдаб келиш керак, токи дунёнинг паст-

багандини билиб олингилар!.. Ўйлаб топганини қара-я: Анорхой ўлкаси эмиш! Ха-ха-ха! Ҳали у сенга қанақа ўлка эканлигини кўрсатиб қўяди! Бу ерда бир қиш ишлаб кўр, ўшанда бошқачароқ кўйлай бошлайсан...

— Мен қолиш-қолмаслигимни сендан сўраб ўтирмайман! Менинг ғамимни емай қўя қол, ўзингни ўйла!

— Нимани ўйлар эканман?— жаж! аралаш илжайиб менга яқинлашди Абубакир.— Менинг ўз фикрим ўзим билан, мен қарда бўлсам ҳам ҳақимни ажратиб оламан.— У нарироққа кетмоқчи эди-ю, лекин ниманидир эслаб яна тўхтаб қолди. МЕНГА ЮЗМА-ЮЗ КЕЛДИ-ДА, БЎҒИҢ ОВОЗ БИЛАН ШУНДАЙ ДЕДИ:— Сен, академик, ҳалиги қиз ҳақидаги хом ҳаётларингни миёнгдан чиқар, умидвор бўлма... уриб майиб қиламан!

— Бунга ҳали ўйлаб кўрамиз.

— Ўна такрор айтпман, уни ҳаёлинигга келтирмас! Қизишиб кетган, бошқаларга нафрат билан қарашга ўрганиб қолган, ҳозир эс-хушини йўқотиб қўйган бу одамнинг ҳуволига ачиндим. Унга оҳиста дедим:

— Сен кал-катта одамсан. Баъзан туппа-тузук тап-ларини айтасан. Аммо бундай гапларни, афтидан, тушуномасдан гапирасан шекилли! Шунини унутмагинки, ҳеч ким бирорта ўйлаш, исташ, орзу қилишни ман эта олмайдди Иисоннинг ҳайвондан фарқи ҳам ана шу фикрлаш қобилиятига эга бўлишида.

Сўзларим унга тавсир этдимки, ҳар қалай, индамай турди. Фақат қовоғини останача трактор олдига борди-да, бор кучи билан ручкани айлантирди, мотор дарҳол турғилиб ўт олди. Ўна иш бошлашимиз лозим эди...

Шу соатдан бутун орзуларим ана вужудимни чулғаб олди. Мен уларни курашда қўлга киритгандим, улар ана менга ҳамроҳ бўлди.

Кечкурун ҳамма ётишга тайёргарлик қўраётганда мен ўтовдан чиқиб, булоқ томон йўл олдим. Негадир ўша томон менн ўзига тортарди, ўша ерда танҳо бўлишни истардим.

Осмон тумбази юлдузларга торлик қилиб, улар уфқдан ерга томон силжиётгандай. Кўпчилиги бош устида фуж-фуж бўлиб, ҳозир тубсиз бўлиб кўринаётган кулча шаклидаги ҳовузча сатҳига тўлганнишган эди. Улар сув-да жилваланиб, ҳусни жамолларини кўз-кўз қилишарди. Уларни ҳовучлаб, лахча чўғдай кирғоққа секиб юбор-гинг келади. Сувнинг шилдираб оқаётган жойида улар

кам суя билан бирга оқиб, майда топчаларга арадашиб, мармарли доңалари сингари товланарди. Сувнинг соқин, қуёдан оққан жойларида эса юлдузлар осмондаги каби париллаб турарди. Ҳаёлимдан шундай фикрни ўтказдим: даштдаги чашма баъзи кўнгли очиқ ва орзу-истаклар билан тўлиб-тошган, гўё бутун оламни ўзида мужассамлаштирган инсоннинг руҳий ҳолатини эслатар экан.

Мен булоқ бўйида ўтириб туғли соқин даштини томоша қилдим, уни бутун вужудим билан ҳис этдим, ҳаёлан қайта тасаввур этдим. Бу ширин ҳаётларимни кимга айтади, кимга нэхор этай? Изоҳлашим қийину, ammo сочи нешонисига тушиб турган, номи номатбўлм қиз менга жулди ана шу одамдай туюларди. Фақат ўшагина кўнглимнинг тушуна олар, фақат ўшагина ҳис-ҳаяжонларимга шерик бўла биларди. Эҳтимол, бунинг сирин бизнинг биринчи марта шу булоқ бўйида учрашганимизда ва унга Бўтқўза деб ном қўйган кезларимизда пайдо бўлгандир.

Қарда экан ҳозир, менинг ҳаёлим у билан банд эканлигини билармикин? Ўқинида ерни ҳайлаб бўламан, шунда мен уни излаб топаман, бу ерга, булоқ бўйига олинб келиб, Анорхой ўлкаси ҳақида ҳикоя қилиб бераман. Шер билан эмас, йўқ, масҳара қилмасин, тағин. Анорхой чўлининг келажакини ўзимча қандай тасаввур этган бўлсам, шундайлигича сўзлаб бераман.

Бу ердан кетаётиб ана юлдузлар тўда осмонга суқилиниб қаралдим. Ниманки кўрсам, кўзларим қувончга тўларди. Аммо шу маҳал тепалик устида хотин кишининг аввалгидек беҳуш ва нурсиз тош ҳайкали кўришди. Назаримда, у ҳозир ҳам атрофдаги ҳамма нарсалардан беҳабар, оқиб тушган нурсиз кўзини қисиб, олинсаларга руҳсиз боқиб турарди.

Ой ҳам чўқиб, мен ҳайдалган ернинг нариги томонига секин экин келётган иккита шарпани сезиб қолдим. Бу кийиклар эди. Қайққа келишяётганикин? Эҳтимол, суя юганин келишяётгандир. Кийиклар ҳайдалган ернинг чеккасига келиб, нефть ва темир ҳидан анқиб турган шудиторга ўттига журъат этолмай, таққа тўхтаб қолганлар. Улар кумуш ранг товланган ой нурида шу бўйича қимир этмай узоқ туришди. Шохлари тарвақай-оёқларида эркин кийик, яғрини пасроғин урғочин кийик, қуёрдан, Енгил бошларини сергакилик билан юқори қў-

тариб, бир бирининг пинжиги кириб туришарди. Улар шу тарада узоқ қотиб турдилар. Кийикларнинг бу турини: даштинка нима бўлди, эски сўймоқ йўллар қаёққа йўқолди, қандай куч бу ерларни алдар-тўнтар қилиб ташлаётгани, дедетандай эди.

Улар ҳайдалган ердан ўтинга журъат этишолмади. Орқата қайтишди, хипча бедаарида оининг кумуш шуъласи хипа акс этиб турарди.

Улар бемағлол узоқлашсин деб, яна бир оз ўтирдим. Сўнг ўтовга қайтиб келиб, қоронғида ўз жойимни пайпаслаб топдим-да, алламаҳалгача ухлагмай чўзилиб ётдим.

Шу пайт қулғимга пичирлаган овоз эшитилиб қолди. Абубакир билан Қалина бирига ётишганди. Эҳтимол, илгарилари ҳам шундай бўлгандир, бироқ мен бунни билмасдим. Қалина энгичиб йитлар, алланарсаларини тапирар эди. Лекин мен нималигини тушуна олмадим.

— Бўлди, бас энди, етар,— деди Абубакир уйку аралиш,— шаҳарга борсак, ҳаммасини тўғрилаймиз. Биринки кун ётасану... Бекорга қайгуришининг нима кераги бор.

Қалина алам билан жавоб қайтарди:

— Бунинг учун ташвишланиётганим йўқ. Ушмдан нафратланаман, нега мен сендай бир одамни севиб қолган эканман. Ниманга учдим сенинг, ҳайронман. Қопки сен одамларга бирор яхшилик қилган бўлсанг. Нима бўлиб сенига бир итдай ёпишиб қолганимни билмайман.

— Пушаймон қилмайсан, иш тугатгач, сени дарҳол олиб кетаман.

— Йўқ, пушаймон қиламан, умр бўйи пушаймон қилиб ўтаман. Лекин нима бўлса ҳам кетаман. Ёлғиз қолганини истамайман...

— Секинроқ гапирсанг-чи! Ёқинроқ ёт, ҳа, аллақачанок шундай қилишинг керак эди, бутун ёстикини ҳўл қилиб ташлаётганингни қара.

Мен бошимни буркаб олдим. Дилимни сиёҳ қилувчи бу гапларни эшитмаслик учун тезроқ ухлаб қолгим келди.

V

Кўёш кун сайин қиздираётган эди. Сорокин тез-тез каптайдиган бўлиб қолди. Суръатни ошириш зарур эди. Бақт қисталади, тупроқ эса тобора қуриб боришти. Биз

ина беш кунча ер ҳайлашимиз керак. Экувачиларнинг ҳам шунча кунлик иши қолган.

Сорокиннинг айтишича, куздан бошлаб бу ерларни шундор қила бошлаймиз, келаси йил эса бу ерга жуда кўп тракторлар келтирилиб, махусе РТС ташкил этиладиган. Сорокин ҳамма ишни режа билан олиб боради. У ҳар кунни ҳўлини, ундаги жарлик, сойликлару, пастқам ерларин айланиб юради. Даштин шунчаки билибгична қолмай унинг ҳар бир қаричигача ўрганиб олган, бу ерларнинг ҳаммаси унинг миёсида ўрнашиб қолгандай эди.

Энди Анорхойда қиш қаттиқ келган пайтларда, илгаригидай машина ва самолётларда ем-хашак ташиб юрмаслик керак. Сорокин бунинг ҳам иложини топади. Биз Абубакир билан ярим кечагача ер ҳайдаймиз. Далада тунаб, тонг отиши билан яна ишга киришамиз. Иш шу қадар оғирки, Абубакир мента тегажаклик ҳам қилмай қўйди. Худди у мени кўрмаётгандай, эвтибор ҳам бермасди. Аммо яшрин адовати хўмрайган кўзларидан сезилиб турарди. Бу энди менинг учун хавфли эмас, Мен ўз ишимни қилиб, ўз орзу-умидларим билан пушайман. Топалик остидаги сойликка, чўпонлар олдига борадиган ва у ерда жингала соқли қизачани назаб топдиган кунининг келишини орақиб кутардим.

Ушда кунлар биз янги бир хатта майдонни ҳайдашга киришган эдик. Ўз ишнингдан қаноатлансанг, кўлгингга ёққан иш билан банд бўлсанг, бирор янгиликка қандам қўйиш донм мароқли бўлади. Мактабда ўқиб юрган келаларимда ҳам дафтарнинг янги саҳифасидан билишни яхши кўрардим. Эрталаб ҳали ҳеч қим юрмаган кўр устидан чопиб юришни, биринчи бўлиб из қолдирини севардим. Баҳорда ҳали ҳеч қим юрмаган тоғ ёт бағирларига чўшиб, иле бор оқилган доғаларни териниша оқишардим. Бунада кишинга ҳузуру бағишлайдиган, ўзига нафтуни эгитишган қандайдир сир бор. Бешоён Анорхойдаш-тида, қозиргача инсон қадамн етмаган ерда янги из қолдирди менинг учун дастлабки сатрек, ҳали из тушмасан оғноқ қордек, қўл урниматан доғдек туюларди.

Рамза устида туриб олиб, пўг тишларининг оёғим остидаги биринчи жўяклар ҳосил қилишини завқланиб тоғонга қиламан. Кўзни қамаштирадиган ялтироқ тишлар сира тиним билмай ер бағрини тилиб, қатламларни сепки-сепки алдариб боради.

Ченондаги пўг тиш остида, гўё тўлқинлар устида

баллиқ үйноқлаётгандай, нимадир тўсатдан ялт этиб кетди. Тишининг ялтироқ юзиди ўт бўлиб ёнди ва дарҳол эграт орасида ғойиб бўлди. Мен шу заҳоти плугдан сакраб тушдим-да, ўзимни ўша жойга олдим, тупроқ остидан чувиқ шаклдаги оғир металл парчасини олдим. Бу шунчалик гўзал нарса эдики, ҳаяжонланганимдан қўлларимни ёзиб қичқириб юбордим:

— Олтин!

Овозимни эшитган Абубакир менга қайрилиб қаради ва тракторни тўхтата солиб ерга сакраб тушди.

— Нима топинг?

— Олтин! Қаратин, Абубакир, олтин!

У мен томон аввал секин-аста, сўнг бирдан шониб юра бошлади. Мен бу олтин рангли чиройли нарсани қафтимда тутиб унга узатдим.

— Қани! Наҳотки олтин бўлсал— деб, мен узатган нарсани қўлга олди ва у ёқ-бу ёғини кўриб, епти билан артди.— Ҳе, бу ерда олтин нима қилсин— деди, бўғиқ овоз билан. Кейин кутилмаганда ранги ўчиб кетди,— олтин бўлгани мумкин эмас,— Абубакир металл парчасидати дойларни тирноғи билан тушириб, зўрма-зўраки илжайди. Қўзларимга боқмай истар-истамас металлди менга узатди.

— Нета, олтин бўлмас экан!— дедим жажж билан.— Бунинг оғирлигини кўр, 800 граммча келадим. XII асрда бу ерларда мўғуллар яшаган. Улар бу ерга келишдан олдин Хитойни забот этиб, қўлаб олтин олиб чиқиб кетгандир. Эҳтимол, бу ҳам ана шу тарафда шу ерларга келиб қолгандир.— Мен бу ташларни тошган нарсам ҳақиқатан ҳам олтин эканлигини тасдиқлаш учун айтдим. Ана шу шонч билан маст бўлиб, хом ҳаёлимни давом эттирдим. Ўзимни ҳам, ҳайратда қолган Абубакирнинг ҳам сўзларимнинг тўғрилигига ишонтироқчи бўлдим.— Биласанми, бу нарса неча асрлардан бери ер остида ётибдир? Бўлак металл бўлса аллақачон занглаб кетарди. Бу эса зангламаган, ҳақиқий олтин. Бир вақтлар бу ерда— Анорхой қўчманин қабилалари ўзаро жанг қилгандар. Бу ерларда қанақа жанглар бўлганини билсанг эди! Бу нарса ўша замонлардаги хонлар қилчаниннг дастаси бўлса эҳтимол. Мана, ўзинг ҳам ушлаб кўр, ушлаш учун қандай қулай.

Абубакир парчани олиб, қўлида сатмоқлаб кўрди.

— Олтин бўлмаса ҳам, қизиқчилик учун биладиган ишларни кўрсатиш керак,— деди-да, уни чўнтагига қўшиб қўйдим.— Яна сен бунинг плугдан тушириб қўйма, менда турсин.

— Ҳа, майли,— рози бўлдим мен.

Абубакир оғирлашган чўнтагини ушлаганича трактор томон кетди.

Биз яна шини давом эттирдик. Мен тошган нарсамни қандай қилиб ўқитувчим Олдиёрова эсдалик учун етказганини ўқилдим. Унда бунақанги бўюмлар кўп. Тошган бўюмимни кўрса у, албатта бирор қизиқ нарсани ҳикоя қилиб берад эди. Кейинчалик мен чарчаб қолиб, олтинимни унутдим. Тракторнинг безовта ҳаракати мени жуда эзиб қўйди: хозир Абубакир машинани жуда ғажали ҳайдаётганди. Гоҳ иккилангандай, секин юртгазари, гоҳ моторни қаттиқ турлилатиб шиддат билан ҳайдарди. Тракторнинг трубадидан бурқсиб чиққан қора тути хайдашган ерга ним ранг бўлиб ёйилар эди.

Биз кечгача шу ҳолда ишладик. Қуёш ботган бўлса-да, дала ёруе эди. Абубакир кабинадан бир неча бор бош чиқариб, менга аллақандай сирли қараб қўйди. Мана, у тракторни ҳам тўхтатди.

— Бу ёққа кел!— деб қўл сизикди у.

Мен кабинага чиқдим. Абубакирнинг ранги рўйи ўчиб, кўзлари саросималик билан чор атрофга айланди. У нешонасидати терларни артиб, мотор овози яралиш шундай деди:

— Қичқирай десам овозим етмасди, сен бор, ричалларин ўрнатгин-да, кейин тракторни бир оз ўзинг ҳайда. Тобин қочиб турибди, негадир мазам йўқ. Соф ҳавода аллақиб келиш-чи, дора тузалиб қолсам...

— Бор, боравер,— дедим мен.

Плуг олдига бориб қайтиб келгушимча Абубакир трактордан тушди. У ранги оқариб, бирданга ўзгариб кетган эди. Ўқиб буюнганганича аста қўдам ташлаб, ниданиб бир чеккага қараб йўл олди.

«Ҳа, у қаттиқ касал бўлиб қолганга ўхшайди. Эҳтимол қорин оғриётгандир, ана, қоринни ушлаганича буюнган кетини»,— дедим кўнглимда ва тракторни ҳайдаб кетдим.

Трактор бир текисда жадаллаб юриб кетди. У яна меннинг иккиёрида эди. Ҳар галгидек ҳаяжонланиб, машинанинг тўғри ҳайдашга нитилмаган. Картаннинг у

бурчига етиб тракторни бурдим-да, орқамга қайтдим. Қош қорайиб совуқ туша бошлаган эди. Олдинга диққат билан қараб: «Яна икки марта айлангач, тракторнинг чирроғларини ёқаман», деб кўнглимдан ўтказдим. Олдимда, тепаликнинг ён бағрида кимдир тез-тез қадам ташлаб узоқлашиб борарди. Кейин у пастга чопиб тушиб, кўздан ғойиб бўлди. Мен унинг елкасининга кўриб қолдим. Бу Абубакир эди. Унга нима бўлди? Қаёққа югуриб кетди у? Эхтимол, бирор нарсга кўриб қолгандир. Даланинг ўртасига бориб кабинадан бошимни чиқарган ҳолда бир даққиқа қараб турдим, аммо Абубакир кўринмади. У қаёққа кетдикин? Ахир, у касал эди-ку? Қизик. Тракторни тўхтатдим-да, моторни секин юргизиб қўйдим.

— Абубакир! Ҳой, Абубакир-и-и-и!— деб қичқирдим. Ундан садо чиқмади. Шундан кейин овозим баралда эшитилсин деб моторни бутунлай ўчириб қўйдим.

— Абубакир-и-и-и! Қаерга кетдинг, жавоб бер!— деб қичқирдим чўлга қараб.

Лекин оқшом кўйида кенг дала сукут сақларди.

Унинг аҳволи оғирлашиб қолган бўлса-чи? Ҳаёлимда у ғужанак бўлиб тўлганиб, қаддини ростлай олмай, ерда юмалаб ётгандай эди. Трактордан сакраб тушганда, жоним борича чопиб кетдим. Тепаликдан ошиб тушиб у ёқ-бу ёққа қарадим. Ҳеч ким кўринмасди. Бир бағанд тепалик устига чиқиб қарасам, текис далада кетиб бораётган Абубакир кўриниб қолди. У анча узоқлашиб кетган эди.

— Абубакир-и-и-и! Қаёққа кетяпсан?— деб қичқирдим. Бироқ у орқасига қайрилиб қарамади, кўп ўтмай эса, худди ер ютгандай кўздан ғойиб бўлди.

Мен яна бир оз турдим-да, маъносига орқамга қайтдим. Уфқ шўъласининг сўнгги тилғари кўкда заиф жил-ваганарди. Дашт саҳнини қоронғилик қоплатди.

Испробга тушиб, парижонхотир юриб борардим. Бу сукунат менга бирдан ғалати бўлиб туюлди. Гўё дашт меннинг қадам ташлашларимга, фикру ўйларимга кудок солиб тургандай эди. Мен Абубакирнинг ўйлариди. Бу ўлкада ўтмишда бўлган воқеаларни тапирганимди. Абубакир мени масҳара қилар, тақлилимга ишонмасди. Энди бўлса бу даштати олтин ҳақида қаёқдаги тақдирини тапирсам ҳам ҳангу манг бўлиб қолди... Йўқ, бундай кишилар ҳушини йўқотмайди! Аслида у алакачонлар

дан бири бир ёмон фикрда юрган экан чоғи. Бу ҳақда бачани тапириб, Сорокинни кўрkitмоқчи ҳам бўларди. У бу ердагиларнинг ҳаммасини ёмон кўрарди. Ҳамма билан бир-бир уришиб чиққан. Хўш, Қалипа-чи? Абубакир ҳаммадан ҳам кўра ундан тезроқ қулулишни бағларди. Бу ҳомиладор хотиннинг ишқини Абубакир бошига урагимди. Маошчи ҳам кўтиб юрган экан шенга, мен топган нарсга олтин бўлиб чиқсам...

Ҳаёлимни Қалипанинг овози бўлди:

— Абубакир-и-и-и! Қаёқдасизлар!

Туида ишлашимиз учун у бидонларда сув келтирганди.

— Қаёққа кетиб қолдинглар?— Қалипа мени ташлашиб қарши олди. Юрагимни ваҳима босиб кетди!— Сенларни кутяпман-кутяпман, трактор турибди-ю, дарёларнинг йўли!

Мен унга нима ҳам дер эдим. Тапнинг ростини айтдим-қўйдим:

— Абубакир ишчи ташлаб кетиб қолди.

— А... Негар?.. Нима учун?— дулдўқланиб сўради Қалипа.

— Билмадим.

Унга олтин ҳақида оғиз очмадим. Абубакирнинг бу ишидан уялиб кетган эдим.

— Демак, кетибди-да?..— Қалипа бир оз жим турди-да, сўнг аравадан бидонни шидат билан кўтариб афруа ерга туширди.

— Бу сувин нега олиб юрибман-а?— деди довдиратанча ғалга-ған.

Мен бидонни кўтариб, радиатор ёнига олиб бордим. Қалипа эса кабинага юзини кўйиб аччиқ-аччиқ йиғлади. Кўнсам бузилиб кетди. Уни қандай қилиб юпатгини билмадим.

— Ўзгич қайтиб келар,— дедим ўз тапига ўзим ҳам ишонмай.

— Мен унинг учун йиғлаётганим йўқ,— деди у ўт-каси тулиб, кўз ёшлари билан ювлаган юзини менга ўчириб.— Ишонардим, оруз қилардим! Лекин кимга ишониб юрган эканман? Нимани оруз қилиб юрган эканман?— деди тўсатдан фиғон кўтарди, дардги ово-

зининг акс-садоси бутун дашти қоплади.—Ишчан йигит деб ўйловдим, бадфеълдиги, бора-бора йўқолиб кетар деб ўйлагандим. Яхшилик билан, меҳр-муҳаббат билан унинг қалбини юмшатмоқчи бўлувдим. У бўлса ҳеч нарсани тушунишни истамди. Қандай келган бўлса шундайча ғойиб бўлди. Алам қилди одамга, билсанг эди, шундай алам қилмадики!

Мен мавюс ва гаранг бўлган ҳолда жим тураддим. Қалипанинг аҳролгига жуда ачиндим. У қандай қилиб мана шундай одамни севиб қолганини тушуна олмасдим... Аммо Абубакир бутун Қалипани ташлаб кетиб, ҳақиқий бахтдан ажратилганини билса эди, унда Қалипа эмас, балки унинг ўзи қиш бўрониди қолган бўридай бўқириб йиғларди.

Қалипа аравата ўтирди-да, хомушчина қайтиб кетди.

Анорхой дашти жимгина ухлаб ётарди. Узоқ-узоқлардан паровоз гулоти ёвшон буталари ўзра аранг етиб келарди. Эҳтимол Абубакир юк поездига осилиб кетаятандир. Кетавер, абаҳ, сенинг йўлиниг ўша ёқда! Анорхой сенсиз ҳам тураверади, сенсиз ҳам ишимизни бажараверамаиз.

Уни бошқа эслагини истамасдим. Ишга киришш керак. Мен моторни ёндирш учун анча уриндим. Кейин кабинага ўтирдим, чирокларни ёқиб юбордим. Энди ҳамма иш учун ўзим жавобгарман. Қани энди ўшадилбар қиз ҳозир ёнимда бўлса-ю, бу ёввойи ёвшонзор дашт ажойиб Анорхой ўлкасига айланмажаклини ҳикоя қилиб берсам.

Бу суратни ҳали тамом қилганим йўқ. Қандай чиқ-
шини ҳозирча айтиш қийин. Ҳар кун икк саҳарда туриб,
хонамни ётолларимни яна икки-уч марта кўздан кечи-
раканман, тонг сукунатида у ёқ-бу ёққа аста-аста
йориб ўйга чўмаман. Йўқ, ҳали кўнглимдагини топ-
ганимча йўқ, яна тагин кўп иш бор. Бу сурат ҳали
кўнглидаги бир тиллак, қалбимни ҳажжонга солган орзу-
умид, холос...

Ҳали тамомланмаган асар тўғрисида олдиндан жар
солишни ўзим ҳам азалдан ёқтирмайдим. Бу бахитлик-
дан эмас. Бешикдаги чақалоқнинг ким бўлиб воята ети-
шини қайқдан билди бўлади дейсиз? Лекин бу сафар
ўзингиз кўриб турибсиз, шу одатимдан воз кечиб, хом-
хатага асаримни ўртага ташлаб, ундан гап очмоқчиман...
Индамай юришга ҳеч иложим йўқ. Ростини айтсам, бир
ўзим ёлғизлик қилиб қолдим, безовта қилиб, эс-хушим-
ни ўзимга банд этган бу воқеа юратимга енгмай, қучо-
ғим ҳам етмай турибди.

Бўлган воқеани айнан тасвирлаб, халқни ундан баҳ-
раманд қилсам, деган умидим бор. Истар эдимки, кўп-
чилигик ҳам фикр-мулоҳазаларини ўртага ташласа... Бу
асар халқ дамидан чиққан оловдек бўлса-ю, унга ўз қо-
лигиздан қон, кучингиздан куч қўшиб берсангиз, шу
вақтдан бу воқеани сизларга баён этишни ўз бурчим деб
билиман...

* *

Овулимиз Ок-Жар тоғининг этагиди, катта сой шар-
қираб оқиб турган кенг текисликда; ундан пасроқда —
Қора тоққача ястанган адир бўйлаб чўзилган темир
йўлининг икки томони қозоқ даласи...

Овулимиз устидаги тепаликда икки катта терак бў-
ларди; мен бунин боғалик чоғимданок билардим. Бу қўш-
терақ ҳали ҳам бор. Қачон қараманг, овулга қайси то-
мондан кирманг, ҳаммадан бурун тепаликда бир-бири
билан ёнма-ён турган ўша баланд тераклар кўзга ча-
линади.

Билмайдим, нима учувдир, боғалигимданми ёки жас-
сим расмоним бўлганиданми, ҳайтовур, ҳар гал станция-
дан тушиб, тепаликдан ўтиб, овулимизга қараб йўл ол-
ганимда, кўнтраклар жойида турганимкин, деб сабр-
сизлик билан бекхитёр шу томонга қарайман. Тераклар
иниқлар катта бўлса ҳам, узоқдан шунча дарумону, де-
дики уларнинг сурати кўз олдимга келиб тураверарди.
Терак овулти етиб, эрталоқ тепаликка чиқсам, қўште-
ранка яқиниб салом берсам, уларнинг шовиллашини
тўғиб-тўғиб эшитсам, деб юратим озиқарди.

Қўш қўйла нима кўп — дарахт кўп. Лекин бу терак-
лар ўн бошқа бир олам, қандайдир хосиятли, тили бор-
ди. Қўш-тун япроқлари динриллаб, чайқалган учлари
бир-бири билан ўпишиб, ўзини минг қўйга солиб шовил-
лади. Тоҳ соҳилга келиб урилган эрка тўлқиндай эши-
тлар эшитилмас гувиллашиб қўяди, тоҳ жим ўйлаиб
қолиб, соғина-соғина юрати қон бўлганди, алганима-
дирин эслаб хўрсиниб, юлқинган шамол булут ҳайлаб,
ётир қайлаб, бутқаларини эгиб юборганда, тераклар
бир-биридан майда олоб: сипдириб бўйсан, дегандай
баттар ўжарлик қилиб, зарда билан тўлганно қўйишди.

Хў анча кетин эсим кириб улағганимда, мен бу те-
ракларнинг сирни асориюдан воқиф бўлдим. Тўрт томон
оғиқ бадалда тенгизда туриганидан, булар доимо шамол
қўйга тўғри келиб ҳавонинг ҳар бир ўйинига жавоб
қайтариб туришди. Тинмай шовиллаб, минг оҳангда
овош чиқариб туришлари ҳам шундан.

Лекин меннинг бу идрок қилганим боғалик ҳаё-
лимнинг икк таассуротини соғува олмади. Ўша вақтдаги
қавончаларим ҳали ҳам ўз ҳароратини йўқотмади, наза-
римда, бу тераклар ҳали ҳам қандайдир бир сирни
иниқлар жондан маҳкумлаб.

Боғалик уларнингнинг янг ширин орзулари шу терак-
лар соғинада қўлиб кетганидай, эсимга тушган сари яна
қайта боғдан эсатини келди.

Ўқимизга тамом бўлди дегувча бизлар чумчуқ қили-
риб шу ерда қолардик. Чулуллашганимизга маст бўлгандай
кўнтракнинг тенга шохларидати япроқлари ҳилпираб,
бизга сон тиниларди. Ўша кезларда ёрик товоң, кафтлари-
миз қовчиқлардан биз тентаклар, теракларга мушукдай
тарамчиб чиқа бошлаганимизда чумчуқлар чириллаб
қоларди. Чириллашига қарамидики! Ҳадеб бир бутқадан
иниқлигини эшитиб, чумчуқлар «пир» этиб учиб кет-

ган баланд бутуққа чиққанимизда, кўз-олдимизда намоён бўлган одам манзарасини кўриб хайратдан дамимиз чинмига тушиб кетарди, тутмоқчи бўлган чумчуқ боғларини ҳам эсимиздан чиқариб юборардик. Қўлимизга каттакон бўлиб кўриниб юрган қолхоз отхонасининг тепадан худди чипирткадай кўринганига, қишлоқдан нари чўзилиб кетган деганини катталитига, яна ундан нарироқдаги қанча-қанча қадрон ерлар, овулимиздаги арнқлардан бошқа тагин қанча-қанча қумушдай товланиб оқётган сувларга суқланиб қараб, бу дунёнинг чети шунинг ундан нарида ҳам шундай осмон, шундай булутлар, шундай ерлар бормикин, деб хаёл суриб кетардик. Ушанда кулгимизга шомол овози чалинса, унга жўр бўлиб қимирлаган япроқлар, кўз илғамас узоқ-узоқларда ажойиб ва ғаройиб нарсалар ҳам бор дегандай шивирлаб, бетларимизни силаб эрадатларди. Юратим дук-дук уриб қишдан чиқиб кетадигандай, кўштеракнинг шовуллаганига астойдил кулоқ солардим. Кўз олдимга эраткалидай бутун одам келибди-ю, лекин бир нарса эсимга келмабди. Бу теракларни ким ўтказгану қандай умид билан ўстирганни ўйламабман.

Шу кўштерак қад кўтариб турган жойини овулдагилар нима учундир «Душэннинг мактаби» дейишарди. Вирортасининг моли нуқулди: «Хой фэлончи, фунажининин кўрдигини?»—деб сўраса, тўхтаб унга: «Хў, юқоридаги «Душэннинг мактабид» илқиллар юрибди, ўша ёқдан хабар олиб кўр»,—деб жавоб беришарди. Катталарга тақдир қилиб биз ҳам: «Юринглар, Душэннинг мактабига кетдик, теракка чиқиб чумчуқ ҳайдаймиз»,—дер эдик.

Бир вақтлар ўша тепада мактаб бор экан. Бизнинг замонамизда бу мактабдан асар ҳам қолмагану, лекин кўштеракни тепанинг номи ҳалқ оғзидан тушган эмас. Боғалик чоғимда бу мактаб ўрнини хўп қилдириб ҳам кўрганман. Кейинчалик: «Нимага «Душэннинг мактаби» дейишди, Душэн ўзи ким?»—деб қариялардан суриштирсам, бу саволимга улар ҳеч қизиги йўқ, анчайин гапдай қўл силтаб жавоб қилишарди: «Ким бўларди, шу юрган Оқсоқ-кўй Душэн-да. Ўша хўрриятдан кейин хў анави тепада эски бир молхона бўларди. Душэн комсомол бўлдим, деб ўша ерда мактаб очиб, бола ўқитган.

Мактаб қорёда дейсан, анчайин бир гап-да. У вақтлардан қишлоқда дамол эмасиди, худо кўрестмасин, узангипа кетган етди, отининг ёнidan тутамлаб олганларнинг ҳаммаси ўшага бек, ўзига хон бўлиб қолганди. Хар ким ўз билганини қиларди, Душэн ҳам ўшанда миясига келганини қилган. Хонир у мактабдан бир парча гуваля ҳам қолмаган, нолари номи йўқ тепа эди. Энди «Душэннинг мактаби» деган ном олди...»

Душэн деган кишини унча яхши билмас эдим. Барино бўлди, бургут ковок, салобатли одамга ўшарди. Унинг қовниги ариқнинг нариги томонида, иккинчи баринода қўйсига эди. Мен овулда турган кезларимда Душэн қолхоз муроби бўлиб ишларди, этарининг қошига катта кетмонин чирмаб олиб, шатакдан чиқиб қолган, ўзига ўзини суякларни кўриниб қолган оти миниб, гоҳ-гоҳда ўтиб қоларди. Кейин қариганида почтачиликка ўтиб кетди, деб эшитганим. Лекин гап унда эмас. Комсомол деганда мен ўша вақтларда ишга ҳам, гапга ҳам эгичи, нақсон-порахўрларни таастага ёнаб турувчи овул йигитларининг ани мўқисининг тушунардим.

Ростини айтем, соқолдига оқ кирган, қайсар отига кучи етмаган Ҳалини расмана одамнинг бир замонлар қандай қилиб комсомол бўлганини, хат-саволи бўлмаса ҳам, боғалиларни қандай ўқитиб, қанақа ўқитувчи бўлганини ўзимча ҳеч тасаввур қилолмадим.

Ўша йилларда бу гаплар овулда айтылган сон-санок-сон эрталардан бўлса керак, деб кўя қолганим. Кейин билсам, «Душэннинг мактаби» деган гапнинг ўз тарихи бор экан, буни тасолифан яқинда билми қолдим.

Ўшан куни қолхоздан мента бир телеграмма келди. Икки йилдан буён қолхозимиз ўз кучи билан янги мактаб солаётган экан. Мактаб биноси қурилиб бўлгандан кейин овулдагилар мени мактабни очиб маросимига чакириништи. Бу қурулган кунларда элим билан бирта бўлаб деган нингиза дарҳол бўлга отландим. Овул ман-барларини сурагига олтиш пиятида овулга тўй маросимидан ун-тўр кун илгари жўнаб кетдим. Шаҳардан чақиринганлардан академик Сулаймондани ҳам кутиб ўтиришган экан. Бу аёл бу ерда бир кун-ярим кун туриб, кейин Москвага жўнаб кетади, дейишди. Академик Сулаймондани келишини эшитиб жуда суюниб кетдим. Ҳалига таинилган бу олиманинг овулимиздан эканлиги, қиз нақлида шаҳарга кетиб, ўқиб, олгим бўлгани овулда

¹ Оқсоқ-кўй — уруғнинг номи.

қулогыма чагынб юрарди. Узи билан шахардагытимида танииб олган эдим.

Мен кўранда Олтиной Сулаймонова сочита оқ кириб, эликтиларга бориб қолган, тулншангига аёл эди. Машхур ҳамкишилогымыз университетда кафедрә мудури бўлиб ишларди, фалсафадан лекция ўқиб турад, хизмат қиладиган ери академия бўлиб, тез-тез чет элларга бориб келиб турарди. Опанинг бемавог ўтириб, мен билан тўйиб суҳбатлашмишга вақти бўлмай юрарди. Лекин ҳаргал гоҳ мажлисда, гоҳ тўсадан кўчада учрашиб қолганимизда овулдагиларнинг омон-эсонлигини сўзлар, асарларим тўғрисида қисқача бўлса ҳам бирон фикр айтмай қўймасди. Мен бу кишининг камтарлигига, одамхоулигига қойи қилиб, бир кунни ўзига дангал айтдим:

— Опа, овулга бориб, эл-юрт билан кўришиб келсангиз бўларди. Овулдагиларнинг ҳаммаси номингизни сиртдан тилга олиб, фахрланиб юришди, лекин кўпчилигки сезни танимайди. Атоқли олима қизимиз овулдан ётсирайди, бизларни танигиси келмайди, дейдиганлар ҳам йўқ эмас...

— Гапингиз тўғри, укам,— деб Олтиной Сулаймонова хўрсиниб қўйди,— боришга ўзим ҳам кўпдан интизорман. Борганимизга ҳам татай вақт бўлди. Овулда туғишган қариндошларим йўқ-ку, лекин элннгдан яқин туғишганинг бўларканми! Албатта бораман, фурсат топдим, бораман... Ўзим ҳам юртимни хўп соғинаман...

Академик Сулаймонова ўша кунни кечикброқ келди. Унинг машинаси келиб тўхтаганда мақабининг тантанали мажлисини эди очмоқчи бўлиб туришган эди. Мажлисдагиларнинг ҳаммаси дув этиб чикиб уни кутиб олишди, таниган-танимаган ҳамма — ёшу қари у билан қўл бериб кўришгиси келарди. Олтиной Сулаймонова бунчаллигини кутмаган бўлса керак. Кўнгли тоғдай кўтарилиб, суюниб кетгандан нима қилишини билмай, икки букчилиб одамларга таъзим қиладиган бориб президиумдан ўрин олиб ўтирди.

Қанча-қанча тантанали мажлисларда бўлиб иззат-икром кўрган Олтиной Сулаймонова, бу сафар оддийгина кишлоқ мактабда ҳамкишилогиларнинг очиқ чеҳра билан кўтиб олишганини кўриб, ҳажжони зўр келганидан кўз ёшларини тутолмай қолди.

Мажлиснинг охирида пионерлар унинг бўйнига қизил галстук тақиб, қўлига гулдаста тутқазишди. Янги

мақабининг фахрий китобига унинг номини биринчи қилдиб қўйишди. Ўқувчиларнинг концерти ва ўйин-қўллардан кейин, кечқурун бир тўда муаллимлар, овул акадәмлари билан бирга ҳаммамиз мактаб директорининг уйида меҳмон бўлдик.

Меҳмонди ҳам Олтиной Сулаймонованинг келганига суюнишиб, уни гилам билан ясагилган тўрга ўтказишди, қўлларидан келганча иззат-ҳурматни бажо келтиришди. Катта дастурхон атрофида ўтирганлар дув-дув тили билан овора. Қиладилар кўтарилиб, тостлар айтилаётган эди, бир вақт қўлига бир даста газета-журнал ушлатган бир йилгига эшикдан кириб келди-да, мезбонга унглача телеграмма чўзиб, оғай, қўл қўлиб берингиз, деб иштимос қилди. Илгариги ўқувчилардан келган таъриқ телеграммалар қўлдан қўлга ўтиб, кимдир тап орасиди:

— Хой, буни Дуйшен қария олиб келдими?— деб сўраб қолди.

— Ҳа,— деди йилгиз.— Мажлисдагиларга ўқиб эшитиришми, деб оғини хўп едилриб келибди-ю, кечикброқ қолгани учун оқсоқолнинг кўнгли ўрнига тушмади.

— Нима қилиб турибди, айт, тушени отдан, уйга кирсин,— деди мезбон.

Йилгиз чикиб кетганда ёнимда ўтирган Олтиной Сулаймонова бир сесканиб тушди, ранги қув ўчиб ниманидир аслагандай меҳдан сўради:

— У қайси Дуйшен, кимни айтишяпти?

— Қолхоннинг почтагиси, опа,— дедим мен.— Дуйшен оқсоқолни таширмидингиз?

Ҳа, дегандай бош ирғаб Олтиной Сулаймонова бир нарсани демомчи бўлиб, ўрнидан туришга ҳаракат қилган эди, дераза ёнидан бир оғлиқ душурлаб ўтиб кетди, уйга кириб келган йилгиз:

— Тушенинг дегам, у киши унамади, оғай,— деди,— қалли қат торқатишим керак, деб кетиб қолди.

— Майли, кетаверсин, у чолнинг ҳам ўзига яраша уфилларни бор,— деди кимдир биров хомуш тортиб.

— О, Дуйшен деганини билмас экансизлар, у қонун-қондан жуда ўрнига келтиради, хизматини бажармасдан ҳеч қачонқа буримайди,— деди яна биттаси.

— Тўғри айтади, жуда ажойиб одам ўзи. Уруш таъмом бўлгандан кейин Украинада экан, госпиталдан чиқиб, ўша ерда туриб қолбди, келганига беш йилча бўл-

ган. Униб-ўстан овулимда қолсин суягим дедим, дейди. Бу дунёдан, ўн шўрлик, тоқ ўтиб кетипти...

— Бир кириб ўтса бўларди... Ҳа, майли, — деб мез-бон тагин кўлини силтаб кўя қолди.

Бир маҳал тўрда ўтирган овул оқсоқолларидан бири қадаҳ кўтариб сўз қотди:

— Уртоқлар, эсинларда бўлса керак, бир вақтлар «а» харфини ҳам билмаган «Душненинг мактабиде» бизлар ҳам ўқиган эдик... У шу гапни айтди-ю, ҳам кўнгли бўзилди, ҳам кулгиси қиспаб, кўзини юмиб, бо-шини чайқаб кўйдди.

— Вой, тавба!

— Рост, рост! — деб кулиб кўйишди бошқалар.

— Нимасини айтасан! Озмунча наъма кўрсатганим Душнэн деганини? Биз бўлсак уни расмана ўқитувчи деб юрибмиз-а!

Қаҳ-қаҳ кулги босилиши билан ҳалиги қадаҳ кўтарган одам яна гапини давом эттирди:

— Мана энди, олдимиз донги чиққан академик бўлиб, кетимиз олий маълумотли, ўрта билимли бўлиб олдик. Овулимизда бутун янги ўрта мактаб очдик, бошқа томонларини айтмаганда ҳам, замонамизнинг қанчалик ўзгарганлиги шундан кўриниб турибди. Қани, келинлар, оғанинлар, овулимизнинг ўғли-қизлари бундан бўён ҳам ўқимини бўлиб, ўз замонасининг пешқадам киши-лари қаторидан жой олишсин!

Бу гап ҳаммага маъқул тушиб, шов-шув кўтарилди. Фақат Олтиной Сулаймонова жуда хижолат тортибди, лабсини тишлаб қизариб кетди. У, рюмкани лабига теги-ди-да, яна қайтиб ўрнига кўйдди. Гап, кулги билан алаҳ-сиб қолган одамлар унинг бу ҳолатини сезганлари ҳам йўқ.

— Опа дейман, бир нимадан хижолат бўлиб ўти-рибсиз-а? — дедим мен.

— Ҳанм, шунчаки, иним, — деди-да, Олтиной Сулай-монова икки-уч марта соатиға қараб кўйдди, бошқа ин-дамади.

Кейин меҳмонлар эшикка сайри ҳаво қилишга чиқ-қанда қарасам, Олтиной Сулаймонова бир чеккада ёл-ғиз ўзи тепаликда чайқалган кўштеракка тикилиб, хаёл суриб турган экан, секин қадам босиб ёнига бордим.

Ботишга тараддуланиб кузги далаининг четига чи-қиб олган қип-қизил кун нурлари тепаликда турган те-

расларининг чуққиларига бир тегиб, бир термай мавж-ланиб турган экан.

— Шўрлик тераклар баргини тўқипти, баҳорда бу теракларни гуллаганда кўрсангиз! — дедим.

— Ҳанм ҳам шуни ўйлаб турган эдим, — деб Олти-ной Сулаймонова бошини силкиб хўрсиниб кўйдди. — Ҳар бир жониворнинг баҳори ҳам, кузи ҳам бор.

Унинг ақни босган сўлғин юзига ғамгин-уйчан кў-данка тушиб, ўткир қора кўзлари ўксигандай бўлди, те-ракларга дард-алам билан тикилиб қараб қолди. Шу пайтда кўпни кўрган бу ўқимини аёл, қани энди бир вимонлар ўтиб кетган ўн саккиз ёшми қайтиб келсай-ди, деб кўнглидан ўтказган қизил рўмол, қармизи юзи-ни эслатган қадимги қиренз аёлларига ўхшаб кетди.

Теракларга тикилиб у яна бир нарсга айтгиси келди-ю, лекин ниятидан қайтди шекилли, индамай турди-да, бирдан кўлида ушлаб турган кўзойнагини тақиб олди.

— Москва поезди бу ердан соат ўн бирда ўтади ше-кинми? — деб сўради.

— Ҳа, опа, ўн бирда ўтади.

— Ҳа, опа, ўн бирда ўтади, ҳозир йўлга чиқишим керак экан.

— Нега бирдан кетадиган бўлиб қолдингиз? Бир-ик-ки кун тураман деб ваъда берган эдингиз-ку? Ҳали жа-ноб ҳам боришмас.

— Зарур ишларим бор. Ҳозир кетмасам бўлмайди.

Овулдошлари ҳаммаси епинрилиб, кетмайсиз, хафа бўлмаки, дейишларига қарамай, тайёр овқатга ҳам тур-май, Олтиной Сулаймонова узр сўради-да, охири йўлга чиқадиган бўлди.

Кун ботиб, қош қорайганда, овулдошлари ўпкала-ганидай бўлиб уни машинага ўтқазиб жўнатиб юбориш-ди. Мен Олтиной Сулаймоновани станцияга узатиб бордим.

Олтиной Сулаймонова нима ваздан тўсатдан йўлга отланиб қолдикин? Шундай улуғ айём кунда овул-дошларини ҳам хафа қилиб кўйдди. Яхши иш бўлмади. Икки-уч йўла сабабини сўрай деб оғиз жуфтладиму, лекин қаттиқ теғаримкин деб кўрдим. Ҳозирги ҳола-тида саволимга бирон жавоб бермаслигига кўзим етиб турганиди. Йўл бўйи Олтиной Сулаймонова бир оғиз ҳам гапирмади, қаттиқ ўйга ботиб, юзидан ғамгинлик аримади.

Станицага келиб, поездга тушар олдида юрак ютиб уядан сўрадим:

— Опа, хафа кўринасиз, кўнглингизга қаттиқ тегалган бирон гап ўтдимиз?

— Йў-э! Кўнглингизга ундай гап келмасин! Кимдан хафа бўлардингиз? Ундан хафа бўлсам бўлади. Фафлатда қолган эканман... Қайтага мендан ҳар қанча домонтир бўлсангилар ҳам камлик қилади.

Шу билан Олтиной Сулаймонова Москвага жўнаб кетди. Мен шаҳарга қайтиб келгач, дастлабки кунларнинг бирида уйламаган-кутмаган ерда Олтиной Сулаймоновадан хат олдим. Москвада мулжалидан энёдроқ туриб қолнишдан дарак бериб, хатда бундай деб ёзганди:

«Қадрдон иним, шонлини зарур ишларим бўлса ҳам ҳаммасини йиғиштириб қўйиб, шу хатни ёзмасликка иложим бўлмади. Агар шу хатда ёзганларим сизни қизқитирса, шу ҳикоятимни халойиққа етказиш устида ўйлаб-мулоҳаза қилиб кўрсангиз деб илтимос қиламан. Бу фақат бизнинг овулдошларимизга эмас, ҳаммага, айниқса ёшларга нобрат бўлар, деб ўйлайман. Мен кўп хаёл кўчаларига кириб чикдим, охири шу фикрга келдим. Бу — менинг шунча замоналардан бўён юрғимда асраб келган сирим. Қанча кўп одам бу сирдан воқиф бўлса, ўзимни шунчалик бахтиёр деб биламан, виждон азобидан шунча кўпроқ халос бўламан. Мени уятта қўларим-калман деб хижолат ҳам бўлманг. Ҳеч нарсани яширмай, очик ёзинг...»

Бир неча кун шу хат таъсири остида юриб, охири қиссани Олтиной Сулаймонова тилидан ҳикоя қилишга қарор бердим.

* * *

...Бу воқеа 1924 йили юз берганди. Ҳа, худди ўша йили...

Ҳозирги колхозимиз ерлари у вақтларда ўтроқ камбағал-жатақчилар овули эди. У вақтларда ўн тўрт ёшли етим қиз бола эдим, амакимнинг қўлида турадим. Ўша йили кузда чорвадорлар тоққа қишлоғига кўчиб кетгандан кейин овулимизда аскар шинели кийган бир йигит пайдо бўлиб қолди. Шинели эсимда қолганининг важи шунки, у नेताдир қора монутдан тикилган эди. Эл-

юрдан омаюқдаги тоғ пинжига кириб олган кичкина қирғиз овулида бу катта бир воқеа бўлди.

Олдин уш, ўзи командир экан, овулга ҳам катта бўлиб келибди, дейишди, кейин билгнса, командир қаёқда дебди, очарчилик вақтида овулдан темир йўлга-келиб дом-дораксиз бўлиб кетган Таштанбекнинг ўғли Душпан деган йигит экан, уни овулга ўқитувчи қилиб юборишгиниш, мактаб очиб, бола ўқитар экан, дейишди.

«Мактаб», «ўқитиш» деган сўзлар у замоналарда энди энгиллиб келадиган гаплар эди, уларнинг маъносига тушунадиганлар ҳам камдан-кам эди.

Бу гап ростмикин, эди нима бўларкин, деб туришгинида бир маҳал, халойиқ овул ўртасидаги тепага йиғилишиб, деган хабар келиб қолди.

Амаким: «Вой, тава, бу тағин қанақа мажлис бўладикин? Бўлар-бўлмаста одамларни ишдан қолдиришдан бошқани билгншмайди», — деб жаврашгани куймайд-ю, кейин ахирини элдан кам ерим бор эканми, дегандай, қирғизга бўлса ҳамки, отга миниб, йиғинга жўнаб кетди, мен ҳам унинг кетидан қўшни боғаларга ерганиб юзуриб бордим.

Биз эгитки-эгитка ҳар гап йиғилиш бўладиган тепаликка етиб борганимизда, у ерда бир тўда отлиқ ва яёв одамлар ўртасида ҳалиги қора шинель кийган раппар йигитча нутқ сўзлаб турган экан. Унинг гапларини яхшироқ эшитиш учун яқинроқ сурилиб борган эдим, пўстини йиртиқ бир чол уйқудан турган одамдай, тўсатдан тутилиб-тутилиб унинг гапини бўлди:

— Эй, боғам, илгари бола ўқитишни муаллағарга чикертган эди, сенгит отанггин биз билгнмиз. Ўзи ҳам бизга ўхшатган оёқяланг эди. Қанг айт-чи, йигитча, сен ўзинг қаёқдан мулла бўлиб қолдинг? — деди.

Душпан шу омаюқ жавоб берди:

— Отанкон, мен мулла эмасман, мен комсомолман. Энгин муаллағар бола ўқитмайди, муаллимлар ўқитади. Мен аскаримизда юриб хат-саводли бўлиб олганман, илгари ҳам оз-моз ўқигандим. Мен мана шунчака мулланми, билгннгизми? — деди.

— Ҳа, муллоғ дегин...

— Барака топ! — деб унинг сўзини маъқуллашди.

— Ана шунчака, комсомол мени муаллимликка таъинлаб, боғаларни ўқитасан деб юборди. Мактаб очини учун бирон жой керак бўлади. Сизлар ёрдам берсангиз-

лар анув тепалаги эски отхонани тузатиб, мактаб очсак деган уйим бор. Қани, нима маслаҳат берасизлар?

Мушқдай шумшайиб бир кўзини юмиб этарини қопини бим кучоқлаб ўтирган Сатимқул тажанг тирс этиб туپуриб кўйиб гап қолди:

— Э, кўйсанг-чи, ўқингидан бизга нима фойда бор?

Душэн нима дейишини билмай кўзлари липиллаб кетди.

— Рост, тўғри айтгити,— деб бошқалар унинг гапини маъқуллади.— Биз кетмон чопиб кун кўриб юрган деҳқонмиз, энди боғларимиз ўқиб амалдор бўлишармиди? Айланай, кўп бошимизни қотирма!

Ҳамма жим қолди. Душэннинг ранги ўчиб, овози қалтиради:

— Сизлар нима, боғларингизнинг ўқинишга қаршимисизлар?— деб ўртага савол ташлади.

— Қарши бўлсак нима, зўрлик қилармидинг? Унақа замонлар ўтиб кетган. Ҳозир эркимиз қўлимизда, озодлика чиққанмиз!— деди кимдир биров.

Душэннинг ранги бўздай оқариб кетди. Шинелининг илгакларини узиб юбораётгандай, чўнтагидан тўрт буқланган қозонни олиб шошилиб очди-да, ҳаммага кўрсатиб туриб зарда билан гап бошлади:

— Сизлар ҳали боғларни ўқитиш керак, деб ёзилган бу қозонга қаршимисизлар, бушга Совет ҳукуматининг муҳри босилган-а! Сизларга ер-сув берган, сизларни озодлика чиқарган ким ўзи, биласизларми? Қани, Совет ҳукуматининг қонунига ким қарши? Қани айтсин, ким?

«Қани ким» деб азбаройи бақириб айтган гапи сукунатда ётган куз ҳавосини ўқдай ёриб ўтиб, акс-садо си қоя тошларга бориб урилгандай бўлди. Ҳамма ёқ суви куйгандай жим, ҳамма бошини эгиб турарди.

— Бизлар ўзимиз киммиз, камбағаллармиз,— деб энди Душэн мулоимлик билан, гап бошлади.— Бизни умр бўйи хўрлаб, оёқ ости қилиб келишди, жоҳилиликда ўтди умримиз. Совет ҳукумати энди бизларга кўзи очилсин, хат-саводи чиксин дегити. Бунинг учун боғларни ўқитишимиз керак...

Душэн жавоб кутгандай жим туран эди, ҳалиги, сен қаёқдан мўлла бўлиб қолдинг, деб сўраган йиртқиқ нўстинлик одам инсофта келгандай.

— Ҳа, майли, жуда бола ўқитгинг келиб қолган бўлса, ўқитинер, бизга нима...— деб кўйди.

— Лекин сизлардан илтимосим бор,— деди Душэн,— менга ёрдам беринглар. Анув тепалаги бойдан қолган отхонани тузатсак дейман, кўприк солиш керак, мактабга ўтин керак бўлади...

— Шошмай тур, хой йигит,— деб Сатимқул тажанг ина тирс этиб бир туپурди-да, бирон нарсани нишонга олгандай, кўзларини қисиб туриб гап бошлади:

— Сен, йигитча дейман, мактаб очаман, деб мунча катта кетмасанг? Ўстинга кийишга чопонинг йўқ, остинида минишга отинг, бир парча бўлса ҳам ҳайдаб қўлган ериш, кўрангта боғлаб кўйган биронта молнинг йўқ-ку! Сен, нима, от ўғирлаб кун кўрмоқчимсан?..

— Бир куним ўтар. Ҳукумат менга мўна тўлайди.

— Боядан бери қаёқда эдинг, шундоқ демайсанми?— Сатимқул гапини ўринлатиб, ўзидан-ўзи рози бўлгандай, илжайиб этар ўстида бир кеккайиб кўйди.— Гап бу ёқда экан, билдик энди. Ундоғ бўлса, йигитча, боғларининг қилиб, ҳукумат мўнаси билан боғларни ўқитинер, ҳукуматнинг хазинасида нима кўп, пул кўп. Бизни тинч қўй, ўз ташвишимиз ҳам бошимиздан ошиб ётибди...

Сатимқул шу гапларни айтди-ю, отнинг бошини бўриб жўнаб қолди. Унинг орқасидан бошқалар ҳам тарқиб кетишди. Душэн қозонни қўлига ушлаганча, нима қилишини билмай анчагача туриб қолди...

Мен Душэнга аччиб кўзимни ўзмай қараб қолган эканман, ёнимда ўтиб бораётган амаким жерқиб:

— Ҳа, аллаисти, сен нима қилиб юрибсан бу ерда, тур, унга бор!— деган эди, боғларнинг орқасидан югуриб чопиб кетди.— Бунинг қара, бу тирмизаклар ҳам йиғилишга сукуланган олат чиқаришбди-а!

Эртасига бир гап қилалар сууга кетаётганимизда йўлда Душэннинг кўрдик. У кетмон, белкуррак, боғта кўтариб суғанди кечиб ўтиб кетди. Шу-шу ҳар кунни азонда қора шинель кийган Душэн ёлғиз ўзи тепаликка, эгаси ташдиб кетган отхонага чиқиб, кечкурун алтамаҳалда овўл-га қайтиб тушарди. Гоҳо орқасига каттакон бир боғ ян-тоқ ёки похол ортиб чиқиб кетаётганини кўрарди. Уни узоқдан кўрганлар узангига оёқ тираб, қўлларини совиб қилиб:

— Хой, анави тепаликда похол орқалаб кетаётган

Дүйшөн муаллим эмасми!—деб кизиксиниб гаплашиб кетишарди.

— Ҳа, ўша!

— Вой, шўринг курсин, муаллимлик ҳам осон эмас экан-ку...

— Бўлмаса-чи! Орқалаган юкнин қара, бойнинг қароги ҳам мунча кўтармайдди.

— Гапта келганда эҳ-ҳа, жуда чечан кўринади!

— Кўлида муҳр босилган қогози бор-да: ҳамма гап шуна...

Бир кун адирдан тезак териб келадиганимизда, муаллим нима қилиб ўтирган экан деб мактаб томонга бурилдик. Бу сарой илгари бир бойнинг отхонаси эди. Қиш-қировда қуллаган бияларни тойчоқлари билан шу ерда боқишарди. Совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейин бой қаяққадир қочиб кетди-ю, шу билан отхонаси бўш қолди. Бу ерга ҳеч ким оёқ босмай қўйганидан ат-рофини ўт, тиканак босиб кетган эди. Энди қарасак, тиканаклар илдиз билан суғуриб олганиб бир жойга уйиб қўйилбди, отхона ҳовлиси суғуриб-сидирилбди. Ёмғир юенб, кулаб тушган деворлари лой билан шувалибди, эшикнинг шалогини чқиб остига қолган ҳалқаси бир амалдаб эллаштириб яна қоқиб қўйилбди.

Бир оз дам олмақчи бўлиб, бўйимиз тенг тезак қолларини ерга қўйиб тургандик, усти бошига лой чаплаган, енглари шинарилган Дүйшөн уйдан чқиб келди-да, бизни кўриб, юзидagi терларини артди:

— Ҳа, яхши қизлар, келинлар. Тезак териб юриб-сизларми?— деди.

Биз уялганимиздан чурқ этмай, бир-биримизга қараб, қоп тагида ўтирган еримиздан, ҳа, дегандай бош силкиб кўйдик. Дүйшөн уялганимизни сезди-да, бизга далада бергандай жигмайиб гап қотди:

— Қоиларингиз ўзингиздан ҳам катта-я! Келганинглар яхши бўлти қизлар, бу мактабни сизларга атаб очилган. Мактабчиллар ҳам тахт бўлиб қолди. Ҳозиргина бир бурчакка печкадай қилиб ўчоқ ҳам қуриб қўйдим, ана, кўрдилгиларми, томдан мўриси ҳам чқиб турибди! Энди қишга ўтин ғамласак бўлгани, ўтиндан ғам эмасак ҳам бўлади, далада нима кўп — қуврай кўп. Ерга қалин поҳол тушаймиз-да, ана ундан кейин ўқинимизни бошлаб юборамиз. Қалай, ўқинишга ҳавасинглар борми, мактабга қатнаб турасизларми?

Дугоналарим орасида ёши каттаси мен эдим, шу ердан жавоб беришга ботиниб:

— Келинчим юборса, қатнаб тураман,— дедим.

— Нега юбормас экан, уйга қамаб, устингдан қулф солиб қўрмиди? Исмнинг нима?

— Олтиной,— дедим, эгагимнинг йиртигидан кўриниб турган тиззамни кафтим билан бекитиб.

— Олтиной — исминг ҳам ўзингга мос, чиройли экан.— У эркалатгандай жигмайиб қўйган эди, дилим ҳам илгилдай бўлди.— Олтиной, эгли қиз кўринасан, бошқа болаларни ҳам ўзингга эргаштириб, мактабда ўқиймиз, деб олиб келин, хўпми?

— Хўп, амак.

— Мени отай денглар. Мактабни кўрасизларми? Тортинмасдан кириб кўраверинглар.

— Йўқ, биз уйга кетамиз,— деб уялқичираб жавоб бердик.

— Майли бўлмаса, уй-уйингларга боришлар, биратунда ўқинишга келганида кўрасизлар. Мен қоронғи тушгунча бериб яна бир оз янгоқ ўриб кела қолай.

Дүйшөн ўроқ, арқонларни олиб далага қараб кетди. У кетганидан кейин биз ҳам қолларимизни орқалаб овул томон жўнаб қолдик. Тўсатдан бошимга бир фикр келди:

— Ҳой, қизлар,— деб дугоналаримни тўхтатдим.— Келинлар, тезагимизни мактабга тўқиб кетамиз, ҳар қалай қишга яраб қолар.

— Уйга қуруқ борамизми? Ақлигини еганимсан!

— Бориб яна териб келамиз-да.

— Бе, кеч бўлиб қолди, уйда тоза сўқини эшитамиз.

Шунадай дейишди-да, ўртоқларим менга қарамасдан, қолларини кўтаришиб жўнаб қолдишди.

Мен ўзинида нима наждан шундай қилганимга ҳали ҳали тузуккина ақлим етмай юради. Қизлар тапига кирмаганиларидан наза бўлиб орам келдими ёки гўдакани чочимдан мен шўрлик бирон ширин сўз эшитмай бир умр дакки еб, кўз ёшим ҳам қуриб қолганиданми, кўрмагам, билмаган бир одам юрагимни илтиб: «Эс-хушин қиз экансан», деб эркалатиб айтган икки оғиз ширин сўз мени эрғитиб юборди...

Қисматим, тоғем, ҳаётимнинг бутун аччиқ-чучуқлари, адоо-укубатлари мана шу бир қоп тезакдан бош-

ланганнын яхши биләман, бунга имоним комит. Бундай дейишмининг бонси шуки, уша кунн бу қилмишмининг охири нима бўлади, деб ўйлаб-печиб ўтирмай, умримда биринчи марта юрак ютиб кўнглим тортган ишга таваққал қадам қўйдим.

Уртоқларим мени ташлаб кетишгандан кейин югуриб Дүйшәннинг мактабига қайтиб бордим, қолдаги тезак-ни эшик тагига тўқидим-да, тезак териш учун ғизиллаб яна адирга тушиб кетдим.

Каттакон бир ишни қойиб қилиб қўйгандай, юратгим дуқиллаб, севинчим чимта сифмай кетди. Куч-тайратим жўш уриб, тўғри келган томонга чоңқиллаб кетаверибман. Бахтиёрлигимдан кўш ҳам хабардору, у ҳам кувончимга шерикдай, қушдай парвоз қилиб кетишимдан унинг кўнгли очилганини ўзим ҳам билардим. Нега деганда, ҳозиргина савоб иш қилган эдим-да!

Кўш тепалар устига яқин келиб қолган эди-ю, лекин, назаримда, нитоҳимга тўйиб олгиси келгандай, ҳали-вери ботгиси йўқ эди. Кўш йўлимга поёндоз солиб, оёқларим остидаги куз тупроғини тўқ қизил, пушти ва оч қизил нур билан безаб турарди. Гир атрофимда капалакчалар лип-лип этиб оловдай ёнади. Минг ямоқ камзулимнинг кумуш ранг тутмаларида кўш оловдай ёниб туради.

Ўзим ғизиллаб чопиб кетишману, ер, осмон, шамолга қараб: мени кўриб қўйинглар! Қўрдинизам, ёрурдан бошим осмонда! Мен энди мактабда ўқийман, бошқа болаларни ҳам ўзим билан ўқинишга олиб бораман...— деб шодлигим чимта сифмай кетипти.

Шу кўнн ўзимда йўқ, ўйноқлаб югуриб бораётган эдим, бир вақт тезак териш эсимга тушиб қолди. Қизик, ёз бўйи бу ерлардан пода аримас, ҳар қадамда тезак учарарди. Энди, аксига олиб, тезакдан ном-нишон ҳам кўринмас-я, худди ер ютгандай! Ё ўзим қидирмадимми? Тезак ахтариб юраверибман. У зорманда қолгур ҳам онда-сонда бир кўрниниб қолади дент. Қоронғи тушушча қопим тўлмай қолса-я, деб юратгимни ваҳима босиб, шопилганимдан чий буталарни орасида адашиб қотибман. Ўзим кўрқиб кетишман. Бир амаллаб қопимни яримлаганимда кун ботиб, адирларга бир зумда, қоронғи тушли-қўйди.

Ҳеч маҳал ёлғиз ўзим бундай бемаҳалда юрматган эдим. Сукунатга чўмган тепаларни зинистон тун бур-

ноб олди. Бу ерда мени бир нарса ушлаб қоладигандай, қопин дарров елкамга ташлаб, овулга қараб чопдим. Азбаройин ваҳима босганидан, бақириним, йиғлашим ҳам ҳеч гап эмасди, лекин Дүйшәннинг ҳалиги тапалари эсимдан чиқмаган, у ожизлигимни кўриб яна мендан ҳафсалиси бир бўлмасин, деган ҳаёлга бордим-да, ор-номус кучинлик қилди, кўзимни чирт юмиб, даимини чимта ютиб кетавердим. Ўқитувчи худди мента тикилиб қараб тургандай, ён-веримга қарашдан ҳам ҳайиқаман, ўзимни дилим тутиб боравердим.

Ҳамма ётимдан тер қўйиниб, чанг босиб овулга этиб келдим, ҳансираганимча остона босиб уйга кираман эдим, ўчоқ ёнида ўтирган кеннойим мента қараб ўшқириб ўринидан туриб кетди. Кеннойим ўзи бадфетл, қўпол аёл эди.

— Қайси гўрда юрибсан?— деб дағдага қилди мени томон ташлашиб, жавоб қайтарганимча бўлмай қўлимдан қопин юлиб олиб улоқтириб юборди:— Қоронғи тулғача елиқиб юриб терган тезакниг шуми?

Қиллар келиб аллақачон чақимчиллик қилиб қўйинган бўлса керак, деб ўйладим.

— Хушонинг балоси, итвичал! Мактабда кимнинг бор? Учининг қола қолса бўлмасинди шу мактабда!— Кеннойим қуллогимни бураб ура кетди,— итвачча, етимча! Ўрунинг баласи ўлганда ҳам ит бўлмайдил! Одамларнинг болалари даладан уйга ташиша, сен уйдан далага ташисан! Мактабининг бунингдан чиқармасам... Қараб тур ҳали. Иккинчи оёқ босганингни кўрсам, илгининг етидираман. Ҳали шомша, сени... Қани мактабдан оғза очиб кўрчи!

Вақириб юбормасам гўрлайди, деб нафасимни чиқармай ўзимни босиб турдим. Кейин ўчоққа хашак ташлаб, кўк муштунини етиб ўтиравердим, қўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди... Муштуним ҳар гал йиғлаганимда келдиб тизамга ўтириб оларди. Кеннойимнинг калтагидан илганганим йўқ, қарини-дўнпослашларига-ю ўртаниб қолганим! Энди кеннойим мени ўлса ҳам мактабга юбормайдил, деб шунга қўйиб йиғладим...

Чамаси, шундан икки кун ўтгач, эрталаб овулда итлар хуриб, одам овозлари эшитилиб қолди. Билсак, Дүйшән уйма-уй кириб болаларни ўқинишга йиғиб юрган экан. У мактабларда овулимизда кўча қаёқда дейсиз, гувада уйлар овулда яккам-дуқкамму, ҳар ким кўнглига ёққан

жойга уй солиб ўтираверадди. Ўнчача болани эргаштириб, Дуйшэн ҳовлидан ҳовлига кириб юрган экан.

Бизнинг ҳовлимиз бир чеккада эди. Кеннойим нискаламиз ўғирда тарикъ янчиб турган эдик, амаким ҳовлида ўрага кўмилган бўғдойни олаётган эди, бозорга элтиб сотмоқчи бўлган экан. Кеннойим нискаламиз навбатманавбат ўғир дастасини гоҳ кўтариб, гоҳ тушириб тарикъ янчиб турибмиз, фурсат келганда Дуйшэнлар томонга кўз қиримни ташлаб ҳам оламан. Бизнинг ҳовлига киммай бурилиб кетмасайди, деб кўрқаман. Кеннойим мени мактабга бермаслигига кўзим ётиб турган бўлса ҳам, нимадандир умидвор бўлиб, ҳеч бўлмаса муаллим бу ҳовлида туришимни билиб қўйсин, деб бетоқатлик билан кутаман: «Эй худо, кела қолса экан», деб худодан тилак тилаб турибман.

— Салом, янга, ҳорманглар, мана бир гада бўлиб ҳол-аҳвол сўрагани келдик,— деб Дуйшэн ҳазил-хузул билан салом бериб, бир тўда бошадарни орқасидан эргаштирганча ҳовлига кириб келди.

Кеннойим саломига исар-исамас алик олгандай бир нима деб мингирлаб қўйди-ю, лекин амаким ўрадан бошини кўтармади ҳам. Дуйшэн панагини ҳам бузмай, ҳовлининг ўртасида ётган гўлага савлат тўкиб бориб ўтирди, қўлига қалам-қогоз олди.

— Бугун мактабни очмоқчимиз. Қизингиз неча ёшда?

Кеннойим жавоб қайтармай, зарда билан ўғир дастасини «турс» этиб урдиди, яна айлангириб-айлангириб қўйди. Кеннойимнинг гапиргиси келмай, энгаси қотиб турганлиги авзойидан сезилиб турарди.

Энди нима бўлар экан, деб ичидан эил кетгандай бўлдим.

Дуйшэн менга қараб, қулиб қўйган эди, ҳув бир галдагидай кўнглим яйраб кетди.

— Олгнрой, неча ёшга киргансан?— деб сўради. Мен кўрққанымдан нидамалди.

— Еши билан нима ишинг бор, нима, терговчинимсан!— деди кўрслик билан кеннойим. Ўқинишг ўзингта буюрсин. Бунга ўқиниш ким қўйибди, нонини «нанна» деб юрган эркатойлар ҳам ўқимасдан юришибди-ку! Бир галасини йигиб олибсан-ку, ўшаларни олиб боравер мактабнингга, биз билан ишинг бўлмасин.

Дуйшэн ирғиб ўрнидан турди-да, ранги ўчинб, қонқари солинди:

— Бу гапни ўйлаб гапирмасамиз? Хўш, етим худота нима ёмонлик қилибди? Ёки етимлар ўқимасин деган закон борми?

— Закон-бақоннинг билан ишим йўқ. Мен ўзим закоман, менга закончилик қилма.

— Оғзингизга қараб гапиринг. Бу қиз сизга керак бўлмаса, бизга керак. Совет ҳукуматига керак! Бизга қарш чиксангиз, закончилигимизни кўрсатиб ҳам қўямиз!

— Сен ўзинг кимсан, ким сени катта қилиб қўйдил!— деб ўдағайлади кеннойим.— Бунга, едириб-чиниб юрган мен хўжайинлик қиламанми ёки саяёвачча дарабадар сенми?

Шу пайтда белгича яланғоч бўлиб олган амаким ўрдан кўрниматанда, билмадим, бу даҳанаки жангнинг охири нима бўлардикин? Амаким бу уйда эр киши, хўжайин борлигини унутиб, хотинининг ҳар нарсаса буринини сўқиниш ёқурмасди. Шундай пайтларда хотинини ўлдурди туғиб урдиди. Бу гап ҳам зардаси қайнаб кетди шеккади:

— Хой, хотин дейман!— деб жеркиб ташлади у, ўрдан чиқиб,— сен қачондан бери бу уйнинг бий-бесаси бўлиб қолдинг? Кўп гапирма, ишингга қил! Айда, Таштанбекнинг ўғли, ади-бади айғиниб ўтирма, оғно кетавер қизин, ўқитасанми-чўқитасанми, билганининг қил. Айда, кўрадан түегинини шикиллатиб қол! Кет...

— Бунин мактабда яйратиб қўйиб, ўғирин ким янчар экану, қозон-тоноққа ким қарар экан,— деб кеннойим минажаклаққилик қила бошлаган эди, амаким бақирди:

— Қом оғзининг, гап битта!— деди.

Ҳар ёмоннинг бир ихшиси бор, деганларидай, биринчи марта мактабга борлишим можароси шундай бўлган эди.

Шундан буён Дуйшэн ҳар кунни эрталаб ҳовлимакка кириб, бизни мактабга олиб кетар эди.

Биринчи кунин мактабга борганимизда у бизни ертангидаги похол устида ўтқазиб, ҳар биримизга биттадан дартир, биттадан қалам ва биттадан тахтача берди-да.

— Тахтачани тизангизга куйсангиз хат ёзиш осон бўлади.— деб тушутирди.

Кейин деворга ёпиштирилган суратни кўрсатиб:

— Бу киши Ленин!— деди.

Лениннинг шу сурати бир умр эсимда қолди. Кейин бу суратни ниматадир ҳеч ерда учратмадим, ўзимча уни «Душэн кўрсатган сурат», деб юраман. Ленин ўша суратида ҳашиллаган ҳарбий кийимда, озғин, соқол-мўйлови ўсган эди. Ярадор қўлини бўйнига осиб олган, бостириб кийган кепкаси остидати зийрак кўзлари билан соқин боқиб турарди. Бу майин, меҳрдор кўзлар бизга: «Болакайлар, келажакимиз қандай порлоқ бўлишини билсангиз эди!» деб тургандай эди. Ўша хайрли дақиқада, назаримда, у чиндан ҳам менинг келажаким тўғрисида ҳаёл суриб тургандай туюлганди.

Душэн бу суратни кўлдан бери ёнида олиб юрган бўлса керак, росмана плакат қозога босилган экан, эскириб, четлари унда-мунда йиртилгнб ҳам кетган... Мактабимизнинг тўрт деворида шу суратдан бошқа ҳеч нима йўқ эди.

— Болалар, мен сизларга ҳарф ёзини, ўқиш ва ҳисобни ўргатаман,— деган эди ўшанда Душэн.— Ўзим нимани билсам, сизларга ҳам шуларни ўргатаман...

Айтганидай, Душэн билгандарини аямасдан, сабр-тоқат билан бизга таълим бера бошлагди. Ҳар биримизнинг ёнимизга келиб қалам ушлашни ўргатиб бўлгандан кейин, биз эшитмаган гапларни зўр иштиёқ билан тушутириб, қўлогимизга куйиб борди. Ҳозир ҳам ўйлаб туриб, ёзилган нарсани ўзи зўрға ҳижжаглаб ўқийдиган бу чаласавод йиғиннинг шундай буюк ншга бел боғлаганига ҳайрон қоламан, ахир унинг кўлида биронта дарслик, ҳатто оддий алифбе китоб ҳам йўқ эдил! Ота-бувалари, етти пушти хат-саводсиз ўтиб келган болаларни ўқитиш осон гап дейсизми! Душэннинг на дарс программаси ва на методикадан хабари бор эди. Дунёда бундай нарсалар борлигини билмасди ҳам.

Душэн бизни билганича, кўлдан келганича ўқитди, кўнглига нима келган бўлса шунини ўқитаверди. Унинг соф кўнглидан чиққан ғайрат-ташаббуси беҳуда кетмади, ўз самараларини берди, бунга имоним комил.

У қаҳрамонлик кўрсатди-ю, лекин бу қаҳрамонлигидан ўзи ҳам беҳабар эди. Ҳа, бу чин қаҳрамонлик эди, ншга деганда, ўша кезларда овулидан бошқа жойини кўрмасдан қирғиз болалари кўз олдига, атар ёриқ-тешиклардан қорин тор чўққилари кўриниб турадиган шу кулбадан мустаф деб аташ мумкин бўлса, шу мактабда тўсатдан қулоқ эшитмаган, мисли кўрилмаган янги дунё намоён бўлди.

Ленин яшаб турган Москва шаҳри Авлиё Отадан катта, Тошкентдан ҳам бир неча марта катталигини, дунёда Талас водийсидай келадиган улкан-улкан денгизлар борлигини, бу денгизларда тоғдай-тоғдай кемалар сувиб юришини биз ана ўшанда билган эдик. Билсак, болорда сотиладиган лампа мойини ер остидан қазиб чиқаришар экан. Халқ бойиб, турмушимиз яхшиланганда мактабимиз деразалари катта-катта оқ уйда бўлиб, болалар партавларда ўтириб ўқийдиган бўлишга биз ўша вақтдаёқ ишонган эдик.

Унда-мунча ҳарф тағинанимиздан кейин, «Ота», «Она»ни ёзини билмасек ҳам, биринчи ёзган сўзимиз «Ленин» бўлди. Ёзининг сиёсий алифбемиз: «бой», «батрик», «еонет» деган сўзлар эди. Душэн «революция» сўзини ёзини бир индан кейин ўргатаман, деб ишда қилди.

Душэн, отаси темир йўлда ишлаб юрган кезлари, Михаил Семёнович деган бир кекса муаллимнинг қўлида икки қиш ўқигани, кейин армияга бориб, оқлар билан урушгандарини ҳикоя қилганда, биз ҳам хаёлимизда у билан ёнма-ён туриб жанг қилгандай бўлардик. Ленин тўғрисида худди уни ўз кўзи билан кўргандай ҳажжон-дониб гапирарди. Унинг айтгандарининг кўплари, албатта, буюк доҳий Ҳақда халқ оғзига дoston бўлиб юрган ривоятлар эди. Бунга ҳозир ақлим етиб турибди, лекин булар ўша кезларда биз, Душэн шоғирдлари учун қулоқ равшан ҳақиқатлар эди.

Бир кун оқшунгилликке билди:

— Ога, Ленин билан қўл беришиб кўришганимиз?— деб савол берганидек, муаллимимиз бир хил бўлиб бош чайқалди-ди!

— Йўқ, болалар, Ленин билан юз кўришиш насиб бўлган эмас менга,— деб бизнинг олдимизда хижолат бўлгандай ҳўрсиниб кўйд.

Ҳар ойнинг охирида Душэн иш билан волостга

пиеда жунаб кетарди-ю, шу билан икки-уч кун деганда кайтиб келарди.

Шу кунларда биз уни жуда соениб қоладик. Бир туенишкан акамини култандай кениойимга сездирмай, тез-тез пастки йўлга қараб, муаллимнинг хуржун кутарган қораси кўрнармикчи, юратимни илгүвучи табасеумини қачон кўраркиман, марифатли сўзларини қачон эшиткиман, деб йўлга интизор бўлиб кутардим.

Дүйшәннинг шогирдлари ичиде энг каттаси мен эдим. Шунинг учун ҳам бошқалардан укүвим яхшироқ эди, лекин, назаримда, бошқа сабаби ҳам йўқ эмасди. Муаллимнинг ҳар бир сўзи, кўрсатган ҳар бир ҳарфи мен учун табаррук, муаллимга иҳлосим зўр эди. Дүйшәннинг таълимини кулоғимга күйиб олишдан ҳам муҳимроқ илгичим йўқ эди бу дунёда.

Дүйшәннинг берган дафтарини аяб-авайлаб, уни ер кўкка ишонмай, юртан йўлимда ўроқ уч билан ер чизиб, кўмир билан деворга, хивич билан қор устига ҳарф суратини солиб, сўз тўқиб юрардим. Назаримда, дунёда Дүйшәндан ўтар оғим, ундан ўтар ақили одам йўқ эди.

Шу орада киш ҳам киниб қолди.

Биринчи қор тушгүчә тепанинг этагида шилдираб оқиб турган ариқдан қўл ушлагиб кечиб ўтиб юрдик. Кейин ариқнинг суви оёқни кесиб юборалдиган бўлиб, кинкина бодаларнинг кўзидан тирқираб ёш ҳам чиқиб кетди. Энди бодалар турнадай тизилиб туришарди. Дүйшән уларни талма-талдан биттасини елкасига олиб, иккинчисини қўлида кўтариб ариқдан ўтказиб қўярди.

Шуларни ҳозир ўйлаб кетиб, кўртан кўзимга ҳам ишонгим келмай қолди. Одамлар ўша вақтда жоҳилдигиланми дейман ёки бўлмаса ақли қалғалик қилганим, ҳайтовур, Дүйшәндан кулларди. Тоғда қишлаб, ҳар замон тепирмонга келган бойларни асти қўяверинг. Устлариде почапўстин, бошлариде сувсар телпак, остлариде семиз отларини ўйнатиб, кечүв ёнида бизга дуч келганлариде Дүйшәнни калака қилганлар-қилган эди.

— Манави, биттасини қўлига, биттасини орқадаб олган жуъжабирдай ким ўзи? — деб қамчиси билан туртиб ўтмай қўймасди биронтаси.

Бошқа бири:

— Агганг, бунақа меҳнатқашингини билганимда,

ичини хотинлирика олардим-кү! — деб хохолаб кулиб, қаман ёлғимизга дой сачратиб ўтиб кетишарди.)

Ушшадә хўрлигим келиб йиғлагудай бўлардим, ғазабим қийиб, кучим етса отнинг тизгинидан ушлаб: «Муаллимимизнинг садақаси кетгүр, уятсиз, аҳмоқлар!» — деб юзларига тик боқиб қичқиргим келарди.

Бироқ норасида қизини танига ким ҳам қудуқ соларди. Андиқ-ачиқ кўз ёшларимни нинмага ютиб қолаверардим. Дүйшән бўлса ҳеч нима кўрмаган, ҳеч нима эшитмаганидай, бу сасиқ гапларга парво ҳам қилмасди. Қийинча, бирон қизик гап ўйлаб топиб, бизларни алаҳустлиш пайдидан бўлларди.

Кўприк солинига ёғоч топиш учун Дүйшән ҳар қанча ҳарикат қилса ҳам, бўлмади. Бир кунни мактабдан қайтганимизда, бодаларни ариқдан ўтказиб қўйдик-да, Дүйшән иккаламиз ариқ бўйида қолдик. Сув кечилдан кутулиш учун тош ва чимдан ҳатламчи ясамоқчи бўлдик.

Ростини айтганда, овулдагиларнинг ўзлари инсоф қилишса, шу ерда инкита-учта тахта олиб келиб ташлашса, кўприк ҳам битарди-қўларди, лекин у замонларда шунинг маъносига ақил етмаган халойиқ, Дүйшәнни анчадиги бекорчи афанди деб билишарди. Чидасанг ўқит, билане тинч қўл, дегандай, от кечган ерта кўприк солиб ўрнатилган одамлар, бизнинг мушкуллимизни осон қилдиш етти ухлаб тушларига ҳам келмабди-я! Лекин улар, чиналарига бир ўйлаб кўришса бўларди: нима учун бошқалардан ортиқ бўлса борки, лекин кам ери бўлмаган, ақил хуши жойида бу навқирон йипитнинг шунча азоб-укубат, хўрликларига қарамай, тирпишиб-тирмашиб уларнинг бодаларини ўқитиб, қўлидан келганича уларга нәм бераётганининг нажн нима эди?

Биз ўши кунни ариқча ҳатламчи солаётганимизда биринчи қор тушган эди. Сувик-суықлардан ўтиб оёқ-қўл-ин қарқатган мүддек сувада Дүйшәннинг оёқ яланг бўлиб олоб, катта-катта харсанг тошларни кўтариб юрганига ҳали-ҳали ақлим етмайди. Ариқнинг ўрта еридан зўрга қадам ташлаб борардик, сув оёғимни кесиб кетай дедик, бир вақт бодлиримнинг томври тортишиб, аламизга чидолмай қолдим, номус кучли, на бақиринишмини билмаман, на қадимни ростдай оламам. Кўзим тиниб йиқилиб кетаетган эканман. Дүйшән қўлиб қолди, қўлидаги тошни иргитиб юбориб ёнимга

югуриб келди, даст кўтариб, ариқдан олиб чиқди-да, ерда ётган шинелига кўйди. У тоҳ тиришиб, кўкариб қолган оёқларимни уқалар, тоҳ музлаб қолган қўлларимни кафтлари орасига олиб ишқалар, тоҳ оғзига яқин олиб бориб дами билан илтларди.

— Кўй, Олтиной, садатанг кетай, сен шу ерда исиниб ўтиравер,— деб Дуйшэн ялингандай бўлди,— мен ўзим хозир битказаман...

Хатламчининг битиргандан кейин, Дуйшэн этигини киниб туриб, совуқдан хурпайган авзойимни кўриб мийинида кўлиб кўйди:

— Иккинчиси, ҳашарчи қиз? Шинелни ёпиниб ол, ҳа бағли!— деди. Бир оздан кейин:— Хув ўшанда тезак қолдириб кетган сенмидинг, Олтиной?— деб савол берди.

— Ҳа,— дедим мен.

Дуйшэн ўзи билан ўзи гаплашгандай: «Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим» дегандай мийинида кўлиб кўйди.

Ҳан-ҳали эсимда, ўша онда икки юзим ёниб олов бўлиб кетди: бундан чиқди, бу арзиммаган нарсани муваддимим билган ва эсида сақлаб юрган экан-да! Ўзим-ни бахтиёр ҳис қилдим, бошим осмонга етди.

Дуйшэн ҳам менинг хурсандлигимни сезди.

— Садафаси кетай, шу оппоқ қизни,— деди у мени эркалатиб,— қандай доно қизки... қани энди кўлимдан келса, сени катта шахарга юбориб ўқитсам. Улуғ мартабали одам бўлиб етишардинг-а!

Шундай деди-ю, Дуйшэн шартта бурлиб ариқ бўйига борди.

Тошлар устидан шалдираб оқиб турган кўм-кўк сув лабида икки кўли орқасида-ю, кўкрак кериб, тоғ устидан сузиб ўтаётган оқ булутларга чанқоқ кўзлари билан тикилиб, ўй суриб тургани ҳали-ҳали кўз олдимдан кетган эмас.

Нималарни ўйлади экан ўшанда? Ҳаёлида мени ростдан ҳам катта шахарга ўқинишга юборган бўлсаминкин! Мен бўлсам Дуйшэннинг шинелига ўралаб олиб: «Оҳ, қани энди Дуйшэн туғилган акам бўлса-ю, бўйинига осилиб эркалаб қаттиқ-қаттиқ кучоқласам, кўзимни чирт юмиб дунёда бор ширин-ширин гапларни шивирлаб кулогига айтсам! Эй, худойим, уни менга туғилган ака қила қолсанг нима бўпти!»— деб тилак

тилаган эдим. Ўшанда муаллимимизни одамгарчилиги, яхши ниятлари учун, бизларнинг келажакимиз тўғрисида гапхўрлик қилганлиги учун ҳам унга меҳр кўйиб, назат-хурматини бажо келтирган бўлсак керак. Бизлар тўдак боғлар бўлсак ҳам, ўйимча, ўша вақтдаёқ ақлимиз етиб турадиган шунақа нарсаларга.

Бўлмаса тизадан сув кечиб, изгиринда нафасимиз бўғилиб, шунача узоқ жойга — тепаликка ҳар кун қатнаб тинка-мадоримизни кўритишга бизни ким мажбур қиларди, дейсиз? Мактабга ўз ихтиёримиз билан ҳавас қилиб борардик. Ўқишларингиз борсаларингиз-чи, деб бизни қистовга оладиган ҳеч ким йўқ эди. Бу музохона саройда юз-кўзларимизни қиров босиб, оёқ-қўлларимиз совуқдан музлаб қолса ҳам, чидаб ўтирардик. Фақат печка ёнига бориб навбатма-навбат исиниб олардик, қолганларимиз ўз ўрнимизда Дуйшэннинг дарсларига қулоқ солиб, ўқини билан машғул бўлардик.

Мана шундай қарахатон киши қунаридан бирди, энди ўйласам янада ойининг охирида бўлса керак, Дуйшэн ўйма-ўй қилиб, бизларни тинглата, мактабга бошлаб кетди. У шидмай борар, қовоқлари бургут қанотидай уюлган, ранги ўчган, юзи бамсоли чўғла тобланган темирдай ушқиб кетган эди. Биз муаллимимизни ҳеч қачон бундай ҳолатда кўрмаган эдик. Унинг авзойига қараб бизлар ҳам жим бордик: бирон кўнглимиз ҳол юз берганини сезиб турадик.

Йўлда қор тепаликларига дуч келганимизда Дуйшэн доимо аввал ўзи йўл очар, унинг кетидан мен юрардим, кейин ҳамма боғларга ўтиб олишарди. Бу тал ҳам тепага чиқарилишда кечаси қор ўйлиб қолган экан, Дуйшэн йўл очгани олдинга ўтиб кетди. Базиди одамнинг орқасидан ҳам унинг авзойини, кўнглидан нима гаплар ўтаётганини билса бўлади. Ўшанда ҳам муаллимимиз бошига оғир мусибат тушганлиги сезилиб турарди, нега деганда, у бошини кўйи солиб зўрға оёқ сураиб кетаётган эди. Кўз олдимда тоғ қора, тоғ оқ даҳшат солиб намоён бўлиб тургани ҳали-ҳали эсимда: бизлар фоздай тизилиб тепаликка чикиб кетаётганимизда, қора шинель остидан Дуйшэннинг букчайган қадаи кўзга ташланди, ундан юқорда оппоқ қор тепаликларини туя ўркачларидан кўриниб туради, шамол ҳар тал ҳамма қилганда уларнинг учини учириб кетарди,

ундан ҳам багалироқда — сутдай оппоқ осмонда бир қора бутут қора доғдай кўза чагиларди.

Мактабга етиб келганимизда Дүйшэн печкага олов ҳам ёқмади.

— Ўринлардан туринглар, — деб буюрди.

Ҳаммамиз ўрнимиздан турдик.

— Телпатниглари олинглар, — деди.

Бизлар ҳаммамиз итоатўйдиқ билан телпатимизни қўлимизга олдиқ, ўзи ҳам аскариликдан кийиб келган кулоқчинини бошидан юлиб олди. Нима бўлаётганига ақлимиз етмай туравердик. Кейин муаллимимиз совуқдан бўғилган узук-узук овоз билан гап бошладик:

— Ленин отамиз одамдан ўлиш, ҳозир бутун дунёда одамлар мотамда. Сизлар ҳам жой-жойларингиздан кўзгалмай, мана бу суратга қараб туринглар. Бу кун бир умр хотирингизда сақлашиб қолсин.

Мактабимизнинг нчн худди сув септандек жимжит бўлиб қолди. Эшик-тешикдан шомолнинг уяғиллаши, шомол учириб келган қорнинг шитирлаб поҳол устига тушиши ҳам эшитилиб турарди.

Тиним билмаган шахарлар жимиб, еру кўкин дарзага келтириб турган заводлар сукутга кетганда, тум-бурлаб дала-даштарни янграб туриган поездлар етган жойида тўхтаб, бутун дунё мотам либосига бур-каниб олганда — мана шу мотам соатида халқнинг бир бўлагининг бир зарраси бўлиш биз, Дүйшэннинг шопирдалари мактабимизда, ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким билмаган бу муздай саройда муаллимимиз билан ёнма-ён ғамгин қиёфада саф тортиб турардик. Ленин учун ҳаммадан кўпроқ куйиб-пишган, энг яқин кишиларидай видолашдик. Ленин боёбмиз бўлса ярадор кўли боғлоқлик, боғли-боғлидай ҳалпилатган ҳарбий кийимда деворга осқилқ жойидан бизларга жилмайиб қараб турарди. У ҳамон ўша очиқ чиройи билан бизга қараб: «Келажакнингиз қандай гўзал, қандай порлоқ бўлишини билсангиз эди!» дегандай бўларди. Ўша соқин дақиқада, назаримда, дарҳақиқат у менинг келажакимни ўйлаб тургандай кўриниб кетди кўзимга.

Кейин Дүйшэн кўз ёшларини артиб, бизга бир кўз югуртириб чиқди-да:

— Мен бутун волеостга жўнаб кетаман. Партияга кираман. Уч кундан кейин қайтиб келаман, — деди.

Ҳана уч кун, назаримда, табиатнинг энг аччиқ, энг қаттиқлигидан мундари бўлди. Дунёдан ўтган улғу зотнинг қўни тумай, табиат армон таронасини бўронга, ўқик-ўқикан ўқирган шомолга бериб, дарди аламини қаҳаран совуққа бериб, қоя ва харсанг тошларга келиб қарни уриш, тинчнинг тополмай қолди... Қайғу-ҳасрат, назаримда, табиатнингдан ўзини туготмай, дод фарёд ичда етириши бўлаверди...

Совуқнингизда жимлик чўқиди, пастлаб тушган бутуллар оронда тира-шира қораси кўриниб турган тоғ-тошлар остида жимиб қолди. Курум боёган мўрилардан ўзгача туғун чўқиб турарди, одамлар уйдан кўчага чиқмай қўйишди. Атрофда бўғилар ҳам уялаб қолгилар. Куруриб, катта йўлда қуппа-қуңгуз кунлари ҳам ауралган бўлиб қолгилар, кечалари овулга яқин келди, тиниб торгундайлиган ҳеч нима тополмай, тонг отушча уялаб пастиб торшарди.

Муаллимимиздан негадир хавотир олиб, устиди ис-сикроқ ўзи ҳам йўқ, юнқа шинесда бу совуқда қандай етиб келар экан, деб торганимни ҳовучлаб юрдим. Дүй-шэн келадиган кунни кўзимим гап бўлаверди, ўзимни кўзига жой тополмай қолдим. Дам-бидам эшикка чикди, қораси кўринишники деб кўзим тўрт бўлиб тур-дики, жимжит, қоран далада одамзод боласидан асар ҳам кўринмади. Нима бўлдикин, келмай қолгилар одағи йўқ экан-ку!

«Йоқ, кўзюлим-ей, кечга қолмай эртароқ кела қол-сан-ки! Бўғинилангдан айланиш, оғам! Бемаҳалда қаёқ-дордан торганикин!» — деб ичимда койиб ҳам олдим.

Бироқ, ушунга илдомга қирдан жавоб бўлмагандан кейин, кеннобимизга билдирмай йиғлаб ҳам олдим.

Ҳадеганда, эшикка югуриб туришим кеннобимнинг юнгига тегиб пестандан кейин:

«Хай, шун оёқ, эшикни тинч қўйсаним-йўқимиз? Ёзи бўлди ўнраван-чи ўринида, шингити йигир! Бола-ларин ҳам тоза муздаганит, ишшаматгир!» — деб дағдаға қоран мени эшикка чиқармай ўтиргизиб қўйди.

Қон қорайиб қолди, муаллимнинг келган-келмаганидан декарар ўтирардим. Типиринлаб юратган ўйнаб кетарди. Ҳар замонда, Дүйшэн етиб келган бўлса кел-ган, деб ўзимни олтиб қўяман. Айтган кунда келмай қолган одағи йўқ эди-ку, дейман ўзимга-ўзим. Тоғ тоби қорни қолган бўлса-я, мадори кетиб зўрга қадам таш-

лаб келәстәндир, бөрөнтә қолиб адашһиб кетса нима қиламан, дейман. Ип йитирмоқчи бўламану, кўлим титраб ип ҳадеб узилгани-узилган, буни кўрган кен-пойимнинг жазаваси туғлиб:

— Сента нима бағо бўлди? Егоч бўлиб қолганим дейман кўлинг?— деб мента хўмрайиб ғажиб ташла-моқдан бери бўлиб ўтирди. Кейин сабри чидамай қолди шекилли:— Қора қонинг отангдан келгүр! Тур ўрингдан, Сайқал буғининг қонини обориб бер,— деди.

Суюнтанимдан ўрнимдан иргиб туриб кетибман. Дүйшән ўша Сайқал буғининг уйида турарди-да. Сайқал буғи билан Қарташбой отанинг мента узокроқ қариндошлти бор эди. Итгари уларниқта борганимда, вақт-вақти билан тунаб ҳам қолардим. Кенпойимнинг эсига шу нарса келдими ё худонинг мента раҳмн келдими, шүқилиб, қонни кўлимга ушлаб турганимда кен-пойим яна:

— Ҳўда жонимга тегиб кетдинг, бор ўшоққал Ҳўб дейишса, Сайқалникида ётиб қола қол, йўқол кўзимдан...— деб кўшиб қўйди.

Югуриб ховлига чикдим, шамол жазаваси тутган шамандай бўкпирди: ўқчигандай бўларди-да, кейин тўсатдан кишита ҳамла қилиб, ловиллаб ёниб турган юзларимга қор тикандай келиб санчилиларди. Қонни қўл-тиғимга қисиб олиб, эдилтига кўриниш берган от туёқ-лари изидан овулнинг нариги учига қараб физил-лаб чопиб кетдим. Ўзим бўласам: «Келганимкин, муал-лим келганимкин?» деб яккан шунини ўйлайман.

Ҳаллостаб югуриб етиб бордим, қарасам, йўқ. Эшик олдида нафасим оғзимга тикилиб тош қотиб қолганим-ни кўриб Сайқал буғи кўрқиб кетди:

— Сента нима бўлди? Намунча югурмасанг, тинчлик-ми ўзи?

— Ҳа, ўзим. Мана, қопнгизни олиб келувдим. Ётиб қолсам майлими?

— Ҳа, болам қола қол, чирогим... Ойбо, жинни қиз-э! Юрагимни ҳам қинидан чиқсаа ёздинг-а! Ўзинг ҳам куздан бери қорангги кўрсатмай қўйдинг. Кел, ўтга яқин келиб ўтир, исиниб ол.

— Қозонга тўшт ташла, кампир, қизимни меҳмон қил. Дүйшәннинг ҳам келадиган вақти бўлиб қолди.— Дераза ёнида эски кийиз этикини ямаб ўтирган

Қарташбойнинг овози чиқди.— Аллақачон келиши керак эди, ҳа, майли, қоронғи тушунича келиб қо-лар. Мана қайтарда отини қадам ҳам илдамлашиб қориди.

Ховлидай деразалар қоронғиланиб, туи ҳам кириб келди. Юрғили пойлоқчилик қилиб тургандай, ҳар гал итлар қоронғиланида ё қуллогимга одам товуши чагин-ганида бир есекинб тушардим. Лекин Дүйшәндан да-ран йўқ. Яқинимки, Сайқал буғи бир маҳалтача ундан-бундан тиниб, вақт ўтганини ҳам билмай қолди. Ана келди, мана келар, деб кутиб ўтираверибмиз, қара-ев, ярим кечдан ошиб кетибди, кута-кута чарчаган-дан кейин Қарташбой ота:

— Кўй элди, кампир, жойингни сол, ётамиз. Бутуи немалидан элди. Кеч бўлиб қолди. Бошлиқларнинг ни-миси кўп, иши кўп бўлади, бирон иш билан ушлаганиб қолган бўлса керак, бўлмаса аллақачон уйда бўларди.— деди-да, ечиниб ўринга ётишга тайёрланди. Мента поканинг ордасига, бир бурчакка жой солиб бериш-ди. Қўзимга ҳеч уйқу келмади, чонинг йўтали қўзаб, у андан бу ёнига алдарилиб, шипирлаб дуо ўқиб ётди-да, бир мақал тинчсини йўқотган одамдай.

Оғзинимнинг ҳоли нима келди экан? Текнига бирон бир тутам хашик бермайд, емин бўлса пугта қон топиб бўлмайд,— деб мингпирлаб қўйди.

Қарташбой ота бир оздан кейин ухлаб қолди-ю, де-нин шамолнинг уюлалани кишини тинч қўймади. Ша-мон алули томда пайпаслаб юргандай гудур панжалари билан уйнинг тепасини алдар-тўлтар қилар, ойнани қиндалларди. Ховлида шамол деворга келиб ўзини ура-ётгани борди эшитилиб турарди.

Чонинг суварни мента тисали бермади. Назарим-да, Дүйшән кечир етиб келадигандай, сурати хаёлим-дан кўтарилмай, кўз олдимида турарди, ёлғиз ўзи қир-далада келди нима келдиёкин, деб юратганимни ваҳима қилардим. Шу ҳўмлада кўзим юмилди кетган бўлса керак, бир маҳал юрғили ховлиқиб кетди-ю, бошимни еттирдан кўтардим. Совуқ, хунук уялаган товуш ил-рад қорларидандир ҳавода тарқалиб кетди. Бўри овози... битта эмас, бир галата ўхшайди. Бўрилар тўрт томон-дан уюлиб, жадаллик билан яқинлашиб келаварди. Жўр-бўлиниб ер-кўсин бузиб галагашиб, уялаши гоҳ узоқ-дашиб, гоҳ яқинлашиб туради, шамолда қир-далага

тарқаларди, ахирни овул четига етиб келишгандай бўлди.

— Бўрон чақиривапти, ер юттурлар!— деди кампир шивирлаб.

Чол жимгина кулоқ солиб турди-да, ўрнидан пргиб турди:

— Йўқ, кампир, буларнинг улаши бежиз эмас! Бировни қувиб келишппти. Одамними, бирон йилгиними, бир нимани ўраб олтишган. Эшитишсанми? Худо сақласин, яна бизнинг Дуйшэн бўлмасин! Ахир, у ҳеч нимани писанд қилмайдиган тентак-ху!

Қартанбой қоронғида тўнини ахтариб ҳовлиқиб қолди.

— Чиронингги ёқ, кампир, чиронингги ёқсанг-чи! Худо хайрингги берсин, теэрoқ бўл!

Титраб-қақшаб биз ҳам кампир билан бирга шошиб ўрнимиздан турдик, кампир чиронни топиб уйни ёритишча бўрилларнинг кутуриб улаши тўсатдан тўхтаб, жим бўлишди-қолишди.

— Йиқитишди, гўреўхтагар!— деб чол бақириб юборди-да, қўлга таёқ олиб ўзини эшикка қараб отган эди, шу чоқ итларнинг волилаган овози эшитилди. Кимдир қор ғажирлатиб дераза ёнидан ўтди, тоқатсизлик билан эшикни тақ-тақ ура бошлади.

Уй ичига муздек бўлут ёпирилиб кирди. Булут тарқалганда қарасак, Дуйшэн турибди. Юзидан қонни йўқ, оппоқ оқариб кетган, энтикиб, гандирақлаб оstonадан ўтиб, деворга келиб суяниб қолди. Азбаройи ҳолдан кетганди:

— Милтиқ!— деди зўрга.

Бизлар гапини англамагандай анрайиб турардик. Куз олдимни қоронғилик босиб, чол-кампирнинг:

— Қора кўй, оқ кўй садақа бошингдан! Баҳовидин авлиё сени ўз паноҳида асрабди! Сенмидинг, бўтам?— деган гаплари кулоғимга кирганини билмаман.

— Милтиқ қани, милтиқ, ота— деб Дуйшэн яна эшик томонга отилган эди.

— Милтиқ йўқ, нима бўлди, қасқа борасан?— деб чогу кампир Дуйшэннинг бўйига осилишди.

— Сўйил борми?

— Сўйилни нима қиласан, ҳеч қасқа бормайсан, эсинг жойидами, болам? Ким билан тенташмоқчисан,

бизга ҳам раҳминг келсин,— деб икковлари ялғиниб-калганлар.

Биринчиси бутун азойим шалайим бўлгандай сенин ённи ўрнимга ётиб олдим.

— Катталаримиз, ҳовлига етиб келувдим ҳамки, боғи олтишди,— деб оғир хўрсиниб қамчисини бурчакака притисиб Дуйшэн.— От йўлда келаетгандаяқ мадори кўришан эди, бўриллар қувиб қолтишди, овулга зўрга чоғида асдан-ю, туп этиб йиқилди, ўша замони ҳаммаси кенди ҳаста ёпирилишди.

— Худо сени ўзи бир асрабди! От кетса селқак каялга, от йиқилмаганда сени ҳам омон қўйишмасди, Авлиё Ваҳонидини қўлабди сени, охири бахайр бўлган эди, епиниб ўтга яқинроқ кел. Кел, эгинингни тортиб қўй,— деб Қартанбой ота суюганидан Дуйшэнни кўрига жой тополмай қолди.

— Хол, кампир, ниманг бор ейдиган, исит, бир хуло асрабди ўзингни, болам.

Улар омонга яқин бориб ўтиришди. Шундан кейин Қартанбой етган тортиб хўрсиниб қўйди:

— Ха, мадан, пешонамда ёлғани бўпти. Ўзинг ҳам муна қон йўлга чиқмасанг?

— Йолномда можисе чўғиниб кетувди, ота. Партиятан кирди.

— Бу шингте яқин бўпти. Шундоғ экан, эртага эртада кела қолсанг бўлмасмиди? Ахир, сени бироз елкандан итариб, кет, демагандир?

— Йолларга бутун келаман деб ваъда берувдим,— деб мажор қилди Дуйшэн,— эртага эртадаб ўқинимизин бошлаймиз.

— Ойбо, тентак-э! Яна болаларим дейди-я!— деб Қартанбойнинг маҳин чикиб бир санчиб тушди:— Танда, болаларга ваъда берувдим дейди-я! Шу мингқидарини деб, худо кўрсатмасин, бирон филокатта учрасанг, унда нима бўларди? Ўзинг нима деясан, бир уйдан бўрасанг-чи?

— Буни мен муқаддас бурчим деб билмаман, отахон. Бу-ну майлину-я, ҳар гал пнеда бориб, пнеда келардим, бу еффер шайтон мени йўлдан оздириб, ёлғиз олингиздан дарибди, бўрилларга хомталаш қилиб берганимни айтмасанми...

— Нон-қўлингдан садақа, болам! Шу қирчанги отани ҳам гилириб ўтирибсанми,— деб Қартанбой киноя

арадаш тапириб кўйдн.—Бир умр пенсонамга от бит-тан эмас, бу ёғи ҳам бир гап бўлар, Совет ҳукумати-нинг садағаси кетай, яна отлик бўлиб қоларман...

—Шундоғ десангиз-чи, чолим,—деди Сайқал кам-пир йиғламсираган овоз билан,—от сендан айлансин... Овқатингнн несиғида ича қол, болам...

Жимлик чўкди. Бир оздан кейин Қартагбой ҳаёл суриб тезак чўғни титкилаб ўтириб:

—Қараб турсам, ўзинг эс-хушли йитгисан. Бу тў-дак боғаларни ўқитаман, деб ўзингнн минг азобга ду-чор қилисан. Шундан бошқа тузукроқ иш қуриб қол-ганим сента? Ўзингнн буича хор қилмасанг, ундан кўра, биронгасига чўпонликка ёллансанг ҳам, устнинг бут, қоринг тўқ бўларди-ку, ахир...

—Ота, жипарчлик қилиб мента юратингиз ади-шиб турибди, биламан. Агар шу ёш боғалар ҳам сиғга ўхшаб, ўқининг нима керати бор, ўқиб нима бўлар-лик деб туришса, унда Совет ҳукуматиинг иши юриш-май қоладн-ку. Ўзингиз Совет ҳукуматиинг садағаси кетай, умри узоқ бўлсин депсиз-ку! Шу вақдан бола ўқитшини ўзимга хорлик деб билмайман. Қани энди, кўнимдан келса, боғаларга кўпроқ билм беротсам, ар-моним қолмас эди. Ахир, Ленин ҳам айтган-ку...

—Ҳа, айтганча...—деб Қартагбой Дуйшэннинг га-пини бўлди-ю, бир оз жим тургач деди:

—Сен-ку, жонингнн жабборга бериб юрибсан. Қа-ни, кўз ёшинг билан Ленинни тирилтириб ологсанг эди! Қани энди дунёда шунақа куч тоғилса эди! Е бўл-маса сен, бошқа одамларда дард қолмасанг, деб ўйлап-санми? Ахир, юрак-бағримиз тутуқиб кетипти-ку! Но-иложмиз-ди! Дини бошқа бўлса ҳам, сиёсатга тўғри ке-лдини-йўқми, унга атаб кунига беш вақт дуо ўқиб юрибман. Батайда, Дуйшэн болам, қанчалик қайғуриб кўз ёши қилсақ ҳам, бари бир, фойдаси йўқлигига ак-лим етиб туради. Мен кека бошимга шундай деб қўй-дим: Ленин халқ орасига синиб қолди, Дуйшэн, энди қондан қонга, отадан болага ўтиб, абадий барҳайт бўлиб қолади...

—Тилингиздан айланай, отахон, ҳақ гапни айтдин-тиз. У ўзи дунёдан ўтди-ю, лекин бизлар ҳаётни Ленин андазаси билан ўлчаётмиз.

Уларнинг гапни эшитиб ётиб, мен анчадан кейин секин-аста ўзимга келгандай бўлдим. Аввал ҳаммаси

тундай кўринди, Дуйшэннинг эсон-омон қайтганига аниқгина кўнглим шонмай ётди. Бир маҳалда юратим қувонча тўло-тошгандан нафасим бўғзимга сиғмай қолган, абадийи суянганимдан ўлкам тўлиб кўз ёш-ларни дуд-дуд тўқилиб, йиғлаб юбордим. Билдимки, дунёда ҳеч ким менчалик хурсанд бўлмагнни! Шу дунёда чол-дамнинг кулбаси ҳам, бўрондай бўқира-ганга тун ҳам, овулнинг бир бурчагида Қартагбой-нинг ёнига отини тортиқлаб хомтагаш қилаётган бир талл бўғилар ҳам, ҳеч нима кўринмай қолди! Қалб, ид-риб, оутун пужудим нур снглари бепоён, беинҳоя аж-о-бий бағт дарёсига гарқ бўлганди. Йиғим эшитилмасин деб бошимни кўрига буркаб, оғзимни қаттиқ юмиб олдиму, лекин Дуйшэн:

—Бу йиғайётгани ким бўлди?—деб сўраб қолди.

—Ҳа, Олтиной, боғ кўрқиб кетувди, шунга йиғла-ингн,—деди Сайқал буви.

—Олтиной? Нима қилиб юрибди бу ерда?

Дуйшэн ўзиндан ириб турди, тепамга келиб тиз-задод ўтиради, елкамга қўлгнн тегизиб: И-е, Олти-ной, нима бўлди сента, нега йиғлаинсанг?—деб сўради. Мен бўлсам йиғимни тиймай, юзимни деворга ўти-риб, бағтар хўшраб йиғлаб юбордим.

—Ҳа, ошпоқ қиз, нимадан кўрқдинг? Тентак қиз! Қан қатта бўло-ди... Қани... мента бир қара-чи!

Дуйшэннинг бўйиндан қаттиқ кучоқлаб олдим, кўз билан билан юнглиган, олов бўлиб ёниб турган юз-ларини унинг елкасига қўйганимча ўзимни тутолмай илгирн илгирн йиғайибердим! Суянганимдан ичимдан кетипроқ турди.

—Вой, вой, юрати тушиб қолганим дейман. Кампир, бунига бир дом соғиб қўйсанг-чи, кет тезроқ қимирла-санг-чи,—деб Қартагбой ҳам наматдан турди.

Ҳаммаири десаганимга бўлиб қолшди.

Сайқал буни алақандай дуоларни ўқиб, тоҳ юзимга суи пурқиб, тоҳ елкаларимни қоқиб юрибди-ю, яна ўзи мента қўшинишиб йиғлайди. Ушанда юратим қувонча тўло-тошганидан ўридан жилиб қолганим билгншса эди, буни таърифлашга ҳолим йўқ эди, ростини айтган-ди, оқизлик ҳам қилардим.

Тиниб, кўзим уйқуга кетгунча, Дуйшэн қизиб кетган пенсонамни совуқ кўли билан сиғиб ёнимда ўтирди.

...Кийш доводон ошди. Баҳор ели етиб келганда тоғ қуйида оқ қор, кўк муз силжиб ўзига йўл очиб катта-катта тошларни юмалатиб юборганда, баҳор таронасини ўйлаб тошқин сувлар тоғ елкаларидан шилдираб оқиб тушди.

Эҳтимол, бу меннинг илк ёшлик баҳорим бўлгандир. Баҳор кўрки кўзимга ҳар йилгидан бошқачароқ туюлди шеклиги, бизнинг мактабимиз ўрнашган тепадан кўринган ажойиб баҳор манзараси мени ўзига мафтун қиларди. Ер худди кўлоч ёйиб ўзини тўхтатомай тоғдан кўёш нурига гарқ бўлган, енгил, суюққина тутун қоплаган кўкматир бепосён дала-қирларга фиғиллаб югуриб бораётгандай бўлар, аллақералардан ҳавони даразага келтириб кишнатан чўзиқ йилки овози эшитилиб турар, осмонда кумуш булутлар оралаб кишига завқ бериб ўтаётган турнадар еру кўкка баҳордан дарақ бериб узоқ сафара чорлагандай саф тортиб ўтишарди.

Баҳор келиши билан бизларга ҳам жон кирди. Ўзини кўлгимиз кўлайиб, мактабдан овутга бир-биримизни кувадашиб, қийқиришиб борадик. Кеннойимнинг бунга гаши келиб, ҳар гал бир қараб олмаса кўнгли ўрнига тушмасди:

— Ҳей, тавбия, мунча шатадоқ отмасанг? Сулақмондай бўйинг бир жойга етиб қолганди-ю, юршингга қара, ё қари қизликини бўйинида олмоқчимсанг? Сен тентги қизлар аллақачон эрта чиқиб, қайнаналик-қайнаталик бўлиб олгилди, сен бўлсанг... Ҳув, топган матоҳинг бошинида қолсин! Мактабнинг билан кўшмозор бўлгурси! Ҳали шоммай тур, адабингни бермасам сени...

Кеннойимнинг дўқлари ҳам менга унча қор қилмасди, унинг қарғишларини эшитгачиб эгим ўлиб қолганди. Ичи қоралигидан қари қиз дерди, бўлмаса бўйим ўзи шу йил баҳорда сал чўзилганини демаса, ўзим боғли-боғли, Дүйшэн айтмоқчи, сочи паҳмоқ малла қизман-ку... Дүйшэннинг гапига жаҳлим ҳам чиқмасди. «Соҳим-ку паҳмоқ-а,—деб ўйлардим ўзимча,—лекин малла эмасман. Бўйим етсин бир чиройли қиз бўлайки, одамларнинг ҳаваси келсин! Дүйшэн менга: кўзларинг юлдуздай ёйиб туради, истаранг несиқ, Олтинтой»,—деб айтиб юради-ку! Бир кун мактабдан келсам ҳовлимизда икки бегона от боғлоқлик турибди. Этар-жабдуғига қараганда, этар

лар тоғдан тушишган. Илгари ҳам бозор-ўчардан қайтишдан ҳовлимизга кириб ўтишарди.

Кеннойимнинг қандайдир беҳушлов хоҳолоб қулгани остонага етмасиданоқ қулоғимга чағлиди:

— Жини бола, кўпам пишиқлик қилаверма, камиб қолмайсан. Кеннойимнинг қадрини жазманинг кўлигига тежованда билласан! Ҳали замон ўзинг ҳам кўрарсан! Хинди!

Ҳимматлари гур этиб қулиб юборишди, мен остонада пайдо бўлганимни кўриб, жим бўлиб қоллишди. Тўрда наман устига ёзилган дастурхон ёнида юзлари қип-қизил, секин бир одам ўтирган экан. У катта сувсар телпаги остона менга яғл этиб қараб, томоғини қириб йўтагандай бўлди.

— Э, келинг, оппоқ қиз, кела қолинг оппоғим!—қарасам, кеннойим жилмайиб, жулда ширин сўз бўлиб қолди. Амаким ҳам наमतнинг бир чеккасида яна биров билан ўтирибди. «Туз, кўзир» деб қарта ўйнаб, ароқ ичиб, овқат еб ўтиришди. Икковларининг ҳам қайфи бору, қарта ўрнида тебраниб қаллаларини қимирлатишарди.

Кун мушурим дастурхонга яқин келган эди, юзи қини одам уни мушур билан бир урди, мушук бечора жон ичкенида икерибди, бир бурчакка бориб жим бўлиб қолди. Ёши мушур жонидан ўтиб кетди-да! Қандай қилиб ичкени кетганини билмай турганимда, кеннойим менга аққатди:

— Айланай болам, овқатинг қозонда, олиб ея қол,—деди.

Ушдан ташқари чиқиб кетдим, лекин кеннойимнинг тилегидаманганини кўриб, кўнглим гап бўлиб қолди. Бекхонер мушур тортиди.

Чамаси, икки соатлардан кейин меҳмонлар отларига миниб, тоғқа жўриб кетишди. Кеннойим яна боғлидай: «Шушук, тирик етимча»,—деб қартай бошлаган эди, ҳа, бонги насагинида айтган гаплари экан-да, деб кўнглим ўрнига тушди.

Шу воқеадан бир оз ўтгач, бизникита бир иш билан Сайқал буви кириб келди. Ҳовлида юрганимда унинг: «Йон, бу шимаси! Уволита қолишдан кўркмайсанми?»—деб қўнгли бузилиб гапирганини эшитиб қолдим.

Кеннойим билан Сайқал буви иккаласи қаттиқ айтишис қолишди, бир маҳал Сайқал буви қизариб-бўза-

риб уйдан чиқиб кетди. Кампир ҳам раҳми келиб, ҳам ўқрайиб мента қаради-ю, индамай чиқиб кетди.

Кўнглим ғалати бўлиб қолди. Негга мента ўқрайиб қарадингиз, нима ёмонлик қилувдим?

Эртаси кунни мактабга борсам, Дуйшэннинг авзойи бузуқ кўринди, сирини бой бермасликка ҳаракат қилмоқчи бўлади-ю, лекин нимаданлир хафа. Яна разм солиб турсам, мен томонга қарамаслик пайдидан бўлади. Дарсдан кейин биз ҳаммамиз гада-гада бўлиб мактабдан чиққан эдик, Дуйшэн мени чақириб қолди:

— Тўхта, Олтиной,— деб ёнимга келди-да, кўзимга тикилиб туриб кўлини елкамга қўйди.— Уйингга борми, Олтиной, тапимга тушундингми?— деди. Юратим шувэтиб кетди. Кеннойимнинг кўнглидаги ниятини энди тушундим.

— Жавобини мен ўзим бераман,— деди Дуйшэн,— ҳозирча бизникида турасан, кўзимдан узоққа кетмагин, ҳўим?

Рангим ўчиб кетган бўлса керак, Дуйшэн нигмидан кўтариб, кўзимга тик боқди:

— Кўркма, Олтиной!— деди, у одағича қулиб қўйиб,— мен ёнингга бўлганимда ҳеч кимдан кўркма. Ўқинишдан қолма, ҳеч нимани ҳаёлингга келтирма. Кўрқоқлигингни ўзим ҳам биламанку-я...— деб эсига бир нарса тушгандай хоҳлаб қулиб юборди.— Сента анчадан бўён бир нарсани айтмоқчи бўлиб юривдим. Эсингдан, ҳў ўшанда Қарангбой ота, азонда туриб олгис қаёққадир чиқиб кетган эди. Бир вақт қарасам, сента дам солдираман деб, биласанми кимни— фолбинини, ҳалиги Жайнақининг кампирини бошлаб келибди.— Нимата олиб келдингиз, десам:— бир дам солиб қўйсин, Олтинойнинг юраги кўрқанидан жойидан кўчиб қолибди деди.— Э, бу алвастини жўнатинг, бунга берадиган кўй қани биз камбағалда. Ёлғиз отни бўлса бўрилир еб кетди, деб қувиб юбордим. Сен ухлаб ётган эдинг, кавушини қўлга бериб чиқариб юборувдим, мени оппоқ соқолим билан уятга қолдирдинг, деб Қарангбой ота бир ҳафатача мен билан гаплашмай юрди. Нимасини айтасан, кампир икковларни меҳрибон, ажойиб одамлар. Юрэнди, Олтиной, уйга кетамиз,— деб Дуйшэн мени ўзи билан олиб кетди.

Муаллимнинг бекорга хафа қилмаслик учун ўзинини ҳар қанча қўлга олишга ҳаракат қилсам ҳам, ҳадеб мени

вақтинча босдириди. Кеннойим келиб ура-ура олдига солиб олиб кетди, ким нима дед оларди? Кейин кўнглиларига кетган нини қўлишаверади, овулда ким уларнинг кўлини тузари? Кечалари мижжа қоқмай, бир фалокат бошланган, деб паҳима қилиб чиқардим.

Кан қолганда ётиб-турганимни Дуйшэн, албатта, биларди. Юрак қилгимни ёзиб, кўнглимни кўтариш учун эртаси кунни мактабга иккита терак кўчат олиб келди. Ўқрайиб ҳамма бўлгандан кейин, Дуйшэн кўлимдан ушадди, сир чекамга олиб бориб:

— Ҳозир иккаламиз бир иш қиламиз,— деди-да, мента сиради жиммайиб қўйди.— Мана бу теракларни сента ётиб олиб келим. Иккаламиз экамиз, булар катта бўлиб, билишват тортуғича, сен ҳам вога етиб, ажойиб одам бўлиб, тулдай очиласан. Қалби пок, зехни ўткир қилсин, назаримда, ўқисанг мартабанинг баланд бўлади. Бунга имоним қомил, мени айтди дегирсан, пешонанг ҳам нингиза бериб турибди. Ҳозир новдадай, шу терак кўчат-дариядай намурибосан. Кел, Олтиной, шу кўчатларни ўз қўлима билан ўтқазайлик! Бахтинг ўқишдан очилсин, шарофат қўлидан айланай...

Бўйим тегин ётиб кўк тераклар экан. Мактабимиздан ел навроқда экан қўйган эдик, тоғ этагидан эсан шибдай элдингиза ётибди навроқчаларни силаб жон киритишгадир бўлди. Навроқчалар зирилаб, теракчалар теб-теб раб қўйди.

— Мана кўрадингми? Бир чиройлики!— деди Дуйшэн юрасига тисарилиб бориб,— энди ҳув катта бўлоқдан ериқ очиб келамиз. Ҳали кўрасан, бирим сарвоқомат бўлиб мента етишсинки! Шу тепаликда оғаниндай ёнма-ён қол кўтариб туринди. Утган-кетганларнинг кўзига ташлангилар, ҳаммининг баҳрини олади. У вақтта бориб замон қам солишгадир бўлиб кетди. Олтиной, бошимиз омон бўлиб, у вақтин кўлар ҳам пасиб бўлар...

Сунганимнинг кўнглим шодлиқка тўлиб, нима дейишгани ҳам тона олмай Дуйшэнга тикилиб тураверибман. Ўзини ранглар юзлари, чўзиқ қора кўзлари қандай бузув, ўзи пок қалб эртаси эканлигини илгари билмай юртандай, тоғ ўтқазганда дой бўлган бармоқ бўғинлар, ууш-ууш забардаст қўллари кўққисдан тегиб кетганда кишининг юраги ҳузув қилгинини сезмай юрган эканман. Ҳозир юратимни ҳажжонга солган аллақандай сезги уйғониб: «Дуйшэн оғай, сиздай бола туққан оғай»

та босиб, орқасига тисирилди, ана улар бўлса қон ҳидлаб кутурган буқадай:

— Ур! Бошига сол! Улар! — деб сўйил билан уни яна роса дўппослашди.

Дарғазаб кенойим билан сувсар телпакли бир сапниб ёнимга келишди. Сочимни бўйнимга ўраб, ҳовлига судраб чиқилди. Бор кучим билан уларнинг қўлидан суғурилиб чиқиншга уриниб турганимда, кўзим бир зумда йиғилшдан ҳам кўриб донг қотиб қолган боғаларга, девортатда қора қонига беланиб ётган Дуйшанга тушди.

— Муаллим! Айланай, оғал Войлод, ўлдирилди-ку булар — деб бақириб унга интилим...

Қаёқда дейсан! Дуйшан бир ҳолатда... Юз-кўзлари, кийимларидан соғ жойи қолмаган. Аблаҳларнинг калтак зарбидан худди маст одамдай, гандираклаб зўрға оёқ устида турар, ликиллаб қолган бошини тик тутишга ҳаракат қиларди, ана улар бўлса тинмай дўппослашарди. Мени ерта йиқитиб, икки қўлимни чилвир билан орқамга бослашди. Худди шу пайтда Дуйшан ерда судралиб қолди.

— Оғал! — деб қичқирган эдим, оғзимни қўл билан ёпиб, ўзимни эгар устига ташлашди.

Сувсар телпакли одам отга миниб олган экан, қўли ва кўкраги билан мени маҳкам босиб олди. Дуйшанни уркалтак қилган анави иккови ҳам отга миниб, ҳамма-лари жўнаб қолшди. Кенойим отнинг ёнида югуртилаб:

— Ҳўп таъзирингизнинг енгитми, жувонмарг бўлгүр! Жазманинг ҳам асфаласофинига кетди... — деб бошимга муштлаб кетаётганда, бир маҳал орқадан қулочимга:

— Олтин-и-ой! — деган юрак-бағирни эзадиган даҳшатли овоз эшитилди.

Осғилб ётган бошимни зўрға кўтариб қарасам, қора қонга беланиб чага ўлик қилинган Дуйшан соғ қўлига каттақон бир тош олиб орқамиздан югуриб келатти. Унинг орқасидан бутун синф боғалари уввос солиб оғайлаб, бақириб келишарди.

— Тўхта, ҳой итлар! Тўхта дейман! Қўйворинглар уни, қўйворинглар деспан. Олтиной! — деб сандираклаб югуриб бизга яқин келиб қолди.

Зўравонлар от бошини тортишди, иккаласи Дуйшаннинг атрофида от айлантириб қолинганди, у синган қўлим ҳалакат бермасин деган ҳаёлда егини тишлаб отликларни пойлаб тош отди, лекин отган тоши тегмади.

Анави иккови Дуйшанни биттадан сўйил билан уртанди, у доғга йиқилиб тушди. Кўз олдим қоронғиланиб, дўк совиб йиғлашаётган боғаларнинг ерда ётган муаллимлари ёнига югуриниб келиб, даҳшат тўла кўзларини унга тикиб тўхтаб қолганини кўриб қолдим, ҳолос.

Мени қандай, қаёққа олиб кетишганини билмайман. Қўлимни очсам, ўтовда ётибман.

Қоронғи тушиб кеч қирар экан, ўтов туйнугидан осмондаги ҳеч нарсадан беҳабар юлдузларнинг чараклаши кўлга чалиниб, узоқ-узоқлардан ариқнинг шувўллаб оқини, пода-пода қўй ҳайлаб кетаётган қўйчиёнларнинг овозлари эшитилиб турарди. Ўчоқ бошида қийшайган ёвондай, қовоқлари солиқ, уникиқиб қоп-қорайиб кетган бир хотин ўтирибди. Тўрға қарасам, оҳ, қани энди кўшиминг йўқ бўлса-ю...

— Ҳей, хотин, тургиз ўрнидан анувини! — деб амр қилди юн қизли семиз одам. Қора хотин ёнимга келиб, ёвондай дағал кўзлари билан елкамдан сикитиб қўйди.

— Тўқолининг бир амаллаб кўндир, бўлмаса, бари бир, ўз билганимни қилиман!

Шундай дедим-о, анави одам нуҳа ўтовдан чиқиб кетди. Қора хотин бўлса ўрнидан қўлғамдан ҳам, оғзиндан тил ҳам чиқармади. Соқомидиёқини! Унинг кул сингари бўларган соғуқ кўзларида ҳеч қандай жон йўқ. Кучук боғалигидан мингсиза уриглавериб кўкмиа бўлиб қолган отнинг термилган кўзларига ўхшайди. Ер устидаманми, қоронғи тўрға тушиб кетганманми, ўлик-тирикчилигимни билмай ўтиравердим. Сойда оққан сув муңлиги шариллаб қолмига ачигандай, тошдан тошга урилиб бегоҳат бўлаётгандай...

Минг лажнат сендай ичи қора доғули кенойитга! Йлоним, уюлгимга қолтин, қарғишим бошинига есин. Тўқинини кўз ёшларим, танимдан оққан қонларим сел бўлиб есин ўз қатрига торсайди! Шу-кеча мени ўн беш ёшимда қизилгимдан жудо қилдилар... Мени зўрлаб хотин қилган шу ҳайвоннинг боғаларидан ҳам ёш эканман...

Икки кун ўтиб, учинчи тунда бу кунимдан ўлганим яқин, майини, ўлгим чўл-биёбонларда қола қолсин, қувиб етисса ўқутувчим Дуйшан сингари жоним борича олганиб ўлганим яқини, деган ўй билан қочмоқчи бўлдим.

Ўтов ичи қоп-қоронғи, секин юриб бориб эшикни топдим, қўлим билан пийпаस्ताб қарасам, эшикни жуи арқон билан танниб боғлаб қўйишбди, ҳадеганда қорон-

ғида арқон туғуларини еңбө эшкени очини осон эмас, Шундан кейин ұтов керасенини кўтариб, остидан сурғу-либ бирон илож қилиб чиқиб кетмоқчи бўлдим, бор кучимни ишга солиб уринсам ҳам, бутун ҳаракатим беқор кетди — ұтовни ташқаридан ҳам арқон билан ерта тор-тиб қаттиқ боелаб қўйишган экан, кўзгатиб бўлмади.

Бирон ўткир нарса тоғиб эшик ипларини қирққилдан бошқа илож қолмади. Қоронғида пийнаслаб-пийнаслаб билалдек ётоқ қознақдан бошқа ҳеч нарса тоғмади. Жон ачинғида шу қознақ билан ұтов тагини қовлай бошладим. Миямда фақат биргина фикр айланган юрдади — ё бу ердан қочиб кутуламан ёки бўлмаса бу кунимдан ўлганим яхши, анавнинг хурраги, пишлашини эшитмасам бўлгани, иложим йўлим осон бўлсин, ажалим етган бўлса, майли, бу қафасдан кутулиб, муаллимим Душэндай ўз эрким-ули жоним бўғзимдан чиққунча олмиш ўла қолай! Тўқол нима деган одам бўлди! Бир умр ёруғ дунёни кўрматан шўрли тўқол... ҳам жисми, ҳам қалби кўл-кичн хотиндан ҳам ёмон хўрликка гирифтор бўлган одам зоти борми бу дунёда!..

Жоним ёрича ерни тирнаб қазиб бердим. Кераганинг татидан икки кўл сифатинан тешик очилганда тоғ отиб, назаримда, овул уйғонганга ўхшадим. Эшикда итлар новиллаб, одамларнинг овози эшитилиб қолди. Бир оздан кейин илгиклар дупурлаб, қўйлар йўғалишиб ўтди-да, ўтовнинг ёнига кимдир келиб, арқонларни еңиб, ұтов тепасидан китизларни тушира бошлади. Қарасам, индамас «кундошим» қора хотин. Демак, кўч-кўч бўлаётган экан. Бутун азонда бу ердан кўзгаллиб, довои ошиб бошқа кўнишга кўчиб кетмоқчи бўлиб галлашаётганлари кеча кўлосимга бир чалингандай бўлганли. Шўрим кўриб, қочиним яна бешбаттар қийин бўлар экан-да...

Кераганинг остини қовлаган жойимдан ҳеч қимирламай ерта қараб ўтиравердим. Яшириб ҳам нима қилардим... Барибир, ұтов тати қовланганини қора хотин кўрдик-ку, кўрса ҳам, ҳеч эътибор бермай, индамай ўз ишини қилаверди. Бу дүйсенинг унга ҳеч дахли йўғу, ҳаётнинг тавгоси унинг ҳис-туйғуларига асло тақилмайгандай, ўзи билан ўзи овоза, тўрда бошини кўригага буржабайниққа ўхшаб ётган хўжайинини, хой туринг кўчиб кетимиз, деб уйғотини ҳам ўзига лозим кўрмади.

Ҳамма ўтов китизлари йилтиштириб олинган эди, ян-яланғоч бўлди-қолди, мен бўлисам ҳамон қафасга тушган

қушдай ўтирибман, сойнинг нарёнда одамлар туяларга юк ортиб, тўс-тулодон бўлишиб кўчи таралудини кўришгити. Бир маҳал сойдан учта отлиқ чиқиб келиб, қалитлардан ниманидир сўроқлашди-да, биз томонга йўл олмишди. Авадига булар кўч кўчиргани келишган бўлса керак деб ўйлаб ўтирдим. Кейин разм солиб қараб кўчмизга ҳам ишонмай қолдим — Дүйшэн билан ёқасига қизил таққан икки миллиционер тўғри бизнинг ўтовга қараб келишгити.

Ўримдан турай десам ҳолим йўқ, бақирай десам овозим... Бир суюниб кетдимки, хайрият, муаллимим тирик экан! Декан, э-воҳ! Юратим жароҳатланган, но-мукам поймол этилган... Жоним ҳалқумимга келиб тик қилиб қолгандай, қулғим битиб, аъзойи Баданим бўшашиб кетди.

Юз-кўзлари бинт билан боеланган, чап кўлини бўйинига осиб олган Дүйшэн отдан сакраб тушиб, эшикни оғзи билан бир итарди, шиддат билан ўтовга кирди-да, юзи қизил одамнинг устидати кўрпасини юлиб олиб ир-тениб тилиди.

— Тур ўрнингдан! — деди галлаб билан.

У бошини кўтариб, қўлини бир ниқалатди, Дүйшэнга ташламоқчи бўлган эди, миллиционерларнинг ўқалган тушунчаларини кўриб жим бўла қолди. Дүйшэн чап кўли билан ёқасидан тортиб, ўзига яқин келтирди, кўзига тик боқиб, галладан лабларининг қони қочиб:

— Тур, аблаҳ! Қани, юр, кўнглинг тусатан ерингга олиб бориб қўямиз! — деди. У итоаткорлик билан ўрнидан кўзгалди. Дүйшэн уни яна бир ёқасидан тортиб қўлга тик боқди-да, титроқ товуш билан:

— Сен уни гилхдай оёқ ости қилдим, расвойи олам қилдим, деб хайл қилгандирсан? Билиб қўй, лавнати, у замонлар ўтиб кетган, ҳозир замон бизники, шу билан эди сеннинг битиди, — деди. Унинг этигини яланг оёқ кийдириб, икки қўлини орқасига боеглашди, миллиционерлар уни отга ўнгариб, бири етаклаб, бири хайлаб олиб келишди. Мен Дүйшэннинг отига миндим, у ёнимда ишда кетди.

Биз йўлга тушганимизда орқамиздан юрак-бағирни эдилган даҳшатли бақирган овоз эшитилди. Қора хотин орқамиздан югуриб келарди. У ақлдан озган мажнундай югуриб эрининг ёнига келиб, сувсар телпагини тош билан уриб туширди, юзига кўл сояиб юборди:

— Қонимни суздай ичдинт, қонхўр! Бошимга не-не кунларни солмадинт, жузон ўлтур! Менинг кўлимдан энди ўлгинт кутулмаса, тиринт кутулмайди!— деб бақариб ўқирганини эшитганда, юрак бағрим эзилб кетди.

Қирқ йилдан бери оғиз очмай, эрининг кўзига тик қаролмай юрган бу ғарибнинг юрагинда йиғилиб қолган дард-аламлари бутун ҳамма тўғонларни чилпарчин қилиб, селдек ўшириб чиққандай бўлди. Унинг чинқирик овози баланд-баланд дара қояларига бориб урилди, акс-садодай янгради. Гоҳ у, гоҳ бу томонга югуриб ўтиб, кўм-кўк томirlлари ўйнаб кетган ориқ, косовдай кўлларни билан сўқадай бошини қарга яшириниши билмай тиричилаб қолган эрининг устига тўнғ, кўм сочиб, кесак отиб, кўлгига нима илинса, шу билан уриб, унга лавнатлар ёғдирди:

— Юрган йўлингда ўт улмасин, илоҳим, ўлгининг кўмилмай далада қолиб кетсин, суягини қайтиб келмасин, қарга-кузғунлар кўзининг ўйсин, қорантга иккинчи кўрмай, ўл, ўл, ҳаром ўл!— деди-ю, жинни бўлган одамдай бақариб-ўқириб, шамолда тўзғиб кетган сочиридан қочгандан кўзи тушган томонга югуриб кетди.

Шу воқеа устига етиб келган кўни-кўшиллари от чоптириб унинг орқасидан кувиб кетишди.

Емон туш кўриб босинқираб чиққан одамдай бошманинг гувиллаши тўхтамади. Кўз олдими қоронғи парда босиб, эс-хушимни йиғолмай, дилги ғаш, ўзим хуноб келавердим. Дүйшэн саз олдигида отни етаклаб кетяпти. У бинт боғланган бошини кўйи солиб, жимгина хаёл суриб борарди.

Анча юртанимиздан кейин касофат дара кўринмай кетди. Миллиционерлар илгарилаб кетиб кўринмай қолганлигини: Дүйшэн отни тўхтатди-да, дард-аламли кўзларни билан биринчи марта менга тик қаради.

— Олтиной, кечир мени, сени бу кууфатлардан сақлай олмадим, кечир мени,— деди. Кўлларимдан ушлаб, қаттиқ бир хўрсиниб олди.— Сен кечирганинг билан, Олтиной, бари бир ўзимдан бир умр домонтир бўлиб юраман.

Хўнраб йиғлаб отнинг ёнига юзимни кўйиб олдим. Кўнглимни йиғи билан бўшатиб олганимча Дүйшэн ёнимда нафасини ҳам чиқармай сочмдан силб турди. — Кўй, Олтиной, беҳудадга жонингга жабр қилма,— деди у бир вақт.— Гапимга кўлоқ сол, Олтиной, ўтган

кўни полостга бўлганимда ўқининг тўғрисида гаплашиб келдим. Шаҳарга юбориб ўқитамиз, дейишди. Эшитисанми? Юр, энди кетдик.

Ахир оралаб шилдираб оқиб турган тиниқ сувага етганимизда Дүйшэн меҳрибонлик билан менга қараб:

— Отдан тушиб ювиниб олсанг-чи!— деди. Кейин чўчигандан совуқ олиб менга узатди.— Мен нарироқ бориб отга ўт едириб турай, ечиниб сувага тушиб ювиниб ол. Ҳаммасини унут қил, зинҳор хаёлингга келтирма энди. Чўчилиб ол, Олтиной, енгил торгасан, хўпим? Хўй дегандай бош иргадим. Дүйшэн нари кетиб,

кўринмай қолган эди, ечиндим, сескана-сескана сувага тушдим. Оқ, кўк, яшил, қизил тошлар суя тагидан менга кўз ташлаб қараб туришарди. Кўм-кўк, тошқин суя тўлиқни тунигимга келиб урилиб нималарнидир вижирлаб кели очди. Ҳовучлаб суя олиб кўкракларимга селдим. Баданимдан муздай суя оқиб тушганини кўриб шунча кўздан буён биринчи дафъа беихтиёр кўлиб юбордим. Ийраб-ийраб кўзларим! Яна анчагайга устига суя кўрини турганида, кейин суянинг чуқур жойига ўзимни ташладим. Суя оқими бир зумда мени яна сазга жойига олиб чиқиб кўйди, мен бўлсам яна ўримдан туриб, ҳадеб ўзимни қайино кўнчилиниб турган оқимга отаман.

— Сувжон, шу кўнларининг ҳамма шалтоқ, ифлосларини юниб кел! Мени ўзингдай ҳалола ва мусоффо қил!— деб шивирлаб, ўзимдан-ўзим куламану, деким нимадан кўлганимни ўзим ҳам билмайман...

Оқ, қани энди одамзоднинг босган излари бир умр ёмасайди! Дүйшэн билан иккаламиз тоғдан тушиб кетган сўқмоқ йўлини тополсам, сажда қилиб, муаллимининг босган изларини ўпардим. Бу сўқмоқ мен учун ҳақма йўллардан ҳам аниқ. Менга янги ҳаёт бағишлаган, янги умид-орзулар ҳада қилган, ёруғ дунёга чиқарган ўша кўн, ўша сўқмоқ, ўша йўл хайрли бўлсин... Ўша кўнгига минг бор раҳмат, ўша замон туироғига офарин... Икки кундан кейин Дүйшэн мени станцияга олиб борди.

Бу воқеадан кейин овулда қолнишга кўнглим ҳам бўлмади. Янги ҳаётга янги жойда қадам қўйиш керак эди. Бу қарорим овулдагиларга ҳам маъқул бўлди. Сайқал бўлиб билан Қарангбой отам мени кузатиб боришди, улар кўзларига ёш, йўлимга аташган туғун, халтадарини кўтариб, боғлардай елиб-югуриб юришарди. Мен

билан хайр-хўшлаггани бошқа кўшинларимиз ҳам, та-
жанг Сатимкул ҳам етиб келди. У:

— Хайр, энди болам, худо сени ўз панохида сақласин,
ой бориб, омон қайт! Ўзингни дадил тут, Дуйшенинг
йўригидан чиқмасанг, барака толасан. Бизларнинг ҳам
унча-мунчага ақлимиз етадиган бўлиб қолди, деб оқ
йўл тилаб қолди.

Мактабимиз болалари борибча араваннинг орқаси-
дан анча ергача югуришиб келиб, узок вақт қўл силкиб
хайрлашиб туришди. Мени бир неча етим болаларга
қўшиб, Тошкентга, болалар уйига жўнатилди. Станция-
да бизни чарм куртка кийган бир рус аёли кутиб олди.

Станцияга кечга яқин етиб келдик. О, айланай сендан,
кўктам майса, теракзор станциям! Юрагимнинг ярмини
бир умр ўша ерда қолдириб кетган бўлсам керак...

Бир оздан кейин поезд ҳам етиб келди. Бизнинг
айрилшининг билгандек, мўрабоб қараб турган сара-
комат тераклар кечки шамолда тебраниб, бир-бирига
аланималарни шивирлаб, оқ тортиб, ҳасрат қилган-
дай бўлишди. Дуйшен ҳар қанча сабр-қаноатли бўлса
ҳам, бу гап ўзини босиб туришга уриниб, сир бой бер-
масликка ҳаракат қилса ҳам, юрак дардини яшира олма-
ди: унинг кўнглидан нималар ўтаётганини, барибир,
ўзим ҳам билиб тургандим. Менинг томоғимга ҳам олов-
дай бир нарса келиб тикилиб қолди. Дуйшен тикил-
ганича кўзини мендан узоқламай, юз-кўзларим, тутма-
ларимгача силаб тураверди.

— Сени бир умр ёнимдан силжитмасдимку-я, Ол-
тиной,— деди у.— Лекин, нима қилай, сени ўқиндан
қолдиришга ҳақим йўқ-да. Ўзим ҳам унча саводли
эмасманки... Нима бўлганда ҳам, ўқинишга кетганинг
маъкул! Ўқиб яхши ўқитувчи бўласан, мактабимиз
эсинга тушган кезлари ҳали роса куларсан ҳам... Май-
ли, иллойим тиллаган тилагимга етказсин...

Шу орада дарани янграптиб узоқдан паровоз ово-
зи эшитилди, поезд чироқлари ҳам кўриниб қолди.
Станциядаги одамлар юзларини кўтариб қимирлаб қо-
лишди.

— Ана, ҳозир энди жўнаб кетасан!— деди титроқ
овоз билан Дуйшен, кўлимни каттиқ сиқиб.— Бахтли
бўл, Олтиной, ўзингга эҳтиёт бўл, шикйилиб ўқиниш па-
йидан бўл...

Бирон жавобга ҳам тилим бормадди, кўз ёшларим
бўғиб қўйганди.

— Инглама, Олтиной,— деб Дуйшен кўз ёшларим-
ни эртиб қўйди-да, тўсатдан бир гап эсига келиб:— Ана-
ш биз эжкан теракчаларини, Олтиной, мен ўзим парварши
қиламан. Омон бўлсанг, катта одам бўлиб келганингда,
бўй чўзиб чиройли бўлганини кўрарсан ҳали.

Шу пайт поезд ҳам етиб келди, шарақ-шурўқ қилиб
инголтар бир-бирга урилиб тўхтади.

— Қапн энди, хайрлашайлик, бери кел, манглайинг-
дан бир ўнай!— Дуйшен мени каттиқ қучоқлаб пе-
шонамдан ўйди.— Эсон-омон бўл, оқ йўл сента, бахтинг
очилсин, чиройим! Ҳеч нимадан кўркма, дадил қадам бос!
Бир сакраб вагон зинапоёсига чиқдим-да, орқамга
қайрилиб қарадим. Синган кўлини бўйинига осиб олган
Дуйшенинг билгитар-билнимас кўз ёши аралаш мента
термилиб қараб қолгани ҳеч кўз олдимдан кетмайдди.
Кейин мента қараб талинганган эди, шу онда поезд ўрни-
дан қўлгабон бўлиб қолди.

— Хайр, Олтиной! Хайр, чиройим!— деб қичқирди у.

— Хайр, муваддим, хайр, аяна устозим!

Дуйшен вагон билан ёнма-ён югуриб бораверди, ке-
йин орқадан қолди, бир вақт ўзини яна зарб билан ол-
динга ташлади:

— Олтин-ой!— деб бақириб юборди. Мента муҳим
бир танин айтолмай қолганига ўқсиниб бақирди. Юра-
гининг энг тегин еридан чиққан бу нидо ҳали-ҳали ку-
лоримдан кетган эмас...

Поезд тупнелдан чиқиб, тўғри йўлга тушиб олди, то-
бора тезлашиб Қозоғистон қир-далаларидан мени янги
ҳайр сари олиб кетди...

Хайр муваддимим, хайр, биринчи мактабим, хайр,
бизнинг чотим, хайр, еростида кўн очилмай қолган ти-
ник овул, сиптари, тинхон соф муҳаббатим...

Ҳа, Дуйшен орзу қилиб бизларга тасвиблаб берган
катта шоҳарда, деразалари катта-катта мактабларда
ўқидим. Рифоқини битирганимдан кейин, мени Москва-
га йўлловига юборишди. Шу узок ўқиниш йиллари ҳар-
гал бошимга мушкул иш тушиб, умидсизлик мени ет-
моқчи бўлиб ҳамда қилганида, энг қийин дақиқаларда
Дуйшенин кўз олдимга келтирардим, унинг танинлаб
айтган гаплари мента мадад бериб келди, мени олға
улар, тисарилишимга қўймасди. Одамларнинг бир ўқиб

мисига кўйиб олган нарсалари мента жуда-зўр машаққатлар билан насиб бўларди. Нета деганда, мента ҳамма дарслари бошидан бошлашга тўғри келди.

Раёфакда ўқиб юрган чоғида муаллимимга мактуб юбориб, унда ошқора муҳаббат нэхор қилдим, сизни куттига аҳд қилганим, деб хабар қилдим. Лекин, афуски, хатимга жавоб ололмадим. Шу-шу хат ёзиб туришимиз ҳам тўхтаб қолди. Назаримда у ўқинимга халақит бермаслиги учун мендан ҳам, ўз хузур-ҳаловатидан ҳам воз кечди шекилли. Балки, бу қилган иши тўғридир... Эҳтимол, бошқа сабаби бордир?.. Ўшанда озмулча қон ютмадим, бошимга не-не ҳаёллар келмади..

Биринчи диссертациямни Москвада ёқладим. Мен учун бу катта жиддий ютуқ эди. Ана ўша йиллари ўзим ўқиб билан обора бўлиб кетиб, овутга боришга ҳеч илож тополмадим. Шу ўртада уруш бошланиб қолди. Кеч кузакда Москвадан Фрунзета эвакуация қилиниб кетаётганимизда ўша муаллимим мени биринчи марта ўқинишга жўнатган станицада поездан тушиб қолдим. Бахтимга, овутимиз ёнидан совхозга ўтиб кетадиган бир арава ҳам учраб қолди.

О, жондан азиз Ватаним, сен билан оғир жангу жадал кунларида учрашини насиб бўлди. Юртимнинг обод бўлганини кўриб, қувондим. Ўнг-янгги овутлар пайдо бўлибди, янг-янгги кўчалар очилди, янги кўприклар бино бўлибди... Лекин уруш дини сиз қилиб турибдиди.

Овутга яқинлашган сари юратгим қинига сизмай, тирчилдай берди.

Узоқдан янг-янгги, нотаниш кўчалар, уй ва боғларга кўз ташлаб келипман. Ўша мактабимиз турган тепаликка кўзим тушиб-ю, юратгим шув этиб кетди — тепаликда икки азинм терак ёнма-ён қад кўтариб, шамолда чайқалиб туришибди. Шу онда бутун умрим бўйи «муаллим» деб атаб келган одамимнинг ўз номини биринчи марта тилига олдим:

— Дуйшан! — деб шивирлаб кўйдим. — Дуйшан, қилган ҳамма яхшиликларинг учун раҳмат! Эсингдан чиқармабсан, демак, ўйлаб юрибсан... Офарин, сендек садоқатли зотга!..

Аравакаш бола кўз ёшларимни кўриб:

— Нима бўлди сизга, опа! — деб ташвишланиб суради, — Ҳа, ҳеч нима! Бу қолхозда бирон кишини танийсанми?

— Бўлмаса-чи! Ҳаммалари ўз одамларимиз.

— Дуйшанни биласанми, муаллим бор эди-ку?

— Дуйшан дейсанми? У армияга кетган-ку. Ўзим уни шу аравада военкоматга обориб кўйгандим.

Овутга бурилишда боладан, аравагга тўхтат, деб илтос қилдим, аравадан тушдим. Ерга тушиб ўйлаиб туриб қолдим. Шу оғир кунларда таниш қилириб, мени танибсанми, мен фалончи бўлман, деб уйма-уй юришни ўзимга эп кўрмадим. Дуйшан бўлса армияда экан. Ин-найкики, кеноний билан амаким бор жойга қадам босмаганим бўлсин, деб оғт ичгандим. Одамзоднинг кўп туноқларини кечирши мумкин, лекин бунақанги ёвузликни ҳеч ким ҳам кечирмас, амаким билан кенониймга қорамни кўрсатгиш ниятим ҳам йўқ эди. Ўўдан бурилиб тепаликка — кўштерак ёнига қараб кетдим.

Эҳ, тераклар, жон тераклар! Қанча-қанча сувар оқиб ўтди-ю, у маҳалда сизлар кўм-кўк кўчат эдингиз! Мана, онан сизларни эҳкан, вонга етказган одамнинг ҳамма оруз-нетақлари, айтган тағлари рўёбга чиқди. Нета маънос кўринмаси, шовулдаб нимадан қайғурасан? Ё қиш кичиланиб қолди, нафрини шамоқлар ыроқларимизни тўшиб юборди деб, шўнинг ташвишини қилмасанми? Ё бўлмаса халқнинг там-тусаси, қайғу-алами шох-шаба-ларининг ыроқративитини?

Ҳа, ҳали нафрини қиш ҳам келади, бебош бўронлар ҳам бўлади, лекин баҳор ҳам келади...

Кўзги ыроқларинг шовулдашга узоқ вақт қулоқ солиб турдим. Тераклар ёнидан ўтган ариқларни кимдир иқинда тозалаб кўйибди: ерда оёқ, кетмон ызлари бор. Ариқ тўла лиммо-лим тиниқ сув, узалиб тушган сап-сарик терак барглари сув юзиди қалқиб турибди.

Тепаликдан мактабнинг бўялган туңука томи кўриниб туради, нафрини мактабимиздан пому шишон ҳам қолмабди.

Тепаликдан тушиб, ўўлда учраган бричка аравада етганимга қараб кетдим.

* * *

Уруш тугаб, талаба кунлари ҳам етиб келди.

Ҳаёқ озмулча қора кунларни бошидан кечирдимми? Бодоллар мактабга отагарининг полевой сумкаларини кўтаришиб юғуриб кетшарди. Эркаклар қайиғи яна меҳнатга қоршиб кетдилар, бева қолган хотинлар кўз ёши тў-

ка-тўка охири тақдирга тап беришди: қариндош-уруғ, ака-укаларини, эриларни ўмида билан зориқиб кутганлар ҳам кўп бўлди. Ахир, ҳамма бирдан қайтмади-да.

Душэннинг ҳоли нима кетганини билолмай доғда юрдим. Овулимиздан шаҳарга келиб-кетиб юрганлар, Душэн бедарак бўлиб кетди, сельсоветга шундай қороз келганини дейишди.

— Ким билсин, балки ўлгандир, — деб тусмоғ ҳам қилишди. — Бедарак кетганига, ахир, озмунча вақт бўлди-ми... дейишди.

«Демак, муаллимим қайтиб келмас экан-да, деб баъзи-баъзида ҳаёлимдан ўтказиб кўрдим. Ўша станицада хайрлашганимиздан буён дийдор кўришиш насиб бўлмабди-я...»

Ҳар замон-ҳар замон ўтмишимни хотирлабману, юрагим ғам-ғуссага тўлиб-тошай деб қолганини пайқамай юравертан эканман.

Қирқ олтинчи йилги кеч кузакда, Томск университетига иминий командировкага жўнаб кетдим.

Сибирь ерларига биринчи марта қадам қўйганим эди. Ўша киши олди кезларида Сибирнинг қаҳри келгану ўн ғамгин кўринарди. Асрларни кўрган ўрмонлари деразадан қоп-қора девордай туюлади. Ўрмонлар оралиғидаги сайхон жойларда мўрисида оқ тутун бурқираб турган, томлари қора қишлоқчалар кўзга ташланиб туради. Муз қотган далада биринчи қор тушгану, ҳавода қарғалар тўп-тўп бўлиб қатиллаб парвоз қилиб юришибди. Осмоннинг қовоғи соғинқ.

Поездада вақтим чоғ кетипман. Купемиздаги ҳамроҳларимиздан бири фронтдан келган қўлтиқтаёқли инвалид йигит ҳарбий ҳаётдан қизик-қизик воқеалар ва ла-тифалар айтиб кўлдиргани-кўлдирган. Ажойиб-фаройиб гапларга шундай устак, беозор аскиялари ҳам худди чиндай бўлиб кўринади, вагондагиларнинг ҳаммаси уни яхши кўриб қолдишди.

Новосибирскдан ўтганимизда поездимиз қандайдир развездада бир минута ушганиб қолди. Мен дераза ёнида ҳалиги йигитнинг шўхлиғига қараб кулиб тургандим.

Поезд ўрнидан қўзғалиб, жадаллашди, станицадаги якка уй дераза олдидан сузиб ўтгандай бўлди, стрелка-чига кўзим тушганда деразадан шартта орқамга тисарилдим, шу заҳоти яна ойнага ёпишиб олдим. Уни,

Душэнни кўриб қолдим! У булка ёнида қўлида байроқча тутиб турган эди. Нима бўлганини ўзим ҳам билмайман.

— Тўхтатинг! — деб бутун вагонни бошимга кўтариб бақирдим, нима қилишимни билмай, ўзимни вагон ёниги томон олдим, шу лаҳзада кўзим стоп-кранга тушди, шартта плюмбагини узиб олдим.

Вагонлар бир-бирига урилиб, поезд бирдан тормошланди, яна шундай шидат билан орқасига тисарилди. Поечкалардаги юклар тумбурлаб ағанаб тушди, идиш-тоноқлар шакирлаб кетди, боғалар билан хотинларнинг йитиш эшитилди. Кимдир ваҳимадан овози бўғилиб:

— Поезд одамни босиб кетибди! — деб бақириб юборди.

Мен бўлсам вагон зинапоёсидан сакрадим, назаримда жаҳонимга ағанаб тушгандай бўлдим, кўзимга ҳеч нафис кўринмай қолди, ақл-ҳушини йўқотган одамдай стрелкачининг буджасига — Душэннинг ёнига ютүрдим. Орқамдан кондукторнинг хушати эшитилди. Вагонлардан одамлар сакраб тушиб, улар ҳам орқамдан ютүришди.

Бир нафисда поездининг у бошига бориб етдим. Душэн ҳам менга қараб чопиб келипти.

— Муаллим, жоним Душэн! — деб бақирдим, ўзимнинг ўзининг бағрига олдим.

Стрелкачи менга қараб ҳайрон бўлиб тўхтаб қолди. Душэннинг худди ўзгичаси, юз-кўзларни қуйиб қўйганидай, лекин илгари мўйлов қуйиб юриш одати йўқ эди, ўзи ҳам анча кексайиб қолди.

— Сизга нима бўлди, синглим, нима гап? — деб меҳрибонлик билан сўради у қозоқ тилида. — Янгиларини шексиз. Стрелкачи Жонгазин бўламан, отим Бейнов.

— Бейнов?

Адамни афраниб, ушганимдан доғлаб юборишимга сиз қолди, афру ўзини босиб олдим, ер ёрилмади-ю ерча қормади. Нима номатқўлчилиги қилиб қўйдим? Юзганим қўларим билан беркитиб, бошимни ҳам қилдим. Бу кўнимдан кўра ер юта қолса бўлмаганини мени! Стрелкачининг уяр сўраб, халқдан кечирим сўрашим керак эди, мен бўлсам худди тош қотгандай, дамим нимага тушиб тураверишман. Юсуриб келган йўловчилар ҳам нима сабабдандир жим туришарди. Ўзим бўлсам, ҳозир бақириб роса сўқияшди мен бетамизини,

деб кутиб турибман. Лекин ҳеч ким миқ ҳам этмади. Мана шу муҳим жимликдан қандайдир бир хотин:

— Бечора шўринг кўргуринг кўзига эри, ё укасига ўхшаб кўринганда!— деди. Одамларга жон кирди.

— Мунча ваҳима қилмаса,— деб биров тўнғиллаб қўйди.

— Мунча ёзпирмасангиз, ахир, бу касофат урушда не-не кўнлар бошимизга тушмагити дейсиз...— деб шарт-та кесиб гап қайтарди бир аёл.

Стрелкачи кўлларини юзмидан олиб:

— Қани юринг, ватонингизга олиб бориб қўй, со-вуқда қолдингиз,— деди. Шундай деб кўлимдан ушлаб олди. Бир томонидан яна бир офицер ушлади.

— Юринг, граждanka, ҳечқиси йўқ, хафа бўлманг,— деди.

Одамлар йўл беринди, мени худди дафн маросимидагидай икки кўлтигимдан ушлаб боришди. Бизлар секин қадам ташлаб олдинда борамиз, қолган ҳамма кишилар кетимиздан боришарди. У ёқ-бу ёқдан югуриб келатган йўловчилар ҳам бизга кўшилишиб боришарди. Кимдир тивит рўмонини елкамга ташлади. Купедаги кўлтиқаёқли ҳамроҳимиз ён томонда оқсоқланиб борарди. У сел олдинга ўтиб юзимга бир қараб олди. Хушчақчақ, меҳрибон ва доворак бу шўх йигит нима учундир бош яланг, назаримда, кўзларидан милтиглаб ёш оқиб кетяпти. Бўни кўриб менинг ҳам кўзим ёшланди. Поезд бўйлаб оҳиста қадам ташлаб боряпмиз, телеграф симёточларининг хуштак чалиб гўнглашлари кўлогимга худди марсиядай эшитиларди. «Йўқ, энди уни кўриш мента насиб бўлмайди».

Ватонимиз ёнида бизни поезд бошлиғи тўхтатди. У бармоғини мента бигиз қилиб, бир нималар деб бақирар, суд жавобгарлиги, штраф ҳақида нималарнидир жаҳл билан гапирарди. Мен бўлсам бу гапларга эътибор ҳам бермадим, шу пайтда дунёни сув олиб кетса тўнғиллаб ҳам чиқмасди. У протоколнинг кўлимга тутқазиб, кўл кўйдириб олмоқчи бўлди. Мен бўлсам қалам олншта ҳам мадорим йўқ. Шу пайтда ҳалити ҳамроҳимиз унинг кўлидан қоғозни юлиб олиб, кўлтиқтаёқлаб тумшугининг татига бориб юзига бақирди:

— Тинч кўйсанг-чи, уни! Мен кўл қўяман, стоп-кранни узган мен бўлман, жавобини ўзим бераман...

Кеч қолган поезд Сибирь еридан, қадимги рус ўлка-

сидаи фиғиллаб боради. Тун қоронғисида кўшнингнинг интарасидан мушги куй садолари янграйди.

* * *

Йиллар кетидан йиллар келди. Турмуш ўз йўлидан қолмай, порлоқ келажак ва унинг катта ва кичик ғам-танишлари бир умр даъватини бас қилмади. Ёшим бир жойга бориб қолганда эрта чиқдим. Умр йўлдошим тузуқ, бамаъин одам, боғаларимиз бор, олганмиз аҳли, аноқ-чаноқмиз. Ўзим фалсафа фанлари докториман. Тез-тез сафарда бўлман. Жуда кўп мамлакатларда бўладим... Уша-ўша овлигимизга борматандим. Бунинг ўзига яраша анча-мунча сабаблари бор эди, албатта, лекин ўзимни ошпоқ қилиб кўрсатиш ниятим йўқ. Овулим билан борди-келдим ўзлиб қолганлиги яхши эмас, бунда ўзимни гуноҳкор деб билман. Лекин пешонамга ёзилгани шу эканми...

Мен ўтмишимни унутиб юборганим йўқ, унутиб юборинга кўрбам ҳам келмасди. Йўқ, ундан қандайдир унутганим қолдим, ҳолос.

Тогларда шундай чашмалар бўладикки, янги йўл очилса, бу чашмаларга янгиликдан сўқмоқ йўллар эсдан чиқиб кетарди, суякларимда йўлдан бурилиб борадиган йўловчилар тобора камарди, шу билан бу чашмаларни ялнини ёки наънаткак босиб кетарди. Кейин бора-бора йўловчилар кўлти кўринмай ҳам қоларди. Бундай чашмалар оқла-сонда биройганинг эсида қолиб жазирама кесик кўнларда ташнасини қондирши учун йўлдан бурилиб чашма бошига борса борар. Йўловчи келадими-ю, ўз босиб кетган чашмани қидириб топади. Гиёҳларни йиллаб очадими-ю, ҳайратидан «оҳ!» деб юборади: алла-қачонлардан бунга ҳеч ким дойқалатмаган, муздек булоқ сувининг топпиқлиги ва чуқурлигини кўриб ҳайратда қоларди, булоқдан у ўзини ҳам, кўёшини ҳам, осмонини ҳам, тоғ-тошларини ҳам кўрарди... Кўрарди-ю, шундай жойларни билмасини гуноҳ, ёр-биродарларини ҳам бундан хабардор қилиш керак, деб кўнглидан ўтказиб қўяди. Шундай деб ўқибди-ю, янаги сафарача ўзи ҳам эси-дан чиқариб қўйди.

Билсан ҳаётда ҳам шундай бўларкан, шунинг учун ҳам бунинг оти ҳаёт бўлса керак...

Бундай чашмалар яқинда овлигимизга бориб келганлардан кейин эсимга тушиб қолди.

Сиз ўшанда мени, нима важдан бирданга Куркуредан кетиб қолдикин деб ҳайрон бўлгандирсиз? Ҳозир сизга ёрилиб айтган дардларимни ўшанда одамларга айтсам бўлмасмиди? Йўқ, ўшанда кўнглим жуда буғилиб, номуе кучлилик қилди, ўзимдан-ўзим уялиб кетдим, шу важдан дарҳол жўнаб кета қолдим. Мундоғ, юратимга кулоқ солиб кўрсам, Дуйшан билан дийдор кўришуглик ҳолим йўқ, кўзига тик боқиб қаролмасдим. Ўзимни босиб, юрак тўқинимни тинчитишим керак эди, фикр-ўйларимни бир жойга тўплаб, фақат овулдошларимга эмас, яна бошқа кўйдан-кўп дўстларимга айтмоқчи бўлган гапларимни яхшилаб ўйлаб бир қарорга келишим зарур эди.

Ўзимни гуноҳкор ҳис қилганимнинг яна бир босқичи шунки, бу иззат-икромлар менга эмас, бошқа бир зотга атаганин керак эди, янги мактаб очни маросимда мен эмас, бошқа бир зотни тўрага ўтказиш лозим эди. Бунга ҳаммадан аввал фақат биринчи муаллимимиз, овулимизнинг биринчи коммунисти қария Дуйшаннинг ҳақи бор эди. Ҳолокки бунинг акси бўлди. Биз ҳаммамиз тўқин дастурхонда меҳмон бўлиб ўтирдигу, бу бебаҳо одам шу улуғ айём кўни ҳам почтачинини кўймай, бир замонлар шу мактабда ўқиб одам бўлган талабаларнинг юборган табрик телеграммаларини мактабнинг очилги вақтига етказиш таъинида юрди.

Бу иттифоқо содир бўлган воқеа эмас. Бундай ҳо-дисаларни мен ўзим кўп кўрганман. Шунинг учун ҳам мен ўз-ўзимга савол бераман: оддий кишиларни Ленин сингаги астойдил иззат-ҳурмат қилиш одатимизни, ажа-бо, қачон тарк қилиб қўйдик?.. Ҳудоба шукр, ҳозир бу нарсалар ҳақида риёкорлик, тилғирламалик қилмай, рўйирист тапиралган бўлиб қолдик. Бу жиҳатдан ҳам Ленинга янада яқинроқ бўлиб олганимиздан ўзимизни минг бор бахтиёр ҳис қиламиз.

Ўз замонасида Дуйшаннинг қандай муаллимлик қилганидан ёшлар беҳабар. Катталардан кўилари дунёдан ўтган. Дуйшаннинг шогирдларидан кўилари урушда ҳа-док бўлиб кетилди, улар чинкаам совет жангчилари эдилар.

Муаллимим Дуйшаннинг қиссасини ёшларга етказишни ўз бурчим деб билардим. Менинг ўрнимда ҳар қандай киши бўлганда ҳам шундай қиларди, бу тур-ган гап. Лекин, афсуски, овулдан узалиб қолгандим!

Дуйшандан ҳам хабар тополмай, бора-бора унинг сий-моси хотирамда сокин музейхоналарда сақланадиган дини ёлгорликдай бўлиб қолди.

Ҳали муаллимим ҳузурига бориб, гуноҳимни бўй-нимга олиб, ундан кечирим сўрашим бор. Ёлвориб, уэр сўрайман.

Москвадан қайтиб келганимдан кейин Куркурега бориш ниятим бор; одамларга янги интернат-мактабга «Дуйшан мактаби» деб ном қўйишни таклиф қилмоқ-чиман. Интернат-мактабга ҳозир почтачинлик қилиб юр-ган шу оддий қолхозчининг номини қўйсак дейман. Сиз ҳам, овулдош дўстим, менинг бу таклифимни қувват-ларсиз, деб умид қиламан. Ўйлайман, илтимосимни ерда қолдирмасиз.

Москвада ҳозир тун, соат бир. Меҳмонхона бағко-нига чиқиб, осмондаги юлдузлардай чарақлаб турган Девонби Москва чироқларини томоша қилиб, овулмига борсам, муаллимим билан кўришиб, оппоқ соқолларидан ўрсам, деб хаёл сўриб турибман.

* * *

Деразаларни ланг очиб қўйдим. Ўйга роҳатлижон ҳа-но очиб кирди. Ёришиб бораётган кўкиш тонг нурида бошдан кўйган этюд ва хомак суратларини кўздан кечириб турибман. Бундай суратларим кўп, бир неча марта ҳаммасини янгидан бошлаган пайтларим кўп бўлган. Лекин яхлит бир сурат ҳақида фикр айтишга ҳали эрта. Энг муҳим нарсани ҳали топганимча йўқ. Тонг сукуятида хаёл сўриб қадам ташлаб юрибман, кеч ўйимнинг охирига етолмайман. Ҳар гал ҳам шу кайфиятда ўтади. Ҳар гал, суратим ҳали хаёл пардаси-дан чиқмагани, деб ўзимни қаттиқ ишонтираман.

Шундай бўлса ҳам, ҳали айлонта тушмаган суратим устида сизлар билан таллашни ниятим бор. Маслаҳат-лашмоқчиман. Бу суратим овулимизнинг биринчи усто-ди, биринчи коммунист қария Дуйшанга бағишланади, бунинг албатта билиб турибсиз.

Лекин мураккаб ҳаёт, муқаддас курашни, турли-ту-ман тақдир ва инсонлик ҳисларини бўёқлар билан ифо-да қилиш қўлимдан келармикин, шу томонини ҳали ўзимча тасаввур қилолмай юрибман. Бу диммо-лим тўла қосани чапқатмай, бир қатрасини ҳам зое кетказ-

май сиз замондошларимга етказишнинг иложи қандай бўларкин? Ўйитимни сизга етказиш билан бирга, уни ҳаммамизнинг ижодимизга айлантириш учун нима қилсам бўларкин?

Бу суратни чизмасликка иложим йўқ, лекин шунча ўй-хаёллар, андиша-ю, андуҳлар мени қамраб олганки! Бавзан ўйлаб ўтириб, бу ыйитимни бунёда чиқариш қўлимдан келмас, деган ўмидсизлик мени енгитгандай бўлади. Бавзан бўлса қаёқдан ҳам тақдир қўлимга расом қаламини тутқазди, деб яна бир ҳажжонга тушаман. Қандай азоб, қандай надомат кунларга қолдим ўзим! Бавзан бидакларимга қон тўлиб, ўзимни шу қадар бақувват ҳис қиламанки, тоғни талқон қилиш ҳам ҳеч гап бўлмай қолади менга. Шундай кезларда: разм сол, ўрған, сарасини саракка чиқар, деб хаёли суриб кетаман.

Душэн билан Олтиной қўштератини суратга сол, ахир, сен бу тераклар қиссасини билмасанг ҳам, ёилгинингда сента озмунча ҳузур бағишлаганми! Офтобда ушшқиб кетган яланг оёқ боланинг суратини сол. У бола бағандага чиқиб терак шохига ўтириб, узоқ-узоқларга завоқ билан кўз ташлаб турибди.

Екин бир сурат солиб, унга «Биринчи муаллим» деб ном қўй. Бунда Душэн болаларни қўлига кўтариб суздан ўтказиб турган бўлсини, қип-қизил почалуэстин кийган, семиз-семиз ўйлоқни от минган анави тўпос одамлар хўрлашиб, уни майна қилишётган бўлсин...

Е бўлмаса муаллимнинг Олтинойни шахарга кузатиб турганини тасвирла. Охирти марта юратидан нидо чиқариб хайрлашгани эсингданир? Шу даҳзани шундай ажойиб суратга тортинки, суратинг Олтинойнинг кулоғи тагидан ҳали ҳам кетмаган Душэн нидоси сизгари ҳар бир кишининг юратидан акс-садо топсин.

Ўзимга-ўзим шундай дейман. Ўзимга-ўзим анча гапларини маъқуллаймаву, лекин ҳаммаси ҳам рўёбга чиқавермайдн-да... Суратим қандай чиқисинга ҳозир ҳам кўзим етмайдн, лекин бир нарсатга қаттиқ аҳд қилганман: изланаман.

1962 йил

СОМОН
ИҶЛИ

Ота, мен сенга ёлгорлик ўрнатолмади. Сенинг қарга дафн этилганлигини ҳам билмаймак. Ушбу асаримни, отам Тўракул Айтматов, сенга бағишлайман.

Она, сен бизни улгайтиб одам қилдинг. Сенинг узоқ умр кўришингни тилаб, онам Нанма Айтматова сенга бағишлайман.

I

— Омонмисан, кутлуғ далам!

— Шукр. Келдингми, Тўлганой? Буттурғидан анча чўкиб қолбсан. Соңларинг оппоқ, кўлинг да ҳасса.

— Умр ўтиб боряпти, она-Ерим, орадан тағин бир йил ўтди. Бутун менниг сирғинадиган куним.

— Келишингни билардим. Кутаётгандим, Тўлганой. Бу сафар набираниги ҳам эрташтириб келмоқчи эмасмидинг?

— Шундай эди-ю, лекин бу сафар ҳам ёлғиз келдим. — Демак, сен унга ҳали ҳам ҳеч нима айтмабсан-да, Тўлганой?

— Йўқ, айтолмадим.

— Ичкилиб, эртамин-кечми, ахир бир кун у ҳам эшитди-да, Тўлганой. Эди оғизга элак тутиб бўлади, дейсанми?

— Тўғри айтасан. Эртамин-кечми, ахир бир кунни билардим. Узи ҳам улгайиб, яхши-ёмонни тушунадиган бўлиб қолди. Бироқ мен учун ҳали ҳам темир қанот палатонга ўхшаб кўринади. Боғалик қилиб ўтган-кетганини тўғри тушунолмай, кўнгли совиб қолмаса деб ташвишланаман. Бари бир одам ҳақиқатни бир кун эмас, бир кунни билгани керак-да. Мен билган ҳақиқатни, сирдошим хосиятли Ер, сен билган ва эл билган ҳақиқатни ҳозирча ёлғиз ўғина билмайдим, хотос. Билганда нима дер экан, қандай ўй-хаёлларга бораркин, тапнинг тағига етолармикин? Қандай қилиб ўзинг дилини орғитмай, ёшлигиданоқ ҳаётдан кўнглини қолдирмай, сиримни айта олсам экан? Қани энди икки оғиз сўз билан билдирган нш бўлса. Кейинги кунларда фақат шунини ўйлайман, тушу кун ҳаёл сураман. Қишда тобим қочиб, тушакда ётганимда ҳам ўзимдан кўркамган эдим, ажал етса тап торимай ўлимни қарши олардим. Бироқ, куним битиб, кўзим

қиманиб кетса, айтадиган васиятими айтолмай. Ўзим билган тўғри омиб кетаманми, деб юрагимга ваҳима тушди. У аёл йўқ, буни қайдан билсин, у тентак, мактабни ҳам ангаштириб қўйиб, ёнимдан силжймай қолди. Она-сенинг кўлини ўзганисан: «Энажон, қаринг оғрипти? Сув ичирини, ё доридан берайми? Ўстигини ёпиб қўйими, ахирини?..» деб гирди-капалак бўларди. Ушанда тилим берарди, кучим етмади. Бойқушим, нинда ҳеч кирин йўқ, қолганда норасида тўдак эди. Ҳеч нимадан гумон қилмасан. Ўғли нима ҳам дея олардим. Шулари уйларкандан, қолданишнинг учини тополмай қийналардим. Ундай кунлар ҳам, бўндай қилиб ҳам фикрларимни тарозлети оғир кўрардим: бу нарсаси жўнгина сўзлаб берадиган нурдан эмас экан-да. Қанчалик ўйламай, бари бир бир фикрни келиб тўхтайман: бўлган ҳақиқатни бола тўғри тушусин деб мен унга ёлғизгина ўз тақдиринингизна эмас, балки бутун замонамнинг тарихини, ўтган-кетгандар кўрсатди, ўзим ҳақимда, барига тўвоҳ бўлган, саҳоватли далам, сенинг ҳақингда, қолаверса, ўша кезде ҳеч нимадан беҳабар миниб ўйнаб юрган велосипедли ҳақдан айниб беришим керак. Балки шундагина тўғри қилган бўларман. Тўрмуш ҳаммамизни бир туғинга боғлаб, қанчалар қорштириб қўйган экан, ҳеч нимани биларди ҳам, қўшиб ҳам бўлмайдил. Ҳатто бола эмас, кечиб кетган ҳам бу ишни ҳар хил тушуниши мумкин. Қўнмининг оғинида шу катта қарамдан кутулсам, ўлган армоним кетардим...

— Бу айтганиларинг тўғри, Тўлганой. Қани бериб қол, мана бу тоғига ўтир. Оёқ оғриқсан-ку. Ўтир, бир кунини қолдирин. Олдинги сафар бу ерга келганинг эсимдан, Тўлганой?

— Қани бери қолча вақтлар ўтиб кетди-ку, эслол-найман!

— Йўқ, сен ўша вақтларинг эслагини бир ҳаракат қилдиб оғриқин, Тўлганой. Қани бир бошидан эслагини.

— Қанида экан қолмабди, қичкиналганимда, ўртим қолганда, ота онам етказиб келиб, гарамлар тағига ўтириб қўншиларди.

— Ҳа, билдирасан деб қўлингга бир бурда нон ҳам бериб қўншиларди.

— Кейин, каттариб қолганимда, эл яловга қўчанди, ўша атрофда экинларини кўриб югуриб юрардим. Унда мен қимиллаб чопиб юрадиган, соңлари тўзган са-

чўмиллиб чиқдик-да, яна ўз ўрнимизга келиб, қўл ушла-
шиб, жимгина осмонга қараб, роҳатланиб ётдик.

Ер, сен ҳам ўшанда сокин ойдан тунда салқин тор-
тиб, бизга қўшилиб яйраб ётдинг. Гармсег эсганда ши-
рин асал ҳиди широлжин билан эрманинг хушбўй ҳи-
дига арағлашиб бугдойзорга тараларди, бугдойзор шу-
вўллаб, бошқоларга тушган ой нури олтин қўлдек
чайқалиб ётарди. Еки ўша тунин табиат бизга атайлаб
шундай ҳолда бахш этдимикини? Ярим кечаси юлдузлар
тўласига қарасам, сомон йўли оламнинг у бошидан бу
бошигача ёйилиб ётган пайти экан. Сувонқулнинг айт-
ганлари эсимга тушиб, ҳаётимда осмоннинг ўша кумуш
йўли билан қандайдир азамат бир деҳқон катта қучоқ
сомон кўтариб ўтгану, тўё унинг улкан қулоғидан сочи-
либ тушган дон, тўпон барака тўкиб из қолдириб кет-
гандек эди. Оравимизга етсак, менинг ҳам Сувонқулим
шундай сомон кўтарган деҳқон бўлса, хирмоннинг бет-
дан биринчи совуриб олган сомонидан қучоқ тўлдириб
йўлга тушганида, худди ўшандай барака тўкилган йўл
солиб ўтса, деб ўйлаиб ётдим. Она-Ерим, биринчи мар-
сента ўшанда гапирдим. Эсингдами менинг айтганим?

— Эсимда, Тўлганой! Сен ўшанда мента юзланиб,
бундай дегансан: «Ер, жон ато этган Ер, бизни кўтариб
юрган Ер, сен бизга бахт бермасан, нега Ер бўлиб атал-
гансан, биз нечун дунёга келганимиз! Биз сенинг бола-
рингиз, Ер, тилакдош бўлгин, орав-нигимизга етказ-
гин!»— деб айтгансан, Тўлганой.

— Ҳа, шундай деганман. Қун чиқар пайтда қўлимни
оңсам, Сувонқулим ёнимда йўқ. У аллақачонлар туриб,
ўроқ ўриб ётган экан. Қачон турганини билмайман, роса
қийратиб ташлабди; бугдой пойда бот-бор бугдой ую-
либ ётибди.

«Ҳой, Сувонқул, бу нима қилганингиз?»— дедим. У
кафти билан терини артиб: «Сени ухласин дегандим»—
деб кулиб қўйди. Мен унинг бу шиндан бир оз ўпкатаб:
«Кечати гапларингиз қани, шу ҳам тент шериклик бў-
либдими?»— десам, у ўроғини ташлаб, югуриб менинг
олдимга келди-да, қучоқлаб қўлида кўтарганича: «Кў-
зингдан айланайин, Тўлган, қўзингдан ўргилиб кетай,
тент шерикмиз, бундан буён яхши, ёмоннинг барига ше-
рик бўламиз!»— деди. Шу зайдда мени қўлидан қўй-
май, эркалатганича алланарсалар ҳақида гапирди, мен
бўлсам хурсандлигимдан кулардим. Бир вақт қарасам,

мени кўтарганича тепаликка югуриб чиқди-да, кўтари-
лаб келадиган куёшга қараб: «Эй куёш, кўрддингми?
кўрддингми менинг жононимни! Мана, мана, кўриб ол,
кўрддингми бер, бергин сулончинг аямай!»— деб қич-
қирди. Ҳазилми, чиними — билмайман, мен ўшанда
индиб юбордим, қалбим қувонча тўлганидан ўзимни
тўғалмай анчагача энтикиб-энтикиб йиғлардим...

— Қўй, Тўлганой, энди йиғлашнинг яхши эмас. У
ини дошқача йиғи эди, одамнинг умрида ундай йиғи
бир мартагина бўлади. Энди нимага йиғлайсан. Йиғла-
ма, ёки тилакларингиз эриша олмадингизми? Айт-чи,
тўғирсин, сизларчалик ким бахтли бўлолди?

— Гапинг тўғри. Йиғи замонда Сувонқул иккимиз
кам ўз меҳнатимиз билан воғта етдик. Биласан-ку, қи-
шў ёз демай қўлимиздан кетмон тушмади. Меҳнатимиз
зоо кетмади — уйли-жойли бўлдик, мол-ҳол орттирдик.
Йиғилимизга етиб, уч фарзандли бўлдик. Ҳа, бирин-кетин
уч ўғил кўрдик. Ҳозир баъзан ўйлаб ўтириб ҳаётимга
шундай муҳқин фикрлар келди: нима учун йил сайин
қўлим ўқиниб тугавердим экан? Одамларникдек орала-
ридан уч-тўрт йил ўтганда, балки, бундай фалокатдан
кетма қолтирардим. Балки, бурунлай дунёга келишма-
ганда нима қиларди! У, шўринг кургурулар... Айланиб-
қаранг кетайларим, сўзимни оғир олманглар, кечи-
ринглар, кечиринглар оналарингиз! Юрагим тутаяқиб,
ўқиб ётганимиздаги тапим-да! Қандай қилай энди...

— Тўлганой, эсингиз йиғ... Сўзингиз қайтариб ол.
У болаларга шак келтирма. Уларини мен тириққолайлиги-
дан кўриб-билдиб юрдим-ку. Уларнинг босиб кетган из-
лари кўрнимизнинг билди, менинг кўксимда муҳр бўлиб
кечганим қолган. Тўлганой, у учалли оғаниларни сиз-
ларнинг фарзандларингиз эканини Сувонқул бу ерта
биринчи марта трактор қайлаб келганда билдим.

— Ҳа, ҳа аудан ёмонда. Сувонқул ўша йили қиш
билан кўннинг партия томонидати катта қишлоқдаги
тракторчилар кўрсати қатнаб, тракторчиликни ўрганиб
юрди. Унда тракторни ким билсин. Сувонқул уйга кечи-
либ кетганида қордаги бир бўлмағур шиларга ўраллашиб
юрдики, ундаи кўра бурунги бригадирлигингиз яхши
вақонда, ва қатори тириқчилигингизни қийсангиз-чи,
деб ўқиниб ҳам кетарди. Шундай десам, яна кулиб
қўйди: «Тракторни сен ўйинчоқ билдиб юрганга ўхшай-
сан. Шовша ҳали, Тўлган, ёзда ҳайлаб келганимда би-

ларсан»— дер эди. Даладан совкотиб чарчаб кетганини кўриб, «Ке, куй энди»— деб аяр эдим. Ўйлаб кўрсам, Сувонкул ишнинг кўзини билгиб юрган экан. Тракторчилар ўқишга овудан саволни бирон кимса чиқмаганда, Сувонкулнинг ўзи мен бораман саволимни ҳам чиқараман, деб бригадирликдан бўшаб олганди. У кезларда Қосим билан Майсалбек мактабга қатнаб юришарди. Отасига ўшалар муаллимлик қилишди. Кечкурун уй ичимиз билан оворамиз. Сувонкул ерга бағрини бериб ётиб олди, ёзини ўрганганда, уч ўғли уч томонидан ўргатиб, ота, бундай қилиб ёзини, қаламни бундай ушланг, қўлингизни қаттиратманг, тўғри ёзинг, деб гўжурлашиб ётар эди. Сувонкул кетмон чопгандан баттар қора терга тушиб кетарди. Ўзини тўтолмай кулгим келарди. «Куйсаларинг-чи, болалар, оталаринг жонига тегмай, мулла қилмоқчимисизлар уни? Сувонкул, жонингизни мунча қинамай, ё муллаликки, ё тракторни ўргансангиз-чи» десам, хўрсиниб кўларди. «Ҳаммадан ҳам сеники ўтиб кетди-ку. Тракторни ўрганиш учун ачагина муллалик керак экан-да. Масҳара қилаверма!» Ҳайтовур, шундай қилиб юриб, охири мақсадига етди.

Илк баҳор, эндигина туپроқ кўпчи қолганда овунинг четидан дукурлаган овоз чиқиб, алдаклардан хурукан йилқилар кўчани қоқ ёриб, пишқириб, туни билан чопиб ўтишди. Нима бўлдики, деб эшикка чопиб чиқсам, чорбоғ эгалида трактор келатган экан. Қоп-қора чўян машина тутунини бурқситиб, баҳайбат филдираклари билан ерни ўйиб, гумборлатганича тобора кўчага яқинлашиб келаверди. Унинг атрофидаги халқни кўрсанг, ёшу қари демай, бутун овул чувиллаб, чопқиллашиб юришарди. Одамларга кўшилиб мен ҳам югуриб ётиб бордим. Қарасам, учала ўғлим бир-бирини маҳкам ушлашиб, трактор ҳайдаётган отасининг ёнида келишарди. Турқларини кўрсанг, ёни енгиб келатгандек, кўзлари чирокдек чақнаб, позларидан нур ёғиларди. Ўзларида йўқ хурсанд бўлиб, гердайн, мақтанлишиб келишадиган экан. Улар ўша кунни эртагабоқ кўприк томонга чопиб кетишган экан, мента айнишмабди ҳам, юбормай кўяди, дейишган бўлса керак. Болаларга эсим олиб, бирон нима бўлиб қолмасин, деб:

— Қосим, Майсалбек, Жайноқ, ҳа сенларининг! Тушинглар!— деб қичқирсам, тракторнинг гуриллашидан ўз товушини ўзим ҳам эшитмай қолдим. Сувонкул ме-

нинг нима деталини тушунди шеклиди, кўрқма, деталдан кулимсираб қўли билан ишора қилиб куйди. Унинг ҳам кўнончи кўксига ситмай суяниб келарди. Сувонкул ўшанда ёшгина, қора мурт йипит эди. Э, худое, болаларнинг отасига шунчалик ўхшаш эканлигини ўшанда сезиб бўладими. Тўрталаси ҳам бирга туғилгандек. Аммоёна, Қосим билан Майсалбек худди Сувонкулнинг қўнончи— куйиб қўйгандек эди. Кенжам, Жайноқим бўлиб, мента ўхшашроқ, оқ сариқдан келганди.

Трактор шу бўйи овудда тўхтамасдан тўғри далага кириб кетди. Ҳаммаиз бирдек: отлик ҳам, пиёда ҳам унинг кетидан қолмай эргашиб келимиз, ҳаммадан қўнончилар парса— тракторнинг ер ҳайдаши эди. Тракторнинг уч қатор тиши ер бағрини ёриб, чимларни кесиб кўнориб юриб кетганда одамларнинг бари чувиллаб, «балли-балли!» дейишиб, хурукиб тиесилган одамларга қамчи босиб, унинг кетидан бирга юра бошлади. Нима бўлиб кўнчиликлдан айрилиб қолганимни билмадим, бир нақт қарасам, ёлғиз ўзим қолибман. Трактор дорган сари узоқлашиб бораяпти— мен бўлсам, одамнинг орқадан жавдираб қараб турибман. Бирок, ўшанда ер юзидан менчалик бахтли киши бўлмагандир, кетинича чексиз эди. Сувонкулнинг овулга биринчи марта трактор ҳайдаб келганигами, ё фарзандларимни шундай кўлга кўриниб, дастёр бўлиб қолганигами— мендан бирини кўпроқ суянишимни билмай, ёлвордим: «Қаторларини ўтирган бўй-бастиларингдан айланайлар!» (Бохим отангиздек одам бўлсангизлар розиман, ўшанда розиман тақдиримал!» дея такорлардим.

— Ҳа, Тўлғайов! Она бўлиб, оналик даражасининг энг ширин даражасини ўшанда тогган эдинг. Сен уйда тушиб қолдинг, куч-қувватинг йўқ эдинг. Ишда ҳам ёшлардан қолганимиз эдинг.

— Ўзини жонини сиз бўлсан, ишлаганга нима есин. Қоралар, шундан ҳам боқимиз ёр бўлган экан. Бираўстан тераклардек ўнгаларим эр ётиб, ҳар бири ўз йўлида ўзини тиниб қолганидир. Қосим отасига тортиб, трактор ҳайдабди деб юриб, трактор ҳайдаб, кейин тоғбайинларини ҳам ўрганиб олди. Бир ёз қомбайнда ишлагани бўлиб, суяниг нарисга бетидаги «Кайинди» ноқомдан ишлаб юрди. Кейинги йили яна ўзимизнинг ноқомдан ишлаб бўлиб келди. Она бечорага боғала-ювута қомбайини бўлиб келди. Она бечорага боғала-рининг бари бирдек азиз, албатта. Шундай бўлса ҳам

Ўртача ўғлим Майсалбек билан кўпроқ фахрлардим. Эҳтимол, соғиниб юрганмандир, уендан эрта учган паллопондек, Майсалбегим ўшдан эрта кетмадим. У ёш-липида ноқ мактабда яхши ўқимасиди. Китога жулда ўш эди, китоб деганда муқассидан кетарди. Шундай қил-либ юриб, мактабни битирган захоти, муаллимликка ўқиб учун шаҳарга кетимиди. Кенжатоғим, Жайноқ эса, ўтакетган қизикчи, очик-сочик йитиб бўлиб ўшди. Уйда туриб йўқ эди унда. Комсомолнинг секре-тариман, деб, ёшлар қарда бўлса: мажлисда, ўйин-да, тўғарақда, деворий газета чиқаришга, ўйин-бу ҳам ўшлар билан бирга ўша ерда бўларди. Тоҳ жи-ним кўзиб: «Хай, санки, тармонинг ҳам, тушатиғи ҳам олиб, бир йўла қолхоз идорасига кўчиб бора қол-санг-чи. Сенга уй-жойинг ҳам кераги йўққа ўхшай-ди!»— десам, Сувоқул ўғлининг тарафини оларди, «Ўришма, онаси, кўпчилигинг юмуши. Бекор юрган бўл-са, ўзим ҳам тизгининг тортиб қўйардим»— дер эди. Су-воқул ўша кезларда тагин бригадирлик қилаётган эди. Чунки тракторни энди ёшлар хайдай бошламаганимди.

Кўп ўтмай келинлик ҳам бўлди. Қосим «Қайинди»да ишлаб юртанда бир-бирига кўнгли қўлиб қолган бўлса керак, Алманни ўша ёқдан олиб келмадим. Қўхлики-на, хитча белги, ёшгина қиз экан, энг аввал бошдан ун-га меҳр қўйиб, ўз боламдек кўриб қолдим. Келин ақлли бўлса, ўз боладек бўлмай нима бўларди. Ростини айтиш керак, келиним ёмон чиқмади. Шунинг ўзи онла-нинг катта ризқи-ку. Ҳозир ўйлаб қарасам одам бошига давлат куши қўнганда, одамнинг ўз феъли атиридан, онага, эли халққа қилган муомаласидан бир-бирига улашиб, униб-ўсиб, кўпайишиб бахт учиб кетар экан-да. Шундай топилган толе қадр-қимматли бўларкан. Ўз қонингдек — тукилса, жон берган билан баробар экан.

Алман келган йил — унутилмас йил, эсдан чиқмас ёз бўлди. Ўша йили экинлар жулда эрта пишиб берди. Сойдаги катта сув ҳам ҳар йилгидан эрта тўлиб-тошиб оқди. Икки-уч кун сурункасига ёққан ёмғир тоғдаги қорларни даров эритиб юборди шекилли, дарёнинг ранги бузилди, ҳадемай селдек тошқинлаб бостириб келди. Эскидан қалқиб турган оролчаларни бир кечада ямлаб, ювиб кетса бўладими.

Шунга қарамай, об-ҳаво ўнгидан келиб, бир текисда

периб турди. Етилиб, қолган бўғдойлар сарғиш тортиб ер юзидан қолгаб, эгати уфққа туташиб кетган қишлоқ-даги экинлар пишиб берди. Ўшанда бизлар қўлга ўроқ тўлиб нинга киришиб кетдик. Майдон чеккаларини ўриб, қомбайни йўл очдик. «Энди келининг билан беллаш-май, унда роҳат қилиб ўтирсанг бўлмайми!»— деов-чилар ҳам йўқ эмасди. Бу сўзларга мен парво қилмас-дим. Қўлдан келса, эл қатори ишлаганга нима есини. Келиним иккаламиз бирдек ўроқ ўриб юрдик. Ўша кун-лардан хотиралар ҳеч қачон эсимдан чиқмайди. Али-ман бўғдойлар чеккасида ўсиб турган гулхайридан бир донга териб олиб, бир вақт қарасам, мендан уялиқчи-дан бўғдойлар орасидан жимгина кетиб бораётган экан. Бу оғирлик, қўлидаги нима қилар экан, деб турсам, бу ёқдада турган қомбайнга яқинлаб борди-да, гул-хайридан қомбайни эгизовасига қўя солиб, яна югуриб кетди. Қомбайнида одам қораси кўринмасди. Қосим қа-ққондор кетган экан. Ў эрта-ндин ўрнига тушамиз деб қомбайни шайлаб қўйган эди. Алманнинг бу нинга юзидан қувониб, худо хоҳласа, иккаламиз аҳил яшаб кетишар экан, деб келинимдан кўнглим тасалли топти. Алманнинг ўшандаги қиёфаси ҳали ҳам кўз ўнгимда: бошида қизил дура, эгинида оқ кўйлак, хушбичим ним-ча, қўлида гулхайри ушлаган, ўзи қора мағиздан кел-ган, шайло қўлағи чақнаган сулув келинчақ эмасиди. Ў, ақолиб келиним! Гулга мафтул келиним. Ўзим гул-га шайлоб эди, эрта кўламада қор остида бўлса ҳам бирерча териб келарди... Эсим кўрсин, нимани тапи-риётган экан. Ха, ҳа, ўша кўннинг эртасига ўрим бош-лашиб кетмадим.

Ниман теримнинг биринчи кўни ўзгача бир байрам экан. Шунинг кўриб ўша кўни қоноти солинган бир қимовил кўрсатди. Бу кўнни ҳеч ким байрам деб ата-мади ҳа, ҳа, қонини оғизига қандийдир қувонқини, кўнни турганида ҳам, қандийган арааси, минган оти, қил-ган оти қон қаммаси-ҳаммасидан бирдек қувонқини, туғ-русини оғизидан, қўннинг дастлабки кўни ҳеч ким ишлаб қантмади. Ў кўни ўйин-қўлгидан, ҳазил-мазах тоғлардан кўла бўшамайди. Айниқса ўроқчилар орасида қўнни сўради, унда ёшлар, қиз-жувонлар кўп эмасми. Тоғларда ўшларди. Қосим МТСдан мукофотга олган ве-досиелани миниб, эрталаб қомбайни олдиға кетаёт-ган эди, бир тўда шўх жувонлар уни тугиб олишди. «Не-

га сен велосипеднигдан туша солгоб, бизга салом бер-
майсан? Сен гердайиб қосибсан! Ҳроқчиларни кўзга
илмай қолганга ўхшайсан!»— дейишди. Қосимни ҳар
томондан тортишиб, Алиманга бош эгиб кечирим сўра-
тишса бўладими. Қосим бу билангина қутулотгани йўқ,
«Қуллук қилдим, қуллук қилдим!»— деганга қарамай,
сен эди бизни велосипеднигга миндириб, худди ўрис
қизлардек сайр қилдирасан, дейишди, бир-бирларини
велосипедга кўтаришиб миндиришиб, орқасидан қий-чул
кўтариб юришиб Қосимни роса овора қилишди. Шунда
ҳам велосипедда жўн ўтиришмай, ўнанишди: «Войдод,
акажон, ўлдим, энди ўлдим, йиқилдим, войдод!»— дей-
ишса, бошқаларининг ичати узилгудек бўлиб: «Ўлсанг
ўл, ўлсанг ҳам бўйнидан қучоқлаб йиқил!»— дейишди
дагани бошларига кўтариб қуллаларди. Шундай қилиб,
Қосимнинг жингига тегиларди. Унинг ўзи ҳам қулгидан
маст бўлиб, бўлди энди, деб бирини айлантириб келса,
яна бири тетажакалик қилиб унга осилдиларди: «Ҳа, ме-
нинг ундан нимам кам? Бурним нучук, кўзим қийиш
ми?»— дейишди жони-ҳолига қўйишмасди. Охири Қо-
симнинг ҳам жини кўзиди: «Ҳой, сизлар нима бағо,
кўтурдингларми? Оч канадек ёнишасизлар-а? Бас энди,
Масхарабозлик қилгани келганмисизлар ё ишлаган-
ми?» Шадлот келинлар шунда ҳам бўш келмай: «Ано-
вини қаранглар! Ишин сен қиласан, ҳукумат комбайнни
нимата чиқариб қўйибди!»— дейиларди.

Ешларгина эмас, нарироқда туриб бу ўйин-қулгига
биз ҳам роса қонардик, қулавериб чакларимиз узилар-
ди. Ҳо, ўшандати мусаффо осмон! Ўшандати куёшнинг
порлаши, ўшандати доғли бошоқлар, ўшандати эгининг
кулгиси!..

— Ҳа, Тўлғаной, ўша кунни худди шундай бўлган
эди. Сен ўша кунни ўз толеннигга янада чуқурроқ тушу-
ниб, менга сирингни айтгандинг.

— Мен ҳозир ҳам шунини айтмоқчиман. Ҳозир ҳам
ўша фикримдан қайтмайман. Ҳозир ҳам ўша кунларни
туғанмас жумбоқдек тапириб бераман.

Тез орада ўроқчилар ишга киришиб, адирда иш қи-
зиб кетди. Саратон авжига миниб, куёш селги қайнади.
Қалбим эрталабки қувончдан толпиниб, руҳим шода-
ниб, майин шабадалдан лаззат олгандек роҳатланарди.
Ўша кунги қувончларнинг барчаси мен учун, менинг то-
лем учун ато қилингандек туюларди. Кўзим кўриб, ку-

доним уққанинг ҳаммаси борлиқини, ҳаёт нўзатликлари-
ни оғиб, ором бахш этарди. Бир томондан ўроқларнинг
жерини, бир ёндан шовуллаб тўкилаётган бугдойлар-
нинг ёқимли овози эшитилиб турса, нари ёқда Қосимнинг
комбайни тошқин сувдек туркираб «Меҳнат кўшиги»-
нинг илтича куйини куйлаётгандек, бугдойини шипириб
ўроқда эди. Комбайнда ўтирган Қосим шаршарадек
қуялиб тушаётган бугдойга кафтини тутиб бир ҳовуч
донни юзига яқинлаштириб хидлаганда, ўзим ҳам бир
бор семирдиб кетгандек бўлдим: янги доннинг ҳидидек
берман ҳид борлиқини!

— Э-эй, аравакаш, эртароқ бўл!— деб Қосим тоғ те-
нида туриб жар солгандек қичқирган эди, дарҳол
орави етиб келиши билан камбайн тўхтади, Алиман:
«Унинг эггиб берайин!»— деб кўзани олганича Қосим
томонга югурди. Бугдойзор орада оқ кўйлак, қизил
дуррани Алиман югуриб бораар экан, қўлида ушлагани
ишга эмас, тўё юрагини тортиқ қилиб кўтариб бораётган
эди, селанг ёрига бутун борлиғи билан берилганлиги
унинг барча ҳаракатларидан сезилиб турарди. «Ҳойна-
ҳой, Сувонкул ҳам чанқаб қолгандир!»— деган хаёл
билан ён-перимга қарасам у кўринмасди. Қайдан кўри-
нса, ўрим бошлангандан кейин бригадирда тиним бўлар-
ми. Эрталдан-кечгача отдан тушмай дага айланиб
юрган-юрган.

Қосим пайт ўроқчиларга аталган янги бугдой нонни
ҳам тафёр бўлди. Янги нонга биринчи бўлиб ўроқчилар-
нинг оғзи тегини илгаридан қолган расм эмасми. Биз
у ноннинг уннин анҳорининг четидан ўриб олганига буг-
дойлардан тўйиб тафёрлашган эдик. Янги бугдойнинг
нонига нон тоқанда ҳар қачон ҳосилатин таом тогган-
дек бўладими. Кўринишида қора бўлса ҳам, хамири юм-
шоқ дурранидан нон нон унча кўчиниб пишматгани билан
унинг алабуда таъмига ва кўйиш, ер, туғун анқитан тап-
сиқ, ҳаётга нима оғини!

Қосим оғзин ўроқчилар арқиб бўйига йиғилишишган-
лардан, кўйининг оғзи нафиси сўниб, уфқ сари бош
кўнган эди. Ў кунини оқшом одатлагидан ёрқин ва узоқ-
ка қувончлангандек туюларди. Биз уй чимиз билан ола-
тининг сиртидан ўриш олдик. Сувонкул ҳадеганда
пеллиториди. Жайноқ эса эски олатига яна йўқ, акиси-
нинг велосипедини миниб, Қизил уйга варақа илмоқ-
чиман, деб шошилиб кетганди. Алиман бошидаги

дуррасини ерга ёзиб күйиб, уйдан олиб келган олмаларни сочиб ташлади-да, косаларга ачитма куйди. Комбайини тўхтатиб, аридаги суяга кўлини ювиб келгандан сўнг, Қосим ҳам келиб ўтирди. У чарчоқ ҳолда сеник нон ушатар экан:

— Иссиққина экан ҳали ол, опа. Янги бугдойининг нонини биринчи бўлиб татиб кўр,— деди.

— Бисмилло,— деб нондан олдим, чайнаётиб аллақандай бир янги таъм, янги ҳидни сездим. У ҳид — комбайини кўлининг ҳиди — сомон, қорамой, темир ушлатан кўлларнинг ҳиди эди. Ноннинг ҳар бир тўрамадан ўшандай керосин ҳиди ҳам келиб туради, бироқ умримда шунчалик мазали нон емаган эдим, чунки у нонни ўғлимнинг меҳнаткаш кўллари ушатиб берган эди, у нон кўпчиликнинг нони, шу даврдада тўпланганиб ўтиртан кишиларнинг топган нони эди. Шу чоқда мен онанинг ким эканлигини, унинг бахти бамисоли бугдойининг униб чиққан пояси бўлса, унинг туё-томри ер билан чирмашгандек, элнинг, кўпчиликнинг бахту саодатидан ажралмас эканини ўйладим. Ҳа, мен ҳозир ҳам ўша ишончдаман. Майли, бу бечора бошимга нималар тушмади... Эл-юрт бор экан — ҳаёт ҳам бор...

Шу аснода Сувонкулни кутавериб кеч ҳам кирди. Ёшлар у ёқдаги сув бўйига боришиб, жар ёқасида довланган тулхан ёқибди, кўшиқ айта бошлашди. Уларнинг орасида қиёқ¹ чагиб бағалда товуш билан кўшиқ айтган Жайноқнинг таниш овози кўлоққа чалинар эди: «Овозингдан ўрғилай, ёшлигингга сайраб қол, тенгкурлар билан жўр овоз бўлиб айтилган кўшиқ, кўнглини очиб, одамларни бир-биринга яқинлаштириб иноқлаштирадиган» — деб тинглаб ўтирдим. Ахир онаман-да, она! Фикри хаёлимда болаларим, уларнинг келажаги бўларди, «Қосим-ку одам бўлиб қолди,— деб ўйлардим ўзимча. Ёз чикшин билан келинчаги иккови алоҳида уй-жой қуриб кетишди. Меҳнаткашлиги ҳам худди отасининг ўзи, қоронги тушиб қолса ҳам комбайн, тракторнинг чироғини порлатиб, далада бугдой ўриб юрган-юрган эди. Алиман ҳам қаватида, иш вақтида бир дам бирга бўлиш ҳам улар учун ғанимат эмасми. Майсалбегимни ўйлаганимда соғинганимдан кўзимга жикқа ёш келарди.

ди. Утган жума кунни хат ёзиб, унда бу йил ёзда уйга қорамасам керак, пионер лагерига бошлиқ бўлиб Иссиққинага жўнаппман, дебди. «Майли, шу қасбни севган экан, қарда бўлса ҳам омон бўлсин» — деб дуо қилардим.

Сувонкул келиб оқатланганидан сўнг, тунида овулга кайтдик. Эрталаб мол-ҳолга қараши керак эди, кечкурун эса уларга кўз-қулоқ бўлиб туришни кўшимди. Ойшарга тайинлаб келгандим. У бечора касалманд бўлиб, бир кун соғ бўлса, бир кун касал бўлиб ишта чиқолмас эди. Ёниотта мингашиб келатганимизда, тун мудраб, дала овулда эди. Майли эсган шабада қоронғида шиттирлаб, ўр-ўланлар бошини ялаб ўтар, ой шуъласида чайқалган бугдойзорлар мавжланиб, қўланкаларини ўйнатар ва толиққан ер уйкута кетган эди. Олсида оққан сой ширқираб, гўё унинг бешигини тебратаятгандек туюлгандай, бугдойзор чинда эса чипрткалар чирилтар эди. Табииятнинг бу сукунатли дамлари қандайдир ўтган-кетгандарин ёдга солиб, алланималарин эслагиб, юракни торқитишарди. Сувонкулнинг белбоғидан маҳкам ўшлаб, мингашиб келишман. У мени, олдинга ўтиришни таклиф этган ҳам, унамай, ҳар доим шундай орқадан мингашиб келишимни яхши кўрардим. Отин баъзан йўрғатлаиб, баъзан йўрттириб бораётган Сувонкулнинг жимгина келиши ҳам, унинг камсуханлиги ва эгарда ҳорғин ҳолда ўтириши ҳам мен учун жондан аян эди. «Ҳа, бояқини, умр ўтиб, қариб бораппиз, ҳар қалай умрни зое кетказмаганга ўхшаймиз. Ҳаёт шундай экан — иккала ноз тўб келатгани кўншагандаймиз», бунини қара, қанча инқилаб ўлиб кетибди. Шундай бўлса ҳам ҳаёт қандай ширқираб, қанча қанчалар орау-умиллар тутамайди» — деб ўйлаб, келатган, бошимни кўтариб осмонга қарасам, ёниотта аниқлаб келган Сомон бўли худди ўша вақтдагидай осмоннинг у бошимдан бу бошимга чўзилган ётган экан. Мингашан ҳам осмон тумбадан бўйлаб тугли юлдузлар орасидан қилинган бир илпдек хирмондан бир кунча осмон кўларини ўтгану, булда тўкилиб қолган тўқилишнинг шомол ўнатиётгандек, миттираб учган майда-чиркилар ит-ялт қилиб товланиб ётарди. «Вой, тавба!» — деб ёқамни ушладим. Уша тун, ўша ёшлик кезларини эрдан кўз ўнгимга келди. Ўйлаб қарасам, ўшандиги орзу-интиларимнинг ҳаммаси рўёбга чиқмадими?

¹ Қиёқ — скрипкага ўхшаган чолғу асбоби.

Ха, ер-сув элники бўлиб, кўп қатори биз ҳам кўш хайладик, экин экиб, хирмон кўтариб, тилғимизга етдик. Замон ўзгариб, бундай бахтли кунлар келишини ўшанда ким билсин, хайтовур, яхши ният — ярим мол, дедиларидек, кўпининг нияти ерда қолмас экан-да, дедим ўзимча. Шундай хайларга берилиб, жимгина кетаётганимда Сувонкул ялт этиб орқасига қайрилди: «Нима, ухлаб қолдингми дейман, Тўлғаной? Гапирмайсан?— деди.— Мен ҳам булуи роса чарчадим. Хозир уйга етдимиз. Екин янги кўча билан бурилиб кетайликми?» «Бурйда қолайлик»— дедим мен.

Янги кўча деганимиз овутга кириверишдаги йўл бўйида эди. У кўча бўлиб кўча ҳам эмасди, ўша йилги кўктамда уй қурайдиган ёшларга участка берилган эди. Қосим билан Алиман ҳам янги кўчанинг бошидан ер олишганди. Фишларни аста-секин уч киши бўлиб қўйишиб, териб, пойдевор ўрнини ҳам қазиб қўйишганди. Утган ҳафтада икки кун сойдан тош териб, уйнинг ўрнига ташиб келтиришганди. Биз ўшани кўришга бурилик, бундан буён ўроқ маҳалида кундуз кунлари оsonликча кўл бўшайдими, уюлиб ётган катта тепа тошларни кўриб, Сувонкул бодаларининг ишидан хурсанд бўлди: «Кўнглинг тўқ бўлсин, онаси, тош бемалол етиб ортади, молхоналик тош ҳам ортиб қолар,— деди у.— Пиним-теримни тутатгандан кейин, ёпиригиб, деворини кўтариб, устини «ётиб оламин», қотганини келгуси ёзда битказамиз. Тўрими, Тўлған?» «Тўри, устини ётиб олсан, қотганини ҳам омонлик бўлса битказамиз. Жайно-ғимиз шошиб, ўпаксини кўлтиқлаб қолбди. Бу кўча Комсомол кўчаси аталсин деб қарор чиқардик, дейди. Алиман янғаси бўлса учи мазах қилиб қулиб: хой кичкина бола, туғилмаган болага элдан бурун от қўйган-дек, яланғоч ерга ном нзлаб овора бўлиб юргандан кўра, олдин уйданиб, жой-пой қилиб, кўча қурсан-чи, кўчага ном қўйиш қочмас-ку, деса, Жайноқ ҳам бўш кетмай: йўқ, сиз тўғри тушунмаяпсиз, деб талашиб-тортишиб кетди».

Сувонкул менинг бу сўзимга қулиб қўйди: «У қурматури қанчалик шошқалоқ дейишмасин, аммо кўчанинг номини тўғри топибди. Мана бу қуриладиган уйларнинг ҳаммаси ёшларники-да, ҳаммаси ўсиб келаётган ёш авлодники. Элнинг ўз-ўзидан ўсиб-ўнаётгани учун, овултимизга сиғишмай, янги қишлоқ қураймиз,

мана шу кўча битсин, ўшанда кўрасан, ўғлимнинг айтгандари ҳаммаси тўғри чиқади...»
Биз шу залда сўзлашиб келаётган тун, кейин бил-гом, дуёнинг эл қирғинли туни экан.

II

— Бошингги юқори кўтар, Тўлғаной, бардам бўл.
— Тўғри. Бундан бошқа иложим қанча. Эсингдани, айтаётгани она-ер, ўша кунги воқеалар?

— Мен ҳеч нимани унутмайман, Тўлғаной. Ёруғ дунё бошо бўлгандан бери ўтган-кетган нарсаларнинг ҳаммаси ёдимда. Қитбога сиғмаган, одамлар унутган тарихнинг бари менинг ёдимда, сенинг ҳам бошингдан ўқалгандаринг бариси дилимда. Сўзлай бер, сўзла, Тўлғаной, сўзла бандам, булуи қулғим сенда.

— Оҳ, нимани айттайин. Ўшанинг эртаси кунни қуёш чиқар-чиқмас ўроқ ўриб, ишга тушди. У кунни биз катта сой ёқасидаги жарликдаги буғдойзорда иш бошладик. Элитинга қизғин иш бошлаган эдик, сувнинг нариги бетида чопиб келаётган отлиқ кўринди. Худди орқа-елдан ёш кўлиб келаётгандек. Чакалак-қаминзорларни тираб, отининг ёлти ёпишиб олганча бир одам суя бинасти тошлюкка келди-да, отининг тизгинини торتماй туриб ниқтаб солди. Бу ким бўлди экан, пастдаги кўп-риқдан ўтмасдан, неча муңча шошилди экан деб қараб турдик. Отлиқ — ўрис йигит экан. Жийрон айғирини қамчилиб суяга солганда, ҳаммамиз хайратланиб қотиб қолдик: дарёда суя бўлган пайтда бу ердан ҳеч ким ўтмас экан; от туғул туғини ҳам оқизиб кетадиган тош-қан даре қайқириб ётса-ю, жонидан тўйган ким экан?

«Хай, ўрмон, тўхта, қайт орқангга!»— дегуича бўлмади тошнинг, дегуича айғирин санчганича қамчи босиб ҳа-дон оғзида қамчи суяга урдан. У, алданарселарни қичқир-иб кўла салгани. Аммо дарёнинг шовқинидан ҳеч нима аниқланмади. Тўлғуриб кўнлик отиб тўлқинланган суя нзла омон йамуича отлиқни олиб кетди. Қулғонини чимир-ган айғирининг боши тўлқинлар орасида бир кўриниб, бир кўринмай боради. Асво дарё икки кўллаб отининг бинга ёпишиб олган ҳалиги кишининг шапқасини бошидан юншиб олиб, ўзи билан бирга оқизиб кетаётган эди. Ёнроқ оғзи оқим кучидан фойдаланиб, тобора кўп-тоққа иқтишаварди. У пастда, тегирмонга қуйиладиган

тан жойга бориб, сүздөн чыкканда ҳаммамиз енгил на-
фас олдук. Батынлар: азамат йигит экан, дейишсе,
батынлар: у соғ эмес, маст бўлиб, кутуриб юрган қан-
дайир кимса бўлса керак, дейишарди.

Тегирмоннинг енгилнасида бугдой ўриб юрган Қосим-
нинг комбайни жиниб қолганди. Мен унга анчагача
этибор қилмабман. Эхтимол, бирор ери бузилгандир,
иш пайтида ҳар нарса бўлиши мумкин. Хеч қасқа қа-
рамай, ҳадеб ўроқ тортавердим. Қутилмаганда ёнимда
турган Алиман жонининг борича «Эна!» деб қичқириб
юборди. Бундай қарасам, ўроғини ташлаб юбориб, ке-
линимнинг ранги қув ўчиб, кўм-кўк бўлиб кўкариб ке-
тибди. «Илон чакпб олдимкин?»— деб ўйлаб: «Вой-
вой, келинимга нима бўлди?»— деб олдида чоппб
бордим. Алиман фик эмасди. Унинг олайтан кўзлари
тикилиб турган томонга қараб турганимда, этим жул-
жикиб кетди. Комбайннинг ёнидан аллақандай қийқи-
рик товушлар эшитиларди; чор атрофдан отлиқ, яёв, ара-
вада бугдойзор орадаб одамлар чоппб келишарди. «Вой,
энажон!»— деб қичқирган Алиман комбайн томон жон
холата югуриб кетди. «Воҳ, булар соғга ўхшамайдил!
Комбайннинг тишига илнинб, майиб бўлган шекил-
ли!»— деган сўзлар куюлғимга урилиб, бугун вужудим-
ни қамраб олди. «Бўл кетди!»— дейишганда, ўроқ-
чилар ёпирилиб югуришди. «Худо ўзинг сақта, худо
ўзинг сақта, худо!»— деб улар орқасидан югуриб ке-
таётпб, ариқдан сакрайман деб юз тубан йиқилиб, ўр-
нимдан турдим. Яна югуриб кетдим. Воҳ, ўшандаги жон
талвасам-эй! Бугдойга ўт тушгандек устимдаги кўйла-
гим, буткул вужудим, сочимнинг тубигача зирқираб,
толпиниб чопардим. Осмондаги сўқир кўёш юзига пар-
да тутиб олгандек кўз ўнгимда бир неча бўлиб кўрпниб,
бошим айланарди. Уларга етолмай йиқилар эканман,
тўхтанглар, деб қичқирай десам, овозим чикмасди.

Шу зайдда югуриб, комбайнга етиб борганимда, тўп-
ланган одамлар чувалашиб, кишим-кечаги жиққа хўл,
жйирон айирни жйиовидан ушлаб олган бир одамни
ўраб олишган экан. «Бундай туринглар, мени кўйиб
юборинглар!»— деб тудани ёриб кирганимда комбайн
ёнида турган Қосим билан Алимани кўранимда қал-
тиратан кўлларимни узатиб боламга ташландим. Қосим
хозирланиб, дарҳол мени тўсиб қолди-ла: «Она, уруш
бошлангил!»— деди. «Уруш? Уруш дейсанми?» Бу сўз-

ни мен ҳеч қачон эшитмагандек, унинг маъносига ту-
шулмагандек, яна қайтариб сўрадим. «Ҳа, она, уруш
бошлангил!»— деди Қосим. «Нима учун уруш? Қанақа
уруш?» Бу совуқ хабарнинг ортида нималар ётганини
найкамагандек, «Уруш, уруш дейсанми?»— деб пичир-
лаб туриб, юрагимда пайдо бўлган кўркинчдан нафасим
қисилиб, йиғлаб юбордим. Мени кўриб бошқа аёллар
ҳам чувиллаб йиғлаб юборишди.

«Эҳ, хотинлар, тўхтанглар ҳозир! Ҳким бўлинг-
лар!»— деб кимдир бирор қичқирди. Шунда баримиз
уддан маслаҳат кутгандек жим бўлиб қолдик. Далага
ҳам сукунат чўкди. Шу сўз сепгандек жимликни алла-
кимнинг лўкмаси бузди: «Урушга кетар эканмиз-да!»
Унинг гапига ҳеч ким жавоб қайтармади. Соқинлик бат-
тар кучая бориб, сойда шовуллаб оқётган дарёнинг то-
луш куюлққа янада аниқроқ эшитила бошлади. Қосим
чудланганларга бир сидра қараб олди-да, ўз-ўзига га-
пирётгандек гудурланди: «Энди экин-тикинни эртароқ
йиғиб олиш керак, бўлмаса қор остида қолиб кетадил!»—
сўзига яна бир оз жим қолиб, бирдан ёрдамчисига қатъ-
ий буюрди. «Нимага анграйиб турибсан, юртгиз мотор-
ни! Сизлар-чи, сизлар эли нимага қараб турибсизлар,
ўроқчилар! Одам етишмай қолса азобини ўзаринг тор-
часилар. Қани туринглар, урушга туриш йў!»

Одамлар кўзгадла бошладил. Боядан бери бошини ку-
ли солиб турган хабарчи шундагина қаддини ростлади.
Пешина ўрис йигит экан, хўл сочлари пешонасига ёпи-
шиб, кўк кўзлари, худо билди, умрида биринчи марта
шувчаллик рамага ботган бўлса керак. Унинг қанчаллик
ташвишга тушганилиги бегубор юзидан шундоққина би-
ланиб турарди. У чуқур хўрсинди-да, ёнида ййдоқ отини
йиғиб турган йигитга юзланиб, қирғизча тапирди:
«Оғайби, сен ҳозир овулга чоппб бориб, рансени, қишлоқ
Советини, ёрдамчиларни топи, тўхтмай, райкомга жўна-
тми, ҳуш!» Мен яна иккита қолхонга боришим керак».
Хабарчи жйирон айирнига миниб, йўлга тушган эди, ҳа-
датин ёнанинг овулдош йигити: «Ҳой, дўстим, тура тур!»—
деб бери чакирди.— Шапканг оқиб кетибди. Ма, менинг
қаломимни кийиб ол, кун ўтиб кетмасин!»— деди.

Ҳозиргина дарёдан кечиб ўтган жйирон айир оху-
дек сакраб, йўлга тушганда, орқасидан куюлқ чанг кўта-
рилиб, хабарчининг қораси кўздан гойиб бўлди. Уни ку-
латиб турган одамларнинг ҳаммаси ҳам турли хаёллар-

та берилган шеклидн, комбайн билан тракторнинг моторлари бирдан ўт олиб бараварига турилганда, улар чўчиб тушиб, бир-бирларига ялт этиб қараб кўйишди.

Уша дикқикадан бошлаб янги ҳаёт, уруш ҳаёти бошландимин...

— Ҳа, тулганой, ўша хабарчининг дупур-дупури ҳади ҳам қўлогим остида кетмай, отининг туюқлари теккан излар танада мўҳрдек сакланиб қолди.

— Э-э, мунаваар Ер, айтаверсак иккимизники ҳам тугамайди. Биласан-ку, кун қандай жазирама иссиқ эди. Жонли, жонсизнинг ҳаммасини ҳарсиллатиб юбормадим, галла ҳам ўша йилги тиралиб қолган экан, чексиз майдонда тўрт-беш кун ичида қийғос пишиб бермадим. Ҳамма ёқин галла босиб кетганди. Шошган иш курсин, ўрилган бўғдойни боғлашга ҳам улгурмай, шу бўйича аравада тўкиб-сочиб юклаганда, қанчаси исроф бўларди. У ҳам майли-я, нчим аччанда элта ачирди. Аскарга чақирилганлар кун сайин кетиб бораётган, қолганлари эса жонини жабборга бериб, куну тун демай, жазирама иссиқда далада, хирмонда ҳосилни йиғиб-териб олгунча зўр бериб ишлаб ётишди. Ёвқини Қосим, боғам, битмагнинг барини битказадигандек, куну тун комбайн устида тушмасди, тиниб-тинимасди. Қосимгина эмас, унинг комбайни ҳам жонли бир нимадек қаҳр билан туриллаб, чанг-тузон ичида бир майдондан иккинчи майдонга ёпирилиб кириб, бўғдойни пилириб ўради. Қосимим эса комбайннинг устида парвозга ҳозирланган бургутдек, олд томонидан кўз узмай, яна қанчаси қолди, бугун қанчасини ўриб улгураман, дегандек тобора олға интиларди. Ўша кунлари у қоп-қора бўлиб, куйиб кетганди. Кўрсанг, эсинг оғиб қоларди, лаблари ёрилиб, жағлари шиллинг, соқол-мўйловни патак бўлиб кетганди. «Шу зайдла ишлаб юриб, охири нима бўларкансан, боғам, иссиқ ўтиб кетиб, комбайндан кулаб тушмасмикинсан?»— деб нинмадан куйинаман, бироқ айтишга оғзим бормайди. Дунёда нима ўтиб, нима қайтаётгани маълум-ку.

Ордан кўп ўтмай Қосимга ҳам навбат келди. Ўша кунни тушга яқин комбайн томонга югуриб кетган Алиман, бир вақт қарасам, қовоғи осилган ҳолда қайтди. «Чақирув қогози келибди»— деди у зўрга тапириб. «Қачон?»—«Ҳали қишлоқ Советидан келтириб беришибди».

Ушаниннг ахир бир кунни кўп қатори аскарликка кетишини билиб юрардим, шундай бўлса ҳам, бу хабарни ашитганда бўғинларим бўшашиб, нима учундир ўроқ тутган қўлларим қалтираб кетди. Уроғим қўлимдан тушиб, ерга ўлтирдим қолдим. «Ундай бўлса, бу ерда нима қилиб юрибди у, тайёрланмайдими?»— дедим лабларим титриб. «Кечкурун бораман»— деди. «Менга унга бориб ҳозирлик кўришни айтди. Мен кетаверайин, эна. Сизмага айтиб кўарсиз. Қиқина бола қаерда юрибди экан... Айтиб кўарсиз». «Сен бора қол, Алиман. Хамир килиб тур, мен ҳам ҳозир бораман. Алиман кетгандан кейин ҳам кўпгача ўрнимдан туромай шалтираб ўтирдинг. Ҳатто бошимдан сидирлиб тушган рўмонимни кўнрақалар йўл солиб, нари-бери чопишиб, дон ташиб, томон сузариб, тимираб юришган экан. Нима учун шу кўнрақалар борганимни билмайман, кўнрақаларнинг шу лабда ҳеч нимадан беҳабар ўрмаб юрганларини кўриб, кўз ёшларимни тийдим.

Шу маҳал армансизини ҳайдаб, Жайноқ етиб келди. Шу кўнрақалар етганиннга галла ташиб юрарди. Ақасининг аскарига кетишини эшитиб кетган шеклидн, аравадан сираб тушиб: «Юра қол она, уйга бораёйлик»— деб менни қўлтўқлаб аравага миндириди. Шу қисқа вақт ичида кўнрақабодим таниб бўлмаас даражада ўзгарган экан катта одамдек босиқ бўлиб қолбди. Жайноқнинг ортига тикилиб, нима учундир уни у кунги хабарчи иккинчи тикилди, нима ҳаётининг сезилиб туради. Кўнрақабодим ўнганлик, эсатганлик сезилиб туради. Кўнрақабодимнинг галла тушса, одамзоднинг бари ҳам бирдек эсини боғинга гал тушса, одамзоднинг бари ҳам бирдек эсини боғинга минди. Шуларини ўйлаб келар эканман, Мейрабодимдан аниқдан бери хабар келмаганини эс-дид, яна яратган даламечуқ бўлиб кетди: «У нима бўлди экан? Аскарга оғиб кетганимкин, ё бошқа бир нима бўлди экан? Мен энгилганим хат ёнаб дарагини билдириб кўнрақабодимнинг, боғамни тушматур. Рухсат берса қўнрақабодимнинг, энди ким ҳам ўқирди. Ота-она эсини қўнрақабодимнинг ўқшайди, узоқда юриб, тош меҳр бўлиб кетганим?»— деб ҳар қайсисининг ташвишини адо-ҳида тортиб аравада келардим. «Э Жайноқ,— дедим мен,— сен станцияга қатнаб турибсан, қандай, урушнинг тўхтайдиганлиги сизни борлайми?» «Йў, она,— деди

у ўшанда, — ҳосирча аҳвол оғир. Немислар босқинро қилган. Бизникилар энди ўшаларни тухтагиб, қаддини яросласта, куч йиғиб олардик. Сен, она, уни-буни ўйлай-вермай, кўп нима бўлса, биз ҳам шу-да...» А-а, садаған кетди. У мени юлатмоқчи. Кузимни кўр, кулоғимни қар қилсам ҳам қандай ўйламай бўлади.

Уйга келсам Алмамат хамири чата йўғирганча хўрсиниб йиғлаб ўтирибди. «Сен нима, элдан бошқачамисан. Одамлардан ортиқ жойинг борми, элнинг бари аскара жўнаб келяпти-ку, мунча энди бўшаддинг, шу-ринг куртур!»—деб койиб берайин дедиму, яна: «Кел, ёш нарсанинг дилини оғритмай, кўнглин чуқиб қолма-син»—деб жим бўлдим. Еки, ўшандаёқ каттиқроқ га-пирсам бўлармиди? Қосим кеч пешиндан ўтиб, кун бот-ганда уйга келди. У ҳовлига келиши билан Алмамат ёқиб турган ўтинини ташлаб, югуриб бориб бўйинга осилди-да: «Сендан ажралмайман! Сендан ажралмай ўла-ман!»—деб чуввос тортиб йиғлади. Қосим комбайндан тушган бўйча чангу тупроққа ботиб келаётган экан: «Хамма ёғим тупроқ, Алман. Тура тур, совунингги олиб кел, катта сувага бориб ювинайин»—деган эди, Алманинг мента ялт-ялт қараганидан нйманганини сеза солиб, сув олиб кел, деб қўлга челақ тутказиб қўйдим. Улар ўшанда ой чиққандан кейин, кеч қайтиш-ди. Ўйдаги ишларни Жайноқ иккимиз битирдик. Ярим кенчада Сувонкул ҳам етиб келди. Қаёқларда юрибди экан, десам, кундузиё, тоққа чиқиб кетиб, ўзимизнинг саман отни йилқидан ушлаб келибди. Ажойиб йўрта эди. Овулдат қиз-жувонларнинг: «Остингда саман йўрта, чоптирасан йўл-йўлга»—деганлари ўша эди-на. Ўгли аскара жўнаб кетаётганда, бир кун бўлса ҳам, йўрғасини миниб қолсин, деган бўлса керак отаси.

Эртаси кунни азонда отлатириб, ҳарбий комиссариатга жўнадик. Ушанда биринчи сафар ёпасига аскарга олинмадим. Ҳар томондан қўшилиб, йўлда чувалашган аравадарини, одамларни кўрсат, сон-сонаги йўқ, олдига қўлчанга кира бўлмаса ҳам, кети эса кўринмасди. Район марказига тўлганган одамлар қўчага синмади. Огил, аравалик, аёл, бола-чакалар. Ҳар бири ўз яқинини қуршаб, ёнида нари жилмайди. Лекин, кўп де-гани ҳазил гап эмас, «кўп ингиласи кўл бўлур» дегилди-ри рост экан. Уша тўполонли йиғинда ҳам жангга бора-ётган, ғайратли, азамат йигитлар бардам сўзлаб, бар-

чаверса, мен ҳам кетаман, Майсалбекнинг ҳам ёши етиб турибди, керак экан — баримиз кетамиз. Мана шунга, Тўлганой, ҳозирдан кўникавер...»

Эртасига тушдан кейин аскарларни станицага жўната бошлашди. Қосим билан Алиман йўлни қисқартиб, улардан олдин келишди. Унингга кириб хайралиб чиққан, деб, Қосимга руҳсат беришибди. Алиманинг икки кўзи қип-қизил, қовоқлари шишиб кетган, йўл бўйи йиғлаб келган бўлса керак. Қосим сир бермагани билан, у ҳам ин-чиндан куйинарди. Алиманинг кўз ёшлари, унинг жавдираб тикилиб туришлари Қосимга қаттиқ таъсир қилди шекилли, ҳақиқатан ҳам шундай гап бўлдим, хайтовур, у отдан тушган заҳоти: «Сизлар станицага узатамиз деб овора бўлманглар, ота, балки мен қайтиб қоларман — тракторчи, комбайнчиларни бўшатмоқчи бўлиб туришибди. Бўйруқ келиб қолса, уйларингизга қайтарамиз, дейингиз» — деди. Энди уйласам, Алиманин аёб, бизни аёб, шунчалик айтган сўзи экан. Станицанинг ораси ҳам бир кунлик йўл эмасми, қайтишни ҳам ҳисобга олганга ўхшайди. Мен дарров ўша сўзга ишониб қўя қолдим, унда курур одам билан ҳаммаша бирга экан. Бироқ, кейинчалик Қосим буларни атайлаб айтганини билдим. Ҳаммамиз ҳам бирдек билдик чоғи.

Орқадан келаётган йўловчилардан олдинроқ овулдан чиқиб, катта йўлдан Қосимни кузатиб бораётганимизда, далада ишлаётганларнинг ҳаммаси хайрлашгани югуриб келишди. Арава хайдаган, ўроқ ўрган, хирмон босиётганлар қолгани йўқ. Қосимнинг комбайни ҳам шу орада бугдой ўриб юрган экан. Комбайнни тўхтайтиб унда ишлаётганлар ҳам етиб келишди.

— Тўғри айтасан, Тўлганой...

— Ҳа, қутлуғ далам, уста жангга кетарда болмасин билган видолашади, дейишди. Қосим ҳам ўз касбининг устаси эмасмиди. Қосим овулдошлари билан хайралиш туриб, комбайнга яқин келиб тўхтаганда, катта йўл томонга бир қараб қўйди. Қизил байроқ кўтариб, аравада, отда келаётганларнинг олди мулошидан эндигина кўзга ташланган эди. «Ота, ушлаб туринг-чи» — деб Сувонкулга отининг жиговини бера солиб, Қосим комбайнига қинаб борди, сўнг унинг ҳамма томонига бир сизра кўз югуртириб олди-да, бирдан устига сакраб чиқди. «Ҳайда, Эшонкул! Боғидек ҳайдайвер!» — деб,

тракторчига қичқирди. Элас-элас эшитилиб турган мотор овози бирдан бор қуввати билан турнглаб, шакир-даб ўрнидан қўзғалган комбайн ортидан сомон, тўпон тўғитиб, донни бир томонга ажратиб, шитоб билан бугдойнинг ўра бошлади. Ўша пайтда менинг кўзимга шундай кўриндики, у олдигина комбайн эмас, балки қанотли етиб, ер бағирлаб учиб бораётган баҳайбат ила бургутидек бўлиб туюларди. Штурвални маҳкам ушлаб олган Қосим эса бетини ялқ шамолга тутиб, курабигини кериб, кулиб турарди. Тракторчи никаласи, уни ерда шмалярнидир қичқиритиб, шовқин соғлиниб, шина тездатиб, тракторни майдон чеккасидан қайтариб соғиниб келаётганда, қараб турган одамлар бир дара ҳамма параси унутиб, қувонч билан кузатиб туришарди. Алиман ҳам ўшанда ҳозир айрилишни унутган, ден кўзлари орлаб, ўзича гўрурланиб, қувониб турарди. Бирдан ҳам ҳалиги кўшимиз Ойшанинг боласи, ўшанди уи уч-ўи туртлардиги Бектош, — шу кезларда комбайн сомон тортарди, — онанг айланиб, комбайннинг устида туриб Қосим билан қучоқлашиб, хайралиша бўладими. Қосим уни қўнғига кўтариб, бету бошидан ўкидиб, эди сен ўрангани буни, дегандек, штурвални бола-нинг қўлига тутқанди, ўрнига қолган ёрдамчиси билан қарашиди-ди, комбайндан тушиб келди. Этим жунжи-шимини тинимга қўлиб турдим. Ёўлга қарасам, аскарга жўнаётганлар овулининг ёнидан ўтиб, етиб келган экан. Шундай қилиб, Қосимни жўнатиб, тўланганлар ҳам-

мамиз у билан хайрлашдик. Алиманин-эй, сента аён мамиза у билан хайрлашдик. Тортимай, нимата шунча-бўганимизди, катта-кичикдан тортимай, нимата шунча-дик бўлиб осилдик? «Хайр эйди, Алиман, мен қайтиб кетамин, кўрсан-ку, эрталабқ бўлиб кетаман, йиғлама мунча, мен кетаман, кутгин мен!» — деб Қосим отла-рини учун унингнинг ушлаганда, Алиман яна чопиб бо-риб, бўйини осиниб, би боғалардек, қўлидан тортиб, биринче тўхта, деб йиғлайверди. «Бўлмаса, болам, анови бу бўйинча кузатиб кел,» — деди Сувонкул келиннга. — Ўш шу ерда қолман. Ўртоқлари узаб кетмасин, Қосим, буз бу ерда қарин!» Улар бир оз бир-бирига индамай ти-каниб турдилар-ди: «Тушундингми?» — деди Сувонкул. «Тушундим, ота!» — деди Қосим. «Бўлмаса жўна!» Су-вонкул отига миниб, хирмон томонга чопиб кетди. Қо-сим мен билан хайрлашганда: «Майсалбекдан хат кел-

са, адресини солиғ юбординглар» — деди. Қосим билан Алиман отни етаклаб, кўл ушлашиб, катта йўлга чиқиб олгунча оқсасидан қараб турдим. Алиман бора-бор унча узангига осилиб, чопиб борарди. Шунда Қосим от устидан турганча, хотинининг пешонасидан сўнгги бор ўғиб, саман йўрғанинг бошини кўйиб берганда, унинг кетидан чанг-тўзон нчида Алиман кўл силкиб югурарди.

III

— Уша йили яна нималар бўлганини эслаяпман. Хайтовур, ким билсин, ҳаёт оғирлашиб кетганидан одамлар чўчиб қолшмаларини. Узоқларда киргиз бўлиб, қон тўқилиб ётганда, бизнинг ёншиганимиз — иш бўлиб. Қосимнинг айтгани туғри чикди: ишга қанчалик ёпирилиб киришсак ҳам урушнинг касофатидан экин-тикинларни охиригача йнгиштириб ололмадик. Картошка-лар қор остида қолиб кетди. Овулда катта куч бўлган эркаклар бирин-кетин сийраклашиб, аскарга кетиб қол-лавермадилми. Қолганимиз эртдан кечгача уруш нима бўлипти экан деб кулоқ тутамиз. Ушандиги хабарлар кўнгилга таскин берарли эмас эди, кутганимиз почтачи бўлиб қолди.

Қосим жўнаб кетгандан кейин кўп ўтмай, Майсалбекдан хат келди. Биринчи хатида у: ўқийдиги ўз тентқурларим билан аскарга чақирилдим, ҳозирча шаҳарнинг ўзидамиз, сизлар билан юз кўришни хайрлаша олмайганимга ачинаман, бундай бўларини ким билгубди, гагаба билан қайтсак, тилагимиз шу, дебди. Иккинчи хатида: Новосибирск деган шаҳардаман, командирлик ўқийдиги тоборилдим, деб суратини ҳам солиб юборибди. Суратингдан айланайин, аскарга форма кийиб тушган экан, бирам ярашиқли, сочини оркустига тарабмангайларди кент, қовоғини хийл уйганча тикилиб турибди. Тушимда ҳам ўша суратдагидек кўрунарди. Алиман Майсалбекни бир мартагина кўрган эди. Кўклардан, Қосим уйланганда, у икки кунга жавоб олиб келганди. Қайин инисининг суратини кўриб, Алиман: «Бизнинг

муаллим йигитга ўхшаган сулув йигит бормикин, энди
қўмбоданининг ортидан яхши пайкамаган эканман, ти-
нишвергани уялгандим. Энди омон-эсон қайтиб келиб
ўзини билгимди, ўзидек сулув қиз олса, ярашиб тушар-
диди, энди— дер эди.

Күш киргүчүча шу зайлда болаардан кетма-кет кетип турган учун юрагим анча-мунча таскин тоноб турган! Күп үтмай, Космдан фронт томонга караб кетип кетдик, деген хабар келди. Энди кандай булар экан, деген үй-хаёл сира едимдан күтарылмасди. Бу ордан Сувонкулгн хам қайта-қайта хәрбий комиссияга чакыриб, комиссия қилиб қолдн. Бир томонда бу бригадирлик тавышш, сира тиним йүк. Бу қанақа ордан экан, демек, Сувонкулгн хам олго кеталитанга кетиптир, энди қандай қилдик, деб юрсам, бир күни чин-чалуида, экан қандай қилдик, деб юрсам, бир күни чин-чалуи хам аскерга олтишлыкка повестка келибди. Уни эшитип, юрагим қинидан чиққудек бўлди. Хирмонда бу-дошнинг қолдигини тозаллаб ётандик. Пашаханнинг сондан ушлаб хаёл сурип турган эдим, Сувонкул чопиб келиб, ордан түшди-да, юр уйга, тайёрарлик кўрай-тайёр, дейди.

Мингитинин төрөйүн, десем, нүү өтпө сөн мингитин, мен мингиде торюб галлашпо борайтин, дел. Бундай пайтларда одам суулашпашта суз хам толоммай қоладиганга ухшайдин, айтадиган галнинг бари нчада қолиб, жимитина несионердик. Кора булутлар осмонни коптолоб, Сарык Тинк төмөндөп турган муздек шамол корни учкумлап, буронга айлантиргудек булиб, гоҳ зурайпо, гоҳ пайини турди. Атрофимга карасам, жоним туташтан дехкан дадам, сөн хам илангоч қолиб, кимсасиз, унсиз тум-тайиниб турган экенсеп.

— Ха, Гуаганол, қин босиб, танам музлаб, созуқ-
дан қоралиб, менинг ҳам ёлғизларангил гаптин куним
эди.

Сүрөңкүдә үстәм-үст түгүрт чакып папирос тутатардн. Бир икәш шәмәдән көчөб, отиниң панасига үтдндә, папиросини тутатар экән, мининг кўлимадан ушлаб: «Сонгостини мн?» — деб сұрадн. У ўшанда бир нима дөмөкчн бұладн, балкн, болгаларимиз урушда, мана энди мән даң урушга кетипман, қандай бұғлади, қандай қуя-дан, қурышпапман, йўқмн, шуңча йил исеиқ-совуғимизга дөмөкчн, бирга ишадик — рози бўд, тақдир шу экән, қандай қиламиз омон-эсонлиқни тиләйлик, дөмөкчн бұл-

дими, ким биледи. Хайтовур, бошини кўтариб, мен ҳам аяб, ҳам суйиб, лабларини тишлаганча узоқ тикилиб қолди. Сокол-мўйловига эндигина оқ оралай бошлаганини ўшанда сездим. У, хосиятли далам, менинг бошимга тушган яхши-ёмонликларнинг барига шохид бўлдинг-а...

— Ҳа, Тўлганой, сенинг буткули умринг шундай ўтди.

— Сувонкул икковимизнинг ўша далада қўшилиб, йигирма икки йил меҳнатимиз билан, ҳалол пешона теримиз билан унб-ўсиб умр сурганимиз ўша замон кўз ўнгимга келди. Умр йўлдошимдан шу ҳолда ажраданман деб ўйлаганмидим. Кечагина ўроққа тушган биринчи тунда худди шу йўл билан минташиб бораётганимизни эслаб, овулга кириверишда ёшларнинг янги кўчаси бошиланган бўйича қолиб кетганлигини, Қосим билан Алиманинг чорборида уюлиб ётган фишт билан тошни кўриб, отнинг ёлга ташланиб, ўқсиб-ўқсиб йиғлаб юбордим. Сувонкулнинг зехни фот ўтқир эди. Менинг нимани ўйлаб келаятганимни билб олди. «Йиғласанг, ҳозир йиғлаб ол, Тўлгон, бироқ бундан кейин эл кўзи олдига йиғлаб юрматин», — деди у. — Сен, Тўлган, Алиман билан Жайноққатина бош бўлмай, менинг ўрнимда ҳам бригадир бўлиб қоласан, бу ишга сендан бошқа лаяқатли ҳеч ким қолгани йўқ овулда». «Шундай пайтда бўлмағур сўзингни қўй, Сувонкул, кераги йўқ, бригадирлигини нима қиламан, мен кимга бригадирлик қиламан?» — деб йиғлайвердим. Шундай десам кечурун чиндан ҳам қолхоннинг идорасига чақириб қолишди. Фронтидан қўли ярадор бўлиб келган янги раисимиз Усенбой, Сувонкул, яна иккита-учта оқсоқол кишиларимиз ўтиришибди. «Тўлганой янга, нима бўлса ҳам белгизини маҳкам боғлаб, кўпчиликнинг топиригини бўйинигизга оласиз. Аёл киши бўлсангиз ҳам, ер-сувининг тилини, элнинг шароитини сиздан яхши билидиган одам йўқ. Сувонкулдек бригадиримизни, заҳар ютиб, аччиқ чайнаб, урушга юбориб турганимизда, унинг ишонган кишини — сизга, биз ҳам ишонамиз. Замоннинг қандайлигини ўзингиз кўриб-билиб турибсиз. Эртадан бошлаб ишга киришинг, Тўлганой янга» — деб қатъий гапирди Усенбой. Бошқа оқсоқоллар ҳам шундай деб маслаҳат беришди. Қисқаси — бригадир бўлишга кўндинг. Кўнмай илож қанча. Шундай қилганим ҳам бир томондан маъ-

қуб бўлган экан — Сувонкулимнинг энг охириги натижаи шу эмасмиди: кета-кетгунча, кўпнинг ғамини еган беорам-эй, туни билан, кўш ҳайдашга ҳозирдан тайёрланиб бер, от-уловни ем-хашакка тўйғиз, омон-бўйинг-рутининг тўриллаб, ремонт қилиб қўй, фалончининг болла-чақаларига қийин бўлди, бериги қўшниллар эса қарин қаранг, кўз-қулоқ бўлиб юр, уни ундай қил, бундай қил, деб гапириб ўтирди. Ташқарида тонг отунча тинмай шамол гувиллаб, қор ёғиб чиқди.

Сувонкулни ҳам катта йўлгача кузатиб қўйдик. Уни қатори бир талай кишилар билан аравата тушиб, тушта арванини кетди қолди. Ўшандаги совуқнинг шаштини-ей, юзларини ёриб юборай дери-я...

— Яна кўни сен Сувонкулни кузатиб қайтиб келаятсанми, қайта-қайта орқангга қараб, қаттиқ йиғладинг, Тўлганой.

— Ҳа, она-Ерим, ўша кундан бошлаб раисимиз Усенбой айтгандек, белни маҳкам боғлаб отга миниб бригадирлик ишга киришдим. Эндиги бригадирларнинг бундай иш осон эмасу, деген у кезларда тамомила тур-қам иш осон эмасу, деген у кезларда эркактардан ҳеч қанчагани алоб эди. Ишга ўроқли эркактардан ҳеч қанча бўк, ҳаммаси урушга кетган, қолганлари қиз-жувонлар, ёш болалар, қари кишилар. Тонган-тутганимизни фронтига юбориб турдик. Арванчаларнинг фидирати йўқ, ҳомут-бўйинчуруқлар ишдан чиққан, устахонада кўнур фронти сой бўйидаги ўтинларни ёқиб, боқсонини бир амаллаб ишлатиб турдик. Элнинг турмушини кундан-кунга оғирлашиб борарди. Шундай бўлса ҳам, қолхонда ишни тўхтатмай, тебратиб туришининг пайида бўлдик. Ҳозир ўйласам, бировга яхши, бировга ёмон гапириб, қолхоза деб юриб, кўп ишлар бошдан ўтган иш, бироқ эл учун, унинг озно-тўза ҳам эл бўлиб ту-риб, берганлигига жонингни садақа қилсанг ҳам арзийди. Ушандаги аёллар — ҳозир қампир, ёш болалар — беш-олтигачининг отаси, у кунларни унутиб ҳам юбориш-гайлар, бироқ, мен уларни кўрган сайин, кўз олдимида ўлмас-ўчмасдек уларнинг ўшандаги ҳаёти гавдаланади, овулаларини юриб қолхозда ишлаганлари, орау ўйи — борагини тошга тамга бостандек кўксимда. Мен ўзим ҳам қандай ахволда эдим, шундай бўлса ҳам, йиқилиб-сўрилиб, бригадир бўлиб юрганимга ҳеч қанча ўқсиб-қийман. Тонг — азонда қолхоннинг саройига етиб бориб ҳар бирини ишга чақириб, шу билан кечгача отдан

тушмай эл ётувча илорала кундалик мажлисла ўтириб, кўпчиликнинг иши билан алақис юртган эканми. Майли, баъзан жонни ачиганидан баъзан бировлар гапимга кўлоқ соймай, мени суёкан кунлари ҳам бўлди, бундай пайтда Алиман билан Жайноқ, ўз болаларим эмасми, уларга тиним бермай куну тун ишта ҳайдай бердим. Шундай қилганимга ҳам койинмайман, бўлма-са не бўлмагур ўй-хаёсларга берилиб кетарди. Бир уйдан каторасига уч киши урушга кетиб ўтирса, уйданмай бўладими.

— Рост, Тўлганой. Сен ўшанда мен билан сўзлашиндан қочаётгандек, донм чопиб, аллақерларда шошилиб, ҳалгослаб юрардинг.

— Шундай қилмасликка иложим бормиди, сирдошим она-Ер. Фронтига кетдим дегани бўйича бир ярим ой чамаси Қосимдан хабар келмай турди. Араваси билан станцияга қатнаб, Жайноқ сатғим уйда йўқ бўлса, Алиман иккимиз ҳарна бўлса ичимизда сақлаб, Қосим ҳақида гаплаганидан кўрқандек, кўзимиз бир-биринга тушганда, бошқа бир бўлар-бўлмас тиркичилик ҳақида гап очиб, ёш боладек бир-биримиздан сўрашга ошиқамиз.

Кипининг ўртадагида, аёзги кунларининг биринида уста-хонада отларни тақалатиб юрардим, сизга шошилинч телеграмма келибди, деб, раис аллақандай қозони олиб чопиб келди. «Кўй, вой у ниманг?»—деб юборибман. «Вой, Тўлган йиғи-ей, кўрқманг, ёмонликнинг бети кўрсин, бул телеграмма Майсалбекдан экан, Новосибирскдан юборибди берибди келинг!»—деди Усенбой.—Хозир тўхтамай станцияга жўнаг, ўзингиз шу икки куннинг ичидида ўзимизнинг станциядан ўтар экан, учрашиб қолай, дебди. Отларга ем-хашак солдириб, аравани таинлатиб қўйдим. Тўлганой, йиғи, кечикмай жўнаглар!»—деб қолди. Суюганимдан нима қиларимни билмай, ҳалгослаб, устахонада нари-бери югуриб, ундан шошиб ўйга жўнадим. Ичининг олди-кетини суриштирмай, айтганим фақат: «Майсалбетим кутиб олсин, дебди! Майсалбетим келсин, дебди! Сени кутиб олматганда, кимни кутиб оламан, айланиб кетай, ўғлим, топиниб учган қўшдек яёв югуриб борарман!»—деб, ўзим билан ўзим сўзлашиб, қаҳратон аёзда ҳалгослаб, терлаб-пишиб келавардим. А-а, ўшанда мен кўрғур, ҳушим ўзимга келиб, Майсалбетим қай тарафдан ўтар экан, деб ўйла-

набман. Нар-бери куйманиб, Майсалбетим ўртоқларин билан уйининг овқатидан тоғиб кетсин, деб, бўғирсоқ, қўшга пишпириб, ўша кунийё Алиман иккимиз ара-нага тушиб жўнаб қолдик. Аввал, Жайноқ билан борсам-инини, деб ўйланиб турдим. Шундай десам, Жайноқнинг ўзи: «Кўй, она, Алиман борсин, мен уйда қолайин. Менга қараганда Алиманинг борсини зарур»—деди. Жуда туғри иш қилган экан кенжа болам. Ёш бўлса ҳам, Жайноғим ҳар нарсатга фаросати етadиган бола. Ўнгасининг қандай димқиб, ҳам чекиб юртганини сезиб юрган экан, Алимани пичанда ишлаб юртган еридан узи чопиб бориб, чақириб келди. Кўпдан бери келиним-нинг бундай хурсанд бўлганини кўрганам йўқ эди. Худди энг бундай суюниб, мендан бешбаттар топиниб: «Бўлинг, эна, кечкиб қолмайлик!»—деб ўпкасини бо-семай қолбди. Йўлга чиқанда ҳам шундай эди: аравани тезлатиб ҳайдаб, гоҳда тизгин, гоҳда қамчин аравани боладан тортиб олиб, ўзи шоқиқланиб ҳайдарди. Йўл бўйи бир текисда заҳар сониб, даялаққор ёғиб турди. Ўша қор ошноқ бўлиб, Алиманинг рўмолига, мандали сонига, йўсунга қўниб, унинг йилгилатган қоп-қора кўларини, нур томиб турган қип-қизил юзини яна ҳам гўлди кўрсатиб, хуснига ҳуси қўшаётгандек эди. Ўзини устига, бора-борунча бирияс жағи тингани бўл келинимнинг. Биринчи бор тўйга бораётган боладек, у бу ҳақда аркаланиб гапириб: «Муаллим бола то-елдан тушганда, сиз индамай туринг, эна. Мени танир-микин?»—дерди. Сўнг эна бир оз турди:—Йўқ, эна, мен орқасидан бориб, муаллим болагини кўзини юмиб ол-сам, нима қилар экан, ой, бу ким ўзи деб, чўчиб кетар-микин?»—деб қулиб борарди. Оҳ, Алиманим-эй, оҳ, келиним-эй, сенчалик кўёнинг селган аёл бўлганимкин? Мени билмайди деб келаетиб, ўзганинг охири сирингини очиб қўймадингми. Бонгидек ҳазиллашиб келаетиб, бир нақт гапми қиёфада ўзинча гапириб юборди: «Муаллим бола Қосимга жуда ўхшаш-а?»—деди-ю, индамай қол-ди. Бир оздан сўнг хафақонлиги яна тарқади. «Ҳайда отларин, ҳайда теэрқ!»—деб шоширарди. Шундай қи-лобда, станцияга кун ботарда етиб бордик. Станция жойлашган дара шомолининг уяси экан, қор учқунлари наридан тушган заҳоти, Алиман иккаламиз шиддат би-дин темир йўлининг бўйига етиб бордик-да, у ёқ-бу ёқни

қараб, нима қиларимизни билмай мустар бўлиб қолдик. Эрталабдан бери уриниб қизган танимиз совий бош-лади. Тарам-тарам темир йўллар орасидан у ёқ-бу ёққа пиқириб қатнаб юрган паровоз гоҳ музлаб ётган вагонларни тақир-туқур кузагиб қуяр, сим ёғочлар эса шамолда хуштак чолиб ётади. Бир-иккида поезд кутмаган одам курсин. Қачон келади, қайси томондан келади — билолмай тураверибмиз. Унча ўтмай олисдан поездининг қичқириб, шаққилаб келаётганин кулоққа чалинган эди: «Ана, келаётибди!»— деди Алиман. Оёқ-қўлим титраб, юрагим ҳалқумимга тикилди. Поезд тобора оёқ ушлаб турчи!»— дедим. Бу чикариб паровоз бир сен ўтди-да, вагонлар тўхтади. Вагонлар йўловчиларга оёқ тўла экан, хотин-болалар ҳам бор, кўпи солдатлар, ўларнинг ким эканини, қаерга бораётганини ҳудо биларди, лекин Майсалбек кўринмайди. Поезд ёнига югуриб, эшиклардан бош чиқариб турган кишилардан: «Сувонкулов Майсалбек борми? Айтинглар-чи, айланайлар, Сувонкулов Майсалбек борми?»— десақ, бир хиллар билмаймиз дейишса, бир хиллари индамайди, бир хиллари кулиб ҳам қўяди. Орадан ҳеч вақт ўтмай поезд ўрнидан қўзғалиб, юриб кетди. Бизнинг станцияда бор-йўғи уч минут тўхтар экан. Тарвузимиз қўлтиғидан тушгандек туриб қолдик. Поезд йўлга тушганда уни кузатиб турган қора тўғини, чўлоқ, ўрта ёшлардаги темирйўлчи ўрис киши бизни кўриб, сизлар кимни кўтиб турибсизлар, деб сўраб қолди. Унга узоқдан келганимизни тушунтириб, Майсалбекнинг юборган қорозини кўрсатдик. Шунда у кўзойнагини тақиб, ўқиб чиқди-да, сизнинг ўғлингиз аскар эшелони билан келаётибди. Унинг қайси эшелон экани, қайси вақтда ўтари нолмаълум. Кечикмаса бутун-ерта етиб келиши керак. У, балки, ўтиб ҳам кетгандир, кунига қанча эшелонлар ўтади, гоҳида тўхтамай ҳам кетади, қайсиниси эканини ким билсин, дегандек дарғумон тапирди. Бизнинг бўзариб кетган рантимизни кўриб, темирйўлчи ачинди шекилки: «Эҳ, уруш, уруш! Барчани қақшатдинг-ку,— деб бошини чайқайди-да,— сизлар энди совуқда турмай, мана бу ёққа кириб ўтиригилар, поезд келар олгидан чиқиб кўтиб оласизлар»— деди.

Станциянинг ёлғиз хонасида қуруқ ўриндикда чўзиниб ётган ўнгача киши бор экан. Ўрушининг дастлабки

қушинданок ҳар қайсиен ўз еридан бош олиб чиқиб, йўл илобини тортган йўловчилар бу ерда ўз уйидатидек жойлашиб, ухлагани ухлаб, галлашгани галлашиб, бир хилдир темир кружкаларда хўриллаб чой ичиб, гитари чалиб, ичиди хиртойи қилаётганлар ҳам бор. Алиман икковимиз ҳам нартчи четга бориб ўтирдик. Шинаси енгилан ёлғиз чироқ аранг лигиллаб ёниб, хонани ёрашира ёрғитиб турибди. Бир маҳал поездининг яқинлаб келаётгани эшитилиб қолди, биз эшикка отилиб чиқдик. Зулмат ичиди жин ўйнагандек, шамол енгү этакдан торққилаб, паровознинг иссиқ буги бетга уриб, бир оз ўтди-да, юк ташийдиган поезд секин келиб тўхтади. Унда солдатлар кўринмаса ҳам, Алиман иккаламиз: «Майсалбек! Майсалбек борми?»— деб вагонлардан вагонларга югурдик. Ундан дарак йўқ. Хоната қайтиб келганимизда, одамларнинг бари уйкута кетган эди. «Эна, чарчаддингиз-а, ётиб дам олиб туринг-чи, мен ўзим хабардор бўлиб тураман»— деди Алиман. Келишимнинг елкасига бошимни қўйиб, қийшайдим. Бироқ, қани уйку келса, ухлаб бўлармиди. Кулоғим, юрагим, ақлим билан поездининг узоқдан келаётганини ерининг билгилар-билгилмас даразасидан ҳам сезиб ётдим. Поезд қайси тарафдан келмасин, кулоғимизга чалинган заҳоти, етолмай қолмайлик, деб хуржунни кўтаранча югуриб, қаршига чикамиз. Қанча эшелонлар ўтди, лекин биронтасида ҳам Майсалбекни учаротолмадик. Ярим кечга яқин ер даразга келиб, эшикка югуриб чиққан эдик, даранинг нариги ёғидан ҳам, бериги ёғидан ҳам паровознинг қичқирғини эшитилиб, икки поезд икки ёқдан келаётган экан. Шундай кўз тутиб ўтирганимизга яраша қани кутганимиздек бўлиб чиқса, айланай!.. Шошганимиз шунчаликки, қайси томонга юришимизни билмай ҳалдослаб, икки йўлнинг ўртасига тушиб қолган эканмиз, қарама-қарши қичқириб кетган поездлар, кулоқни битириб, келган бўйича тўхтамай тарақ-туруклаб ўтганда, шамол уйилган қорларни вагонларнинг остига учуриб кетгудек бўлиб ҳар томондан урилди. «Эна!»— деб бақирган Алиман мени кучоқлаганча фонсеннинг тагида ушлаб туради. Уша шакшук куюн ичиди ярқ-юрқ эгган вагонларнинг дараза-эшикларига тикилиб, Майсалбекни шунда ўтиб кетмадим, деган ўй буткул вужудимни титратиб, эсимдан оғдирарди. Фидираклар остидаги қўш излар меннинг

зирқиратан юратимдек, ўшанда зинг-зинг этиб туради. Айт-чи, яна, дунё таянч Ер, қайси замонда, қайси она ўшандек ўз боласини бир кўрарга зор бўлиб, кўзидан қонли ёш тўкиб, йиғиси тош ёриб, йўл пойлади экан?

— Алтомайман, Ўлганой. Сенинг замонингдаги-дек уруш оламда бўлгани йўқ.

— Бўлмаса, ўшандек йўл пойлаган онанинг энг сўнгиси мен бўлайин! Илоҳим, менингдек темир йўл кучоқлаб, зор қақшаган банда бўлмасин!

— Ўлганой, ўғлинг билан кўришолмай келганинг-ни, сен бергани катта йўлдан қайрига берганингда билган эдим. Рангинг шунчалек ўзгариб, кўзларинг кир-тайиб, касалдан тургандек бўлиб қолибсан.

— Шундан кўра бир ой эс-хушсиз тўшақда ётсам рози эдим. Тонг отувча келишим икковимиз бир дам тиним билмай, темир йўлнинг бўйида у ёқдан-бу ёққа югуриб юрдик. Тонгта яқин бўрон бошилди. Ўшанда кун ботар тарафдан вагонлари тилкаланиб кўйиб кетган бир эшелон келди. Епирай, тилкаланган эшелон аста судралиб келганда, дара сукуватда эди. Оз-моз учқунлаб турган қорни ҳисобга олмаса, станцияда гн-миратган жон, чурқ этган товуш йўқ эди. Бу судралган эшелонларнинг биронтасида ҳам одам йўқ экан. Даб-даласи чиққан вагонлар тиркалишиб, харобазор тум-базлар орасидагидек, унсиз ҳувилаб ётган тўристон сукувати ҳукм сураб, бурқсиган тутун, куйган темир, ёнган қарағай ҳиди анқиб туради. Кунин кеча таниш-тан қора тўнали чўлоқ ўрис киши фонусини кўтариб, ёнгинамига келган эди, Алиман ундан: «Бу эшелонга нима бўлган?»—деб астагина сўради. «Бомбага пар-чақлаб кетган»—деди у ҳам секингина. «Энди бу ва-гонларни қаерга олиб кетишляпти?»—«Ремонтга»—деди темирйўлчи. Уларнинг сўзини тинглаб, бу эшелон-да кимлар юриб, қаерда бомба остида қолган, ур-йи-кит, бақирик-чақирикнинг ичиди кимлар оёқ-кўлидан ажраб, кимлар жон бериб, ҳаёт билан видолашди экан, урушнинг шамол шун бўлса, ўз-н-чи, ўн қанақа мулҳиш нарсас, деб ҳасимдан ўтказдим. Урушдан қайтган эшелон станцияда анча турганидан кейин, се-кин судралиб, яна аллақайёққа югуриб кетди. Юратим ҳовлиқиб, бутун вужудим титраб кетди. Энди Майсал-бетим ҳали пачақланган эшелон келган томонга, қон майдонига йўл олади-да. Қосим нима бўлди экан? Су-

монку ҳам Ризань шахрга яқин ерда машқ қилиб аяганим, деб ёзибди. У ер фронтдан унча узоқ эмасга рашайди...

Кўеи чиқиб, туш ҳам бўлди, умидимиз узилди. Май-салбек биз келгунгача ўтиб кетган экан-да, бўлмаса станцияга келган ҳар бир эшелонни кўймай қараб чиқ-қан-бу. Энди нима қиламиз? Майсалбек билан юз кў-ришмай қолганимизми бу? Арвадаги отларга саклаб қўйилган ет-хашак ҳам тугаб қолгати, деб ҳар қайси-сони бир ўйлаб, овулга қайтиб кетишга кўнглимиз бўл-май, Алиман икковимиз темирйўлчиларга ердамла-шиб, темир йўлларнинг орасига уйилган қорларни то-пишдик. Шундай қилмасак, вақт ўтатишдек эмас. Ковуш келгидан бўш келмай, ёмғир аралаш шамол бўлиб турди. Бир вақт ҳаво оғилди, булутларни ёриб кўеи чиқди. «Оҳ, худойим-эй, шу кўеишдек бўлиб ўғлим ет-тириб кўеи қўлга кўриниб қолса-чи!.. Худойим, ўзинг ет-кигани боламин!»—деб ёлворардим. Шу орада кун чи-кари томондан паровознинг ҳайбатли овози эшитилиб, станцияга юрдилаётган эшелон кўринди. «Эна, шу эшелоннинг? Ҳудо қолдас шу!»—деди Алиман, худди бағдасан кўрулини олаксити солиб, ўшанда биллиб турганим, нима учундир бўзариб, юзидан қон қоч-ди. Алиман ҳам нафасим қисилиб, юратимга ваҳима тушди. Бир биринга туташган икки паровоз яқинлаб, тутун, дуг, қора чўчи, қизил темир тилидораз туркираб, шаққилаб ўтмарди, бирини-бир оқниқ вагонларга юк-лашдан самбарак, танклар ёнида милтиқли кишилар кўеи чақилиб турарди. Вагонларнинг эшитига тўлган-ган содагиларнинг ўйи-кулигисидан уларнинг сўзларини анқиб бўлмасан. Вагонлар кўз истамай зинтидаб етди бошдан. Қўнға байроқча ушлаган қандайдир бир темирйўлчи югуриб келиб «Тўхтамайди, тўхта-майди!»—деб, кўнғини селтаб, бизнинг кўкрагимиздан кўнғини темир йўлдан четлатибган эди, шу маҳал ён-тоғлардан «Энди Алиман!» деган қичқирик эшитил-ди. Даволабди у ҳам, аёланиб, қўқиниб кетайин бо-ламиз, бир кўнғ билан вагоннинг тутқучини ушлаб, вагонни орабга ташлаб, кўдоқчинини силкиб, хайрла-ниб юраркан экан. «Майсалбек!»—деб қичқирга-ниш боламан. Ушга кўеи ташланган пайтда, Май-салбетим қадди қомати анқ кўринди: шинелининг эгаларини шимол тортиқлаб, юзиди, кўзиди ўқинч

Ҳам, севинч ҳам, учрашув ҳам, хайрлашув ҳам бор! Қутуриб эстан шомол унинг овозини олиб қочди, Майсабёкнинг ўша туршидан қўз узмай, у узоқлашган сайин поезд билан бирга юриб, эшелоннинг энг охириг ватони ёнимдан ўтганда, орқасидан яна чолиб, юз тубан йиқилди. Оҳ, ўшанда бўлаб, қақшаб йиғлаганим-эй! Ўқ ёғиб турган майдонга кетиб бораётган ўғлимнинг ўрнига, темир йўлни қучоқлаб, видолашиб ётдим. Фидиракларнинг рельсга тақ-туқ урилиши ҳам тобора узоқлашиб борарди.

Ҳозир ҳам, гоҳида ўша эшелон қулочини тиндириб, бир-бирига туташган икки паровоз олиб учган вагонлар миямини қоқ ёриб ўтаётгандек бўлади.

Орқамдан ўшанда хўрсиниб йиғлаётган Алиман етиб келиб, унинг кетидан яна бир темирйўлчи ўрис аёл келиб ётган еримдан қучоқлаб турганиниб, темир йўлдан четга олиб ўттиди. Алиман мени қўлтиқлаб келаетиб, ўшанда, қўлимга аскар қулоқчинини тутқазди: «Манг, эна, муаллим бола ташлаб кетди» — деди у. Майсабёгим менга ташлаб кетган экан.

— Тўғри айтасан, Тўлғаной, аравада келаетиб, қалпоқни кўксинга босиб келмаганимдир.

— Ҳа, ўша қулоқчин ҳозир ҳам уйда илғил турибди. Пешонасда қизил юлдуз бор, буз матодан тикилган соддатча қулоқчин. Баъзан қўлимга олиб ҳидлайман, ундан ҳали ҳам ўғлимнинг иси келиб тургандек...

IV

— Тўлғаной, боқиниш Тўлғанойим, сумбул сочларингта кумуш қиров тушириб кетган ўша кунлар эмасмиди? Эсингизна ўрим-ўрим сочлар! Сен бу ерга келганда ҳаргал ҳам бошқача қиёфада келардинг. Дам-бадам юкинг оғирлашгандек, ҳамма қийинчиликларга бардош бериб, дардингни ичга ютиб жимгина келиб, жимгина кетсанг ҳам бошингга қандай қийин, оғир кунлар тушганидан тўла оғоҳ эдим.

— Ҳа, она-Ерим, нима ҳам дер эдим. Ёлғиз менгина бўлсам эди — урушнинг касри тегмаган битта ҳам оила, биронга ҳам одам қолмаган эди-ку. Бошқаси у ёқда турсин, дунёнинг ўнг-териси билан ишн бўлмаган эдингизна тили чиққан мушудек боғалар ҳам, оғзидан сути кетмаган гўдаклар ҳам, бир ашула айтиб бер-чи, десанг, юрак бағрингни ёриб:

«Оқ кўйначим этаги
Хилир-хилир этарми,
Аскарга кетган отамнинг
Бир хабари келарми?» —

деб қақшаб турса, кимнинг ичи ачмайди, бостириб киради душманга: «Ҳап сеними!» — деб ким ғазабланибди, Мудҳуш хабар — қора хат келганда, аскарга кетган кишилардан ажралиб, ҳар кун овулнинг икки-уч еридан дилингни эзиб юборадиган йиғи-сиги овозларини қичиб турса, кишининг қони қайнаб, уруш ўтининг ёлғини, юрак-бағринини ўртаётганини ўшанда бир-бир экисини! Худди ўша кезларда бригадирлик қилиб, элнинг дучқ-чуқутини бирга тоғиб, қўлчиларни эплаб, ботиб кўз бўлиб юрганимдан ҳозир ҳам фахрданаман, ҳозир ҳам уни завқ билан, миннатдорчилик билан эслабман, у бўлмаганда балки, мен аллақачон майиниб, аллақачон мударб, аллақачон уруш тўполонлари ичида обқ ости бўлиб кетар эдим. Қилинни яланғочлаб кетган бака қорин парба берининг ягона йўли курашда, меҳнатда эмасми. Мана, қадрдон далам, иш орасида чона келиб, яна ун чиқармасдан от жигловини қайта бурлиб, индамасдан чониб кетишимнинг босни ҳам шунда. Қосимдан хат келгани эсингизми, меҳрибоним?

Бўлмасам-чи, Тўлғаной. Сен парити ёқлагичуқадан чиқарганингизга, баланд-насталикларга қарамай, отнинг бошини қўлиб чониб келаетганиндаёқ бйган эдим. Сен ўшанда дурга тўнғ сочиб юрган келиннинг билан кичик ўғлинг олдига суюнчи олгани келган эдинг, Тўлғаной!

— Суюнчи олмай бўладими? Бирдангизга икки ой дом-дарканга кетган Қосимимдан сар-саломатман деб хабар келган э, мен суюнмай, ким суюнсин! Москва ёнидаги янгиин жонларга нани бор кўриб, иккаласидан ҳам соғинамангизми, қизим, немисларнинг шайти қайтиб тўхтаб қолган, биринчи полкнинг ҳозир дам олдишти, дедити. Алиманнинг ўшандаги қувонганим-эй! Аравадан ириб тушиб, Жейнобадан олдин «Энажон, оғзингизга мой, қоқини кетди, энажон!» — деб, етиб келди-ю, хат ушлаган кўзларин қаттириб, ҳеч парса ўқий олмай: «Омон! Омон-эсми!» — дедиларди. Ён-вериди тўнғ сочиб юрган жувонлар юзларини келишиб, «Қани, ўқи-чи, Алиман, қувонингизми дедити?» — дейишса, «Ҳозир, айланайлар, ҳозир!» — дедилар, ўқиб олмади. «Менга бер-чи, янгла. Одамларга

Сени болатик қилди, урушнинг нима эканини, ўлимнинг нима эканини тушунай кетаверди деб ўйлади, дейсанми? Сенинг хушчақақилтигини кўриб, сенинг нисонга бўлган тоддек меҳр-мухаббатини ҳар ким ҳам тушунавермас эди. Уша мухаббатидан хотин-халажнинг кўранг азобига тик қараб тура олмадинг. Одамнинг бу дунёда орттирган нараси яхшилик экан-да. Мана энди, урушда юриб, аллақерда ном-нишонсиз қурбон бўлдинг. Кирқ тўртинчи йилнинг қайси бир қоронғи тунида партизандарга ёрдамлашиш учун самолётдан парашютда сакрабсану, парашют десантдаман, немисларнинг орқа томонига ўтиб уч бор жанг қилиб келдик, деб хабар қилганинча дом-дараксиз кетдинг. Душман билан олишиб, бирор ерда ўққа учрадигми, ё тўққай-зорда адашиб кетдигми, ёки қўлга тушиб қолдигми. Ҳайтовур, омон бўлганингда бирор шарпанг сезиларди-ку, болам. Сен жуда эрта хазон бўлдинг. Жайноғим, кенжабойим, ёш кетиб элининг эсида ҳам унча қолмагана-сан. Мен сени йўқлаганда, бизни авб айтмай кетганингни донм эслайман, ўша кезларда станцияга арава билан қатнаб юртганингда, нотаниш бир ёш болага уштиндаги тўннинг ечиб берганингни донм эслайман. Киш тушиб қолган, аёзги туғиларнинг бирида, аравасини ўртоқларига бериб, Жайноқ қўйлақчан кириб келди. Совуқдан кўкарган юзига қарасант, ақлинг қочди, тиши тишига тегмай, тараша бўлиб қоляпти. Шундай бўлса ҳам, сир бой бермайдди. «Вой, бу нимаси, кийиминг қани, йўлда биров ечинтириб олдимми?»— десам, бир болага бериб келдим, деди. Кейин ўртоқлари айтаётган бўлиб, урушдан эвакуация бўлиб келган битта ўрис хотин тўртта ёш боласи билан бизнинг станцияга тушиб қолган ва ҳаммаси оч-яланғоч бўлиб, совуқдан титрашиб ўтиришган экан. Ораси болаларни энгаб-сентаб рўмоғ-пўмоғга ўраб қўйган бўлса керак, сак-киз-тўққиз ёшлардаги дасёр ўғлига ҳеч нараса етмай, жулдур камзулдагина тиришиб ўтирамниш. Жайноқ ўша болага устидати тўнни ечиб берибди. Тўнни кий-тиниб қўйса, этати товонига шалпираб, судраниб, енгилари тизасидан пастга тушиб турса ҳам, бир оз иситган бола, қайта жон киргандек, қайта тирилгандек кулимсираб, жимайиб, ҳузур қилиб қолибди. Жайноқ ўшанга хурсанд бўлиб, йўл бўйи совуқда араваларнинг орттидан югуриб навобатма-навобат ўртоқларининг кийимини

— «Ах, булар бораётган бўлса ҳам, ҳалиги болалиқ дам-
бодам эслаб: «Яхши иш бўлганим, беchorа бола исиб, ўзи-
га келди-а?» — деб келаверибди. Тўғрисикини, айтаман бир
иништи тўн ериб берип билан элнинг ками кўсига ту-
шиб, бутун бўлиб ҳам қолмайд. Бирок, ҳалигидек
бирга ўп қушилиб, ўнга юз, минг қушилиб, эчили-
кдорлик, одамтарчилик, жигарбадиллик деган нарсалар
шуидан келиб чиқишти ишониман. Одам яхшилик-
ни ердан топиб олмайди, одамдан ўрганади. Жайноқ бе-
риб кетган тўн йиртилар, бутундай йўқ бўлиб кетар,
яшилда арзимайдиган нарса, бироқ гап унда эмас,
яшилда арзимайдиган қалбида биров қилган яхшилик
ну киёкина боланинг қалбида биров қилган яхшилик
руҳида яхшилик қилиш бурч эканини ёшлигиданок ту-
шуриб олга, Жайноғимнинг қилган сабофи иши ушанда.
Эх, энди нимасини айттайин, уруш касофати қача-
нча одамларнинг ёстиғини курутди, Жайноғим омон
буларда қандай олам бўлар эди! У, фельдворингдан,
қоникларингдан айланай, болам, қайдасан, қайдасан?
Эн гулингдан бир гулинг очилмасдан, қаерларга бориб
Уққа учдинг экан? Ох, дунё, ох, жоначон Ер, боламин
куш очиб юмгулча тирилтириб, дийдорини биргина кўр-
ганим кўйсанг-чи!».

— Тўлганой, сабр қил, ўзингни босиб ол. Ундай қил-
ми, ўзинга раҳм қил... Юратингни ҳар бир тепшини
қилиб бил. Бўйингдagi қарзингни унутгинми?
— Ҳа, унутмайман. Унутмаганли-

— Иўк, сирдон далам, унутмайман. Унутмагандиларим учун хузурини келиб турибман-да. Шу қарз бўлмаганда Ханузага ча тирик юртан бўлармидим, чиқмаган бўлиб қўйилгаб, юратим айлалқачон қаллим, бўлган-қулоқим қўйилгаб, она-ёра, ўша муддўш қўнар?

— Эсимда, туғанай. Сени күш хайдатпб порган ерлерден чакырпб кетпштанларидеу билган эдм. Одамдарнинг куз карашыдан, киприк қоқшышдан, пычпырапыб галлаштыныдан сезганыман.

— Ҳа, бойичецак очилган кўклам куилари далага эн динга куш чиқарган кезлар эмасмиди? Кун тегмаган каморларда курт-кумурсақлар ҳали ҳам каракт ухлаб бутан бўйса ҳам, майин шабада эсиб, ер селтиб, кун сайин майсадар нин уриб, баҳор яқинлашмоқда. эди... Ох, баҳорин кўмсаб, доннинг сепилишини орзқиб кур тегган деҳқон далаи! Намикан юзларинг кўкимтур динг олиб, оламинг чор атрофига ястаниб, аллақаер...

ларингга кумуш ранг таратиб, тушакда ётган жувондек бақиб турганингдан, бепоеъи дадам!

Пилу тишлари эндигина ер бағрини тилиб, нам тул-роқини илқ тафти юракини қипқилётгандек эди, трактор орасидан бамайлихотир олдилар бораарканман, ер-га: ҳосилдор, баракали бўл, урушда юрналларга қувват бўл, деб, Сувонкул билан Қосимдан кўлдан буён хат-хабар унглиганини эслаб, ўзимча ўйлашиб турсам, овуллаб қариялардан бири келиб қолди. «Э, оқсоқол, келиб қолдирсан, иш бошидан бир фотиҳа бериб юборинг!»— дедим. «Дехкон— бобом, хизр назар қилсин, хирмон баракали бўлсин, хузурини эл кўрсин!»— деб, у киши от устида фотиҳа қилди-да:— Тўлғаной, райондан келган вақил, брингидир келсин, деб чақиритти, юртинг»— деди. Кўшчиларга ишни тайинлаб, овулга йўл олдим. Ўйимда ҳеч нима йўқ, райондан кунга катталар келишди, айниқса ер ҳайдаш бошланганда кўпроқ келишмайдими. Қария билан аста-секин ун-буни тапиришиб келар эканми, у киши тап орасида сўз қис-тириб: «Раҳмат сенга, Тўлғаной! Шундай мушкул кунларда элга бош бўлиб юрибсан, дадил бўлиб ишлайвер. Сенга ҳам осон эмас, одамнинг бошига нималар тушмайди, нималар ўтмайди, дегандек бундай оғир кунларда бир-биримизни қўллашимиз, мадакор бўлишимиз ларкор, йўқ бир-биримизга мадормиз, элмиз. Эл билан кўлартган юк ерда қолмайди»— деб қўяди.

Овулга киравериб, кўча бўйлаб келётганимизда ўйимиз ёнида ғала-говур тўлганиб турган халқни кўриб ҳам ҳеч нарсани сезмаман. Қария мента ялт этиб қаради-ю, чўчигандек: «Отдан туш, Тўлғаной»— деди. Мен ҳайратланиб қараб турган бўлсам керак, у киши отидан туша солиб, менинг қўлтиғимдан олди: «Туш, Тўлғаной, тушининг керак!»— деб тақроқлади. Тилим калтага келмай, бутун вужудим жунжикиб, отдан тушдим. Бир вақт қарасам, нариги ёқдан Алимани эрташтириб, уч-тўрт аёл келётган эди, Алиман ўша кунни ариқ олинди нилаётган эди. Унинг кўтариб келётган кетмонини бир аёл елкасидан шартта олди. Шундагина ҳаммасини тушундим: «Бу нима қилгандаринг, вой худо, шўрим кўрсин!»— деб кўчани тўлдириб бақирдим. Шу маҳал Ойша кўшнимнинг ўйидан аёллар чиқа солиб, қўлларини маҳкам ушлашди: «Бардам бўл, Тўлғаной, Сувонкул билан Қосимдан жудо бўлдинг!»— деганда:

«Эди, энажоним-эй!»— деб чинқирган Алиманинг то-нун чиккач, турган одамларнинг ҳаммаси: «Жигарим-эй! Жигарим-эй!»— деб ўкириб йиғлайверди: Оҳ, лав-наи уруш, мақсадниг шумиди? Оҳ, қора кун кўрилиш шумиди? Мелгина эмас, кўча-кўй, уйлар, дов-дарактлар чикқилиб эгилар, ер-кўкни бузган йиғи товушларидан кувоним тиниб, гаранг одамдек ҳеч нарсани эшитмай, илаққилдай бир муҳиш жимлик ичда, гўё тушдидек, тўё кишиларнинг юзини булут қоплаб оғандек кўча ча-линиб ё ўлик, ё тирик эканлигини сезмай, оқамга қай-риган қўлларини бўшатиб олишга ҳаракат қилардим. Ўйимда ким борлиги, эшик ёнида дод-вой солаётган одам-лар нималар экани билан ишим йўқ, менинг биргина аниқ кўриб турганим — Алиман. Бетини, кўйлагини толиб, ишор, чинқириб, икки ёқдан осилганларга бўйин бермай, у ҳам мен томон тоғпинарди. Алимани тезроқ ета қол-сам деган хаёл билан мен ҳам унга итиглавердим, би-роқ кўлдан қирқ кунлик олмас йўлдан келётгандек бир-биримизга етолмай, қўшмоғунча анча вақт ўтди. Ўртага ботган кувоним ўшандагина очилди. Икки кўлнинг ёзиб: «Бошимизга қоронги кун тушди, энди, айридик, есир-ми, есирми!» Ой-кўнмаиза сўйди, бирдек есирмиз!»— деб, Алиман фирёд чекиб, ўзини менинг кучоғимга отди. Ха, ўша пайтда икки есир кўшилиб, бир-биримизга ён-тан кўрагимизни босиб, зор қақшаб йиғлардик...

Ажойиб азаматлар, тоғ нурса бўлмаганиди, кўл ку-риси бўлмаганиди! Сувонкул билан Қосимим, ота-бола икони ҳам қандай деҳқон эди! Дунёнинг таянчи шунга ҳажини заҳматқашлар эмасми: элни тўйғазганлар ҳам ўшалар, ёв келганда кўлга кўрол олиб, мамлакатни қў-ринқиб, қон тўққанлар ҳам ўшалар. Агар уруш бўл-матанда, Сувонкул билан Қосимим қанча одамларга рик-рўз бериб, мушкулнинг осон қилиб, экин экиб, қанча хирмон кўтариб, қанча ишни бажарган бўларди, ўшалар ҳам эл меҳнатидан хузур-ҳаловат кўриб, одамнинг қанча роҳатиға шерик бўлишар эди. Ўйлаб қарасанг, қизик, айланайин, она-Ёр уруш бош-ланар экану, у урушда одамзоднинг энг асди, хунари бор азаматлари ўз ишнини ташлаб, бирининг қонини бири тўкиб, бирини бири ўлдиршига сафарбар бўлишар экан. Мен буга кўнликмайман ва умрбод кўнлик-майман.

майман. Табиат томонидан яратилган энг олий мажруҳотларнинг энг буюғи — одамзод, дунёни ўзига буғилдирган ким — одамзодми, шундай экан, бир-биринга бунчалик эиён келтирмай, тинч-тотув яшодмайдики? Сирдош далам, жавоб бер, эйт жавобингни.

— Сен ҳам мендек бағри қон экансан, ғамхўр далам,

мен ҳам мендек соғинаркансан, сен ҳам мендек йўқлар
инансан. Раҳмат, сента, жигарбандим Ер!

— Ҳа, шундай қолмасак бўлармиди. Мен йиғи-сини олибди қайи ўтасек тутатиб, жипсина кўришдик, а?

— Ҳа, шундай қолмасак бўлармиди. Мен йиғи-сини олибди қайи ўтасек тутатиб, жипсина кўришдик, а?

икки томонга кулаб йиқилмадилми. Уғлим-ку, ўйди, би-
роқ Аллманинг тирик юршини демаса, тушунган ки-
шига у ҳам ўлган билан баробар эмасмиди. Албатта,
Аллман ёш эди; кейинчалик бора-бора, балки, яна ўз
тенгини топармиди... Аллманга ўхшаш бева қолган кўп-
гина келинлар урушдан кейин турмушга чиқиб кетишди.
Кўпчилиги бахти очилди, хозирги кунда бола-чақали
она бўлиб қолишган. Ушлар туғри қилади. Бироқ, ҳам-
ма бирдек эмас экан-да, баъзи бировлар буюртгисини
тез унутиб, жон-жароҳати битгач, тезда янги йўлга ту-
шиб олишади. Аллманинг эса, шури қуриб, ундай бўл-
мади. У бошига тушган бахтсизликка кўника олмади,
буюртгисини унута олмади. Бунда менинг ҳам катта ай-
бим бор. Ҳа, шунга қолганда бўшлик қилдм. Бўшлик
ҳам деб бўлмайди, келинимни авб юриб, унинг ички си-
рига аראлаша олмай кўйганимни нима десам экан, бўш-
ликми, ё ундан ҳам ёмон нуноҳми? Эсингдами, она-Ер,
ўша баҳорда шу ерда бўлган нш?

нида қора рўмол, қўлида қизил тул, фарқи шундагина эди. Алман ўшанда хаёлга чўмган бошини юқори кўтарди-да, анчагача теварак-атрофга назар ташлаб турди, сўнг осмонга тикилиб, бирданига, бунинг энди ким, на қанчалик кераги бор, деганда, кеңиргн, она-Ерим, кесинг бетингга ургандек, ачқиги билан қўлайста гулдон улоқтирди-ю, ўзн эса юз тубан йиқилиб ётиб қолди. Майиб, йилдаб олсин, деб мен олачиқнинг орқасидан пайдалаб турдим. Шу маҳал Алман ўрнидан яна ирилб турди-да, боши оққан томон, катта йўлни кўзлаб отилаганича жўналди. Эсим чиқиб, отга мина солиб орқасидан тушдим. Қани энди ета олсам. Олдимида қора рўмоллини ҳипиратиб, қизил туллар устидан қочиб бориётган келинимни кўра эканман, саросимага турмади! «Алман! Алман! Бу нима қилганинг, вой ўлай! Тўғай! Тўғай!»—деверибман. Ўша сафар йўрта етганининг орқасидан югургандек, Алман катта йўлга етиб бориб, яна қайтиб, мен томонга юзланди. «Эна! Энамо! Менга ҳеч нима деманг! Индаманг! Куйинг!»—деб қўлини ёпиб югуриб келди-да, отнинг ёнини чапаладек бошини менинг тизамга қўйди-да, хўиграб йилгиди. Мен илдаялдим, нима ҳам дер эдим, йилгис босилтувчи қараб турдим. Бир яку бошини кўтариб, Алман мени қаради. Ох, ўшандаги ахлоқини-ей, юздан иссиқ ёш оқиб, қўллари шишиб кетган. «Қаранг, эна,—деди у айрилиб.—Кутш шундай ярқираб турса, дада шундай бўлади турса, мусавфо осмон шундай кўлиб турса, Қошим немайиди-а? Энди ҳеч қачон келмайди-а?» «Йуқ немайиди» — дедим мен. Алман чуқур хўрсиниб олди-да! «Кеңиринг, эна,—деди.—Қосимнинг орқасидан югуриб бориб, бирга ўлай дедилдим». Шунда мен ҳам йилгадоб юбордим. Алар мен одам бўлсам, узокни кўра болгани онд бўлсам, ўшандак унинг бетига қарамай туриб! «Бу кесинг нима қилганинг, ёш бола бўлиб қолдингми, бунадан кейин яшашин истамайсанми? Сента ўх-дининг қанча келдилар бева бўлиб қолди. Сабр қил, инсан қанча келдилар унут, сендек жуvon ерда қотарминиста сенди. Кейинки унут, сендек жуvon ерда қотарминиста сенди. Кейинки унут, сендек жуvon ерда қотарминиста сенди. Кейинки унут, сендек жуvon ерда қотарминиста сенди. Кейинки унут, сендек жуvon ерда қотарминиста сенди.

нинг учини турса ҳам, тортинчи айта олмадим. Бунга турли сабаблар бўлди, мендангина эмас, Алманинг ўзидан ҳам ўтди. Кискаси, сўзнинг ҳам темирдек қизик пайти бўлар экан, вақт ўтгач, бора-бора совуб, бора-бора оғирлашиб, бора-бора айтишга қийинлашиб, эски дард зурайиб кетар экан. Бу гапни мен мана ҳозир, замон тинчланиб, орадан қанча вақтлар ўтгандан сўнг айт-япман. Ўша тўпологи йилларда, қолхоннинг битмас-туғнамас ишлари билан ўралашиб, бу ишни бафуржа ўтириб, ўйлашга вақт ҳам, фурсат ҳам бўлмаганди. Бизнинг барча ҳаракатимиз, умдимиз, тилатимиз, култанимиз—эртароқ ғалабага эришсак, уруш тугаса. Ундан кейинги ишнинг ҳаммаси ўнча ҳам бўладигандек осон кўринарди. Лекин ҳозир ҳам урушнинг аччиқ изи-роби битди деб айта олмаймиз... Ҳа, она-Ер, битмагани учун шу зайдда ҳаммасини қайтадан эслаб, барчасини қайтадан қон ютган юраклардан ўтказиб, сўзлашиб ўтирибмиз-да.

— Гапиравер, Тўлғаной, гапиравер. Бугун сўз сенга. Ҳикоянгни давом эттиравер.

— Гапирмасдан илож қанча: ҳаёт ўзи шунга маж-бур этади. Урушнинг учинчи, тўртинчи йиллари давом этиб, киши қалбини дам кулонтириб, дам сўюттириб, душман тобора чекиниб бораётган бўлса ҳам, ҳеч бир чеки йўқдек, куч-қувватдан толган элни баттароқ қад-дини бўкиб, тинкасини куритарди. Эл кузда, йнғим-те-рим пайтида машоқ териб, бир амаллаб кун ўтказган бўлса, қиш ўрталарига бориб толган-тўтгани ҳам охи-рлаб қолган эди. Кўкламга келиб толган қазиб олинган ўт-ўланларнинг томирларини ейиш билангина кун ке-чирганлар ҳам бўлди. Алман иккаламиз оч-тўқ бўлсак ҳам, сабр-тоқат қилиб, қолхоннинг ишидан кун ўтказиб юрдик. Боғли-чақали кишиларнинг кунин жулда қийин бўлди. Опоқ бўлиб шишиб кетган боғларни кўрганни-да жонин ачиб, ўзимни айбдор кишидек ҳис этиб, уларнинг «нон» деб терилган кўзларига боқолмай юр-дим. Кўлимдан келса боримни аямай, ҳатто Сувонкуи, Қосимларнинг орқасидан бориб, сен ҳам фронтда жо-нининг фидо қил, шунда бу боғларнинг ҳам қорини тўяди, дейишса ҳеч ҳам иккиланмасдан адо этардим. Мен бир кун шу гапларни Алманга айтдим. Шундай десам у жуда ўйланиб қолди. «Рост айтасиз, эна,— деди у,— катта кишилар-ку нега оч қолишганини тушуниша-

дику-я, аммо боғлар бунинг фарқида етармиди. Улар-нинг дунёнинг ҳеч қандай борди-келдиси билан иши йўқ. Уларга биздан ҳам қийин. Уларни ҳар қандай бўл-са ҳам, эшлаб, уруш тугаб, оталари, оналари қайтиб келгунча бир амаллаб оч кўймаслигимиз керак. Бу иккаламизнинг ҳам бурчимиз, эна. Кўлдан келгунча халққа ердамлашиб турайлик, фойдамиз тегсин. Инсон-нинг қадр-қиммати ҳам шунда-да». Бироқ бунинг уда-масидан чиқиб қийин эди. Экин экиб, нон толган деҳ-қонларнинг нонсиз қолши тангрининг тескари иши эди. Бундай пайтларда меники-сеники деган гаплар бўлмай-ди. Ҳамма нарса урушга—ҳаёт ҳам, эрк ҳам, меҳнат ҳам, биш боғларнинг оғзидаги овқат ҳам—ҳаммаси-ҳаммаси—сўғити бурда нонгача қонсиратган урушга! Ун-дан ҳеч ким ҳеч қачон қочиб қутулмайди. Қочиб кетгандар бўлди, яширининг нима ҳождати бор, ўша қонсулар охири айланиб келиб, халққа зарари тегар, унинг душмани, қароқчиси бўлиб чиқар эди. Бошқа ни-ма ҳам қиларди. Эсингдими, она-Ер, ўша қишқи туи.

— Ҳа, ҳалиги адишми кетганингни айтмасанми?

— Ўшани айтман. Қирқ учинчи йил кишининг ўра-лари эдим, биш кўкламининг бошлари эдим, ҳайтовур, қор эрмай, совуқ бўлиб турган эди. Тўннинг қайси маҳали эди, эсимда йўқ, эл текис ухлаб ётганда алга-ким деразини синайрудек уриб: «Тўлғаной! Бригадир! Тур тезроқ! Уйроқ!»—деб қичқирди. Хушимиз кетиб, Алман иккимиз сакраб турдик. «Эна! Эна!»—деди Алман қандайдир бир қувончли ҳодисани сезгандек толуи билан. Алдоқчи саробдек дом хасдан кетмас умид шу маҳалда менинг қалбимга ҳам бир учқун таш-дила-я! аскарга кетганлардан бири келиб қолдим, де-гани ўй хасимга келса бўладими. «Сен кимсан? Сен кимсан?»—деразата югурдим. «Эшикка чиқ, Тўлғаной! Бул эртароқ! Саройдан от ўнгиланди!»—деди келган киши. Алман чироқни ёққунча этигимни кий солиб кў-чага чопиб чиқдим. От саройига ранслар ҳам этиб кел-ган экан. Саман йўрга билан бирга,—унн биз қолхон-га топишиб юборган эдик,—аравага кўшадиган яна иккита от йўқ. Бригадамизнинг кўклами ер ҳайдашга мўлжалланган ажойиб отлари эди. Отоқар отларга учтин ем-хашақини солайин деб пичанхонга кетганда уларлаб кетишибди. Келса, сарой қоронғи, чироқ ўчган, шимол ўчирган бўлса керак, деб шошмай ёқиб қараса,

берити четда уч отнинг ўрни бўш. У пайтларда учта ишчи отни йўқотиб қолхоз учун ҳозирги пайтда ўрта тракторни йўқотгандек гап эди. Қолаверса, бу ҳоиса фронтдаги соддатларнинг ҳар биридан бир бурдадан нонни тортиб олган билан баробар эмасмиди. Ҳамма-миз отланиб, баъзи бировлар ўқилган мийтиқ олиб, отларни излашга тушганимизда, ўғриллар йўлиқса соғ кўймас эдик. Худо ҳақки, соғ кўймас эдик! Бироқ етол-малик, узаб кетишган бўлса керак, қайққа кетганини ким билсин.

Овулдан чинқиб, икки-уч тўпта бўлиниб турли томон-га қараб қилиришиб кетдик. Ўшанда алашиб қолма-димми. Минганим қолхознинг зотдор айғири эди, жонивор, қамчи теккизмай, олиб учиб, катта йўлдан ўтиб, тоғ тарафга йўл олганимни билмаман, орқамдан келаётганлар ҳам бор эди, бошқа томонга уриб кетишганим, қалардан узаб кетганимни анчадан кейин билдим. Қароқчиларнинг қораси қаердан кўринаркин, деб тизгинини бўш қўйиб, кенг далада қолган кўриниб, бир маҳал от таққа тўхтаганда, бошимни кўтариб қарасам, одамда катта жарлик. Тоғ эгалига келиб қолганим. Қорайиб кўринган қир ортидан тўлиқ ой болқиб, йолдузлар чақнашиб, осмон чарақлаб турган экан. Йўғирин ахлаб қолган қорларни ялаб, қуриб қолган оқурайларнинг қаддини бўкиб, хуштак чақиб, нурлаган чол-деворлар чинда ўқиб, бойўғиллар гук-туқлашиб ётан эди. Бу тунда одамнинг қаерларида қанча яхши, қанча ёмон ишлар бўлиб тургандир. Тарихнинг катта-кичик воқеалари содир бўлаётгандир, худди шундай бизнинг овулимизда ҳам мулҳиш тун бўлди. Отларни ким ўғир-ладди, қандай одамларикини? Шундай пайтда элнинг увол-саовобидан кўрқмаган кимлар бўли экан? Ўғриллар жаранқидати тўқайзорда бекиниб ётишган бўлмасин, деб сойга тушиб қарайдим, ҳеч нарса кўринмасди, бир тулки «лип» этиб тўқайзор ичидан чиқа қочди-да, ой нурида кўкиртир товланиб жарлик билан кумуш қўйруғи-ни судраб пизиллаб кета бошладди.

Овулга қайтдим. Жарлик бўйлаб келаётини эсимга тушди: Жекшенқул деган кимса аскардан қочиб келган эмиш, ёнида иккита ўртоғи ҳам бор. Сарик Ёйиқдаги қозоқлардан эмиш, деган миш-миш гапларга унча ишон-маган эдим. Одамлар урушда ўт чинда жон олиб, жон бериб ётса, қандай қилиб булар буида яқка бошини

олиб қочиб, бекиниб юрсин? Бу нима деган юз қоралик: «Сен ўлсанг ўлавер, мен қолсам бўлгани, деганими? Шу ҳам инсонликми?»— деб ўйлаб келардим. Овулда ҳар кимнинг феъли аниқ маълум эмасми. Унда бўндай пасташликка борадиган ҳеч ким йўқ эди. Қоралик, уч йилқини бирдан қандай ҳам қила оларкин? Ўғри четдан келган. Боғлиқда четлаб, ўзини олиб қочиб юрган, тоғ-тошни оралаб юрганларгина бу ишнинг ул-дасидан чиқиб мушкин, деган фикрга келдим. Жекшенқулларнинг аскардан қочиб юргани чин бўлса, ҳой-наҳон, ўшаларнинг ишдир бу, деган гумонга бордим. Бундай десаи, ўғрини кўз билан кўриб, қўл билан уш-лаб олган ерим йўқ. Бироқ Жекшенқуллар билан ҳам юзлашишга тўғри келиб қолди. Бу иш кўкларда содир бўлган эди.

Ўғринини айтсам, қолхознинг қундалик ташвишларин билан юриб, бу воқеа ёлдан ҳам кўтарилмай деб қолган экан. Уч от икки тишли плутин ўғирлаш билан баробар деган гап, дескин иложи қанча, гунон-сунонлар-ни эвланб, бригаданинг плутларини бир амаллаб ўғир-ни тўларинки. Шу билан кўш ҳайдаш ҳам бошлангн кетди. Ўғри эмас, худди ҳам унутиб юборадиган вақт бошланди. Ҳаётимдаги энг машаққатли кўклар ўшан-да бўлган эди. Эди нима қилсин, эди ишласа дейди, ле-кин овулдан енгиласи кўриб, кетмон кўтара олмайди-ганлар ҳам бўлди. Иттиригидек қуч-қувват йўқ, бир куваниш иш ҳафтага чўзилгн кетарди. Бунинг устига, ноҳозда уруғлик ҳам етишмасди. Ҳампанинг бор-йўғини ендириб, ҳар бир доғни битталаб териб олиб бригада пиланин бадур бажардик.

Ўша кунларда ҳалқнинг аҳволини кўриб жулда ачин-дик. Меҳнат кунига ҳеч нарса олмасди, еиништа нони бўл-масди, нима, элни қирамасди. Элдиги кўкларда бундан бешдоттар оқаришликка дучор бўламиз-ку. Йўқ, бу қонда ишчи кувани эмас, қандай қилиб бўлса ҳам бир кувани тоғни керак, деб юриб, ҳон юқоридати бекор-етган ерлар бор эди-ку, ўшани ҳайдатиб, уруғ септи-ра-моқчи бўламиз. Ринсга мислаҳат солдим, райкомгача боришга, тушунтирдим: буни биз пилдан ташқари ўз кувани билан элнинг меҳнат ҳақига мулжалтлаб эка-миш, дедим. Столга бағрини бериб ўтирган кимдир би-

ров: «Иўк, бундай қилиш мумкин эмас. Агар биз бунга иўл қўйсак, қолхоз уставини бузган бўламиз!»— деди. «Уставни қора ерга кирсин!»— дедим мен.— Биз оқ юрсак сизларга ким нон топиб беради?»— десам: «Оғзингизга қараб гапир, ўлгингиз келгилми?»— деди. «Оғзингизга қараб гапирман. Биз ишта ярамай қолсак, фронтдаги солдатларга ким нон топиб беради? Бунга ўйламайсандарми?»

Хуллас, охири рози бўлишди. Бироқ гап бошқа ёқда эди — сенишга уруғ иўк эди. Қолхознинг ҳаммасида дон дегандан иримга қолмаган-ку, уни қардан оламан. Бошим қотиб, охири элни йиғиб маслаҳат солдим, ҳамма гапини, бор мақсадинини айтдим: «Қани халойиқ, маслаҳатли тўй бузилмас, деганлар. Нима қиламиз, қолхоз кўкламда ҳам шундай резариб ўтираемиз, ё бир ҳаракатимизни қиламизми? Мана бу экилганлардан умид қилмайлик, яширининг нима кераги бор, унинг уруғингидан бошқа ҳаммаси фронтники, урушда юртан аскарларнинг риёқи. Агар уруғингиз топсак, пилдан тап-қари ер ҳайлаб экин экиш ниятимиз бор. Унинг ҳосилини меҳнат ҳақига, қари-қартанг, етим-есирларга бўлиштириб берамиз. Менга ишонсаларингиз ҳамма миннатингиз, жавобгарлигингиз ўз бўйинига оламан. Гапингиз пушқалласи шунки, еб ўтирган тишларингизда сақлаб турган донларнингги берингизлар. Ерта сепайлик. Майли, ҳозир эмасак емайлик, сабр қилайлик, сут-қатик пичиб бўлса-да, бир амалгаб тишқичиликка етиб олармиз. Уларнинг учун, бола-чақаларингиз учун мардлик кўрсатинглар, айнайлалар, иўк демангизлар, чайнаб турганларингиз бўлсалар берингизлар, вақт ўтмасдан уруғни сениб олайлик». Одамлар йиғилишда хўп дейишгани билан иш бошланганда қийин бўлди. Айниқса, кўп болали оналар худди ўлмаб туриб қўлдан ҳеч нарса бермайдигандек, худдасиз, улар урушнинг ҳам, ҳастани ҳам, қолхозни ҳам қарғаб, яшириб ўтирган бўғдойни борми, арпаси борми, болаларининг риёқини қийиб бўлса-да, берингизлар. Аравани кечгача уйма-уй қатнашиб, бирова яхши, бирова ёмон гапириб, ҳатто айтишиб ҳам қолдик, олди бир пуд бўғдой, кети қиллодан сули берса ҳам унганини, бари-ни қўймай йиғиб юрдик. Майли, бир қисм дон — шу ҳам фойда, кузда ўша бир сиким дондан бир пуд ҳосил олсак ҳозирнингги ўрнини қопламайдими, деган ўйламан. Шундай бўлмаса бу ишта қўл урмадим.

Қандай бўлса ҳам ўшанда нима учун муңчаллик қаттиқ қўллик қилдим экан-а? Унга қараб қилиб, чапга қараб йиғлаб ҳеч кимни ҳам аяганим йўқ. Бир хилларининг қўлидан тортиб олгандек бўлдим. Бечора қўшин Ойшанинг ўшандаги ҳолатини сира унутмайман. Қўевидан эрта айрилиб (ёмонбой урушдан бурун қано қилмадим), ҳам чекиб юриб, Ойша касалманд бўлиб қолган эди. Сал тўзалганда қолхозда меҳнат қилиб, томорқада ишлаб ёлғиз Бектошнинг аранг боқиб катта қилди. Узи ҳам сўнгги кунларда ишта яраб, онасини тебратиб қолган эди. Ўша кунларда Бектошга уруғ йиққан аравани ҳайлатиб қўйган эдим. Уларнинг уйининг тўғрисиغا келганда: «Бектош, уйларингизда қоч нарса борми?»— дедим. «Озгина бор,— деди бола.— Печанининг орқасида, тўрвачада». «Бўлмаса олиб чиқ»— десам: «Иўк, тўлган она, ўзингиз бориб олдинг» — деди.

Икки-уч кундан бери оғрини зўрайиб, Ойша уйда ётган экан, дардининг зўридан ранглари сийқиб кетибди. «Эди қатори берилингизнингги берингиз, Ойша»— деган вақт: «Бори-бўдимиз шу»— деб тўрвачани кўрсатди. «Шунинг бўлса ҳам берингиз. Уруғлиққа ер тайёр, сенимоқчингиз»— десам, Ойшанинг қовоғи уйилиб, нидмай қолди. Лайлати йўқчилигини-эй, одамни қандай хор қилди! «Ойша, бу билан кўп бўлса ўн кун тирикчилик қиларсан, дегини ҳали қаҳратон қиш турибди, келгусини ҳам ўйлаш керак, болалигингиз аҳволини қара, кўчада араваси билан кўтиб турибди»— дедим. Ойша ерта тикилиб туриб ялғиз-ёлғорди: «Бор бўлса айди дейсанми, тўлғинбой. Ўзингиз кўриб турибсан-ку, мен бундай яримжон бўлсам, охирагани кўшинмасан-ку...» Кўнгличанлигингиз тўғиб бўлашиб кетдим, бироқ шу заҳотиёқ кўнгличанлигингиз йиғилиштириб қўйдим: «Мен ҳозир қўшинингиз эмасман!— деб қаттиқ гапирдим.— Мен бригадирман, кўпчилик учун шу донингизни олиб кетаман!»— дедим-да, ўрнимдан туриб, тўрвачани қўлимга олдим. Ойша индамай текари қаради... Олти-етти кило бўғдой экан. Тўрваси билан оғиб кетаверайин дедиму, яна кўнглим бўлмабди, ярмининг катта товоққа тўқдим. «Менга қара, Ойша, ярмининг олдин, хафа бўлмагани»— дедим. Ойша мен томон қараганда, кўздан оққан ёшлар бетига сизилиб тушадиган вақт. Ушанда ташлаб кетаверсам бўлмаслиди. Бундай бўлишини ким билгилди, тўрвачани ушлаган бўйимча уй-

дан чопиб чикдим. Одамни бундай қинагандан кўра, э, куриси бу дунёси! Нега, нега шундай қилдим экан? Ҳозир ҳам шу қилмишларимни эсласам — кечиролмай-ман.

— Йўқ, Тўлғаной, сенинг унда ҳеч қандай гуноҳинг йўқ. Сен элга яхшилик қилайин деган эдинг, аксинча бўлиб қолмадинг.

— Ҳа, айланайин деҳқон далам, сен барига гувоҳсан: ниятим холис эди. Агар ўшанда овулдагилар ёприлиб уриб ўлдиришса ҳам рози эдим. Ўйласан-ку, никига катта қоп уруғлик дон тўиланди. Уни биз галвирилаб, тозадаб далата ўзим чиқариб қўйган эдим. Ўша кунни қўйиб турсам ҳам бўларди. Ҳайдаладиган бир оз ер қолган эди. Бироқ мен тезроқ экиб олсам деб шовилардим. Эртаси кунни азонда туриб уруғ сочмоқчи эдим. Уруғ тайёр, ер тайёр, дегилди ҳамма нш кўнгилдагидек бораётган эди. Кечга томон уйга келиб нимагадир унадим, тинчим йўқ эди. Қушдузи Бектош билан яна бир болага бароналарни аравага солиб, далата олиб бориб ташлангилар, деб тайинлаган эдим. «Бола, боланинг иши чага» деганларидек улар айтганимни қилгилдим, йўқми, деб ишололмай Алиманга айтдим: «Мен қўшчилар томонга бориб келайин, тезда келаман» — деб отланиб жўнаб кетдим. Овулдан ўтавериб отни йўрт-тириб ҳайдадим. Қош қорайиб, ҳамма ёқни зулмат қоплаб олаётган эди. Қўшчининг бошига етмай шудгорда омонга қўшилган хўкизлар ўз холича юрибди, ёнида ҳеч ким йўқ. Нега шу маҳалгача хўкизларни қўшдан чиқармади экан, деб қўшчи боладан ачиққандим. У жувонмарт қаерларда юрибди экан, деганимча бўлмай, йўл бўйида модалари билан айдрилиб ётган араванни кўриб эсим чиқиб кетди. Араванинг ёнида ҳеч ким йўқ. «Ҳой болалар! Қайда юрибсизлар, қаердасизлар? Қим бор бунда?» — деб қичқирдим. Одам зоти йўқдек ҳеч ким жавоб бермади. «Бу нимаси, булар соққа ўхшамайди-ку» — деб олачиқча чопиб бордим. Отдан сакраб тушиб, тутурт чақиб, кириб келсам, Бектош, ўртоғи, қўшчи бола учаласи қўллари боғланган ҳолда ерда ётишибди, кийимлари титилиб, юзлари қонга боғган, оёқларига латта тикилган. Бектошнинг оғзидан латтасини юлиб олиб: «Уруғ! Уруғ қани!» — дедим. «Олиб кетишди! Уриб, олиб кетишди!» — деб ўғриллар кетган томонни болиб билан ирғаб кўрсатди. Ўша ерда қандай бўлганини бил-

майдим, отга иргиб миниб қувнишга тушдим. Ўзимда мушқад от чоптирмаган бўлсам керак. Пичоқ суякка етганда одам ҳеч нарсаса қарамас экан. Қоронғи тун эмас, майин, зинистон бўлсини! Ўз уйимни ўғри уриб, ўз мулкимни олиб кетишса розиман, хирмонга қўл солиб, ўн қоп ғалла олиб кетса чилар эдим — хирмоннинг чориси дер эдим, бироқ бу уруғ учун жонимни бернишга тайёр эдим!.

— Ҳа, Тўлғаной, эдинг оғзидан тортиб олинган ҳар бир дон учун, одамнинг қонидан қиммат ўша уруғ учун жонингни қурбон қилсанг ҳам оз эди. Ўшанда сен зини-ни туини дарага солиб: «Тўхта! Тўхта! Юзи қоралар!» — деб шундай даҳшатли қичқирган эдингки, мен уйкута кетиб бораётганимда чўчиб уйғондим. Сен, отингнинг ўрт туёғи дупурлаб, ўғрилара яқинлаб келаётган экансан.

— Ҳа, одамни бузиб ҳайқирганим рост. Ўшандай қайқириб келаётганимда ниятим пок экан, ўғрилаларнинг орқасидан билгандек йўл солибман. Қўп ўтмай олданда ўғриланинг қораси кўриниб, отларнинг та-калари тошга уришиб эшитишга бошлади. Ўчга экан. Ота қонларини ўғариб, тоғ тарафга уриб кетишпти. «Тўхта! Уруғликни ташлангилар! Ташлангилар уруғлик-ни! Ташла деймин!» — деб қамчи босиб кела бошладим. Орамиз тобора қисқараверди. Улар қонларни ортиб олгани учун қаттиқ чопиб кетишса олмади, лекин уруғни ҳам ташлашмади. Қайси бирини ўртада йўра миниб бораётгилар. Илгарити сиңилгим эмасми, орқасидан танидим, юришдан, орқа ола туёғидан танидим — бизнинг саман йўрга экан. Қишда отларни ўғирлаб кетгандар шунлар эмасмикини? «Тўхта! Мен танидим сенларни, мен танидим сени, Жекшенкул! Сен Жекшенкулсан! Қутултирмайман энди сени, тўхта!» — деб ҳайқириб келдесам, чиндан ҳам у Жекшенкул экан, йўртанинг бо-шини бура солиб, отдан «лип» этиб тушдида, қоронғида қўларимни қамаштириб милтиқнинг оғзидан ярқилла-тиб ўқ узди: тумбурлаган товуш билан қўшилиб, отим мулкиб кетиб, устидан дўппидек учиб тушди. Илқилла-тиб бу отилган милтиқ эканлигини, ўқ елкамга теккани-ни сездим. Ундан бошқаси менга қоронғи эди.

Бир вақт ўзимга келиб, кўзимни очсам, теварак-ат-рофим жимжитлик, чаққанча тушиб ётган эканман, бу-тун бужудим ўзиники эмасдек зирқираб оғриди, қи-

мирдашта дармоним йўқ. Ёнгинамда гоҳ пишқириб, гоҳ теппиб, оёқ силкиб, ўқ теккан от жон талвасасида ётгиди. У шу аҳволда бир оз пишқириб, қийналиб ётгиди, кейин қимирламай, чўзилб қолди. У билан бирга бир зумга ҳаёт тўхтаб қолгандек туюлди. Сувунали тунда ёлғиз бир ўзим қолдим... Мен қимир этмай ётардим, қимир этишга ҳаракат ҳам қилмасдим. Қандай ишлар бўлиб ўтганини ўшандатгина тушундим. Шу бўйича кўзим юмилб кетса, ўлсам дедим. Элга энди нима дейман, қайси кўзим билан қарайман? Кўзларимга ёш тўлиб, осмонга тикилсам, нурсиз-хира сомон йўли тепага келиб, худди Ойшанинг юзларидан оққан кўз ёшларидек бўзариб, сарғайиб турган экан. Титраган лабларимни тишлаб, эл учун, юрт учун сўраб, тилаб, Ойшадарин йиғлатиб тортиб олган уруғимни ўғирлаб кетган қочқиндиларни қарғадим: «Илоҳим, қон тўккан элнинг уводи тутсин сенларни! Урушнинг уводи урсин сени, Жекшенкул! Шундай қилиб яшаганингдан кўра дунёга келмай қўйсанг бўлмайдимиз? Сувонқулум, Қосимим ниган сувни сен ҳам булгаб ниб юрган экансан-да, туф бегинга!..»

Мен анчагача шу аҳволда ётдим. Бир вақт қимдир бировнинг оёқ товуши эшитилди. «Тўлган опа! Тўлган опа-а-а!»— деган боғанинг йиғламсиратан товушидан танидим— Бектош. Излаб юрган бўлса керак. Бошимни аранг кўтариб: «Бектош, бери кет!»— деб чақирдим. Одамда, отасининг боғаси-да, ёнгина етиб келиб: «Тўлган опа, соғ-саломатмисиз, Тўлган опа?»— деб бошимда йиғлай бошлади. «Соғ-саломатман, бегим сал турениз-май турибди, тузалиб қолса керак»— десаи: «Бу ҳеч нима эмас, соғайиб кетасиз, Тўлган опа»— деб бирам суюниб, нариги ёқда излаб юрган ўртоқларига: «Болалар, бери келинглар. Тўлган опам бу ерда экан, омон-эсон, омон-эсон экан!»— деб қичқирди. «Энди опангга нима деб жавоб берамиз?»— десаи, Бектош бир оз индамай туриб: «Жавобини мен ўзим бераман, Тўлган опа. Элнинг барига жавобини ўзимиз берамиз, Тўлган опа. Ҳеч нима эмас»— деб, бола-да, ўшанда ўн тўрт, ўн бешлардаги кези эмасми, изза бўлганга чидай олмай йиғлаб юборди. Мушглари кисиб, жойидан иргиб туриб тоғ тарафга қараб қўл силтаб таппиди: «Биз бари бир ўлмаймиз. Қўрасанлар-ку, мен ҳам улғайиб етиларман, бу қилмишларингни ҳеч қачон

унутмайман!»— деди. Унинг шу мардона сўзи учун кўнглим бушашиб йиғладим. Шундай қилсам, йиғламанг, Тўлган опа, мен ҳам сизнинг боғанизман, мен ҳам улғайман, Қосим акамнинг ўрнини билдирмайман, деб қўлтигимдан суяб, ўрнимдан тураздим.

Болалар мени аравага солиб уйга келтиришиб қўйишди. Икки-уч кун оғриб, тўшақда ётдим. Овулдаги дарнинг бироптаси қолмай, қўнғил сўраб келиб-келиб туришди. Элга раҳмат, розиман, ўшанда ҳеч ким ҳеч нима дегани йўқ менга. Шундай бўлса ҳам кўзлаган ниним битмай қаттиқ койиндим. Шулдори қўнғилтан ердир қотиб кетиб, уруғ сепилмай, ўғирларга еш бўлиб кетганини эслаганим сари юратгим ачишиб юрди.

— Ганинг тўғри, Тўлганой. Сентина эмас, мен ҳам сездим бунини. Уша — экилмай қолган шудгор менинг танимда битмай қолган ярадек бўлиб, ўрни кўп вақтгача билганиб юрди. Шулдорта уруғ сепилмаса менинг энг катта жароҳатим ўша эмасми, Тўлганой. Урушнинг айби билан қанда уруғ сепилмай, қанча одамларнинг умри хазон бўлди. Менинг энг ёмон кўрганим, менинг ашаддий душманим уруғи бошлагилар, улар уруғ ҳам сепишмайди.

— Тўғри айтасан, уруғ билан деҳқончилик бир-бирига қарим-қарин эмасми. Уруштан экин экмайди, демак у бошқа одамларнинг насибасига қўл солади, демак, у бошқа одамларнинг душмани! Майсалбек, айланиб кетай, ўрним, у ҳам ўша хатида ёзмаганмиди. Эсингдами она-йр, Майсалбекнинг ёзган хати.

— Мен уни ёд биламан, Тўлганой.

— Ҳа, сен икковимиз уни ёд биламиз. Бутун менинг енгинадиган кўним, бутун биз ҳаммасини эста оламиз, она-Ерим.

— Сўзлайвер, Тўлганой. Сенинг бу айтгандарингдексирмайди, ҳаммаша янгидек. Майсалбекнинг ёзган каттини яна бир қайтариб айтиб бер-чи. Майсалбек фақат сенинг ўғлинг эмас, у менинг ҳам ўғлим, Майсалбек — йр ўғли!

— Мен ўшанда уйда оғриб ётганимда, овулдошларим ҳол-аҳвол сўраб, ҳаммаси ҳам илпқ сўзлар айтиб, қўнғил очиб юрганларининг ҳам сабаби бор эмасмиди. Мен унинг бир учини сезиб қолгандек ҳам бўлдим.

Ойша қўшним, бечора ўзи аранг кун ўтказиб юрибди-ю, менга қўймоқ пишириб олиб чиқибди. У уйга кириб кетганда ўша кўнги қилмишларимга қаттиқ изза бўл-

дим. Сўз тополмай тилим қалимага келмай қолди. «Тўлғаной, сен ҳаёлингга ҳеч нарсани келтирмагин,— деди Ойша.— Менинг кўнгли бўшлиғимни кечиргин.— Сенде аёл учун керак бўлса жонимни ҳам аямайман, керак бўлса ёлғиз ўғлим Бектошни ҳам бераман. Бусиз ҳам у икки уйнинг ўртасидаги бола бўлиб қолди. Сени мендан ортқ қўради у. Сен биз билан одамсан, биз сен билан одаммиз. Шунинг тушуниб қўйгин»— деди. «Раҳмат бу айтганларингга»— дедим мен ҳам. Бу гапларни шунчаки айтди-қўйди деб ўйласам, йўқ, чин юрак сўзлари экан.

Уша кўннинг эртасига бөл оғриғим енгиллаб, уйда нари-бери қимирлаб, эшикка чиқдим. Деразанинг остига киниз солиб, офтобда исиниб ўтирдим. Алмагачни ишта чиқартириб, десам, рансимиз бутун ҳам энангга қарашгин, вергин, десам, рансимиз бутун ҳам энангга қарашгин, деб руҳсат берди, деди. Учоқда ўт ёқиб, Алмагач кир ювди.

Эшик олдидagi баҳайбат кекса олма уша йили қийнос туллаб, яна кучга тулиб яшарганда, очилб, шамол текканда шохчаларидан оппоқ туллар тўқилб ётди. Олма туллаган кезде ҳаво ҳам зумрад бўлоқдек тиниқ, гоҳда тоза бўлмайдими. Олдидagi йилтилаган қорли тоғ чуққилари ҳам кўриниб турарди. Шундай ўтирганмида кўчадан почтачи Темир чол кириб келди. «Ҳорма, Тўлғаной»— деб аңчагача сўзлай олмай, шопиллиб, ўзгача негадир шумшайиб, енгил йўталиб, шамоллаб қолибманми, кўрғур деб сўзланб, сента хат бор эди, дегандек, сумкасини ахтариб, хат берди. Унинг бу секин имиллашга аччиғим келди: «Тезроқ айтмайсанми, зориқтирмай, кимдан экан?»— десам, Майсалбекдан чоғи, деди. Суюниб, юрагим ҳовлиққанидан, ҳаммаша Майсалбекнинг хатлари уч бурчак бўларди, бу сафар босма билан босилган тўрт бурчак, сирт қалли атлас қозон эканига ҳам эътибор бермабман. Шу пайт ярадор оёғини суяраб қўлтиққаёқ билан кўшнимиз Бектурсун келиб қолди, зерикканда келиб гурунглашиб кетарди. Хат келган шекилди, ҳо, Майсалбекдан-ку, деб сабрсизлик билан кўришди. «Қўлнинг нега қалтирайди? Берироқ ўтириб ўқиб бер-чи»— дедим, Шундай десам кигизнинг четига ўтираётиб, вой оёғим, деб оғриқсиниб, ранги кўқариб, терлаб кетди ўзи ҳам. Хатни қўли қалтираб арабт оқди-да, ўқий бошлади. Оқ шўрлик болам, шўрлик хат...

«Онажоним, оқ сўтингиздан айланайин, онажоним!— деб бошлади хатини.— Мен сизнинг қандай одам эканлигингизни билмасам, бу хатни ёзмаз эдим. Сизнинг

оқидилигингизга, ғайратингизга, сизнинг куч-қудратингизга шонини шуларни ёзаяман. Шундай бўлса ҳам нима деб тушуштиришга, нима деб айтишга сўз тополмай, олаққандай оқ қозонни қоралаб ўтирган чоғим.

Ахир меннинг қилган ишимни тўғри деб топарсиз, мен бунга ўзингизга шонгандек шонланман. Ҳа, она, сўзсиз менни тўғри дерсиз... Шундай бўлса-да, тушунасиз ҳам порасингизнинг таъида менга деган айтилмаган савол қолар: «Болам, қандай қилиб ўз умрингиздан ўзингиз кечингиз? Одамга бир мартагина насиб бўладиган бу ёруғ дунё билан ўзингиз видолашиб кетавердингиз? Мен сени нимага тушиб, нимага ўстирдим?» Ҳа, она, сиз оқсиз. Сизнинг бу саволингизга тарих кейин жавоб берад. Бу энди меннинг айтидиганларим, урушни биз тилаб олганимиз йўқ, бу кўннинг бошига келган қирғин, бутун инсониятга қилинган зулм бўлди. Биз у билан курашмай қолмаганимиз, ўзингиз учун қон тўкиб, ўзингиз учун жон бериб, уни ер билан яқсон қилишга мажбурлиқ. Шундай қилмасак бизнинг одам деган ноимизиз ўчади. Мен урушда юрди мардик кўрсатганим деб ҳеч қачон оғзунимиздан айдим, мен ўзини энг бир фохрди, энг бир оламжониди ишга — муқаддасликка бағишлаган айдим. Замон шундай келди. Боғларни ўқитиш ўрнига қўлимизга кўрра ушлаб, жангчи бўладим. Бу меннинг айбим эмас.

Мана ҳозир мактабда ўқувчи ёшларга меннинг биринчи ва энг охириги бериб кетар еасиятим шу, уларга бериб кетган биллигим ҳам шу. Бунга мен ҳаётдан олган ҳамма биллигимни, ёдусуду биллимини қўшдим.

Бир соатдан кейин мен Ватаним топишган ишга боғлиқ, қайтиб келмайман, душман тўдасига бориб, уни қийратиб, ўзини ҳам йўқ бўлалман. Ватан учун, эл учун, гадабиз учун дунёнинг барча яхшичилиги учун...

Бу меннинг сўнги хатим, сўнги қалам тебратилишим, сўнги сўзим. Она, минг бор она десам ҳам қабрингизга етга олармидим, тушунингиз: бу оддий ўлим эмас, бу осонгина жондан кечиб эмас, бу ҳаёт кечирилишнинг энг тенгсиз турри. Бахки қўлоққа қайта-қайта ўқилса ҳам, бу ишани учун бўлаган ўлим. Мен ҳозир шунини ўз ихтиёрий билан танладим. Меннинг ҳеч қандай тап торган ерим йўқ. Ватаним шу ишни менга шонини топишгани учун фохрладим.

Мени йўқламанг, она. Мени беиз кетди ҳам деманг. Дунёда бундан кейин уруш бўлмаса, янги кўз очган бо-

ланинг ингадасани — ўша мен, бий етган қизларнинг сев-
ги тўла ёниқ кўзлари — ўша мен, ниҳолларда кўкарган
куртак — ўша мен, дадада униб чиққан экин — ўша мен,
муаллимнинг болаларга биринчи ўраган «а» ҳарфи —
ўша мен, ўшанинг бари мен, ўшанинг бари мен, мен, деб
билаб юринг, онажоним!

Ишлаганг, онажоним, ҳеч ким ишлагмасин. Бундай
ўлим учун ҳеч ким ишлагмасин. Авидо, мангуликка
хайр, авидо!.. Авидо, чўққиларингдан алланайин, Ола
тор!

Сизнинг муаллим ўғлингиз — лейтенант Майсалбек
Сивонкулов.

Фронт. 1943-й. 9 март. Тунги соат 12».

Қайғу-аламдан энг тортган бошимни зўрға кўтариб
қарасам, ҳовлида эл тўганиб турибди. Бари бирдек ти-
дамай, бошларини кўйи солиб, аза тутиб туришган экан,
ҳеч ким товуш чўқариб йиғлагани йўқ. Майсалбек ҳеч
ким йиғламасин деган эмасми. Аёллар мени қўлтигим-
дан суяб зўрға турғизиди. Тўллаган олмага шамол те-
либ, бўтоқлардан учган оппоқ тўллар юз-кўзимга ури-
либ, юмшоққина силаб ўтарди. Ўша тўллаган олманинг
нариги ёғи, овулнинг устки томони, олдидан тоғининг те-
паси, уч-чеки йўқ мусаффо осмон экан. Дунёнинг муш-
чаллик кенг эканини кўриб, оламинг мунчаллик тор экан-
ини сезганимда ҳамма ёқин бузиб, бўзлаб, ҳайқириб
йиғлагим келди. Бироқ бунга эрк бермай, лабларимни
маҳкам тишлаб турдим. Аллман бовдан бери қандай
турганини билмайман, мен уйда турганимда икки кўлин
ёзиб, кўр кишидек мени кўзлаб, тимириқиланиб келавер-
ди-да, бирданга юзларини кўли билан беркитиб, тес-
кари бурилиб кетди.

Мана шундай қилиб ўртанча ўғлим Майсалбекдан
ҳам ажралдим. Ташлаб кетган қалпоғи қолди.

— Меида эса Майсалбекнинг Ватани деган жам қол-
ди, Тўлганой. Элта қилган иши, донг қолди.

— Ҳа, Майсалбекнинг оти ўчгани йўқ. Ботир деган
номини ардоқлаб, қишлоғимиз «Майсалбек» номидаги
колхоз бўлди. Фронтдагилар Майсалбекнинг ёзиб кетган
хатига ўзларининг хатларини кўшиб, қишлоқ Советига
юборишган экан. У хатда Майсалбекнинг жангчи ўртоқ-
лари унинг кўрсатган мардлиги ҳақида ёзиб, баримиз-
нинг кўнглимизни кўтариб, сизнинг ўғлингиз, жигарбан-

лигини ҳеч қачон унутмайман. Ватанимиз у билан фахр-
ланди, дейишбди. Кейин билсам, Майсалбеким развед-
качи экан. Бизнинг аскарлар хужумга ўтти олдидан не-
мисларни шестирмада тўллаган кўроғ-яроғ, ўқ-дор-
лари бир кечада ўт олиб, атрофдаги тўқайлар ёпирилиб
олиб, фронтдаги жангчиларимизга катта йўл очилибди.
Шу ишни қилган меннинг ўғлим Майсалбек бўлди.
Мен ҳам унинг бу ишдан ғуруландим. Шундай бўлса
кам, мента қолса уруш чиқмаганда, мен унинг бошқа
ишлари билан фахрлансам бахтли бўлардим. Ўғлим-
нинг ўзи айтгандек, болаларни ўқитиб, ўқитган ёшлари
ўзидан илгор, ўзидан билимли чиқиб, ҳар хил ишда, ҳар
қил намда донг таратинса, Майсалбекимнинг ҳам обрў-
си шунда эди. Одам боласига энг аввало обрў керак.
Урушда кўрсатилган ботирликнинг зўр жасорат эканли-
гини шуёҳам йўқ. Бунинг учун бош эгиб, ўғлимга раҳмат
айтаман. Лекин тирик юртанга нима етсин эди.

Авалдан ҳам урушдан ҳеч ким яхшилик кўрган эмас...

V

— Рост, Тўлганой, урушда еттиб чиққан кунда ҳам,
вақим қувончидан кам бўлмас экан. Ўша йили, ғалаба
кестирган баҳорда, сизларнинг аскарларни кутиб олган-
дирининг ҳали ҳам унутмайман, Тўлганой. Ўша воқеа-
ларнинг қайси бири қувонч, қайси бири армон эканли-
гини ҳалигача айтолмайман...

— Мен ҳам айтолмайман — қувончимиз кўпмиди ёки
ғам-аламимиз... Душман енгилди, уруш тўтаганда,
остин-устин бўлган дунё тинчиб қолди-да, аввалги лаъ-
нати урушнинг қизғини билан унча сезилмаган нарсалар
ўшанда элнинг юратгани яна бир марта ғазоблантириб
юборди. Чунки, ғалаба ўлжа олиб, байрам бўлиб келга-
ни йўқ, у бизга урушда омон қолган жангчиларнинг
сирли тинсотида қанча йўллар босиб, товоғи тешишган
солдат этлигини кийиб келди.

Ўша кунни бизга кўшнинг навбати тегиб, омон билан
томорқаларни ҳайлаб, жўхори экин билан овора эдик.
Кўчада қандайдир бир товушлар чиқиб, чопиб юришган
кишиларни кўрганда, Аллман, билиб кела қолайин, деб
югуриб кетди-да, тезда қайтиб келди: «Эна, одамлар-
нинг бари аскарларни кутиб олгани кесипти, овулда ҳеч
ким қолмай жўнашти. Юринг, эна, тезроқ бўлинг!»—

деди. Омочни ҳам, хўкизларни ҳам жой-жойида қолдир-
тача жўнадик. Чиндан кўча одамлар билан лнқ тўла
эди. Қиз-жувонлар, бола-чақалар, ҳатто қитанглан
чоғу кампирларга қолмай олнқ, пиёда кишилар—
ҳаммаси кутнб олншта кетиб борарди. Бу хабар қаер-
дан чиққанини ким билсин, фронтдан бўшаб келаётган
бир солдат (Кумуштак деган юқориги овулнинг боласи
дейишди), аскарларнинг ҳаммаси уй-уйларига қайтиб
келаётгани, деб йўлда учрашган бировга айтиб кетган
эмиш. Станцияга икки эшсон аскар келиб тўхтаган
эмиш, бугун тушда бориб қоламиз, деб хабар қилишган
эмиш. Ҳайтовур, мана шундай қувончли гаплар эмиш!
Эл шундай хушхабарни кутнб турган экан, анигини ҳеч
ким билмаса ҳам, гумонсиратган жон йўк, бир киши қо-
май эпасига кутнб олншта чиқдик. Уруш бошланмасдан
авадироқ ёшлар сола бошлаган янги кўчанинг ўрнида,
овулнинг этакроғида йнғилиб кутнб турдик. У чоғда ўша
чада қолган кўча, чада томларга ўртаниб қолган бўлсак
жерак, жанг майдонидан ғалаба билан келаётган боти-
жангчиларимизни қандай хосиятди, қандай армонли
ерда кутнб турганимизни ўйламабмиз. Мақсадимиз—
аскарларни овулга кираверишда баримиз бирдангга
кутиб олнш эди. Кексалар ариқнинг уватига ёнбоштаб,
олиқлар от устида, боғлар нуратган томларнинг
деворларига миниб, чаққонроқлари дарахтларнинг шох-
ларига чнқиб олншибди. Ана келадн, мана келади, де-
тунча кўрган тушимизни, аён бўлган нарсаларни сўз-
лаб, йўлдан тош териб олнб, фол очнб, фолмизни
яхшилликка йўннб, катта йўлдан кўзимизни олмай,
тикснлнб қараб турдик. Ҳозир ўйлаб турсам, дунёдаги
одам боласининг бари ўшанда бир мақсадда, бир нит-
да, бирита бири яхшилнкни раво кўриб, ўз ўнги бола-
ларини шунчалнк суйишса, ўшанчалнк кутншса, балки
уруш бўлмасмиди, дейман.

Йнғитанларнинг кўпи нафасини нншта ютиб, чурқ
этмай, гап қотмай турарди. Ҳар ким ўзча хаёи сурнб
турган бўлиш керак. Чунки, беш йил қонли урушни бо-
шндан кечирнб, энди ғалабига етишнб турган кунда,
урушнинг энг сўнгги кўринишндан ҳавжонланнб турган-
ди. Ким келиб, ким келмайди, деган сўроқ ҳар кимнинг
хаёлида бор эди, шундан бошлаб ҳар кимнинг тақдари,
ҳар кимнинг умиди ҳар хил ечилиди. Шундан бошлаб
ҳар кимда янги ҳаёт бошлангди.

Дарахтларга чнқиб олган боғалардан биттаси бир
накт: «Келипти!»—деб қичқирганда, кўбизнинг таранг
тортилган торига кўл теккандек ёримиз бир овоздан
«Келипти»—деб такоррлаб, серрайнб туриб қолдик. Тўп
ништа паниша тушса эшитилгудек жимжитлик чўкди-да,
ўша аҳвол: «Қани? Қаерда келипти? Қани?»—деган
овозлар чнқиб, шу ондаёқ яна жим бўлиб қолди. Олис-
да, катта бўлининг устидаги ёлғиз аравадан бўлак ҳеч
нима кўринмади. Арава овулга айрилган йўлнинг усти-
да тўхтади-да, ундан сакраб тушган биргина солдат ҳал-
тосини, шнселини елкасига солиб, аравакаш билан хўш-
ланнб, бери юра бошлади. Бизнинг орамизда ҳеч ким
ҳеч нима дегани йўк, турган одамларнинг бари ндамай,
анрайнб қараб туришди. Солдат тобора яқинлашиб
келаверди, лекин бир киши ҳам ўрнндан кўзгалган
йўк. Одамларнинг оқарган юзларига қандайдир бир нар-
са кўчаётгандек умид учкунлари сезилиб турарди. Чунки
бизнинг кутганимиз ёлғиз солдат эмас, йўлда снмай, ти-
қилиб урушга жўнатган сингари, қалин аскарнинг тўпи
билан қайтиб келиши эди.

— Бандасизлар-да, Тўлганой! Урушга кетганлар қа-
чон тўла-тўлике ҳаммаси қайтиб келган эди? Одам деган
тоҳида шунн эрдан чиқариб кўяди шекилли.

— Ганинг тўғри, улуғ далам! Бироқ биз бандамиз-
да: яхшилликка домм умидимиз катта. Шунинг учун ҳам
ўшанда якка битта солдатнинг келаётгани элнинг хуши-
ни учирнб, эсини чиқарди. Солдат бериқоқдаги дўнчага
етиб, овулнинг четида туриб қолган элни кўриб, юраги
дов бермади шекилли, у ҳам чўнб тўхтаб қолди. Бу
итмаси, бу қанақаси бўлди экан, булар нима учун ин-
дамай қараб туришибди, деган ўй билан солдат бурилиб
орқасига қаради. Ўзидан бошқа йўлда ҳеч ким йўқли-
гини кўриб, у бизга тўғри юриб кела бошлагн-да, яна
тўхтаб, яна қайрилиб, орқасига қаради. У шу аҳволда
иккин келаверганда, олдннда турган бир кичкина қиз:
«Аширали акам! Аширали акам! Аширали акам кела-
ётибди!»—деб қичқирнб юборди. Қаёқдан таниганини
ким билсин, бошдаги рўмонини юлқиб олиб, ҳалиги
иланг оёқ, чақчайган қиз: «Акам! Акам!»—деб қичқир-
ган бўйича солдатга томон югурди. Унинг келидан
боғлар югуриб, сўнг аёллар, кейин турган кишилар-
нинг ҳаммаси: «Аширали! Айланай, ростдан ҳам-
Аширали эмасми?»—деб чувиллашиб жўнади. Ўша дам-

да бизни қандай куя сехрлаб, юратимизда қандай соф тўғилар кўзгалганини айтолмайман — қандайдир бир қувонч, жонга ҳузур бахш этган меҳр-муҳаббат, шодлик кўз ёшлари бутун борлиғимизни қамраб олганли. Кучоқ очиб солдатга чопиб бораётганимизда биз ўзимиз билан кўшиб буютун ҳаётимизни, бошдан ўтган-кечирган кунларимизни, азоб-уқубатларимизни, ухламаган тунларимизни, оқарган соҳларимизни, қариган қизларимизни, етим-есир қолганларимизни, дарёдек оққан кўз ёшларимизни, ғалаба билан қайтган жангчимизга олиб бораётган эдик. Оқидан тўсиб чиқётган элни кўриб, солдат ҳам тез-тез юриб келаверди.

Одамлар билан югуриб бораётганимизда, бир вақт станцияда тўхтамай бир зумда ўтиб кетган эшелон ҳозир ҳам ёнимдан ўтиб бораётгандек, куюлгим тиниб, куюн-бўрон, гилдираклар остида зингилаган рельслар юратимни эприратиб, «Она-а! Алина-а!» деган Майсабекнинг шамол олиб қочган овозини куйиб бораётгандек эдим.

Отлиқлар биринчи бўлиб етиб бориб, солдатга от устида ёпирилиб, унинг кўтариб келаятган халтасини, шинелини кўлидан олиб, ўзини пойгадан қолди чиққан тулпордек етаклаб келишарди. Ер, она-Ер, сен ўша солдатни унутмадингми? Ботирнинг қиёфаси эсингдами?

— Эсингда, Тўлганой. Мен у солдатнинг қиёфасини ҳеч вақт унутмайман, у буютун ҳам йўл тортиб, кучоқ очиб: «Айланайин, эл-юрт! Айланайин эл-юрт! Жоним курсон! Бошим кўрсон!»— деб қичқириб, югуриб келаятгандек. Унинг кўкрагидаги медаллар кумуш тилладек жараңглаб, юзидан оққан кўз ёш пўё ёмғир томчилаб келаятгандек. Шуларнинг ҳаммаси эсингда, Тўлганой! Кент елкали, батанда бўйли баққуват солдат, неча марта ажал билан бетлашган, неча марта ўққа чап берган жангчи ёш боладек қувониб, буютун ҳам ҳу анови йўлда югуриб келаятгандек.

— Ҳа, ҳа, худди шундай. Биз ҳам ҳаммамиз йиғлаб, эл билан солдат кўшилиганда, соғинишган икки тўлқин кўшилишгандек, эзлиниб, кучоқлашиб кўришдик. Ўша тўполон, кий-чува ҳар биримиз ҳар томондан Ашра-лининг бўйинига, елкаларига осилиб ўпишардик.

У, ғалаба-ей, ораз қилиб кутган, курашди етишган ғалабамиз-эй! Ассалому алайкум, ғалаба! Кечиргин биз-

нинг йиғлаганларимизни, кечиргин Алиман келинимни. Омон қайтган Аширалининг кўкрагига бошини қуйиб: «Қаерда менинг Қосимим? Қаерда?»— деб қичқирганини кечиргин. Ҳаммамизни кечиргин, Ғалаба! Сени деб қанча нурийдийдаларимиздан ажралдик.

«Бошқалар қани? Фалончи қаерда? Тўлқини қани? Қолганлар қачон келадилар?» деб ёпирилиб, сўраганимизни кечиргин. Сўроқларнинг ўртасида қолиб, кўз ёшлари тўхтагилар: «Кетганларнинг бари келадилар Эртага келишадилар. Яқинда келишадилар. Битта қолмай келишадилар!»— деб Аширалининг айтганларини кечиргин. Кечиргин бизни, ғалаба, кечиргин. Сен билан юз кўришиб туриб, биз кўнглимизда ҳар биримиз жанг майдонидан қайтиб келмаганлар билан сўнгги бор видолашдик, уларни яна бир марта эслашиб, яна бир сизра куйиниб, юратимизни совутдик. Кечиргин мени, ғалаба, кечиргин! Аширалини қайта кучоқлаб, қайта ўтиб, Жайноғимни, Майсабекимни, Қосимимни, Сувонкулимни эслаб, нига ютган армонимни кечиргин!

— Йўқ, Тўлганой ундай дема. Дунё сендан кечирим сўрасин, замона сендан кечирим сўрасин! Сен кечирармидинг, Тўлганой?

—

— Кечирмас эдим! Душманнимни азалдан кечирмайман. Бироқ замонамга кек саклаган ерим йўқ. Охири ба-хайр бўлсин. Аммо урушга даъвом кўп. Отилан ўқ, ту-килган қон — тарихнинг ҳисобиди, лекин одамларнинг завола топган умри-чи? Уни кимнинг бўйнига қуйиб, тарихнинг қайси бетига ёзамиз? Унинг учун ким жавоб берарди? Ўққа учрамаган бўлса ҳам, Алиманнинг тақдирини эслатганимизда, порак-бағрим куйиб чўё бўлади. Унинг уволти кимга? Унинг дардини кимга, кимга айтаман? Бечора келиним, тул севган келиним!

Аширалининг туғишганлари уни уйларига олиб кетиб, элнинг бари тарқаб кетгандан сўнг, Алиман иккаламиз уйга қайтдик. Шу билан урушдан олиш-берилишимиз тугаб бундан бу ёққа тинчлик даври бошланди.

Биз жимгина келавердик. Янгитина йиғлаганимиз, Алиман қисилиб, энтикиб, чуққириб келарди. Қовоғини солиб, ҳеч ёққа қарамай, ўтган рангини кўриб, келинимнинг аллақандай хаёлларга чўмганини тушундим. Кун қизиб, ҳало димикқанида, киши ҳам кўнгил кўтарувчи

сўз тоғида дилқўнафас бўлиб кетмайдими. Худди шундай, Аллман ҳам кўиналиб турган эди. Бун мен жавдираб тикилган кўзларидан, лабини маҳкам тишлаганидан сезиб турардим. «Оҳ, энди айрилишамизми. Қосимдан умиди ўзингд-ку,— деб ўйлаиб келардим.— Айрилишмаганда нима қилармиз. Ўлган қайтиб келармиди, ё орқасидан ўлиш керакми, кетади-да энди, кетмаганда илож қанча. Алтанг-а, қандай қилай, қандай қилай! Кетса кетади-да. Қачонгача есир ўиради. Кўнгли бузилс, кетасизбидими. Пешонадаги шў экан, розилигимни бераман. Ишқилиб, бахти очилса бўлгани. Еш эмасми, тағин бир тегишни топар, Қосимдек меҳрибонига йўлиқармикин? Ким билган? Бахтли бўл, чирогим, бахтли бўл. Нимасини айтайин. Гоҳу мени эслаб қўйсанг, дейман, болам. Сендан бошқа кимми бор. Сен кетсанг, ўлганнинг кўнини кўриб, бир уйда ётиб-ёлғиз қоламан. Шўрли бошим. Қариганда мадакдор бўладиган фарзандларимдан нишон ҳам қолгани йўқ. Бироқ, менга қараматин. Уволингга қолмайин, қачон кетсанг ҳам бошинг бўш. Менинг учун ғам ема, болам, кўнингги кўр. Розиман сендан, оқ фотиҳа бераман...»— деб айтадиган гапимни ҳозирдаб, сўзлашишга тайёр бўлиб турдим. Сирдош бўлган, бирита бири кўйинган кишилар одамнинг ҳаёлида қандай азоб чекиб кетаётганимни Аллман билган экан. Бироқ унинг гапи мен кутгандек бўлиб чиқмади. Саҳий дадам, сендан яширадиган сир борми, Аллманинг ушангаги ишларига, унинг айтган сўзларига, унинг беқийс одамгарчилигига, юрети кенглигига розиман, ўла-ўлуғча розиман, бироқ ўзимдан норозиман, ўзимни даябаттайман...

Нима учун ўшанда бўшлик қилдим, нима учун Ал-
манинг сўзига ёш боладек кўна қотдим?

Қосымаларнинг чорвоғининг ёнидан ўтиб бораётганимида, уй қиламиз деб ғамлаган олам-олам жаҳон тош, неча йилдан бери қор-ёмғирда қолиб, ээлиб битган гиштлар бир уюм туپроқ бўлиб ётгани кўзга ташланди. Ёшлар урушга кетгандан бери бу янги кўча ўша бошланганича қолган, теварак-атрофини ғовлаган ола бутта, қарикиз ўллари босиб, уларнинг орасида арқонланган бузоқлар юрибди. Нуратан деворларнинг бошларида сас-секинпошаклар тоғларини тараб, ёзини ҳавосида яйраб, бемаълум сайраб турнишган экан. «Епирай, уй-кой солиб,

Ушунча кунайтып боратып, дегаларымыз каерда кеткен? Караң, Боккш Космимга ҳам буормады-да— аяк уйлып келетганимда, Алман мента ят этиб калдыла, Коттик акырды. «Эна,— деди у мента,— мунча мени келтурмасангиз! Еки ёруф дунёдан умидингизни уланттыңыз? Ундай қилман, энажон, бұшамант мунча, келгениңиз бир эчлык бор эди-ку. Берн келингчи, буңа келгилеңиз! Гапашайлык». «Хозир айтади, кетаман деген жанд— деген үй вужудимни куйдирб юборды. «Учирлик, гапашайлык»— дедим мен ҳам. Иул буйи— деген дүңгелки қайн она-келин иккалаймиз маслахат-лаптан үтприк. Ох Алманим-эй, нера мунча меҳру муҳаббатга бұдым ыргалың экан! Уша оқ кунгилитиңиз кә димитиға етдиң, ким билгиди? «Эна,— деди ушанда. Алман — Касофат уруш битди энди. Ҳақи қолганы йүк. Бушан кейн нима қилмиз, деган үйингиз ҳам бордир. Каймант, энажоним. Дунё шунчалык адолатсиз бұдым кетди, дегенми? Пешонамизга ёзылган ахшылыкниңг учурун ҳам қолмади, дегенми? Бир уйдан кетган түрт кинилди кандай қыяно биротлаш омон қайтмасин. Йүк, ушук эн, кунди турит, менни сүзимга кулоқ солың. Оқ димити айтмаң эн, кунгилитиңиз қарсам, худо урсин, уша қанам ушам алаған булган. Ишонинг ментал! Ишонинг булгаси, ниринга бола омон қайтыб келгиди. Хал-паназ кетди дегани — омон дегани, экан. Ким билгиди, кунга тушпо кетамы, тегтирай-адашпо кетдим, ё яра-дор бұды, тукайда шырнып юрибимиз, хайтовур эрта-ни кетди Жайнонгизга ярқ этиб қайтыб келганди билар-ны. Дедарам бұшад деганига умидизаланмайтык, энә. Дегенекити эмес, ҳатто ушад дөс қорахат келган баъзи биробларити ҳам тирте экани маълум бұлыпты-ку. У тушук, юкортин овуларда ҳам, ху пастдаги қозоқларда ҳам шундай юкелар бұды, унгити билб юрибсаку, қан шундай омон бирб бұлагидан кейн, бир кунга келити омон, омон бирб бұлагидан кейн, бир кунга келити экан қайтыб кетди. У, шанин кичкина бола, омон-мен юрибди. Юрған сөзю турибди. Қандай қилиб энди тушук шундан биротлаш ҳам қайтыб келмаса. Сабр қи-лапты, энә, кутайтык. Мента қарант, энажон, мен ҳам шунан дегенимиз-да, аял келингиз бұлсам, энди дегениңиз ундаа улангиздек кўрин. Ундай эмас деса-ның, маъкуд, бир-биримизни юзимиға оёқ кўйсақ, ушад омон бұлад. Космимниң арвоҳи тувоҳ, сизни ёлғиз қалганб келаймын, энә. Колганин унгитиз. Билинг...»

Алиман гапириб бўлчاق, анчагача индамай қолдик. Майнинг ўрталари шекилди ўшайла. Узоқдан элас-элас кўринган бағалди чўққини ола-була булут қоплаб, онда-сонда ҳаво гулдурлаб, шабада елиб турадди. Ўша ярқираган вақуда баҳорги шудринг тушиб тура керак. Куёш шўвласига бурканиган ёмғир доналари симобдек ярқираб тоҳо тоққа, тоҳо сойга кўчди, гўё олам юзини юваётган-дек. Ўша олислардаги ёмғирнинг салқин нафасини шамол ҳайдаб, лин-лин этиб жонимга ором берадди. Алиманга ҳеч нима деганим йўқ. Бироқ менинг айтдиган сўзларим шу ярқираган ёмғирдек соф сўзлар эди. Тунгга айланган динимга, ҳансираган жонимга ёрғун теккандек, бутун вужудим билан сенга айтдим, улуг Ер. Шундай одамларни яратганинг учун, раҳмат сенга, Ер дедим. Дунёнинг поклигига, одамнинг поклигига раҳмат дедим. Шу ола-була булутингга, ярқираган ёмғирингга раҳмат дедим. Ёмғир ётади, экин ўсади, эл кун кўради, мен ҳам булар билан бирга яшайман дедим. Буларни айтганим — Алиман мени айс, хурматлагани учунгина эмас, мени ёлғиз ташламайин дегани учун эмас, йўқ, бир кишининг домирзиқи қаерда ўтмайди дейсан, мен суғонганда, мен фаҳрланганда, бошқа нарсаса, инсонда бўлган улуг нарсаса сизиндими. Ўруш одамни каттиққўл қилади, тошбағир, шахсиятлараст, ҳайвон қилади деб ким айтди? Ўйиб, ўруш, қирқ йил қирғин келтирсанг ҳам, печаларнинг ўруш, қирқ йил қирғини келтирсанг ҳам, ажалини етказиб, ўртаб, қирғириб, яқсон қилсанг ҳам, одамни сен тобе қилиб, бўйсундира олмайсан. Одам умид қилган ҳамма яхшиликларидан ажралса ҳамкин, қандай бўлмасин, бировга яхшилик қилсам, дейди, уни суяб, турғизсам, дейди, уни озгина бўлса ҳам бахтли қилибсам дейди.

Менин Алиманим чинакам ода-дод! Коронги кечалда парашюта осилгиб, душманларнинг ўртасига самолётдан сакраб тушган Жайноқ хабарсиз, дараксиз йўқ бўлди, деганига қарамай, у ўлмайди, у омон, у сўзсиз қайтиб келди, деб ишонгани, тиллагани ким учун? Дунё унчалик адолатсиз эмас, деб бел боғлаш ким учун? Алиманинг чин қалбдан айтган сўзларига мен ҳам ишониб, ростдан ҳам Жайноқ тириклигини, ундай бўлса, қайтиб келса ҳам ажаб эмас, деб ёш боғалардек умидвор бўлиб қолдим. Мен шу ҳолда ўйланиб ўтирсам, Алимани томорқата ташлаб кетган омон-бўйинтуғларимизни эслаб: «И-е, еримизни ҳайдаб бигирмадик-ку, эна,

түрүн, тээрэк юрүн, қоты қолмасн» — деб поширно
қолд.

[illegible]

«Жаңа, жаңа, Үлб кет,
Кора сунаа кенб кет»,—

[illegible]

ёмғир! Бу йил дон мўл бўлади. Чўх, чўх-э, ёмғир, бара-кангин тўкавер, тўкавер!»— деб қачин билан ёмғирни, хўкизларни саваларди. Ушанда у ўзининг нақадаг тўзди эканлигини, пивган кўйлаклари баданига ёпишиб, қоматининг қанчалар хушбўйим эканлигини, кўзларининг қанчалик чакнаганни сезмаган бўлса керак. Йлоҳим, уволит тутсин урушни!

Жала тўхтаб, олислаб кетганда, Алиман ҳам тезда ўтиб кетар экан-да, деган хаёл билан узаб бораётган ёғиннинг ортидан мунглиниб тикилиб, олисга кўз югуртириб, ёмғирнинг босилиб бораётган куйига кулоқ солиб, қаттиқ аксирди. Бояқшим-эй, Қосимни эслади шекилли ушанда. Кўз ментга тушиб, кулиб юборди-да: «Ёмғирнинг нами билан маккажўхорини экиб олайлики!»— деб, уйга чопиб кетди.

Ивитильтан маккажўхоридан Алиман катта бир чангад олиб чиқиб: «Эна, шу маккажўхори думбул бўлгунча кичкина бола омон-эсон қайтиб келсин!»— деб ният қилган уруғини ерга сочиб юборди. Алимanning ушандаги қиёфаси кўз ўнгимдан сира кетмайди. Бугут орасидан ялт этиб чиқиб, ҳозиргина кўтарилган кип-қизил чўғдек, офтоб текканда, ёмғирдан кейин нам бўлган қора тулроқни яланг оёқ босиб, қадам сайин шулдурган олтин сопаётандек уруғ сениб, бу хосиятги меҳнатни яхши ният, яхши умидга бағишлаб, Алимanning жўхори эмас, яхшилик уруғи сениб юртандек эди. «Кўрасиз-ку, эна, менинг айтганларим тўғри чиқади. Насиб бўлса, кичкина болага думбулни ўзим ўтга кўмиб, пишириб бераман. Илгарилари думбулни мен билан талашиб егуш эди-ку. Эсингиздами, бир марта иссиқ сўтани олиб қочаман, деб кўйнига солиб юборганда, бадани кўйиб қолмаганмиди. Ух, ух, деб, чинни ушлаб, сакраб юрса, мен жинни одамдек: «Бу ҳам оз сизга. Ози!»— деб кулаверибман. Эсингиздами?»— деб Алиман мени ҳам кулдириб юборди.

VI

Майин, энди, шунисига ҳам раҳмат! Маккажўхори бир эмас, икки марта, уч марта думбул бўлди, бироқ Жайноғимиз қайтиб келганин йўқ. Алиман кейин айбдор одамдек нидамай қолди ўан...

Олатоғда қиш ўтиб, кўклам келиб, хаёт ўз оқимида аввалгидек давом этаверди. Эл тўйиб, қолхоз қаддини тиклаб, кўрган-кечганларимиз аста-секин хаёлдан кўта-

риниб, урушнинг излари йўқота бошлади. Алиман икка-дамиз инвалгидек қолхозда ишлаб юрдик. Ивитильтар фронтдан қайтиб келгач, бригадирликни мен уларга топширдим: «Сизларнинг йўқлигингизда уч йил элаб, ишлаб турдим, энди эса қаридим, ҳоридим, йитилар, энди ишн ўз қўлларингизга олинлар!»— дедим. Ушанда-ен биларнинг бир хиллари ҳозир ҳам мени «Бригадирин!»— дейишди, ҳурмат қилинганидан бўлса керак...

Дамон тинчлангани билан Алиман иккаламизнинг қайғу-ғамимиз битгани йўқ. Кўринишдан ёришиб, сир билдирмагидек бўлсак ҳам, бироқ ҳақиқатда бўлиб ўтган ишлар доимо уншг ҳам, менинг ҳам юратимдан кетмай алоб боради. Бундай қарасанг, ҳар ким ўзича оёқ юртиб, ҳар биримиз ўз кўначицага ўзимиз кул тортишимиз, ўз турмушимизни ўзимиз кўришимиз керак эди, тўғри йўл ҳам шу эди. Бироқ, биз шундай қилмадик. Мендан ўтганим, Алимандан ўтганим, унинг сабабларини, уни таъбириб ўтириб ҳам ишма қилмадик. Балки, биздан ҳеч қандай оёқ ўтмагандир. Қанчадан-қанча дарду дағинини айтиб, сепга келардим-ку, жонажон дедим.

Ха, келардинг, тўғанов. Туюхга ботириб ишма қилганим келганим, ишма қилмай, уволини қандай қилганим, деб дитлардинг. Қачон келсанг ҳам, неча бор келсанг ҳам, ушанда мен сепга маслаҳат беролмаганим, тўғанов. Ордан анча йиллар ўтиб кетди. Сен, нана, қорайиб қолдинг. Бироқ ҳозир ҳам сени оқлаб, о бўлмаса қорайиб бирон парса айтолмайман.

Ким билди. Шуларни ўйласам ўзимни кечиролмайман. Кейиним Алимандан ўтга, фезл-атвори бошқа, муносабат бошқа, одамларчилиги бошқа, юрши-турушини бошқа оёқ бўлганда, кўн кечиктирмайсандоқ: «Кўй, энди болай, кечиктмаса тўн оғинг ўтирасан. Еш бошингни юр қилмай, биронга тегиб кетгин»— дер эдим. Бироқ, Алиманга айтганимни йўқ. Аларда айтсам, одамзод дунёнинг содиратилишига қандайдир хиёнат қилаётгандек эди, қандайдир бир нарса парсани булгаб қўяётгандек тинчланмай юрарм. Тўғри, Қосим ўлди— сен энди кетгин, келганинг йўқ, бошқа биронга тегиб олгин, дейишга нана бериладир! Сўларимни қанчалик силлиқламагин, дарр бир шу маъно келиб чиқди. Бир чети э-ақли бир жүзон эмасми, ўн ёрилар деб шошилмаган ҳам ишм. Алиман бўлса, бечора бояқшим-эй, кишиларга

бунча меҳрибон бўлиб яратилганини қара, мени аиб қўзи қиймай юртанга ўхшарди. Шунга қарамай, мендан ўтмасин, деб бир кун Қайиқдидан оғалари қилдириб келганда, мен Алимандин минг марта розиман, деб қўнглимдагини тушунтирдим. Шундай десам, уларни жерқиб; менинг билан ишларинг бўлмасин, кетаманми, кетмайманми, ўзим билман, сизлар арағлашманлар, дебди. Гапирмасам бўлар экан, деб афсусланиб қолдим. Менинг уялганимни билиб, Алиман ўшанда, ўртамизда қандайдир бир сўз ўтганини сездиртгани ҳам йўқ. Ич-ичимдан миннатдор бўлдим. Шу зайдда бир-биримизни аяб, бир-биримизни қиймай, Жайноқ келиб қолармикин, деб умид қилиб алданиб юриб, энг охири ундан ҳам умидни узиб, кейин унинг вақти ўтгач, кеч бўлиб қолди. Ҳа, она-Ерим, имонимдек пок сиримни айтипман. Қолганини ўзинг биласан-ку.

— Биламан, Тўлганой. Келининга аввалдан айтмай юриб, кейин айтганингда юзингга қарамас эдим.

— Рост айтасан. Қандай бўлиб кетганини ҳозир ҳам билмайман. Овулимиз йўл устида эмасми, айловга мол ҳайдаганлар, ишлашга тушганлар ҳар доим бизнинг ерлардан ўтиб кетишмасмиди? Ер ўрғаси деб молни ейиб, икки-уч кун туриб ҳам қолшарди.

Қирқ олтинчн йилнинг кузида қўн овулгиди бир чўпон қўйини боқиб юрди. Аскардан келган йитига ўхшайди, бўз шинелли, тўннини бўктириб, мийтегани елкасига осиб, бу ерларда айланиб юртанида унча эътибор бермасдим унга. Овулда кимдир биров тўй қилиб қолди-да, улоқ берди. Ҳалиги чўпон улоқчи йитит экан, улоқчи бизнинг дарвозанинг олдида олиб келиб ташлади. Ҳовлидан ютуриб чиқдимиз, ўшанда кўрдим уни, йити-ноқлаган отини гижинглатиб турибди. Ажабтовургина йитит экан. Нима учундир бошқа сўз оғзинга келмай: «Ҳой, бу ниманг, болам?»—дебман. Шундай десам: «Ҳай-да ким бор?»—деди. «Ким керак эди?»—дедим. «Қўлимдан тушиб кетди»—деди-да, бир энгашиб улоқчи олиб, тақимлаб жўнаб кетди. Ўнча улоқчилар етиб келиб орқасидан ёпирилиб қувиб кетишди. Шундан кейин мен у чўпонни иккинчи марта кўрсаним йўқ. Лекин унинг қилган ишларига аччиғим келди. Бу нима қилгани: олиб келгандан кейин ташлаб кетмайдими, улоқ—тушган уйиники эмасми, ёки рости билан қўлдан тушиб кетдимикини? «Ундай бўлса, нега қўчага туш-

май, дарвозанинг олдида тушадими?»—деган ҳар хил ўй бошди. Мен шу дафода турганимда Алиман чиқиб келди. Ўзидан рўмонини ўраб, шойи қўйлагини кийиб ясаиб юзидан, кўнги бормоқчи бўлиб турган эдик. Мени кўртганда Алиман ерга қараб қизариб кетди. «Ормайсизми, аяб!—деб сени гапирди. Бояги чўпоннинг нима учун кетганини аниқлашга тушудим. Икки-уч кундан бери Алиман сув олиб келаман деб ариқдаги сувни қўйиб, катта сойда бориб, кеч қайтиб юртганди. Қўнглим нима-дандир кескандек бўлувди-я... Охири бир кун шундай бўлишини, сўзсиз шундай бўлишини илгаридан билардим. Қўнглиганимдан эмас, ё балки қизаганшимники қолди, лекин гап бошқа ёқда. Алиманни кўп кечинмай, ўз уйини топиб олса экан, деб тилаб юриб, иш ўнгидан кетганида, тисарилдим, кўрдим. Боши очиқ келишимни эмас, кўё ўз қизимни эрта бераётгандек, Алиманни янги-данмасам экан, тушган жойи яхши бўлса экан, деб юрдим. Тўйда ўтирганимда ҳам, уйда ўтирганимда ҳам шу ўй қўлимдан кетмади.

«Юнги йитит қанақа одам экан? Яхшилаб, билиб-кўриб олгин. Шовилма, Алиман болам, алданиб қолмо!»—деб нчимда айтиб ётдим. Нима бўлса ҳам ёшлар-га тўсқ бўлиб қолмайсин. Алиманни ниймантирмай, ўз каттири ўзида эканлигини, менинг унга ҳеч қандай қариниғим йўқ эканлигини, қандай қилиб билдирсам экан, деб қийналишди. Ҳеч нимани сезмаган кишидек бўлиб, қўнглигидек сўзлаб, қўнглигидек қўлиб юрсам ҳам, Алиман менидаги ўзгаришни сезган экан. Кечта томон сува борман деб челақларни олиб чикиб кетганда елкамдан оғир юк тушгандек енгил тортдим. Борса бориб, учра-ниб келсин, дедим ўзимча. Ўлекин кўп ўтмай Алиман сув кўтариб кириб келди. Сойга бормай, ариқнинг ўзидан олиб келган экан. «Эна, сув иситиб берайин, бошингнинг ювиб олинг»—деди Алиман, челақларни жойига қўй туриб. «Эртага қўнгузи ювиб оларман, ишинг бўлсин...»—деб бошлаган эдим, Алиман сўзимни бўлиб: «Эртга қолхонинг ишидан қўл бўшамайди, эна, ювиб олинг, сочингизни тараб қўйин»—деди. Қўнглига келма-син деган ўй билан қўнгиб қўя қолдим. Катта қозонни қўнглириб сув иситиб, мени бош ювиб кўрмаган боладек ўтирилиб, дарров қатқ билан ювиб, ундан кейин совути-лаб, сувни илги қилиб чапштириб, бошимга қўйиб тур-ди. Бошқа вақтда бўлса, болам, қўя қол, ўзим ювиб

оламан, дердим, бирок бу сафар индай олмадим. «Обо, бу қандай бўлди, мени деб икки ўртада ваъда қилган ернга бориб қолди-ку» — деган ўйга бордим. Ундай десам, Алиман унч-буни ташириб, қўнгли кўтаринки бўлиб юрди. Бор-йўғи сочинин тараётиб сал безовта бўлди. «Эна, ёшлгингизда сочингиз зап соч бўлган бўлса керак!» — деб мангайимни, сочинин аркалатиб силаб, юзларинга, бўйинига қўлларини узок қўйиб турди. «Мен билан хайрашлти-ку» — деб ўйлаб, кўзимга келган ёшларини яшириб, ўзимни аранг тутиб турдим. У бўлса сочларимни ўриб, сандиқдан атир олди. «Вой болам, мента ўнинг нима кераги бор, вой айланай, қариганда уят эмасми?» — деганимга қўймай кулиб, зўрдаб бошимга атир сеңди-да, бўйнимдан қучоқлаб ҳидлади. «Мана қандай сулува, ёш-ёш бўлиб қолдингиз» — деб ро-са суюлди. Мен ҳам кулдим.

«Энди чой ичинг, эна» — деди. Чойдан кейин эса: «Тўшагингизни солиб берай, ётайлик» — деди.

Уша кеча икковимиз ҳам ухлаганимиз йўқ. Алиман ўзича ҳаёл суриб ётдим, гоҳ-гоҳда қаттиқ хўрсиниб қўярди. Мен бўлсам кўзимни юмсам ҳамки, Алиманнинг бутунги қилган яхшиликларига меҳрим товланиб, ўтган кетганлар кўз ўнгимдан ўтиб турди. Алламаҳалгача Алиманнинг хов ўшанда гулхайриларни комбайнинг пиллапоясига олиб бориб қўйганини эслаб ётдим. Бир маҳал Қосим аскарга жўнашда уни отта мингизмай, бўйинига маҳкам осилиб, ёш боладек қўлларидан тортилатганини эсладим. Яна бир маҳал шошиб станцияга бора-ёганимизда ёққан оппоқ қор Алиманнинг рўминга, пешона, сочига, ёқасига қўниб, ўнинг хуснига ҳусн қўшиб, чинакам гўзал қилиб кўрсатгани эсимга тушди. Сўнгра, мента қучоқ очиб югуриб: «Энажоним-эй! Есир-минз, бирдек, есирминз!» — деб бақиргани қулоғимга эшитилгандек бўлди. Яна бир маҳал қизғалдоққа тулган кент далада қора рўмоли Алиманнинг катта йўл томон-та чошиб кетгани эсимга тушди. Қўй-чи, шуларни ўйлаб ётиб, энг охирида боғли улоқчи чўпон билан қўй ҳайдашиб, эргашиб кетаётгани кўз олдима келди. «Хайр, энажон! Емон кўрма, кетганим шу. Хайр энди энажоним-эй!» — деса орқасидан қўл силтаб жар ёқалаб югуриб: «Хайр, чирогим! Хайр, гул суйган келиним, хайр пешонамга сизмаган юлдузим! Омон бўл, бахтинг очилсин, умринг кўкарсин. Омон бўл, хайр-хўш! Ҳой, йинит,

боданим қор қилма! Қарғайман, қарғишим уради-я» — деб ётди. Қўлимга ёш тулиб, иссиққина бўлиб, юзларимдан юмаллаб ёшиққа тоғиб ётди. Йиллаганимни Алиман билиб қолмасин деб илож борича ўзимни босиб ётдим.

Эртаси кўни ҳам Алиман ҳеч ёққа чиқмади. Шундан кейин давлети чўпон кўринмай қолди. Қўйини ҳайдаб кетиб қолган бўлса керак. Алиманнинг бўзарган юзини кўриб қаттиқ қойиндим. Қўнгли бўлса кетавермайдим, мента қайишганидан нима фойда! Анчагача ўйлаб келиб, кейин бу иш ёлдан чиқиб кетгандек бўлди.

Шундан сўнг эрта кўкларда боғли чўпон яна пайдо бўлди. Қўйини боқиб катта сойда юрганини сирдан пайқаб қолдим. Уша қўнларни Алиман кеч киради билан кетиб, эл ётувча ташқарида юрарди. Мен нима ҳам дердим. Уш билмади-да. Тўғриси, нима қилишим, нима ҳам дейишим керак эди, айт-чи, жоним туташган далам? Девондаки ўша шовқинли туи, эртаси кўни олдингиза келди-деганагиним...

— Тўхат, Тўлганой. Сен у туини шовқинли деб айтма. У туининг яхши томони ҳам, ёмон томони ҳам бор. Жон ирдидан туинга тил тегизма, Тўлганой.

— Сурамни қайтариб олдим, она-Ерим, қуйгандан кетган юнним-да бу. Қўймай иложим қанча — ўша кеча Алиманни улоқ кутиб ўтирдим. Овулда ҳамма ётса ҳам, мен нима учундир чироқ ўчирмай, намандинир тўмон қиндиб, намандинир кўрқиб, деразага тикилиб, шитир этган товушга қулоқ осиб, кўз юммай ўтирдим. Ойдин туи бўлиб, у ер-бу ерда булут сузиб юрса ҳам, баҳор ҳавоси қони ёди. Бир уйда ёлғиз ўзим ўтирганимдан, баданим кучадан кўривча ўридим. Ярим кечага бориб кўзим намандинир аяни, тақдиратин товушдан чўноб ўйғотиб, бо-пинини кетариб қарасам, Алиман кириб келаётган экан. Маск, порт маск. Қўлагининг ёқаси йиртилди, осланиб турган, баданилари кўрениб, соғдари бетларига тўзғиб турган. Қўзлари бир жойда турмайди. Алиманнинг маст бўлигани уяримда биринчи кўришим. Нима дейишим-ми ботмай, ўримдан турнишга ҳам ҳолим қолмади. Алиман бўзарган аранг ҳатлаб кирди-да, йиқилиб кетай деб бориб неча сузиб қолди. Кейин печни ушлаган бў-лми жахлдраб туриб: «Хай!» — деб хушук қулимсиради. «Нимага қарайсиз?» — деди у бошини чайқаб. «Нега қарайсиз мента? Ҳа, мен мастман. Ҳа, мен мастман. Ҳа,

мен ароқ пудим. Ичмай нима қиламан? Мен нимага ким ичмади-а? Нега ичмайсиз? Менинг турумдан кўриб турибсизми?..»

Мен ичмаёлдим. Келинимнинг шундай ахволга тушиб қолганидан юрагим сиқилиб ўлаёздим. Алиман яна бир оз довдираб, бошини саланглашиб турдн-да, бир пайт шизирлади: «Эна, сиз ҳеч нима билмайсиз. А, мен бўламан... Мен... Мен булу... Қосим аскарга жўнаб кунни кеч қўрун катта сойга бирга бормадикми... Ҳаммаси худди ўшга ерда...»— деб гапириб туриб сочини икки қўлаб чанг аллади: «Мен ит бўлдим, эна, энажоним!»— деган қи-қирлиқ юрагидан отилиб, ўзи кигизга юз тубан қулади, қуладн-да, бошини ерга уриб хўнраб йиғлай бошлади. Ўрнидан иргиб туриб, қушдек учиб бордим ёнига. Бошини кўтариб кўкрагимга босдим: «Йиғлама-тин, Алиман, йиғлама-тин. Нима бўлди сента, қани айт-чи? Хафа бўлдингми? Ё биров бир нарсга дедими сента? Айт-чи, дента. Ё мендан хафа бўлдингми, хафа бўлган бўлсанг айт, сақлаган сирларингнинг барини айт, энт-тай...» «Иўк, йўк, эна, энажоним, бечоралинам, ёлғизим, ҳеч нима билмайсиз-да, билганда ҳам қўлингиздан нима келар эди. Лавнатлар бўлсин ўшанга!»— деб қангадидир бир ўзига хос дард-аламини тортиб, ўзини тўхта-толмай, мени қучоқлаб олиб, хўрсиниб-хўрсиниб йиғлайверди, узоқ бўзлади, ундан кейин бир оз тинчидн-да, уйкута кетди. Мен ухлайёлмадим. «Нима бўлди келинимга? Нима қилдим энди?»— деб тонг оттирдим.

Эртаси кун Алиман ўрнидан турганда, уялиб мента қарай олмади, гапиргани ҳам йўқ. Ишга чиқиб кетаётганимизда айтди: «Мени кечиринг, эна»— деди охишта.

Шу билан орадан икки-уч ой ўтиб, ёзда Ҳалиги қочқинчи Жекшенқулнинг тергови бўлди— урушдан кейин элга қовушолмай уйига яширича келиб-келиб юрган экан. Бироқ четда юрганга ҳам тинч юрмай, олиб со-тарлик қилиб, қўй ўғирлаб, қўлга тушиб қолибди. Терговда унинг бурунги қилмишлари очилиб қолиб, бизнинг овулга сўроқ қилишга олиб келишган экан. Қишлоқ Советининг одами мени ҳам тўвоқ бўласан, деб келибди. Қўчада кетаётсам, Алиман кетмон кўтариб шдан кел-лаётган экан. Секин юриб, элдан ажралиб кишидек мунгайиб, ёлғиз ўзи келаётгиди. Кўринишдан хафа, озиб, кўзи кийтайиб қолибди. Ўша ёзда юзини ҳам доғ босиб кетган эди. Юрагим ачишиб кетди. Энди уйга бориб, та-

ни ёлғиз ўзи ўтирмасин, деган ҳаёл билан: «Юр, болам, ибората бирга бориб келамиз»— дедим. Шундай дедим: «Иўк, эна, у ерда нима бор мента. Бошим оғриб турибди, уйга борайин»— деди. «Майлиг,»— дедим,— дим олиб ётиб тур, ситирни ўзим кўчиб оламан».

Юрагининг ёнида ҳамма ёти ёпишган машина турибди. Тўвоқликка чақирилган ва шдан қайтаётгн бу ерга келган бир тўда кишилар очик деразанинг ёнидан гапга қўлоқ солиб туришибди, мен ҳам ўшаларга қўшилиб турдим. Жекшенқулни кўрмаганимга анча йил бўлган, ўзининг, семириб кетибди. Елкалари этга тўлиб, кўз-лари қисилиб, олайиб ўтирган экан. Сониб ўтирган ёл-ғиз ситирларимизни қўшга қўшиб, очдан ўлиб бораётганимизда, тошган-тўтанганимизни қўлимиздан тортиб олган шу ит эмасмиди? Менинг худо қўшган ёрим, болаларим фронтда қон кечиб жангда юрганга, бу лавнати ўзини элдан орлик тутиб қочиб юрмабмиди? Энди бўлса овул-даги ороқоқлар билан айтишмагани қолибди. «Шу ҳам кел бўлдим, фронтда ўлганларнинг ўз ажали ўзи билан, мента уларнинг нима алоқаси бор?»— дейди.— Ўғри дей-сизлар, кўларингиз билан кўриб, қўлларингиз билан тутиб олганларингиз йўқ. Минг гапиринглар— ҳамма-си кўрув сўз. Далил керак». Бунн эшитганда қоним қай-наб кетди: «Жонингиз сотма, имонсиз! Далил керакми сента, мен дилим!»— деб деразадан туриб қичқирдим. «Эна, пикарга кириг. Бу ёққа кириб гапиринг»— де-ди ўрнидан туриб терговчи. Кириб бордим-да, ҳаммаси-ни айтиб бердим. «Ха, биз сени қўлимиз билан тутиб олганимиза йўқ, сенинг орақангдан тушиб ушлагга вақ-тинга ҳам бўлганмас. Биз у вақтда ер тирмалаб фронт-га юзи бортганимиз, биз унда машоқ териб болаларни берибдими. Сен эса унда қўшга борлаган отларни ҳай-даб кетиб, элнинг оғига донадиб йитган урушгнни олиб қочиб, болачақларнинг насибасини қуритиб, қўл сол-ганимиз. Дент, сен шу билан фронтдаги солдатларнинг қўлидан қонини тортиб олгансан, орақангдан ётиб бориб: «Тухта! Мен дилдан сени, Жекшенқул. Тухта!» дега-нимиз, қайрида солиб, мени отгансан!»— деб юракда қайнатан сўзларимни барини айттавердим. Шунда, айт, тортинмай айтасан, дегандек, Ойша қўшнанининг бўзар-ган юзидан оққан қатор-қатор ёш, ўша мунчоқ кўз ёш-ларидек бўлиб мигтилаган осмондаги сомон йўли кўз олдимга келиб турди. «Далил деб ҳийла қилиб қутулсанг

кутулгн кетарсан, лекин билгн кўйин, эл-юртнинг мушкулдан ўзингн четга олиб, унинг улим-етимида баравар қайғу чекаранинг учун одам сонидан чиқиб, умрингн якка моховликда ўтади. Сенга дегилг ҳам, жазо ҳам шу»— дедим.

Мен гапириб бўлганимдан кейин терловчи: «Раҳмат сизга, она. Энди бўлсиз, уйингизга бораверинг»— деди. Идорадан кетгнсам Жекшенкулиннг хотини эшикни тўсиб олди. Жин теккан нарсалек ўзини уриб қичқирди: «Ўлигингн кўрай, қоқош. Виждоним соф деб нима яхшилигн кўрдигн. Сен тоза, виждонинг соф экан, келиннингн қорнидагига нима дейсан? У каякдан бўлган? Уйингда бўлаётган шармандаликни кўрмай, нима қилиб юрибсан? Шармандалар!»

Юрагим «шув» этиб, жунжикиб кетди. Ҳа, Ҳа, бу хотиннинг айтгандари тўғри эмасми? Кўйдан бери ўйлаб, гумон қилиб юрган нарсаларим шу заҳоти очнқ-ойдан бўлиб қолди. Шунда эшикда турган кишилар: «Овозингнни ўчир, ўласан» дейишнб, Жекшенкулиннг хотинига ҳамда қилиб қолшди. «Германглар, унга кул урманглар»— деб нндамай жўнаб кетдим. Кўчада кетгнб, турли ўй-хаёларга берилдим. Бундай бўларини ўйламаган эдим. Кейинги кезларда Алиман қандайдир ўзини халқдан четга торгандек, фельд-автори ҳам ўзгариб, бетона одамдек, гапирмай, кулмай қолганига мен шунчаки хафа бўлиб юрган бўлса керак, деб ўйлардим. Ҳалити чўпон йитигн кўнглига ўтирмай, келишолмай қолшган бўлишса керак, деб гумон қилардим. У, ўшанда кўринмай тоққа кетиб қолган эди. Уни иккинчи ҳеч ким кўрмади. Кейин билсам, иш бошқача экан. Афсус, афсус... Бундай бўлишини ким билган эди. Энди қандай бўларкин деб ўйлайвериб, қадим дол бўлди.

— Ҳа, Тўлганой, сен ўшанда менга келиб, энди нима қиламан, деб сирингнни айтган эдинг.

— Сенга айтмай, кимга ҳам айтардим. Жоним туташган, деҳқон далам, мушздайлигимдан бошлаб, шу қаритган чоғимгача сенинг хароратинг билан, сенинг куч-қувватинг билан ҳаётда қанчадан-қанча довол ошнб яшаб келгнман. Нима қилайин, десам, сен ўшанда: «Ўйлаб кўр, Тўлганой, чуқууроқ ўйлаб кўр. Кўнглингни кенг қил, узоқни кўзлаб иш тутгин. Номус қилиб юриш билан иш битмайди, ақлсизлик қилма»— деган эдинг.

Бу менингна эмас, балки бошқаларни ҳам ўйлаттир-

ганидан мамнунман. Ичган сувимиз бир, кўрган кўнимиз бир, тақдиримиз ҳам бир бўлган замондош овулдошларнинг кенг фельгига раҳмат айтиб, таъзим қиламан. Ўша ноқаниннг эртасига Ойша кўшнинг уйига чойга чақириб, сўз орасида уни-буни гапириб: «Ҳалити Жекшенкулиннг хотини кечаси билан кўчиб кетибди»— деди. Нндамадим. Кўча ҳар кимнинг ўз ихтиёри. Кейин орадан анча вақт ўтгандан кейин билсам, у ўзи эмас, ўша кечаси, бутун эл тўлганиб келиб: «Бизнинг овулдан чиниб кетгн»— деб аравата солиб, кўчириб юборишнбди. Унингдан кейин катта-кичикнингн биронтаси бу ҳақда гап-сўз қилмади. Балки, тенгқурлари Алиманнингн ўзига айтнб айтгандир. Лекин менга ҳеч ким бу ҳақда гапирганини кўр. Ўшандан бери қанча вақт ўтди, ҳали ҳам ҳамма аҳрият қилди. Раҳмат, кўзим юмтулгунча розиман. Агар наларингн замонлар бўлса, не-не аччиқ сўзларни юзмига қолмасмиди, деб ўзимча ўйлардим. Энди бўлса, бу урушнинг қанча азоб-уқубатини тортиб, тирик қолган ҳар бир одамнингн баҳоси, қадр-қиммати қанчалек мўътабар эканлигини, унингн кўнгли қанчалек ярим эканлигини, замоннингн катта сабогини олган элнингн ўзи ҳам тушунадн. Алиманнингн туноҳини кечирди. Агарда улар Алиман нндамиздан кулишса, ўзларидан кулган билан баробер эмасмиди. Дарвоқе, шундай бўларди. Майли, одамлар ҳар нима дейиши мумкин. Мол оласи сиртида, одам оловн ннда, дейишган-ку. Бировнингн оғи сал тойиб кетса, бос, етди одамларга. Шундай одамлар ҳозир ҳам термизда бор. Лекин аслига келганда, умуман олиб баҳо берганда, одамдай берубор нарса йўқ, буна аминман, буна фараҳланман. Ўзининг бошимдан ўтди-ку булар, билсангн, она-ёр, ўша билн мен учун қандай машаққатдан дол бўлди.

— Ҳа, Тўлганой, сен ўша билн чўкиб қолдинг.

— Чўкиганим ҳам майдан-и, Алиманнингн ҳозир ўйлаб, ишчим чўкидан. О, худо-ей, худо-ей, қарда тошиб, қардада йўқотганим уни... Алиманнингн бўйида бўлиб қолганини билди қолганимдан кейин, дом уни авайлашга тирншдим. Кўзга ташланиб қолган бўлса ҳам ишма учушди, билмасликка солиб, гап-сўз қилиб юрмадик. Тирикчилигига доир ҳамма нарсани аввалгидек келтиришнб, бор-йўғимизни бирга баҳам кўриб юрдик. Бироқ, ҳалити хусусда гап очншга ботинолмади. Мен унингн қўлини олритмайин дедим, у эса тўғридан-тўғри ай-

тишга уялдим, хаялда кетмөкчи бўлиб юриб, уягача мени қизартириб-бўзартириб юрмай, ҳаммасини кетиш олдиди айтаман дедим, ҳар қалай, биоломасдим. Мен учун ўша кезларда бунчи билш ҳам қийин эди. Ўзи дом-мин демагандан кейин нима ҳам дея олардим, қандай сўрай олардим. Кўкқисдан сўраб қолсам, уйдан кетгин дегандек тушуниб, кетиб қолмасмикин, деб хавотирланардим. Соғ торганда хўп-хўп эди, иккиқат бўлганда йўлнинг топ деб бўлариди. Йўқ, йўқ, Алиманимга бундай ёмонлиқини ҳеч Вақт раво кўрмайман. Кўнглимда, мен ун айблаганим ҳам йўқ. Бутун нарсани ўз кўзим билан кўриб-билиб қорамбидим. Алиманинг бошига тушган кун — менинг ҳам бошимга тушган кун, у туққан бола — менинг ҳам болам, номус-орини, яхши-ёмонини, бори-йўғини бирдек Саҳам кўраман, ўзимча шундай қарорга келганман. Алчан кетиб қолса, менсиз кунни ўтмай қолармиди, таңлаб кетишга кўзи қиймай юриб, шундай маломатга дучор бўлишнинг билмабманми. Ик-тиёрини ўзига қўйиб бердим. Эртами-кечми, ахир бир кун вақт-соати етганда келажак ҳақида очиқ-ойдин гаплашиб олармиз. Кўнглимизда шунини сақлаб юрдик. Шундай бўлса ҳам, бутун-ерта деб кетга сўриб кетмадикми. У туғул Алимани кетиб ҳам қолди-ку. Бу ҳам мендан ўтди, менинг бепарволигимдан бўлди...

Ёз охирида Алиманинг бўйидаги ўшанда беш-олти ойлик кези эди, эрта билан молни подата қўшайин, деб кўчага ҳайдаб чиқдим. Подачи овози кўнглироқдек ўн икки-ўн уч ёшлардаги етим бола эди. Ўша кунни у кўчаннинг нариги бошидан алланнималарни шангиллаб қич-қичлаб, олди туриб келадиган овулдан бирдан уйғотиб юборди. У ўйимизни ит яқинига келганда, сипирларини «хўш-хўшлаб» келадиган: «Тўлган она! — деб мента ҳам ялт этиб қаради. — Тўлган она, суюнчи беринг! Жўрабек акамнинг келини кўзи ёриди, суюнчи беринг!» — деди.

«Э, айланайин, кўпайсин, кўпайсин. Қачон туғилди?»

«Тонг маҳалли».

«Уғилми, қизими?»

«Ўғил. Отини Турғай қўямиз, дейишди. Тўлган она, тонг маҳали туғилган, турғай, дейишди».

«Жуда яхши бўлибди, болам. Ўзини берсин» — деди.

Бировнинг ёруғ дунёга келганига ўзча қувониб, шу катта қувончини ҳаммага бўлишиб, хабар қилиб юрган

подачи боланинг сўзи меҳримни кўзгаб юборди. Қан-дайдир бир мусавфро илқилик юрагимга туғиланиб келиб, парвоздан кириб келадиганимда, юрсам ҳам, турсам ҳам доним дилгида турган нарсани қандай қилиб осим-дан чиқариб юборганимни билмайман: «Алиман, суюнчи Жўрабекнинг келини туғилди. Эшитдингми? Ой-кунни еттиб юртгадир, бечора, омон-эсон...» — деб гапириб келадиган, Алимани кўртганда муш тишлагандек бўлдим. Ўйининг денортига суюнчи шалпайиб турган экан. Бошини ялт этиб, даб-ларини тишлаб бўзариб турган экан.

«Мен туққанда ҳеч ким бунчалик суюнчи тортиб хабар қилмайдим», деган ўйга борди шекилди, ким билсин, ўзимнинг гапимдан ўзим хижолат бўлиб, юзим қизариб, нимма қиларимни билмай, гапиролмай қолди, тандирнинг ёнига ўтирдим-да, тезак қалай бошладим. Юзимнинг қизаргани тирақатганда қайрилиб қарасам, Алимани ҳали ҳам ўша бўйича бўзариб турибди. Хушим учиб, нима қиларимни билмай: «Бирон еринг оғриётимми?» — дедим ёнча бориб. «Йўқ, эна, ўзим шундай» — деб қўйдим. «Бирон еринг оғриса, уйга кириб ётсанг-чи, қийналмай».

«Қийналмаётганим йўқ. Тамаки бартини ипта тизининг нима қийинчилиги бор, борайин» — деб жуводилзларини қўлга олиб чиқиб кетди. Шундай бўлгандан кейин энди оғирини айттайин. «Тортинма, болам, уялма. Бунинг қоч қандай уяти йўқ, бу ҳам ҳаётнинг ажойиб бир томони. Қамнинг қандай туғилгани ҳам гап эканим, туғилганларнинг ҳаммаси бирдек, айирмаси йўқ. Дунёга келган ҳар бир пораста ҳамма одамзоднинг болаеси, демак, бу менинг ҳам болам, сен туғсанг у менга бетона бўлмайди, у боламдек ардоқлаб боқарман. Шунини тушуватин. Кўнглимизда ёмон мурувга бўлиб юртин» — деб илгаридан тайинлаб қўйган ёшларимни айттайин деган ўй билан орқа-ёлдан югуриб кўчанинг иккинчи, «Хой, Алимани, тўхтаб тур. Бу ёшқа қара» — деган, эшитмаганимга солиб юриб кетган

«Хайра бўлди шовқилди», деган ўй кун бўйи ичимни тирилди. Адамлар билан тамаки юлиб юриб ҳаммасини бир-бир ўқибди: «Майли энди, кечкурун айттайин, бундай юришимиз яхши эмас» — деб ўзимни пишиқлаб олдим. Девин бу ўй-хайалларимни айтиш насиб бўлмади. Кечкурун шидан қайтиб уйга келсам, Алимани йўқ. Ана келди, нима келди, деб ўтириб юрагимни ваҳима босди. Нима фалокат бўлди экан. Кўчага чиқиб излашин-чи, деган

хаёл билан уйдан чиқиб бораётсам, экин тарафдан ўтин кўтариб Бектош келаетган экан. Бектош унда колхознинг аравасини шалдиратиб ҳайдайдиган йнгит бўлиб қолган эди... У индамай келиб, ўтинни уйнинг орқасига ташладиди, менга жавдираб қараб қўйди. «Тўлган опа, Алиман, мени энам изламасин, деб айтиб кетди. Қайишдидаги қариндошларимникига кетдим, деди». Бўгин-бўгиним бўшашиб, бўсағата ўтирдим. «Қачон кетди?» «Боя. Тушдан кейин кўчадан машина ўтиб бораётган экан, ўшанга тушиб кетди». Ўз ёғимга ўзим қоварилиб ўтирсам, садаған кетай Бектош: «Кабинкасига миниб кетди, опа. Сира кўркманг, шофери дуруст одам экан» — деб қўйди. Бектошни ўзим ҳам яхши кўрар эдим. Унга яна меҳрим ортди. «Ҳа, бечорам, одам бўлар экансан» — дедим чинида. Бола билганимай ўсаверар экан-ди, мана ҳозир эр етиб, эс-хушликкига, пешонаси ёруғ йнгит бўлди. Кўзимга шундай кўринди. Ариқдан суя олиб келиб, Бектош эшигининг олдида сепди. «Дахлизини сулуриб-сидириб салқин қилиб қўйинг. Онам, сизнинг чойингизни соғиниб қолдим, дейди. Ҳозир келадим» — деб ўзича кўйманиб самовар қўйди.

Ойшалар ўзоқ ўтириб чой ичиб кетишди. Уйда ётолмадим. Осмондаги чамандек юлдузлар тонт отунча чарақлаб, сўнг бирин-кетин сўнишиб, энг охири порлаб турган ёлғиз Чўпон юлдузи қолди, у ҳам аста-секин ўзоқлашиб, аллақайёққа гойиб бўлди.

Алиман кетгандан кейинги кунларим курсин. Бутундай ёлғиз қолдим. Уч-тўрт кун элаб, ўзимни юпатиб юрдим. Кейин чидай олмадим, шарта туриб қаёққадир бош олиб чиқиб кетмоқчи ҳам бўлдим, Алиманни кўришни эсласам, юрак-бағрим баттарроқ эзилди. Агар уни туғишгандари хушфезлик билан кўтиб олса — кўп яхши, бошида, менинг турмушимга аргашманглар, деб катта кетган эдинг, энди бизни йўқлаб келдингми, дейишса, шўрлик болам, бу хўрликка қандай чидай олар экан. Хаёлига алганималар келиб, шундай қилиб яшайдан кўра ўласам бўлмайдими, деб ҳаётдан безиб юрмасам-да. Ёнимда бўлганда ҳеч кимга хўрлатмас эдим-а. Қандай қилиб кетиб қолди экан, бу ҳам шўрим-да. Нима бўлса ҳам борайин, ўз кўзим билан кўрайин. Борсам балки мен билан қайтиб келар, Шундай қилса экан, худ-до-я, шундай қилса экан. Бормайман, қоламан, деса — буни ҳам билайин, нима қилардим, розилигимни айтиб,

ёқ-фотиҳа бериб қайтиб келардим. Кийим-кечагини ҳам олиб кетмади, уларни ҳам элтиб берайин. Келса-келмасам ҳам айтар сўзимни айтишим керак. Бўричм эмасин. Бой, кўп кечикмай жўнайин, деб эртаси уйни-жойни Олпатага тайинлаб, йўлга чиқдим. Қайинди томонга бориётган машинани Бектош тўхтаганиб берди. Шу машина-та тушиб овулдан сал узайган эдим, сўмоқ йўл билан нариги даладан пиеда юриб келаетган бир аёлни кўриб қолдим. Дарров танидим — Алиман экан! Худди ўзи, бўйинингидан ўрғилтай, қайтиб келаетган экан. Шу заҳотиёқ ўрнимдан ирғиб туриб, машинани дукилатиб ура бошладим. «Тўхта! Тўхта! Ҳозир мен тушаман!» — дедим. Машина бир оз юриб бориб тўхтагандан сўнг, хур-мунимни олиб, шошиб уйдан тушдим. Шу орада уюлган кўюк чанг етиб келиб, кўзимга ҳеч нима кўринмай қолди. Ёнги кўрганим ўнгимми, тушимми деб таажжубланиб туриб қолдим. Каттакон машинанинг орқасидан тушиб, юратим қинидан чиқиб кетгудек бўлди-да: «Алиман!» — деб қаттиқ қичқирдим. Оҳ, айланайин деҳқон далам, ўзинг кўрмаганидинг, бу воқеа ҳам ушанда бўлганимиди?

— Ҳа, Тўлганой, ўшанда, ху, ана шу йўлда бўлган экан Сен! «Алиман!» деб қичқирганингда, Алиман ялт этди қариб, сени кўриб қолди-да, сўнг: «Эна! Энажонча!» — деб сен томонга югурди. Сен ўшанда эсинг чинди: «Югурма, болам, югурма, айланай, йиқиласан!» — деб ёлвориб келаетиб, ўзинг йиқилиб тушиб, ана ирғиб туриб чопиб кетдинг.

— Ҳа, ҳудди ўшундай бўлган эди. Қандай етиб бораганимни билмайдим. Алиман икковимиз кўчоқлашиб юришганим. Россия соғиниб қолган эканмииз: «Келдингми, келдингми, болам, энангга қайтиб келдингми?» — десам: «Келдим, энанг, келдим, ўзингизга қайтиб келдим» — деди. Худди шу мақолада Алиманнинг қориндаги боласи кўзгадан «ёниқ-ёниқ» этиб икки-уч марта тепиб қўйди. Мен икковимиз ҳам дордек сезиб қолдик. Алиман қоринини ушанг оқусти сизиб менга қаради. Ўзинг шу кўз қарайин бутун дўхулниини пайрон қилиб юборди. Мен ҳам боладан бир нимани гумон қилиб, чинидан кўйиниб юрган эканман-да! Қандайдир бир дақиқалик вақт ичда ҳаётнинг энг бир бахтли, энг бир тоғли дамларини бошидан ўтказиб тургандек Алиманнинг кўвноқ юзлари меҳримдан ўнгга тортиб, киприкларига илгинган мўнчоқ-мўнчоқ ёш

доналари юзларига юмалаб тушди. Оҳ, мукаддас эналит-э! Тўғе кўз ёшлари ҳаётдаги ҳамма азоб-укубатларини юниб юбораётгандек! «Кўзингдан айланагин, боқинингдан айланагин!»— деб бет-бошимни сизлаб, ялғиниб-ёлвориб, ҳиқиллаб йиғлаб юбордим. Шундай қилсам: «Йиғламанг, эна,— деб мени юпатдим.— Кечиринг мени, кечиринг. Сизни ташлаб кетолмас эканман. Чидолмадим, кўнглим бўлмади». Кўпдан бери айтаман деб юрган гапинини энди айтайин, пайти келиб қолди: «Нима учун кетдинг, хафа бўлдингми?»— дедим. Алман индамай туриб қолди-да: «Сўраманг, эна. Сўраб нима қиласиз, мента ҳеч нима деманг, мен ҳам сизга ҳеч нима демайин. Қийнаманг мени, энажоним, қийнаманг?»— деди.

Шундай қилиб, бу сафар ҳам айтолмадим. Яна нима учундир ҳар қачон айтар гапини сезиб тургандек сўзлашиндан қочиб, ўзини шундай тортиб туриб олмадим боқини болам. Бор гапини ўртага ташласа ўзига ҳам, мента ҳам енгилроқ бўлмасмиди. Эсингладир, она-Ерим, ўша йили кўз узоқ чўзиллиб, сўнгги кунлари серётин бўлмадим. Ҳаво бир очилиб, бир тутилиб, пизиллаган совуқ кўп вақт уйдан чиқармай кўйди. Кўз ҳавоси каби кун сайин Алманнинг қовоғи ҳам уюлиб, таппашмайдиган, кулмайдиган бўлиб қолди. Ўзига ташвиш тортиб ўтиртани-ўтиртан. Чамамда, ой-кунни ҳам яқинлашиб қолган эди. Фагга чўкиб қолмасин, деб қўлимдан келганча эркалатиб, ҳазил-хузул тапириб, у қилган, бу қилган бўлсам. Бироқ ёш бола бўлганидан кейин қийин экан. Ментина эмас, бошқалар ҳам бунга уриниб кўришибди. Бектош, онам тумовланиб ётиб қолди, деган эди. Ойшапни кўрайин-чи, деб борсам, иситмаси чиқиб, йўталлиб ётган экан. «Ўзинг-ку яримжон одам эдинг, жиптина ўтирмай, овул қийдириб юрдинг!»— десам, астагина жипмайиб кўлиб кўйди. Бундан икки-уч кун бурун уч-тўртта аёл бўлиб Бектошнинг аравасига тушиб нариги овулга тўйга бориб келишган эди. Билсам, иш бошқача экан. «Исёнроқ ўраниб, яхши бўлиб кетинг!»— деб ўрнимдан тураётсам, Ойша: «Тўхтаб тур-чи, тўлганой, хафа бўлмасанг айтдингиз бир оғиз гапини бор эдинг»— деди. «Айтгин»— дедим.

«Кўни овулга биз тўйга борганимиз йўқ, унда менинг қариндош-уруғим ҳам йўқ. Бунни ўзинг ҳам биласан. Сендан яшириб бир иш қилган эдим. Тўлганой, кечиринг.— деди.— Ҳалиги чўпон йилитини топиб, ўртага олдиқ. Али-

маннинг ой-кунни етиб турибди, унинг увол-савобини ким кўтарди, десак, бари бир ҳеч нима чиқмади. У ўзи аёлмики экан, иккинчидан, виждонини ютиб, мен унингни кўрган эмасман, билган эмасман, деб тоғиб турибди. Хотини ҳам бир шаллақи экан, сезиб қолиб, бетга чоғиб, иккик шармандамизни чиқарди. Қайтиб келаятганимизда бул бўйи ёмғир ёғиб, кечки совуқ туриб қолди. Буни-ен ҳам майли-я, Алман энди нима қилади?»— деб Ойша юзини тўсиб йиғлаб юборди. «Йиғлама, мен турганда Алман хор бўлмайди»— деб чиқиб кетдим. Бошқа нима ҳам дер эдим.

Алманини эги-боши оғриб қолдими, деб ҳадиқсираб, кейинги кунларда кўзимни узмай, унинг ёнидан сира юзмай юрдим. Бирдан эшикка чиқиб кетса ҳам, орқасидан эртаниб: «Э-э, Алман, қаёқда юрибсан?»— деб юзидан қолман. Тўлғоқ тутиб қолмасин, дейман-да, бўлмасам, мен шўрликнинг бошқа нима ишим ҳам бор эди.

Бир кунни у иссиқ кийиниб олиб, эшикка чиқиб кетганидан эди «Қаёққа борасан, болам?»— дедим. «Катта овулга бораман»— деди. «Э бўтам, кун бундай бўлиб кўриб, эгиткиб қандай борасан. Ўйганида ўтирсан-чи. Кўнда нима бор дейсан. Ё ёз кунни бўлмаса»— дедим. «Нў, бораман»— деди. «Унда мен ҳам бирта бораман, катта юбораймман»— десам, жаҳли чиқиб кетди. Кўпдан бери аччиққаниб юрганнинг кўсурини чиқарди: «Нима учун мента эртаниб, қадам-бақадам пойлаб қолдинг. Ниманига бор менда. Мени ўз ҳолимга қўйсанг, Ҳалил дефосам, ўлмайман, ўлмайман!»— деб юзини тара-тара чўкиб кетди. Тумшайиб ўтириб қолган, сўраб оғир боғди. Каттиқ хафа бўлдим. Шундай оғуш қил қўлганимни тинчимади. Икки-уч марта эшикка чиқиб қарайди, сўзга кетган бўйича кўришмасди.

Кўни наниманига майда ёмғир савиллаб, шамол оқ парву булутларини алдар-ўлгар қилиб ҳайдарди. Дов-дараксини танаши, бутуқларни совуқдан қорайиб кетибди, дегани бари уш-ўшда, ҳеч кимса йўқ, қишлоқ ичи тасвирдан жимжаб. Юзларига чиммаг тутгандек тоғ чўққилари тира-шира кўриниб турарди.

Ёмон кўрса кўрсин, орқасидан борайин, тўлғоғи тутиб дах ерта ётиб қолмасин, деб томорқанинг этагига ётиб борганимда Алман кўринди. Бошини кўйи солиб оғир юриб келаятган экан. Орқамга дарров қайтиб кел-

дим-да, чой қайнатиб, тухум солиб, қуймоқ қилдим. Сақланган олмадан танлаб, қизилларини дастурхонга қўйдим. Алман кириб келди-да, дастурхонни қўриб, индамай қулмисиради. «Кечкиб кетдинг-ку, болам. Энди ўтириб чой ичгин»—дедим. «Қўнглим ҳеч нимани тортмай турибди, эна. Олмадан биттасини беринг-чи, ўшани ейин»—деди. «Нима бўлди сенга, Алман? Еки бирон еринг оғриптими?»—десам, лабини тишлаб: «Сўраманг, эна, қўнглим ҳеч нимани тусамай турибди. Боя сизга қаттиқ тапириб қўйдим. Мени ўз ҳолимга қўйинг»—деб қўл сийтаб қўйдим.

Туннинг қайси вақти эканини билмайман, бирдан унинг ботганида, Алмиманга қардим. Унда йўқ. Эшикка чиқиб кетгандир, деб бир оз кутидим, яна кутидим. Йўқ. Тура солиб, Алмиманнинг тушагини ушлаб кўрдим; муздек, қачонлардир туриб кетган, даров уни-буни қийна солиб, эшикка отилиб чиқдим. Ҳовлининг ичинини айланиб қараб, кўчага чопиб чиқиб, ундан томорқа томонга ўтдим. «Алмиан! Алмиан!»— деб қичқирсам ҳам, ҳеч ким йўқ. Итларгина ҳуриб қўйишди. Бўғинларим бўшашиб кетди. Кетган экан-ку, энди қандай қилдим? Уйга қайтиб чопиб келиб, даҳизадаги фонусни ёқиб, бурчак-бурчакларини қараб, энди эшикни излаётин деб фонусни кўтариб ҳовлига чиққанимда, нариги саройдаги сомонхонанинг чиндан одамнинг инграган, қичқирган товушн эшитилди. Сомонхонанинг эшитини тез оғиб кириб бориб, серрайиб туриб қолдим. Сомоннинг устига чаққанча тушган Алмиан туға олмай қийналиб ётган экан, кўрибюқ, эсим чиқиб кетди. «Бу ниман, вой тушмагур! Нима учун айтмадинг?»— деб кўлтиқлаб кўтарай деб оёғига кўлимини теккизганимда, билгиллаб қонга ботган чопон, қўйлақлар нисик бўлиб билагимга урилди. Юзлари кўкараб, кўзлари олайиб нафас ололмай хикиллаб: «Ўлдим! Ўлдим!»— деб инқиллаб ётибди. Қоринини ушлаб кўриб иш чатоқ эканини дарҳол тушундим. Хулосини ўз сақласин, қон кўп кетиб қолган эди. Ўш ҳам анчадан бери тулғоқ тутиб ётган экан.

буиндой вакытта дүхтирдан башка даво йүүк, жолнини олиб
буиндой вакытта дүхтирдан башка даво йүүк, жолнини олиб

Ой, ушланди бул азоб-ей, ох, ушланди кронт
тулай... Духтирхона у вакта сувинг нариги буйнда
паста кинлюкка эмасиди. Куприк булга хов пастда
паста йирекда эди.

[illegible]

лашган, қийналган кўзлари билан менга аянгчи бир ҳолда, тикилиб: «Тўхтанглар. Уялман. Тўхтанглар»— деди. Аравани тўхатдик. «Бошимни қаттиқроқ босинг, эна»— деб энгичиб йиғлаб гапирди. «Эна, энжоним! Ичим куйиб, ўлиб борапман, тирик қолмайман. Хосиятингиздан айланайин энжоним, у дунё, бу дунё розиман сиздан. Ўғингиз қаршисида мен покман, гуноҳим йўқ. Қосимнинг кўзи тирик турганда мен шундай бўлармидим.. А-а-а, Қосим-эй!.. Мен ҳам жонни бор одам эмасманми, аёлман-да... Бу дунёнинг роҳатини кўрмай кетдим, қандай қилайин, қандай қилайин. Кечиринг, кечиринг, энжон, худо шу кўнга солди, ёмон кўрманг». Бағрим эзилди ялдиним: «Чидаб тур, болам, чидагин, сен поксан, сенда ҳеч қандай гуноҳ йўқ. Сен энг ҳалол аёлсан. Сен ўлмайсан. Чидагин, мана кўприкка етиб олдик. Энди тез етамиз, сен ўлмайсан!» Уша маҳалда Алиман яна чалқанча ётиб, кучаниб, қорни яна сиқиди бошлади. Боланинг кўли чиқиб келаётган экан. Қон ҳали ҳам кетиб турибди. Бир оз вақт ўтса ўлиб қопишга кўзим етиб: «Бектош, кўлтигидан юқори кўтариб, қорини сиқ,— дедим.— Уялма, кўтар тезроқ!» Бовдан бери йиғлаб ўтирган Бектош ирғиб туриб, Алимани кўтариб, қоринни босганда, боланинг кўлидан ушлаб тордим. Бола чиқмай ётарди. Алиман бир ёқда қичқириб жон талашиб ётса, тавба, қулоғимни тиндириб, тартин уша эшелон: бир-бирига улашган икки паровоз олиб утган вагонлар миамин қоқ ёриб ўтиб бораётгандек туюлди... «Она-а, Алима-ан!»— деб шамол олиб қочган ҳайқирик товушта қақалоқнинг «Инга-а!» деган товуши қўшилди... Эҳ, ҳаёт-эй, нега мунча бераҳм бўлдинг, нега мунча кўр бўлдинг? Бола ҳам тушди. Алиманинг жони ҳам чикка бошлади. Қип-қизил этни етатимга нари-бери ўрай солиб қарасам, Бектош кўлтигидан олиб кўтарган бўйича, Алиманинг бир оёғи қийшайиб, кўллари саланглаб қолди. «Вой, Алиман!»— деб томирини ушлаб кўрсам, жон йўқ, қичиб бўлди... Ҳайқирган шамолни ёриб эшелоннинг шақ-шақ урган овози қулоғимдан ҳеч вақт кетмайди... Дунёга келган заҳоти «Инг-та-а!» деб қичқирган бола биринчи тўнғич товуши-да ўлиб бораётган онаси билан хўшлагаётгандек йиғлар эди... Алиманинг кўзи муғлаб олайиб қолди. Нима қилишимни билмай қолдим. Бир вақтнинг ўзида бирини узатиб, бирини кўтиб олдим. Бир вақтнинг

ўзида бири ўлиб, бири туғилиб, кўз олдимда ажал билан ҳаётнинг тўқнашгани эсимни оғдирди. Ундан кейин уям ҳам нима бўлганини билмайман...

— Сизларнинг товушларингизни мен эшитдим, Тўлганов, «Алиман! Айланайин қароғим! Кўзингни оч! Кўзингни оч!»— деб сен зор қақшаб ётдинг. Янги туғилган чақалоқ кўзини қирғоғида ёлғиз қолган ўрдак бодендек бўзлаб, эмчак сўраётганга ўхшарди. Бу тонгта яқин ёмғир қорға айланиб ёға бошлагандек бўлди.

— Ҳа, кўприкка етмасданок орқага қайтиб келаётганимда тонг ёришди. Бўзардан осмоннинг бети зантори тугта кириб, ғира-шира ёруғда юмшоққина оппоқ қор секинлаб ёриб турарди. Теварак-атрофда на биронга жон кўришар ва на биронга товуш эшитиларди. Дунё бир текисда сукунатга чўлган эди. Табиатнинг ўша ҳор-тин ҳолатини бузиб, ёлғиз бизнинг арава келарди. Бектош аравада ўтирган жойида бошини куйи солиб, йўл бўли ҳиқиллаб йиғлаб келди. Отлар аранг босиб, ёлғиз, кўнруғига қор ёпишиб, аравани тортолмай чарчаб, аранг келишарди. Болани чопонимга ўраб, мен араванинг ёнида тибда келардим.

Шундай қилиб, уруш энг охириги ўзини олиб тинчиди. Уша кунги босилган йўл ҳаётимдаги энг оғир йўл бўлди. «Тўр, сенинг бетингга, дунё!»— дедим.— Кечдим селдон, кечдим. Янашши истамайман! Бундай қилиб яшариндан кўра, буғуноқ ўлганим бўлсин!»— деб ниятим бўлибди, ҳаётдан беэзиб келавердим. Мен шундай келатганимда, чопонимдаги бола, тирик жон-да, бир қимп-даб, бир овоз чиқариб, бир шиталаб йиғлаб келарди. Ҳанси таноси борган сари қалбимни иситиб, юратимга қарашга борди. Училиш, қизми эканлигини, ҳам билганим йўқ. Одоб бевора-ей, ҳаётинида онагини йўқлаб қолдинг-ку, деб ундан бағтар унвоқ тортиб йиғладим. Уша кўнруғи, иситиролди аягининг орасида қандайдир фалати бир фифр тувилди: «Умр тап-тиқир тугтаб қолмабди-ку. Сўрайдан қонинидаги тирик жон қолди-ку. Ҳаёт билан пива бир марта беллашиб кўрсак қандай бўларкин?» Бир охдан кейин яна ўйладим: «Она сўтини тотмаган тўдавек одам бўлади дейсанми. Қанча яшай оларди дейсан!»— деб гумон қилдим. Унга ҳам кўнмай: «Худо-ей, энди шу порастанинг умрини бери!»— деб тилайман. Кўнруғи, шундай ҳар хил ўй-фикрлар билан олишиб оппоқ тонг отида овутла етиб келдик. Ўқининг патидек юм-

шоқ қор учқунлари бирини бири қувишиб ҳавода айлан-
масоқ ўйнаб ёриб турди. Овулга кириверишдаги ҳали
янги кўча деганимиз кўзимга аллақандай совуқ, аянчли
бўлиб кўринди ўшанда. Уй-жой солиб, боғ қилиб, оз-
моз чорва қўлайтирмиш, кун кўрамыз деганларнинг
бундан етти йил бурун бошлаган ишлари нилари босмай,
орқага кетиб, меҳнатларининг изигина қолган эди. Қўй-
қайтан харобаларни оққурай, тиканаклар говлаб босиб
кетганди. Қор ёғиб, уларнинг кемтик-сементини яшириб
етарди. Қосимларнинг чарбоғига қарасам, Алман никко-
вининг орау-тилакларига ўрнатилган ҳайкалдек уюл-
ган тош тепа, аллақачон туңроққа айланиб кетган ёшт-
ларнинг унутилиб етгани юрак-бағримни эзиб юборди.
А-а, қароғларим, орауларингга етмай қолдиларинг-ку,
деб аравада етган Алманнинг афтига қарасам, юзи оп-
поқ бўлиб, дунёнинг ҳамма яхши, ёмонига рози бўлган-
дек тинчиб, кўзи юмилган. Юзига тушган қор эримай,
арава қимирлаганда сидирилиб тушиб турди.

Кўчага кириб келган эканмиш... Айланайин Бектош
йигитлардек аравадан сакраб тушди-да, умрида бирин-
чи марта йини бошлаб: «Жигарим-эй! Жигарим-эй!»—
деб бутун овулни бошига кўтариб юборди.

Ҳар тарафдан эл югуриб кела бошлади. Йиглаб,
бўлаб етиб келган Ойша: «Болага мента бер энди».—
деб олдидан, чопонига ўраб, уйига кўтариб кетди. Ора-
дан бир кун ўтиб Алманни ўрнига қўйдик. Аёл киши
бўлсам ҳам қабрининг бошигача ўзим бордим, келиним-
ни ўз қўлим билан қўйдим, мангута видолашдим. У ку-
ни ҳам қор учқунлаб турди. Уюлган қора туңроқ тезда
оппоқ тепата айланди. Ўша йили, кўламада келиним-
нинг қабрита гул ўтқаздим. Ўшандан бери ҳар йили гул
экиб ўстираман. Ёдгорлигим, эрматим шу. Алманнинг
гул суяган келин эмасмиди...

Шу билан у қилиб, бу қилиб Жонбўлотни эчкининг
сути билан боқиб катта қилиб олмадимми. У никовимиз
кўрмаган азобнинг биттаси ҳам қолмади. Ҳайтовур, туз-
насибаси бор экан, омон қолди. Мана ҳозир ўн икки
ёшга кириб қолди. Айганиб келиб қариганда топганим,
кўрар кўним шу бўлиб қолди. Шунисига ҳам қаноат қи-
ламан, ёқамни ушлайман. Айтгандек, ўша пайтдаги дўх-
тир йигит энди катта киши бўлиб қолмадими, ҳар сафар
йўлиққанда сўраб қолади: «Қандай опа, ўғлинг катта
бўлиб қолдими?»— дейди. «Худога шукр, йигит бўлиб

қолди»— дейман. Шунда у жилмайиб қараб қолади.
«Шундай қил, опа, яхши одам қилиб ўстиргин»— дейди.
Жонбўлот гўдакчилида қаттиқ шомолаб, бир кун қара-
сам, лаблари қўқариб, кўзлари олайиб мазаси қочиб
борпти. Эсим чиқиб, ўша ердан ола югурдим. Тун эди.
Дўхтирга тезроқ етайин, деб қиш бўлса ҳам катта сув-
дан кечиб ўтмадимми. Кийим-кечагим жиққа хўл кириб
борсам, дўхтир янгидан келган ёш бола экан, кўрқиб
кетди. «Нима учун сув кечиб юрибсиз, тинчликми? Бу-
нинг ота-онаси қаерда?» «Бунинг отаси ҳам-онаси ҳам
мен. Болам, шунини омон сақлаб қол. Бу ўлса мени
тириқтай қўмавер. Ўшмайман»— дедим.

Кечаси билан ёнидан кетмай дорн-дармон қилиб тур-
ди. Мента ҳам янги уст-бош, дорн бериб, олдини олди,
декин эрта билан иситма босиб, қон йўғалиб йиқилдим.
Қилиш туман ичига куйиб бораётгандек эс-хушимни
боломай ётсам, дўхтир дам-бадам келиб, муздаккина
кўзи билан чаккамни ушлаб: «Опа, ўғлинг яхши бўлиб
қолди. Бўшашма, бой берма касалга!»— деб ғайрат-
қилибди. «Ундай бўлса, ўлмайман, ўлмайман»— деб
шовирлаб қўйдим. Ўлмай тирик қолганимга ҳам шу
сабоб бўлиб дейман...

— Ўғлинг йигит бўлиб қолди, Тўлғаной. Бу йил
ёроқ мўҳалида шу ўртада чопиб юрган экан, Алманга
ўхашлигидан таниб олдим.

— Ҳа, кутлуғ далам, онасига ўхашлиги чин. Бироқ
кеч нимани билмайдиди. Отам фронтда ўлган, дейди,
ошанинг қабри бўлса овулнинг четиди, деб қўяди. Бу
йил ёзда бир қисқик ноқса бўлди. Ёзги тавтиг кунлари
ёди. Қосимнинг ҳалиги бир велосипеди бор эмасмиди.
У йилорай билдан бери саройда қозқда осиклик тулар-
ди. Жонбўлот ўзини эшикка олиб чиқиб тузатди.
Билди, қочонлар энг босиб, яроқсиз бўлиб қолган
велосипед. Бир нисга Бектош ҳам унга ёппишиб олибди.
Нисогини тузатмоқчи бўлишди. Роса овора бўлишди.
Жонбўлотни Бектош бошидан ўз боласидек кўрарди.
Хонир учқининг отаси, отир, салмоқли, миқти киши
бўлмагани. Қўлдан бери қомбайн ҳайдайди. Ойша
бўлса — ўлган. Тенгдошимдан ажраниб, шундай қаттиқ
ўйсалим.

Худалас, бир кун қарасам Жонбўлотим югуриб-елиб
велосипедини етаклаб қолди. «Эна, қаранг отамнинг
велосипеди қандай яхши бўлиб қолди»— деди. Юратим

аллақандай бўлиб кетди. Шунда мақтаниб: «О-о, мен ўрганиб қолдим, эна. Қараб тур ҳозир!»— деб велосипеднинг эгарига бўйи етмай бир ёқ томонига қийшайиб ёпишиб, лапанглаб, тоҳ бу ёнга оғиб, тоҳ у ёнга оғиб ҳайдаганда йиқилиб кетадими деб кўрқиб: «Таш, вай шўрим, йиқиласан!»— десам, яна қаттиқроқ ҳайдаб бориб, велосипеди билан бирга йиқилди, қаттиққина йиқилди. «Ўргилай, қаёқдати ишни бошладинг, ўласан ку булайдай!»— деб ҳалдослаб етиб бордим. Ердан даст кўтариб, юз-бошини артдим. Шунда қарасам, нариги ёқда Бектош тек, анчайингина қараб тургандек тикилиб турибди. Индамади, мен ҳам индамадим. Бир-биримизни тушундик.

Орадан кўп ўтмай экинлар пиша бошлади, бир кун Бектош келиб: «Жонбўлотни комбайнга ёрдамчи қилиб олайин», деган эди. «Ўраса ола қол»— дедим.

Айтишга айтиб қўйиб, икки кундан кейин кўнглим чиндамай боламан кўрган бордим. Йодада келаётган молдек димкиб гармсел юриб турса ҳам, пишиқчиллик маҳалига нима етсин! Деҳқоннинг йил бўйи тўккан терининг, қилган меҳнатининг натижаси, самараси шунда кўринмайдими. Бойлиги кўлига сигмай, мардлиги терисига сигмай ердан топан озиқ-овқати қанча одамзодга насиб бўлади. Деҳқон оламини боқадди.

Доннинг анқитган хушбўй ҳидидан, айланай деҳқон далам, мавжланган экинларни кўриб хумордан чинқмадимми! Ҳов олис-олисларда тоҳ кўрилиб, тоҳ кўринмай чолиб келаётган отлиққа қаратганингдаси дунёнинг нақадар кенглигини билар экансан.

Жонбўлот комбайнда сомон ташиб юрган экан, мени кўра солиб: «Эна, эна! Мен бу ёқдаман» дегандек мақтаниб қичқирди. Штурвалнинг ёнида мағруона турган Бектош бошини ирғаб қўйди.

Ариқнинг бўйида толинг соясига ўтириб кечгача томоша қилдим. Йўл чангитган машиналар бир-бирига улашиб бўғдойни хирмонга ташиб турди.

Қош қорайганда комбайнчилар дам олгани келишди. Бектошнинг ёнида мағруланиб келаётган Жонбўлот анчагача гапиролмай, ярмигача яланғоч бўлиб ариқдаги сувга ювинди-да, олиб келган туғунчагини кўриб: «Эна, олма олиб келингиларми?»— деб севиниб кетди. «Олиб келдим»— десам, югуриб келиб бўйини-дан қучоқлаб ўпа бошлади. Бектош пиқиллаб кулиб

иборди: «Борди бери шундай қилсанг бўлмасмиди. Мейли, бўғуича эркаланиб ол энангга»— деди.

Қўйма уйининг ёнида ўтириб чой ичдик— янгигина ёнган иссиқ нон экан. Жонбўлот катта кишилардек нон тўраб: «Олинг, эна»— деди. Бир бўрда нон олиб ишлаганимда, Қосимнинг кўлининг ҳидидек комбайннинг мойли кўлининг ҳиди анқиб турди. Ҳа, ҳа, худди унлай — керосин, куёш, сомон ҳиди келаётгандек ширин нон экан. Кўз ёшларим билан кўшиб ютиб юбордим. «Нон ўлмас экан-да!»— дедим чинида.— Ҳаёт ўлмас экан-да, меҳнат ўлмас экан-да!»

«Қуноқлаб келиб қолибсиз, опа. Ётиб кетинг бутун бешкида»— деб Бектош уйга кеткизмай қўйди. Сомон устига тўшак солиб беришди. Ўша кечаси осмонга қариб ётсам, сомон йўли янгигина тушгандек, аллақим ҳо-ларини катта бир қучоқ сомон кўтариб ўтгандек, йил-йилдан майда тўпонлар шамол теккандек сочиниб, тонадан ётарди. Гўё осмони фалакда ўша сомон йўли бўлиб тобора олислаб бораётган эшелоннинг «шак-шўк» овози юрагимни зирқратиб, узоқ вақт эшитилиб тургандек бўлди. Темир изларга урилган фидирақлари мени тебратгандек, кўзим илпиниб, бўғуичи тунда дунёга яна бир деҳқон келди-ку, умрини-берсин, сепган уруғи юлдузлардек ҳисобсиз бўлсин, деб сомон йўлига тики-либ ухлаб қолбман.

Бира-шира тонгда ўрнимдан туриб ишлаётганларга маиниқ бермайн деб овулга жунадим.

Қулидан бери бўйдай муссаффо тонгни кўрмаган эдим. Қулидан бери тўралининг буидай сайраганини эшитмаган эдим. Мени йўқ, чегараси йўқ кўм-кўк муссаффо осмонга кўри бўлиб, буа тўрай, оламинг осмонга учиб чиққан юртин вади тоғини билмай, қанот қоқиб пирираб, бир нуқтадангина бўлаа ҳам нақадар юзлик, нақадар тўл-контантсирувчи кўнларни таратиб хопиш қиларди. Тил-танидан аламлигини, тўралини. «Ана, билинг тўрағай сайради», деб кўйидан Сувонқул. Сен ҳам ўлмас экансан, тўралини!

VII

— У, қутлуғ далам, сенинг ҳозир дам олиб ётган пай-тинг, Кеча ўроққа тушган одамларнинг овози ҳам эши-тилмайдди. Бўғдой ташиб йўл чангитган машиналар ҳам

йўқ, яқин орада комбайнлар ҳам кўринмайди, моллар ҳам тоғдан тушгани йўқ. Одамга буюрган нону насибасини ўзига буюриб, бир қарзингдан қутулгандек ер ҳайдаш учун қўш чиққунга қадар осуда ётадиган маҳдлинг. Ҳеч ким йўқ, икковимиз — сен ва мен. Қўз ёриган аёлдек чўзилиб ёганингдан айналайин, она-Ерим. Мен сенга бутун бутун ҳаётимни айтиб бердим.

Бутун менинг сиғинадиган куним, бутун менинг Сувонкулини, Косимни, Майсалбекни, Жайноқни ва Алиманни эслайдиган куним. Мен уларни ўла-ўлгунича унутмайман. Ўрни келганда ҳаммасини Жонбўлотга тушунтириб айтиб бераман. Эси бўлса тушунар, акли бўлса кечирар бизни... Лекин бошқалар-чи, кўш остида яшаган барча одамзолга айтар сўзим, айтар гапим бор. Уни қандай айтаман, уни қандай қилиб ҳаммага айтиб чиқаман?

Эй осмонда ярқираган Кўш, ер юзида юриб сен айтгин!

Эй кўчиб юрувчи булутлар, ёмғир бўлиб ёғилиб, ҳар бир томчинг билан сен айтгин!

Ер, барча одам боласини тўйғазган Ер, сен, сен айтгин, жоним туташган Ер.

— Йўқ, тўлғаной, сен айтгин. Сен — Инсонсан. Сен ҳаммамиздан буюк, сен ҳаммамиздан улуғ бўлиб яратилган жонсан, сен айтгин, сен — Инсонсан!.

VIII

— Кетдингми, Тўлғаной?

— Кетдим. Хайр, омон бўл, ўлмасам яна келарман.

1963 йил

ОҚ
КЕМА
(ЭРТАҚДАН СЎНГ)

Унинг икки эртаги бўларди. Бирининики бўлиб, уни ҳеч ким билмасди. Иккинчисини эса, бобоси сўзлаб берганди. Кейин бирортаси ҳам қолмади. Гап шу хусусда, ўша йилги у етти ёшга тулиб, саккизга қадам қўйганди.

Авал портфель сотиб олганди. Қоп-қора дермантин портфелни очиб-ёпганда шикиллайдиган қулифи ялтираб турарди. Енида майда-чуйда соғадиган киссаси ҳам бор. Қисқаси, фаройиб, айни пайтда оддий мактаб портфели эди. Ҳамма нарсаси, эҳтимол, шундан бошланди.

Бобоси уни кўчама дўкондан сотиб олди. Кўчама дўкон тоғдаги чорвадорларга мол сотиб, айланиб юрганда, уларга ҳам, Сан-Тошдаги ўрмончилик қоровулхонасига ҳам бирров буюрилганди.

У бу ердан, дара ва нишаб йўллар бўйлаб тоғдаги қатогон ўрмонга кўтарилди. Қоровулхонада бор-йўғи учган кўчама дўкон ўрмончиларни ҳам йўқлаб турарди. У ҳовлида ёлғиз битта бола бўлиб, у ҳар сафар кўчама дўконини биринчи бўлиб кўрар эди.

— Келяпти! — деб қичқирди у эшик ва деразага қараб чопиб. — Машина-магазин келяпти!

Исёкқўл бўйларидан бу тарафта чўзилган айланма йўл кела-келгунча дара, дарё соҳили бўйлаб, тошлоқ ва ҳазиллакам иш эмас. Қоровултоққа етугунча йўл пастдан юқорига торайиб, қиялаб борарди-да, кейин тикка тақир нишаблик бўйлаб ўрмончилар ҳовлисига тушарди. Қоровултоғ шундоқ ёғиналариди — эда бола дурбиндан кўлни томоша қилгани дегудек ҳар кўни ўша ёққа алаббатта, машина ҳам ҳамма нарсаси кафтагидек кўриниб туради.

Ўша сафар — исёкқўл кўнларидан бирида бола ўз кўлобида чўмиллиб турган эди, шунда қия йўлни чан-честроқ саёз жойида, қумлоқ ерда бўлиб, бобоси тош қадаб тўсиб берган эди. Агар шу тўсиқ бўлмаганда, ким

билиди, балки, бола ҳам аллақачонлар тирик қолмаган бўлармиди? Бувиисининг айтишича, дарё аллақачон унинг суякларигача юниб, тўғри Исёкқўлга эггиб ташлармиди ва у ерда балиқлар ҳамда сувдаги ҳар хил бағон бағди ва тарларга эм бўлармиди? Ҳеч ким уни қилдириб, жол қойитмас, дардида қуйиб, адо бўлмас эди, рост-да, сувда пишириб қўйибдими? Сирасини айтганда, у кимга ҳам керак. Ҳали-ҳозирча бу фалокат бўлганича йўқ. Сопир бўлса, ким билиди бувииси, балки, чиндан ҳам уни кўтқаргани уриниб кўрмас, кампир туғилган бувииси бўлганда бошқа гап эди, ахир, унинг ўзи, ўтайсан, деб юради-ку. Ўтай эса, қанча едириб-қанча ичирма бари бир ўтайлигига боради. Ўтай... Агар у ўтай бўлганини истамаса-чи? Хўш, нега эди у ўтай бўлганини керак?

Балки у эмас, бувиисининг ўзи ўтайдир? Лекин бу тўғрида ҳам, бобоси ясаган тўсиқ ҳақида ҳам кейинроқ гап бўлади.

Шундай қилиб, у ўшанда кўчама дўконини узоқдан кўриб қолди, машина кетидан тўзон кўтариб, тоғдан тушиб келаётган эди. Шунда у қувониб кетди, ўзига портфель олинганини билгандек қувониб кетди. Шу заҳотиёқ сувдан сакраб чиқди, чилладек оёқларини нитонининг почаларига тикди-ю, сувнинг совуқлигидан кўкариб кетган баданнинг хўл билан кўчама дўконининг келадиганини биринчи бўлиб етказиш учун суқмондан уйлар томон чопиб кетди.

Бола буталар устидан ҳатлаб, сакраб ўтиш қийин бўлган харсанг тошларини ёглаб ўтиб, на ўсиқ ўтлар, на қирсанг тошлар олдиди, булар шунчаки нарсалар эмас-диганини билса-да, бир дақиқа ҳам тўхтамай чопиб борарди. Улар риниб қолгани, ҳатто чалиб йиқитгани ҳам мумкин эди. Машина-магазин келди. Мен кейин келаман, — дара-булардан у «чўкиб ётган туя»га гап қотди. У дегирини ерта бериб ётган сирини буқри тошини шундай деб атади. Одатда бола ўз «туя»сининг ёнidan ўтганда унинг ўрқачини силмасдан ўтмасди. Худди бобоси думи чўлтоқ ахта отини шапатлагани каби, у ҳам ишнинг кўзини билдирган кишилар сингари ўз «туя»сининг ёнidan ўтиб бораётган наридан-берди, сен сабр қилиб турасан энди, менинг ишим чикиб қолди, деб уни шапатлаб кўярди. Унинг харсанг тошида «агар» ҳам тайёр эди. Ярми оқ, ярми қора бу чавқар тошдаги эгарчада худди отда ўтиргандек ўтирган бў-

ларди. Ўна «бўри» деган тош бор — бўрига жуда ўх-
 шаш кўнғур, оқ ораётган, ёлдор ва чуғ пешонали. Бо-
 ла унинг олдинга тисиб эмаллаб борарди-да, мўлажалга
 қоларди. Лекин энг севимли тош, бу сув юзид кетган қир-
 тоқдати каттакон харсанг «танк» эди. Қараб турсанг
 «танк» қирғоқдан отилиб чиқади-ю, дарёни шовқин-су-
 ронга солиб, тўққилантириб, кўпиклантириб юриб ке-
 тадигандек. Танклар киноларди ахир шундай юради-ку,
 қирғоқдан сувага отилган кетди! Бола киноларни кам
 кўрган, шунинг учун ҳам кўрганлари ёлдида қаттиқ ўрна-
 тилган — кўшни дарадати совхоз наслчилиги фермаси-
 га олиб борарди. Шу сабабми ҳам қирғоқда дарёни ҳар
 қачон кесиб ўтишга шай турган «танк» пайдо бўлди.
 Ўна бошқа — «яхши» ва «ёмон» тошлар, ҳатто «айёр»
 ва «овсар»лари ҳам бор.

Ўтлар орасида ҳам — «севимли», «ботир», «хурак»
 ва «ёвуз» ҳамда бошқа ҳар хиллари мавжуд эди. Чақир-
 тикан, масалан, — энг биринчи душман. Бола у билан
 кунга ўн мартагаб жанг қилган, чопиб ташлаган. Ле-
 кин бу жангнинг охири кўринмасди — чақиртикан ҳадеб
 ўсаверар ва кўпаяверарди. Мана, даладати печак тул-
 лар, тўғри, улар ҳам ёввойи, шунга қарамай булар энг
 ақлли ва кўвнок туллардир. Улар эртагаб куёшни ҳам-
 мадан ортқ айраб қарши олади. Бошқа ўтларга — тонг
 нима, тун нима, барибир. Пенактуллар эса, кун налши
 биланок кўз очади, кулди боқади. Олдин бир кўзнинг
 кейин иккинчисини очади, шундан сўнг бағридаги бар-
 ча туллар бирин-кетин очила бошлайди. Оқ, оқ кўк,
 бинафша ва яна ҳар хил рангда... Агар уларнинг олдида
 сукут сақлаб ўтирсанг, туге бу туллар уйқудан уйғониб,
 алланималар ҳақида шивирлашаётгандек туюлади. Чу-
 хузурига чопиб, куёш нурларидан кўзларини ёшиб, тул-
 ларнинг ўзаро нималар ҳақидадир шивирлашаётганига
 кўлоқ солади. Балки, кўрган тулларини сўзлашаётган-
 дир?

Кунлузлари, одатда туш вақтига бориб бола сериол
 широлжинлар гуж бўлиб ўстан томонга жўнашни яхши
 кўрарди. Широлжин бағанда бўйли, тўлсиз, лекин хушбўй
 ҳидли бўлади. Улар ён-верига бошқа усимликин йўлат-
 май тўда-тўда бўлиб, алоҳида ўсади. Широлжин — са-
 доқатли дўстдир. Айниқса, бирор кўпгилгензлик юз бе-

риб, пинҳона йиғилгинг кетганда широлжин остидан
 наши паноҳ топиш мумкин. Улар ўрмон ёқасидаги қара-
 қалдорлар ситгарни ёқимли ҳид таратиб туради. Широл-
 жинлар кучоғи қайноқ ва сокин. Энг муҳими — улар
 осмонни тўсиб кўймайди. Чаққанча ёт-да, осмонни томо-
 ши қилвер. Аввал кўз ёшлари орасидан ҳеч нимани
 юзрата олмайсан. Кейинчалик эса, булутлар сузиб кета-
 ди ва сен ўйлаётган нарсалар осмонда, кўз олдингда
 аниқ намоён бўла бошлайди. Булутлар яхши билди:
 кўнглинг аниқ нохуш, қаёқларгадир жўнаб қолгинг ёки
 үнб кетгинг келадди, токи сени тополмай оҳ-воҳ қилиш-
 тинг «Эҳ болагина, бедарак кетди-я, энди уни қаердан
 қилимиз», деб кўйиб юришин. Бундай бўлмаслиги учун
 — сен йўқлиб қолмаслигинг ва жимгина ётиб, булут-
 лардан давланишинг учун сен нимани истасанг булут-
 лар ўшанга айланиб қолади. Ўша биргина булутнинг
 ўшдан турли-туман шакллар юзага кела бошлайди.
 Фанат булутлар қандай шаклга кираётганини кўриб
 босиб бос.

Широлжинлар тагги жимжит, улар осмонни тўсмайди.
 Широлжинлар мана шунанга илғи қарайгайзор ҳидлини
 урғулади.

У ўтлар тўғрисида кўп нарса биларди. Сув босади-
 ган пинҳонордиги кумушранг супурги ўтларга раҳми ке-
 дарди, жуда қалат-да бу супурги ўтлар, ҳавойи жуда.
 Ўларнинг шаклдек майин популгалари шамолсиз яшил-
 майд. Шамолни кутгани-кутган, шамол қаёққа эса,
 уша ёқда эгилди, худди командага бўйсунгандек, ёша-
 ганга сатом борида. Агар ёмғир кўйиб берса ёки мома-
 қалароқ бошланиб қолса боринг, тиеҳлар қаерга бош
 суяганини билмай қолади. Тўлғинади, тиз чўқади, ер ба-
 ридан қозалаб, ёқларни бўлғинада-ю, эҳтимол, кўз етган
 анди-ю қорон қолтирарди... Йўқ, улар ўзларини му-
 қабиларига қозити. Момқалдироқ тинсин-а, ҳавойи
 кўнглини ёлар ани шамолнинг хуёмида — шамол қаёққа
 юзи улаб ҳам уша ёқда энди бошлайди.

Бола бағиз, жўрадорча мана шу сойда — баёв нарса-
 лар широлжинлар широл, автолапкатина ҳамма нарсани
 ўргатиб, кўнглида чопишга мажбур қилга оларди.
 Широл жўри кўчада дўконни кўрган захот ҳамма нар-
 сани ўргатиб, ўзини ўша томонга отарди. Нимасини айта-
 сан, кўчада дўкон — бу сенга аллақандай тош ёки ўтлар
 эди. Ўнда кўнглинг жонидан бўлак ҳамма нарса бори

Бола уйига етиб келганида кўча дўкон ҳам орқа томондан ҳовлига яқинлашиб қолган эди. Ўрмон хўжалиги қоровулхонасига қарашли бу уйлар дарёга қарашиб солинган. Ҳовлилар қиялаб қирғоққа туташар, дарёнинг нариги қирғоғида эса ўрмон сув ювган жар четидан бошланиб, тоққа қараб кўтарилиб кетар эди. Шунинг учун ҳам ўрмон хўжалигига қарашли қоровулхонага йўл уйларнинг орқа томонидан айланиб келарди. Бола ўз вақтида етиб келмаганида кўча дўкон келганини ҳеч ким билмай қоларди.

Бу пайт эркаклардан ҳеч ким йўқ, ҳаммалари эрта-лабоқ тарқаб кетишган, аёллар уй ишлари билан машғул эди. Бола очик турган эшикларнинг олдидан қулоқни қоматга келтириб қиқириб ўтди:

— Келди! Машина-магазин келди!

Аёллар тинирчилаб қолди. Яшириб қўйган пуллари топиш учун югуриб қолди, уйларидан отилиб чиққандарча бир-бирларидан ўзиб кетишди. Машина олдига чопишди, ҳатто бувиен унн маътаб қўйди:

— Кўзи ўткир-да, бизнинг болаини!

Бола кўчама дўконни ўзи бошлаб келгандай боши осмонга етган эди. Бу хўшабарни уларга у етказгани, бирга ҳовлидан чопиб чиққани, эшити очик турган автотургон олдига улар билан тикилишиб турганидан хурсанд эди. Лекин аёллар бу ерда уни тез унутиб қўйишди. Унга қарашга вақт бормиди? Минг хил мол — кўз қамашди. Аёллар бор-йўғи уч киши: бувиен, бу ернинг энг каттакон кишиен — ўрмон қоровули Ўразқулнинг хотини Бекей (Бекей — онасининг оласи, унга ҳола) ва ёрдамчи ишчи Сейдахмаднинг хотини ёшгина Гулжамол қизчасини кўтариб олганди. Бор-йўғи уч аёл. Лекин улар ҳовлиқиб, молларни шундай титиб ташлашдики, охири сотувчи уларнинг навобат кутишини ва ҳаммалари барабарига жаврамасликларини талаб қилишга мажбур бўлди.

Аммо унинг сўзи аёлларга унчалик тавсир қилмади. Аввал бошда улар бор нарсани бир чеккадан тортиқилай бошлашди, кейин танлашга тушишди, охири танлаганларини ҳам қайтарди.

Бир четга олиб қўйишди, ўлашди, баҳслашшадил, шубҳаланиб, бир сўраган нарсаларини уй қайталаб сўрашди. Бирини ёрмайди, иккинчиси қиммат, учинчисининг ранги унчамас... Бола бир четга турарди. У зерик-

ди. Даро у кутган фаройиб нарса йўққа чиққан, тоғ йўлидан кўчама дўконни биринчи бор кўрандаги қувонч билан бўлганди. Кўчама дўкон кутилмаганда ҳар хил даштушлар тўқилган оддий машинага айланиб қолди. Сотувчининг қовоғи солина бошлади: бу хотин-хандон бироқ нарса сотиб олиш учун тулганишганга ўхшамайдил. Тоғ ошиб, бунча узоқ манзилга нима учун келди-а?

Шундай бўлди ҳам. Аёллар шахтларидан қайтиб келгандай қолди. Бир оз чарчагандай ҳам бўлишди. Негадир, бир-бирларининг олдидан ёки сотувчи олдиндан, уларнинг оқлашга тушишди. Буви биринчи бўлиб, пули йўқлигидан шикоят қилди. Пули йўқлиги — харид йўқ. Бекей хола эри йўқлиги сабабли каттароқ харид йўқлигига ботинга олмади. Бекей хола оламдари ҳамма нарсалар учун энг бахтсиз — сабаби, фарзанди йўқ. Шунинг учун эри Ўразқул маст бўлганида уни дўпослайди, бундан бобо ҳам жабр тортади: ахир Бекей унинг кизиди, Бекей хола майда-чуйда ва икки пинша ароқ билан беторта олади, ўзига жабр. Буви ўзини тутиб туролмади, Сотувчи эшитмасин деб пичирлаб сўради.

Нега ўз бошинга ўзинг бағони сотиб оламан?

— Ҳам билмаман, — қисқа жавоб қилди Бекей хола. — Аҳмоқ, — яна ҳам секинроқ, лекин бадхоҳлик билан шипирлади буви. Сотувчи бўлмаганидаки, Бекей қовонинг биллаб адабини берарди. Э-ҳе, уларнинг қар-қаровининг бир кўрсангиз...

Уларнинг жонига ёш жувон Гулжамол ора кирди. У ўзининг Сейдахмад шаҳарга тушишга тайёрланганлигини, пуласи шаҳарга бориб бўлмаслигини, шу сабабдан бу ерда сарф қилолмаслигини сотувчига тушутира берди.

Шу тариқа улар кўчама дўкон олдига шипириб туришда турганида, сотувчи айтганидек, «уч пулга нарса қарор қилиб, уларнинг тарқалиб кетишди. Шу ҳам савдо бўлганди, ахир! Сотувчи жўнаб кетган аёлларнинг қовонидан тунуриб қоларди, тезроқ пулга ўтириб жўнаб кетсин учун кўнглини ташлаган молларини йиғишга бошларди. Шу пайт болага кўзи тушди.

— Нимага турибсан, шалпанг қулоқ? — сўради У. Боланинг қулоқлари остида, бўйин илтича, боши катта ва юм юмалов эди. — Бирон нима оласанми? Олсанг, тезроқ юз, бўймаса ҳозир ёпман. Пулинг борми?

Сотувчи шунақа ўзи, бекорчиликдан сўради, лекин бола узрли жавоб қилди:

— Йўқ, амаки, пулим йўқ,— деб бош чайқаё қўйди. — Мен бўлсам пулнинг борми деб ўйлабман,— сохта ишончсизлик билан гап қотди.— Сиз бу ердагилар ҳам-мангиз бойсизлар, лекин ўзларингизни камбағалга солиб юрасизлар... Чўнтагингиздаги нима у, пул эмасми, ахир?

— Йўқ, амаки,— деди бола олдингидек самимий ва жиддийлик билан йиртиқ чўнтагини ағдариб кўрсатар-кан (иккинчиси тикиб ташлашганди).

— Демак, пулларинг тушиб қолганда. Чопган жойларингизни қидир. Топасан.

Улар жим қолди.

— Кимнинг боласизан?— яна сўроққа тутта бошладди сотувчи.— Мўмин чолими, а?

Бола бош ирғаё жавоб қилди.

— Набираси бўласизми?

— Ҳа,— бола яна бош силкиди.

— Онанг қаёқда?

Бола ҳеч нима демасди. Унинг бу ҳақда гапиргани келмасди.

— Онанг ўзи ҳақида ҳеч хабар бермайдими? Ўзинг билмайсанми?

— Билмайман.

— Отангги-чи? Уни ҳам билмайсанми?

Бола жим қолди.

— Э, оғайни, қанақасан ўзинг, ҳеч нимани билмайсан,— ҳазиломуз ўпка қилди сотувчи.— Ҳа, майли, агар шундай бўлса... Ушша.— У бир сиқим конфет узатди.— Сорт бўл.

Бола нийманиб турарди.

— Ол, ол. Мени йўлдан қўйма. Кетшим керак.

Бола конфетларини чўнтакка солиб, кўчма дўконини йўлга узатиб қўйиш учун машина орқасидан чопишга шайланди. У ўта бароқ, тапбал кўпнати Балтекин ёнига чақириб олди. Ўразкул ҳамини уни отиб ташлабман, деб дўқ қилиб юради: бундай кўпнакни боқининг нима кераги бор. Бобоси ҳар доим аввал биронта овчарка топиш керак, Балтекин эса бирор жойга элтиб ташлаш лозим, деб сабр қилишни сўрайди. Балтекиннинг қориндан бўлак ташвиш йўқ. Тўйса— ухлар, оч бўлса, ўзиники-ми, бегонами, фарқ қилмай, дуч келган кишига тама билан суйкалганар эди.

Мана шунақа кўпнак эди Балтек. Баъзида зерника-нидан машина орқасидан чопиб қоладди. Тўғри, узоққа бормасди. Жиндай, чоптач, орқасига қайтарди. Дарди-сир ит. Лекин бари бир, ит билан чопиш ёлғиз чопишдан юз марта маъқул. Ҳар нима бўлмасин, ит-да.

Бола, сотувчи кўрмасини деб, секингина Балтекка ёнганга конфет ташлади. «Билиб қўй,— кўпнакни огоҳ-дантириб қўйди у,— узоқ чопамиз». Балтек унга осилиб, пушини ликилатарди: яна умидвор эди. Лекин бола-нинг бошқа конфет ташлагиси йўқ эди: ахир сотувчинини кўриб қилиб қўйишни мумкин, у бир сиқим конфетни итга тортириб йўқ-ку.

Худди шу маҳал доп этиб бобо келиб қолди. Чол педарни кутилари томонга кетганди. У ердан уйлари ор-насида нималар бўлаётгани кўрнимасди. Иш ўнгидан келди, бобо айти маҳалда кўчма дўкон кетмай туриб-отиб келди. Тасодиф. Акс ҳолда набирасага портфель на-сид қилишгиси бўларди. Шу кун болага бахт қилиб-болади.

Кўпни кўртган кишилар кекса Мўминни — Мўмин-нидан деб аташарди. Бу атрофда уни ҳамма танирди, у ҳам қаммагани биларди. У очик кўнглилиги, ҳатто сал-фий бодилган одамга ҳам бирон яхшилик қилишга таярлиги, ҳар кимнинг хизматига ҳозир нозирлиги, қаммага едоқлиги ва хўшмуомалалиги туфайли шунадай дандо оғинди. Аммо, тилгани текки тарқатилганда-ро юм урун қилди қолмаганидек, унинг жонбозлиги-нинг қилгани ҳам ҳеч ким етмасди. Унинг ёшидаги ки-шиларга қандай ҳурмат ва иззатда бўлишмасин, Мў-минга ҳеч ким бундай муносабатда бўлмасди. У билан-печадануф муомала қилишарди. Буги авлодининг маш-хур оғирларидан бирортасининг унгу маъракалари-да Мўмин буги авлоддан бўлиб, бу билан ғовтда-факрлар ва ўз қабилаларидан бирортасининг маъ-ракаларидан қолмасин — унга мол сўйдиришар, мар-табали ақамларни қарин олиб, отдан тушириш, чой узатиш, ўти ериб, оғи кестиритишча ҳамма ишни унга-томошасидан турди. Турди тарафдан сон-саноксиз меҳ-натларни кўтиб олди лозим бўлган бундай катта маъ-наларда озмунча топиш бўладими? Мўминга нима-нидир буюрилмасин, у ана-мана дегунча барини саран-мом еришга қилар, энг муҳими — бошқалардек бўйин-томошасидан. Бу тумонат меҳмонларни кўтиб ва ов-

қатлаптириб жўнатини лозим бўлган овул ёшлари Мўминнинг бу ишлари қандай жойига қўётганини кўриб қойиб қолшарди:

— Мўмин чакқон бўлмаса, биз нима қилардик-а?

Бавъида эса, ўз набираси билан узоқдан келган чол чойхоначи йигитга қарашиб кетарди. Мўминнинг ўрнида бошқа одам бўлганда бу ишни ҳақорат деб биларди, лекин Мўмин парво ҳам қилмайдди.

Кекса Мўмин чакқоннинг меҳмонларга елиб-югуриб хизмат қилиши ҳеч кимни ажаблантирмас — шунинг учун ҳам ўз номи билан Мўмин чакқон-да. Мўмин чакқон бўлишга ўзи сабабчи. Агар чет одамлардан бирон-таси ажабланиб, — ҳей қария, нега хотинларга дастурлик қилиб юрибсан, бу овулда ёш йигитлар кўриб кетганими, — деб қолгудай бўлса, Мўмин шундай жавоб қиларди:

— Марҳум менинг оғам эди (у буги авлодининг ҳаммасини ўз оғаси санарди. Лекин бошқа меҳмонлар учун ҳам улар ёт эмас, «оға» эди). Уларнинг маъракасида мен хизмат қилмасам ким хизмат қиларди? Биз, буги авлоди, бош онамиз — Шохдор она бугидан тарқалганимиздан буён ана шундаймиз. Кароматин Шохдор она буги эса, бизга тирикда ҳам, ўликда ҳам дўстлигини васият қилиб қолдирган.

Мўмин чакқон мана шунақа одам эди!

Кекса ҳам, ёш ҳам уни «сан»лаб гапирар, қалтис ҳазил ҳам қилавершарди — чол беозор эди, у билан ҳисоблашмаса ҳам бўлаверарди — чол беэабон эди. Ўз ҳурматини тағаб қилишнинг улдасидан чиқмаган кишини одамлар оёқ ости қилаверарди, деб бекора айтишмаган-да. У шунинг улдасидан чиқмасди.

Унинг қўли тул эди. Дурадгорлик, эгарчинлик қиларди, ёшлтигиданоқ илчан фарамлашнинг устаси эди, қолхоз учун шундай фарамлар ясардики, қишда уларни бузишга кўз қиймасди: ёмғир унинг устидан худди фознинг патиди сирғангандек силлиқ тушар, қор эса томининг икки ишбабига тушгандек тушиб кетарди. Ўрушда меҳнат фронтида Магнитогорскдаги заводларнинг гиштини терди, стахановчи бўлиб шуҳрат қозонди. Қайтиб келгач, қоровулхонада ёғоч уй қурди, ўрмончилик билан машғул бўлди. Ёрдамчи ишчи бўлиб ҳисобланса ҳам, аслида, ўрмонга кўз-қулоқ эди, унинг кўёви Ўразқулнинг эса умри кўпинча меҳмондорчилик билан ўтарди.

Йонинқлар бостириб келдим, бас, Ўразқул уларни дарҳол ўрмонга бошлар, ов уюштирар, хуллас, ҳамма ирсени мутасаддилик қиларди... Молларга ҳам Мўмин қарар, асаларига ҳам унинг бўйида эди. Мўминнинг буги умри, эрта тонгдан қора кечгача ишда, ташвишда ўтар, лекин ҳурмат тағаб қилишни ўрганолмади.

Мўминнинг ташқи кўриниши ҳам мўйсафид кексаларга ўхшамасди. Сипоғарчилиги ҳам, жиддийлиги, болақўлиги ҳам йўқ. Оқ кўнгил эди у. Унинг қадар топпонининг бу инсоний хусусиятини бир қарашдаёқ пайқаб олаи бўларди. Бундай қисмат ҳамisha унга: «Оқ кўнгил бўлма, ёвуз бўл! Мана, сенга оқибат! Ёвуз бўл!» деб таъкидлаб келса ҳам, у ўз хушфезлигини ташламайди. Унинг юзлари қулмисираб турар, ажинлари қатнат эди. Кўзлари эса ҳар доим: «Нима нистайсан? Бирор нонриштигил егил қилайми? Мен тайёрман, фақат айтсанг бас, нимага муҳтожсан? — дегандек мўлтираб турарди.

Бурун ҳам юмшоқ, ўрақникидай ялпоқ, бамисоли немурати йўқдай. Бўйи ҳам кўп баланд эмас, ўсимирлардай чакқонгина чол. Соқол нима деган тап — шу ҳам иссиб қилмаганди. Қип-қизил кўса. Йўдоқ пайида икки-учтагина сариқ туқ бор, холос. Бор-йўқ соқол шу.

Бот-бот бўйда басаятат чолга дуч келасану соқоли нўрсига тушган, кенг-мўл нўстинининг ёқасига сербар барра қонилган, бошида қимматбаҳо тейпак, остида эгарлари кумушдан арғумоқ — бир қарасанг донини-ишди, бир қарасанг пайтаббар, бундай киши таъзим қилишни ҳеч тортинмайсан, бундай киши ҳамма жойда назарда! Мўмин эса, фақат Мўмин чакқон бўлиб туғилган, дўстим, унинг ёлғиз устуқлиги шунда эдики, у кендай ўтирар, болиб гапираримин, қандай жавоб қилар, қандай мулаққотларим деб ташвишланмас, бировларнинг олдига бериб тўқилишдан чўчимасди. Мўмин мана шу манақад, ўзи соғаман ҳолда, камдан-кам уч-райдиган бекат одам эди. Кўп одамларин қасадлик эмас, ўз инсонийлигини ўзинидан каттароқ қўйинддек муайянлаб, ақаллоқлик билан кемириб адо қилади. (Шунинг учун, кўриб, бунинг устига қаттиқ қўл, адолатан ва инсур деган ном чиқаришни ким нистай-ми?)

Мўмин эди, бундай эмасди. У афанди феъл эди ва унга афандига муомила қилгандек муомила қилишарди.

Фақат бир нарса Мўминни қаттиқ хафа қилиши мумкин эди: биронтасининг маъракасини ўтказиш учун қариндошлар тулнанадиган кенгашга уни қақирлишини унутиб қўйишса... У қаттиқ ранжир ва бунини унутмай азоб чекарди, гап—уни четлаб ўтганларида эмас, у кенгашда бари бир ҳеч нимани ҳал қилмас, фақат қатнашарди, холос. Бунинг боиси қадимий урф-одатнинг поймол бўлгани эди.

Мўминнинг ўз ташвишлари бор, у буларнинг азоби-ни тортарди, оқшомлари кўз ёши билан ўтказарди. Бетоналар бундан даярли хабарсиз. Яқин кишилари эса, билешарди.

Мўмин набирасини кўчама дўкон олдиди кўргандаёқ унинг нимадандир хафа эканлигини дарҳол фаҳмлади, Сотувчи мусофир бўлгани учун чол дастлаб у билан сўрашди. Этардан тезгина сакраб тушиб, дарҳол икки кўлини сотувчига узатди:

— Асадоому алайкум, катта савдогар!—деди у ярим ҳазил, ярим чин.—Карвонинг омон-эсон етиб келдики, савдо-сотининг яхши бўлиптими?—Мўмин очик кўнгиллик билан сотувчининг қўлларини силжитди.—Қанча суварлар оқиб ўтди кўришмаганимиздан бери. Хуш кўрдик!

Сотувчи унинг сўзлари ва кўримсиз киёим-боши устидаги такаббуруна кулиб қўйди—ўша-ўша бесўнақай кирза этик, кампир тиккан бўз шпон, тегилиб кетган камзул, ёмғир ва офтобда сарғайиб кетган кигиз қалпоқ, Сотувчи Мўминга жавоб қилди:

— Карвон бут. Фақат шуниси чатоқки, савдогар бу ёққа келганда, думингизни тутқазмайсиз, ўрмонга, қирга қочасиз. Хотинларингизга бир тийинни ўн жонидан тулиб саклаб қўйишини тайинлайсиз. Бу ерда молни уюб ташласанг ҳам бирон киши бир тийин чиқармас келмайди.

— Айбга қўшма, қадрдон,—хижолатомиз кечирим сўради Мўмин.—Сенинг келишининг билганимизда, кетмасдик. Пулни айтадиган бўлсанг, йўқини йўндириб бўлмайди. Мана кузда картошканаларни сотамиз...

— Гапир-а,—унинг сўзини бўлди сотувчи.—Сиз қурумсоқ бойларини яхши билман. Тоғда яшайсиз, ер, пичан истоганингизга. Чор атрофинг ўрмон—уч кунда айлашиб чиқолмайсан. Молнинг борми? Асагланинг борми? Ҳаммаси бор. Бир тийин устида эса азон айтасан.

Мол, қарид қил, шойи кўрпа, тикув машинасида бит-

ти қордан...

— Худо ҳақки, бунақа пул йўқ менда,—ўзини оқла-

ди Мўмин.

— Шў гапиримга ишонади деб ўйлайсанми?

Курчунгоқ чол, пул йиғасан. Хўш, қарга олиб ке-

тими?

— Худо ҳақки, йўқ. Шохдор она буғи ҳаққига қасам

қилмай!

— Ҳа, майли, чий бахмал ол, янги шим тикдириб

— Салти бўлардим, Шохдор она буғи ҳаққи!

— Э-э, сен билан тортишиб ўтиришдан фойда йўқ,—

сотувчи қўл силтади.—Бекор келибман. Ураққул

байқад?

— Эрталаб барвақт Оқсойга кетганди. Чўпонларда

ниш бор...

— Меҳмондорчиликда юрган чикар,—ўзича тушун-

ган бўлди сотувчи.

— Меҳмондай жимлик чўкди.

— Сен хафа бўлмагил, чироғим,—яна гап бошлади

Мўмин.—Кузда, худо хоҳласа, картошкани сотамиз...

— Кузгача узоқ.

— Бундай бўлса, кечиргин. Худо хайрингли берсин,

ўшан кир, чой ичиб кетасан.

— Чой ичгани келганим йўқ,—рад этди сотувчи.

У фургоннинг эшикчасини ёниб туриб, чолнинг ёнида

инишга шай бўлиб турган болага кўз тушди-да, деди:

— Ҳеч бўлмаса портфель олгин. Бола ҳадемай мак-

табга борар, албатта? Ёши нечада?

Мўминга бу маслаҳат маъқул тушди: ҳафсаласи пир

бўлган сотувчидан нимадир харид қилиши шарт эди,

қолди-рса, набирасига чиндан ҳам портфель керак, бу

бил кузда мактабга боради.

— Тўғри айтасан,—бевозтаганиб қолди Мўмин,—

меннинг ҳаёлимда ҳам йўқ эди. Бўлмаса-чи, ети-

леккигиза чиқди. Қани, бу ёққа кел,—набирасини ча-

қирди у.

Боюб қўнлагини қовлаштириб, яшириб юрган беш

сўмликни чиқарди. Кўпдан бери ёнида юрган бўлса ке-

рик, тўжмаланиб кетибди.

— Ушша, шалпанг қулоқ,—сотувчи болага айёрони

күз кишиб портфелни узатди.—Энди ўқини қотиргил. Хат-саводингни чиқармасанг, бобонг билан мана шу тоғларда абадий қолиб қетасан.

—Ўқийди! Унинг зехни ўткир,—қайтимни санар-кан, жавоб қилди Мўмин. Кейин янги портфелни авайлаб ушлаб турган набирасига кўз югуртирдан-да, уни баарита босди.—Мана, яхши бўлди. Кузда мактабга борасан,—деб қўйди секингина.

Бобоси қадок қўлини боланинг бошига майингина қўйди. Шу дам боланинг томоғига нимадир тиқилгандай бўлди ва қотма бобоси кийимларининг ўзига таниш ҳиди димоғига урилди. Ундан қуруқ пичан ва меҳнаткаш кишининг тер ҳиди келарди. Садокатли, ишончли, мўтабар киши у. Эҳтимол, ер юзиде болани жон-дигилдан яхши кўрадиган, ақлликлик балосига учраган киши—Мўмин чаққон деб аталган бу чол шундай содда, афанди фетҳ эди... Ҳўп, нимаси ёмон бунинг? Ҳар нима бўлмасин, ўз бобонг бўлгани яхши.

Чексиз қувончга тулшини бола ҳаёлига ҳам келтирмаганли. Шу пайтгача мактаб ҳақида ўйлаб кўрмаганли. Шу пайтгача фақат бобоси билан бўли авлодидан машхўр кексаларнинг маръакасига борганида—тоғлар ортидаги Иссиқкўлда қишлоқларидан мактабга қатнаган болаларни кўрганли.

Бола шу ондан бошлаб портфелдан айрилмай қолди. Шодлигидан терисига ситмай мактаниб қоровулхонанинг бутун ҳовлисини айланиб чиқди. Аввал бувиенга кўрсатди. Мана, бобом олиб берди! Кейин Бекей хола-сига кўрсатди. У ҳам портфелни кўриб хуранди бўлди ва болани мактаб қўйди.

Бекей холаининг хушнуд дамлари камдан-кам бўларди. Кўпинча ғамгин ва тажаниб юрар, жининга эътибор ҳам қилмасди. Бунга вақти ҳам бўлмасди. Унинг ўз дарди бор. Бувиен, фарзанди бўлганда бутунлай ўзгача юрарди, дерди. Эри, Ўразқул ҳам, Мўмин бобо ҳам ҳозиргадай эмас, балки бошқача одам кўнфасида юрган бўларди. Унинг иккита қизи—Бекей хола ва боланинг онаси—бўлса-да, барибир, чолга оғир эди; ўз болалиг бўлмаса—бир бадо, болангда бола бўлмаса—минг бадо. Бувиен шундай деб зорланади. Ким билсин...

Бола Бекей холасидан сўнг олган нарасини кўрсатиш учун ёшгина Гўлжамол билан унинг қизаси олдига югурди. Бу ердан эса пичан ўраётган Сейдахмад ол-

дига тушиб кетди. Жигар ранг «туя» олдидан чошиб ўтаркан, унинг ўрқачларига уриб қўйишга ҳам вақти бўлмади, «агар» ёнидан, «бўри» ва «танк» ёнидан ўтиб, кейин қирқок бўйлаб югуриб борарди. Ёпишқок бўтазор еривилиги сўқмоқ йўлдан чошиб ўтди. Сўнгга эса ўтлоқ-дони узун йўлакдан Сейдахмаднинг олдига чопқиллаб келди.

Бутун бу ерда Сейдахмаднинг ёлғиз ўзи эди. Бобо илақичон ўзининг тегишини, бир йўла Ўразқулнинг қан тегишини ўриб қўйганди. Пичанин ҳам айлалқачон таниб бўлиши—бувиен билан Бекей хола таниб тур-ди, бобоси босаверди, у эса бобосига ёрдамлашди. Мол-қонанинг олдига иккита ғарам уйишди. Бобоси уларни шундай иччам босдики, бир томчи ёмғир ҳам ўтмасди. Ёрэмлар худди тароқ билан тараб қўйилгандек силлиқ эди. Ҳар билг шу. Ўразқул пичанга қўлини урмайди, қаммаси қайноғасининг бўйида—ҳар ҳолда у амалдор.—Метасам,—дейди у,—селларни бир зумда ишдан қалдиб юбораман.—У бобо билан Сейдахмадга шундай кўз қарарди. Бу ҳам мастликнинг касофати. Бобони қайдаб бўпти. Унда ким иштайдиган? Бобосиз ишлаб кўришнинг ўрмонда иш олиб-тошиб ётибди, айниқса, кузда. Бобом иштликки, ўрмон қўй суруви эмас, тарқалиб кетмайдн, лекин ташвиш ундан оз эмас. Шунга кўра ўт туша ёки тоғдан сел қуйилса борми—дарахт бир ёққа еверди олмайдн, жойидан кўзағалмайдн, турган жойида шода бўливерди. Кимки дарахтларни асраб қололса, унда ҳақиқий ўрмончи бўла олади. Ўразқул Сейдахмад-ни қайдаб бўпти, ундай юнош одам борми. Ҳеч нимага ердан-юшдан, таланиб-тортишмайди. Бироқ Сейдахмад ердан-юшдан, боқувнат йигит бўлмасин, ялқов, уйку-не вақти кўриди. Ўрмончининга ҳам шу важдан келиб кетган. Бобо, бувиен йигитлар совоқда машина қувиб, тракторлар ер айлариб юришибди, деб қўйишди... Сейдахмад эса томоғидеядаги картошкани шўрага боситриб юборди. Гўлжамолнинг бир ўзи қўлда болали билан томоғида ишанишга тўғри келди.

Сейдахмад пичан ўрминини ҳам кечиктириб юборди. Бобо ҳатто ўтган кунг уни қойиб берди. «Ўтган қиш-да,—деди у,—сента эмас, молларга ичим атиди. Шу-нинг учун пичан бордим. Агар яна мен кекса чолнинг пичанига кўз тикадиган бўлсанг, ҳозироқ айта қол, сен учун ҳам ўришга тайёрман».

ли таъсир қилди, Сейдахмад бугун эрталабдан ага тушиб кетди.

Орқадан келаятган қадам товушини эшитиб, Сейдахмад қайриди, кўйлагининг енти билан юзини артди.

— Нимага келгансан? Мени чақиритдингми?

— Йўқ. Портфель олди. Мана. Бобом олиб берди. Мен мактабга бораман.

— Шунга шунчалик чоғлиб келдингми?— Сейдахмад хахлоаб кулди.— Мўмин бобонинг эси кирадди-чиқарди бўлиб қолган,— у бармоғини чаккасига босиб айлантирди,— сен ҳам шунақа чоғи! Қани қанақа портфель?— У қулифасини шикиллатиб, портфелни у қўлидан бу қўлига олди-да, калласини диқиллатганча кулимсираб қайтариб берди.— Тўхта,— хитоб қилди у, сен қайси мактабга ҳам борадинг? Қарда сенга мактаб тайёр турибди?

— Қарда бўларди? Фермалати-да.

— Жилисойга қатнамочинмасан?— ҳайратланиди Сейдахмад.— Ахир у ёққа тоғ оша беш километрга юриш керак, бундан кам эмас.

— Бобом, отда олиб бориб келаман, деди.

— Ҳар кунни у ёққа бориб, бу ёққа келарканми? Эсини ебди чоғ. Унинг ўзини ҳам ўқитиш керак. Сен билан бир партага ўтирадди, дарс тутадими— қайтаверадди.— Сейдахмад Мўмин бобони набираси билан бир партада ўтиришини кўз олдига келтириб қотиб-қотиб кулди.

Бола ўйга тоғлиб жим қолди.

— Ҳа, мен бунни шунчалик кулгу учун айтишман-да!— тушунтирди Сейдахмад.

У боланинг бурнига оғритмайгина чертиб, бошидаги бобосининг фуражкасини тортиб, қоши устига босириб кўйдди. Мўмин ўрмон маҳкамасининг одатдаги фуражкасини кийишга ор қиларди («Нима, мен бирон-бир бошликманми? Мен ўзининг кирпиз қалпоғини бошқа ҳеч қанақасига алмашмайман»). Ёзда ҳам Мўминнинг бошида қора сидирға сатин билан хошйалаганан йўл-йўли оқ қалпоқ— алмисоқдан қолган эски китпиз қалпоқ, қишда ҳам шундай даққононусдан қолган тери тақия бўларди. Ўрмон ишчиларининг одатдаги яшил-фуражкасини у набирасига берадди.

Сейдахмаднинг янгиланган масҳаромуз қарши олиши болага ёқмади. У хўмрайиб фуражкасининг соябо-

нини мангалаб устига кўтарди ва Сейдахмад яна бурнига чертмоқчи бўлганда бошини буриб фиккинди:

— Кетинми!

— Бобо сен е, жаҳлинг тез экан-ку!— мийида кулди Сейдахмад.— Ҳа, сен хафа бўлмай кўя қол. Портфелни олибди.— Кейин унинг елкасига қоқиб кўйдди.— Янада туёғинини шикиллат. Ҳали мен анча-мунча ўришни керак...

Сейдахмад кафтига туфладди-да, яна ўришга тушиб кетди.

Бола эси яна чопганича ўша сўқмоқдан, яна ўша тошлар билан уйга қайтди. Тошлар билан овунишга қолди-бери вақти йўқ эди. Портфель— жиддий нарса.

Бола ўз-ўзи билан сўзлашининг яхши кўрарди. Делани бу сафар ўзига эмас, портфелга сўз қотди: «Сен унинг гапига ишонма, бобом унақа эмас. Унинг сира шунинг йўқ, шунинг учун ҳам ундан кулишгани-ку-данган. Чунки қувалик-шумликни билмайди. У биз ик-кадамни мактабга олиб бориб юради. Сен ҳали мактаб қаердалигини билмайсан-а? У унчалик узоқ эмас. Мен сенга унинг қаерда эканлигини кўрсатаман. Биз унга Коронгултоғдан дурбинда қараймиз. Мен яна, сенга оқ немани кўрсатаман. Фақат биз аввал молхонага кириб чиқамиз. У ерда дурбинини яшириб қўйганман. Мен унда бузоқчамни кузатиб туришим керак, лекин мен, дар кўнни оқ кемани кўришга чопаман. Бузоғимиз катта бўлиб қолди, тортиб кетса тўхтаётмайсан, ситирини амно қўядиган одат чиқарди. Ситир унинг ораси, сутини ундан аярмиди. Тушундингми? Оналар ҳеч қачон ҳеч нимани айтишмайди. Мана, Гулжамол шундай дейди, унинг қизчаси бор... Тезда ситирни сочиб бўлишадди, кейин биз бузоқни айловга ҳайдаймиз. Ушанда биз Коронгултоғқа чиқамиз-да, тоғдан туриб оқ кемани кўраймиз. Мен ахир дурбин билан ҳам худди ана шундай тиллашаман. Энди биз учтамыз— мен, сен ва дурбин...»

У шу зайлда уйга қайтди. Портфель билан гаплашиш унга жуда ёқиб қолди. У бу суҳбатни давом эттириб, ҳали портфелига номаллум бўлган ўзи ҳақидаги ноқайдардан сўзлаб бергиси келиб турганда, унга ҳаланиб беришди. Ён томонда отнинг дупур-дупури эшитилиб қолди. Қишлоқ тарафдан бўз отлик келарди. Бу ўрақкул. У ҳам уйга қайтаётибди. Унинг ўзидан бошқа ҳеч кимга минншта руҳсат этмайдиган Олабош бўз оти-

та тўй-ҳашамларда уриладиган мис узангилар эгар урган, кўкрак қайишлари тортилиб, кўнғироқли попуқчалар осилганди.

Ўразкулнинг қалпи энасига сурилиб тушиб, соч қоплаган бир энли қизил наст манглайи очилиб қолган. Иссиқ эгитган уни. Район раҳбарлари қиздан нухсхадиги унга келиштириб тикилмаган чўй баҳмал кителининг тутмалари бошдан-охиргача ечилиб кетганди. Оқ кўйлати камари тагидан чиқиб ётарди. Қорин тўқ, кайфи бағалди. Бундан сая олдин меҳмонда ўтириб, қимизга тўйган, бурнидан чиққанча гўшт еган эди.

Ен-атрофидаги чўпонлар ва йилқичилар ёзда айловта келишлари биланоқ Ўразкулни тез-тез меҳмонга чақиришарди. Унинг эски ошна-оғайинлари бор эди. Лекин бу тақлифлар тама билан қилинарди. Ўразкул керакли одам. Айниқса, тоғда яшаб уй кўрмоқчи бўлганлар учун у жудаам керак; молини ташлаб бирон ерга кетолмайсан, қурилиш материалларини қасрдан қидирасан, биринчи навбатда ўрмонга келишга мажбурсан. Ўразкулнинг кўнғилини, топсанг, қарабсанки, дархат кесиш таяққиланган ўрмондан иккита-учта ёрочни ташлаб олиб кетасан-да.

Акс ҳолда, тоғда бир умр молининг орқасидан сарсон-саргардон бўлиб юраварсан, уй қуришинг ҳам бир умр чўзилди...

Поҳас бўлган қарахт Ўразкул хром этигининг учини узангига эҳтиётсиз тираб, эгарда мудраб борарди.

Бола кўлидаги портфелини силкитиб рўпарасидан чопқиллаб чиқиб қолганда, бу тасодифдан унинг отдан учиб кетишга сая қолди.

— Ўразкул амаки, портфелимни кўринг! Мен мактабга бораман. Мана менинг портфелим!

— Оббо фалакат-э! — Ўразкул сесканиб жиловни тортаркан, койин бошгади.

У болага уйку аралаш қизарган, шишган, ширакайф кўзларини тикди:

— Нима қилиб юрибсан, қаёқдан келатсан?

— Уйга кетяпман. Портфелимга қаранг, уни Сейдахмадга кўрсатиб келипман, — деди бола мингирлаб.

— Майли, уйнайвер, — тўнғиллади Ўразкул ва эгарда омонатгина тебраниб йўлда давом этди. У ўз тақдирдан ранжиб юрган, худо уни фарзанда доғида қуйдириб, бошқаларга саксийлик билан беш-ўнглаб бола

бериб қўйган бир пайтда, бу аҳмоқона портфелу, ота-онаси ташлаб кетган, хотинига жиян бўлмаши бу бола бошдан қаччалик иши бор...

Ўразкул пишиллаб, хўрсиниб кўйди. Афсус-надомат ва қажу ғазабдан у бўғилиб борарди. У ич-ичидан эзиларди, лекин умри зоё ўтати, шугларни ўйлаганда, бешфаранга хотинига нисбатан ғазоби қайнаб-тошарди. Бунинг барига ўша даъвати хотини айбдор, мана бир неча йилларни тўғмапти...

«Шошмай тур ҳали!» — Ўразкул гўштор мушгларини екиб, ҳасдан дўқ урди ва хўнграб йнглаб юборишдан ўзини араг тўтиб қолди. У уйга етиши билан хотинини тўтиб уришни биларди. Ўразкул маст бўлганда ҳалина шундай қиларди; бу хўкиз табиат эркак фам ва шўхдан ақлини йўқотиб қўярди...

Бола сўқмоқдан изма-из бора туриб, олдинда бирдан Ўразкулнинг фойиб бўлганга ҳайрон қолди. Ўразкул эса дарё томон бурилиб, отдан тушди-да, жилловини ташлаб ўсиқ ўтларни босиб-янганча пастга тушиб юрди. У чайқалиб ва букилиб, юзларини қўллар билан етказиб, бошини елкалари ичига тортиб борарди. Ўразкул кўроқ бўйида чўнқайиб ўтириб олди. Дарёдан қочулаб сув олиб юзига сепя бошладди.

«Балки, иссиқдан боши оғригандир», — Ўразкулнинг ўранган ҳаракатидан шундай хулосага келди бола. Ўразкулнинг йнглаётганини ва ҳеч ўлкасини босиб юрмаётганини у билмасди. У шунинг учун йнгладики, унга пешвоз чиққан бола, унинг ўғли эмас, шунинг учун йнгладики, портфели бу болага ҳеч бўлмаганда бир оғзи ширин суя олтиши учун ўанда куч тополмади.

II

Қоронғулар чуқурдан ҳамма ёқ юқол кўриниб турган бола қорин билан ётиб олиб дурбинни кўзига қўйди. Бу ўтир дашт дурбинни эди. Қаччаларди унинг қоронғулардан узоқ йиллик хизматлари учун мукофоти берилганди. Чола дурбинни олиб юришни бекларнинг «Ўшанинг кўзларини уйдан қолдирмайди», дедил. Бироқ дурбин набирасига ёқиб қолди.

Бу сифар у тоққа дурбин ва портфель билан бирга келди. Бошда ҳамма нарса юмалоқ ойначада сакраб

аралашиб кетаверди, кейин бирдан тиниқлик ва тургунлик касб этди. Мана шуниси ҳаммасидан завқли эди. Бола топилган фокусин бузиб қўймаслик учун нафасини ичига ютар, манзараларни гўё ўз яратётгандек маҳлиё боқарди. Кейин у нитонини бошқа нуқтага тикиди, яна ҳамма нарса аралашиб кетди, тиниқлик йўқолди. Бола яна оқуларин айлантиришга тушди.

Бу ердан атрофдаги ҳамма нарса, ҳатто осмондаги юксак қорин чуққилар ҳам кўриниб турарди. Улар ҳамма тоғларнинг ортда, ҳамма тоғлардан бағанд, бутун ер узра юксакликка бўй чўзганди. Қорин чуққилар поиндаги ўрмонзор тоғлар, пастроқдаги сербарг бутазорлар юқорида, қалин қарағайзорлар билан бурканган тоғлар ҳам кўриниб турарди. Кунга қараган Кунгай тоғи ҳам шундай эди; Кунгайнинг пастки томонларида ўтдан бўлак ҳеч нима ўсмасди. Тоғнинг кўлга қараган томонидан янада пастроқ тушилганда нуқул майда тошлар кўчасига дуч келинарди. Бу кўчалар водийга қўйилиб тушган, водий эса, кўл билан туташиб кетганди. Бу та-рафда далаглар, боғлар, қишлоқлар ястаниб ётарди... Ям-яшил экинзорларнинг у ер-бу ери сарини тус олган, ўрим пайти яқинлашган. Ўғилларда зинидаги кўрнаётган машиналар худди сиқонлардек фишларди, улар ора-қасидан узун дум—чанг-тўзон кўтариларди. Даланнинг аранг кўз илғаб олаётган узоқ чеккасида, қўмлоқдан тасма тортиган қирғоқ ортда улкан кўл тўқ самовий рангга товланарди. Бу Иссиқкўл. У ерда сув билан осмон бир-бирига туташиб турарди. Ундан нарида ҳеч нима йўқ. Кўл ҳаракатсиз, шўъладор, кимсасиз. Фақат қирғоққа урилатган тўлқинларнинг ошпоқ кўпинини аранг илғаб олиш мумкин.

Бола ўша томонга узоқ қараб турди. «Оқ кема ҳали кўринмапти,—деди у портфелга.—Кел, яна бир марта мактабимизга қарайлик».

Бу ердан тоғнинг ортдаги кўшни паст текислик равшан кўринарди. Ҳатто дурбинда уй олдидати дераза остиди ўтириб олиб, кўлда калава йитираётган кампиргача кузатса бўларди.

Жилисой бағри дарахтсиз, фақат онда-сонда қирқилмай қолган, яқкам-дўккам қарайлар ўсиб ётарди. Қачонлардир бу ерлар ўрмонзор бўлган. Энди усти шифер билан ёпилган қатор молхоналар турар, катта қоратипир гўнг ва сомон уюмлари кўзга ташланарди. Бу ерда сўт

фармасиянинг зотдор бузоқларини сақлашар ва боқишарди. Молхоналардан унча узоқ бўлмаган жойда бир парчани қишлоқ—чорвадорлар посёлкаси жойлашганди. Қишлоқча тепаликдан пастга томон чўзилб тушган эди. Қишлоқнинг энг чеккасида, кўринишдан турар жойини эсимтайдиган кичкинагина уй турарди. Тўрт йиллик мактаб мана шу эди. Юқори синфларнинг ўқувчилари юнхона, мактаб-интернатга қатнашарди. Бу ерда эса кичкинтойлар ўқишарди.

Бола томонга оғирганда бобоси билан шу посёлкадаги фешлшер хузурига кетганди. Энди у кўл ранг череница билан ёпилган, ёлғиз трубасти қийшайиб турган, кўлда неботан тахта-давҳада: «Мектеп» деб ёзиб қўйилган кичкинагина мактабга дурбиндан узоқ тикилиб турди. У яқин олма-да, худди шу сўз ёзилганини фараз қилди. Дурбиндан ҳамма майда-чуйда нарсалар аниқ-таниқ кўриниб турарди. Девор сувоғига тирпаб ёзилган алақандай сўзлар ва дераза ромларига елимлаб ёпиш-тирилган ойналар, айвоннинг ғадир-будур тахталари кўзга чанларди. У кўлда портфели билан бу ерга келганини ва ҳозир каттакон кулиф осилган турган ановининг остонасидан қандай ҳатлаб ўтганини тасаввур қилиб кўрди. Ўша эшик орқасида нима бор, нима бў-ларди.

Бола мактабни томоша қилиб бўлгач, дурбинни яна кўлга тўрилади. Лекин у ерда ҳамма нарса илғариндек эди. Оқ кема ҳали кўринганча йўқ. Бола тескари ўтирилди-ди, дурбинни бир четга кўйиб, пастга, тоғ томонга қарай бошлади. Пастда, шундоқ тоғнинг татида чўзилган пасткеаник бўлиб жўшқин серостона дарё нурушдан томонини оқарди. Қирғоқдан дарё бўйлаб йўл кетган ва у дарё билан бирга қон бурилганда кўздан килиб бўлган. Бунарадаги қирғоқ жарлик ва ўрмонзор вади. Тоғ тоғлар тепалигини қорларгача чўзиллиб кетув-чи тоғдан хан-тоғ ўрмонзори мана шу ердан бошланарди. Ўш тоғида қаратилар ўсарди. Улар тошлар ва қорлар орасида тоғ тизмаларининг қирасидаги қорам-тир тоғроқлардек диққайиб турарди.

Бола уйлари, бостирмадара, қоровулхона ҳовли-синини кўришларига масхараомуз қараб чиқди. Улар юқоридан кичкина ва омонат кўринарди. Қоровулхонадан нарироқда, қирғоқ бўйида у ўзининг таниш тошларини топди. «Тўла», «бўри», «этар», «танк»—ҳаммаси жо-

қирғоққа чиқадн ва яна тол шохчасн томон чоңқылдап жетедн. Бу такропланавердн, У бобосн ясаган кгулбдла куннн лоз марта чўмилншга ҳам тайёр. Хуллас, балнққа айланмагунча чўмилншавердн. Қандай бўлмаснн, унннг балнққа айтнншн шарт...

— Эх, сен жипин!— Бота дуронини ушлаганча ўриндан турди ва кулани сиёкий бошлади.— Қани йўқол, эшитсанми, йўқол нарёқал! Багтек, Багтеки! (Кучук объективда уйнинг тағнада пинагини бузмай ётарди). Тишда, тишда уни! — жон аччиғида итга буйрۇқ қиларди у. Лекин Багтек парво ҳам қилмай, гўё ҳеч нима бўлмагандек сойда чўзиниб ётарди.

Боян тор тегасида оғир хўрсенди. Портфель олган, мангибга қандай отланишнинг озу қилиб турган шундай бир кунда бузоққин кўздан қочирса-я...

Көпчүлүгү самовар қайнади. Копқоқ остидан бурқисоп
и фаршадетган буғ дурбинда кўриниб туради. Бекей хо-
на самоварни оғиб кетгани чикди. Бувисининг яна жаза-
ниги туғди. Ма, жинянчанинтинг қилмишини кўриб кўй-
ганди, чинаб ташланган кўйлагини унинг бурнига

Биринчи дүткө муунап уура, мисофадан түрпө дүрөндө
 Көкөй жолонгоң ачкыча болган жолорунгоң кыдап
 Ичкөңгө дүзары көтөргөң, бүтүн муужа билан титраб
 Маңдайың уура өңдөңгө жонча — бола холосиниң кандай
 Жонго көтөргөң аңкы биларан — түрмөклатто гатириб
 Талалыкталарын билеб турал: «Сен узинг, жодугар кам-
 бир, канча уура куд устүрүб куйдинг? Узинг ким бу
 дүрөндө?»

бошлади. Тулжамол аёлларни яраштиришга уриниб, буенини кучоқлаб, юпатгани уйга олиб кирмоқчн бўлар, у эса, багтар тутоқиб, ҳовлида жиннилардек у ёқдан-бу ёққа зир югуради. Бекей хола қайнаб ётган самоварин кўтарганча доғ сувни тўкиб-сочиб, чопган кўйи уйга олиб кириб кетди. Буви эса толқиб, молларга сув қуйилгангн нов томонга тушиб кетди. У хўнграганча йиғлаб ўз тақдирдан қаттиқ куйинади. Болани унутди, энди яратган парвардиторнинг ўзига, бу фоний дувеннинг бепарволитига ёпишиб кетди. «Ҳали мента осилисанми? Сен менинг кимлигимни сўралисанми? — буви ўтай қизининг орқасидан ғазабланарди. — Агар мени худо жазоламаганда, агар у менинг беш тўлагимни бағримдан юлиб олматганда, ёлғиз ўғлим ўн саккиз ёшида урушда ўққа учмаганда, чолгинам, меҳрибонгинам Тайғар сурув билан бўронда қотиб қолматганда, мен сиз, ўрмон одамларининг орасида юрармидим? Мен сента ўхшайманми, сента-я, тумас? Мен қариган чогимда сенинг жиннисифат отанг Мўмин билан яшаб юрармидим? Қайси айбон-тупоҳларим учун сен мени бунча қинадинг, лаънати худод?»

Бола кўздан дурбинни олиб, ғамгин бош эгди. «Биз энди уйга қандай қайтамиз? — секингина портфелга суз қотди у. — Бунинг ҳаммасига мен сабабчи, жинни бузоқ сабабчи. Яна сен ҳам сабабчисан, дурбин. Оқ кемага қарагани ҳар сафар мени сен чақирасан. Сен ҳам айбдорсан».

Бола атрофга разм солди. Чор атроф тоғ — қоп, ўрмон. Тепаликдан, музлар қуйиндан бошланган ирмоқлар ярқираб жийваганганича оҳиста пастга оқиб тушар ва фақат шу ерда, пастга тушгандан кейингина дарё бўлиб тинимсиз ҳайқириб ётиш учун овоз пайдо қилгандек бўларди. Тоғлар эса, улкан ва ниҳоятсиз, кўккак кериб туради. Бола ўзини шу дақиқаларда бағоят кичик, бағоят ёлғиз, бутунлай унутилган ҳис қиларди. Фақат тоғлар бор унинг енида, тоғлар, чор атрофда баланд тоғлар.

Кўёш кўл томонга оға бошлагди. Ҳаво унчалик иссиқ эмасди. Шарқ тарафдаги қияликларга биринчи, калта соғлар тушди. Кўёш энди тобора пастга йўналаваради, соғлар эса, пастга, тоғлар пойига чўнглаверади. Одатда, куннинг аини шу маҳалда Иссиққўлда оқ кема кўриларди.

Бола дурбинни кўзга ташлашиб турган ўша энг узоқдаги жойга бурди ва нафасини ютиб кутди турди. Ана у!

Ҳамма нарса бирдан унутилди: у ерда, олдинда, Иссиққўлнинг кўм-кўк сатҳида оппоқ кема пайдо бўлди. Маня, қалқиб чиқди. Ана у! Трубагарни қатор тизилган, ўзи кучдан на чиройли. У худди ип тортиб қўйгандек тўғри ва бир текис сузиб борарди. Бола шоша-пиша дурбин ойналарини қўйлагининг этаклари билан артди-ди, яна окуларини тўғрилай бошлади. Кеманинг кўринишин янада тинчроқ бўла бошлади. Энди унинг тўлқинлараро қандай чиққаниб, кўйрун ортидан қандай оппоқ кўпикли из қолдириб кетётганлигини илғаса бўларди. Бола оқ кемадан кўз узмай унга завқ билан тикиларди. Боланинг ихтиёрини бўлганда эди, у сузаяётган одамларни кўрмоқ мумкин бўлиши учун оқ кемани яқинроқ сузиб келишга ёнвориб кўнрагин бўларди. Лекин кема булардан беҳабар эди. У ўз йўлидади, ким билди, аллақайқдан чиқиб, аллақайққа, оҳиста ва улғувор сузиб борарди.

Кеманинг сузиб бориши узоқ вақт кўриниб турди, бола ҳам узоқ вақт балиққа айланиб, дарё бўйлаб уйга, оқ кемани қараб сузиб кетиши ҳақида хаёл суриб қолди... Бола бир кун Қоровултоғдан туриб кўм-кўк Иссиққўлда оқ кемани биринчи марта кўриб қолганида унинг тўғридан-тўғри юраси гулпириб, дарҳол отасини — иссиққўллик марросини — худди шу оқ кемادا сузаяётган деган нафрга қолди. Бола ўзи бунга ниҳоят, чунки у шундай бўлишини жуда-жуда истарди.

У на отасини, на онасини эслай оларди. Бола уларни бирон марта ҳам кўрмаган. Уларнинг ҳеч қайси бири ун бирон марта йўқлиб келмаган. Лекин бола биларди: отаси Иссиққўлда маррос, онаси эса, отасидан ажрашганидан сўнг, ўзини добода қолдириб, ўзи шаҳарга кетган. Кетгани, шу бўли қолиб бўлган. Тоғ ортитапти, кўл ортитапти, яна тавни тоғ ортитапти узоқ шаҳарга кетган.

Маррос добо кўнрагидан биринчи ўзи шаҳарга картошпа сотгани билан қайта. Бола бир ҳафта йўқ бўлиб кетиб, кетгани, шун устидан йекей хола билан бунича қизини, янаи боланинг онасини кўнрагини гапириб берган. У ал-вакитдаги катта фирбирлада тўқувчи бўлиб ишлар экан. Ўзини янаи онаси — икки қиз бўлиб, уларни болалар добогага тендириш на ҳафтада бир мартагина кўради экан. Катта тулар жойда, лекин каталакдек хонада яшашар экан. Ҳолисанда эса, худди бозордагидай биров билан танишмасини. Ҳамма уйга кирди дегувча эшитиши кўнралиб оларини. Худди турмадагидай, ҳаммаша қамма-

либ ўтиришармиш. Эри шофер бўлга керак, автобусда одамларни кўчама-кўча ташиб юраркан. Эрталаб соат тўртда кетиб, кеч қайтаркан. Иши оғир экан, деб ҳикоя қиларди чол. Зор йўлгаб, кеңирин суради. Улар янги квартира олиш учун навбатда туришибди. Қачон олишадил — номатълум. Лекин қачон олишса, эри кўнса, ўғлини олиб кетмоқчи. Мендан пича кутиб туришни илтимос қилди. Мўмин бобо унга, ҳам емагин, дебди. Энг муҳими — эр билан мурося қилиб яшаш, бошқаси битиб кетаверадил. Ўғлининг ҳам кўп гамини тортмасин. «Токи мен тирик эканман, болани ҳеч кимга бермайман, агар ўлсам — худо уни ўзи бир йўлга солар, тирик одам ўз тақдирини топиб кетар...»

Чолнинг гапларини эшитган Бекей хола билан буви дарҳол хўрсиниб ва ҳатто баробарига жиндай кўз ёши қилиб олинди.

Худди шу ўтиришда гап айланиб келиб, боланинг отаси ҳақида ҳам сўз очиб қолинди. Бобонинг айтишича, унинг аввалги кўеви, боланинг отаси, ҳали ҳам аллақайси кемада матрос бўлиб хизмат қилармиш, унинг ҳам янги ондаси, иккитам, учтами боласи бор эмиш. Прис-тань яқинида яшармиш. У чамаси нинини ташлаганмиш. Ёнги хотини ҳар сафар боладлари билан уни қарши олгани пристанга чиқармиш. «Бўндан чиқди, — ўйлади бола, — улар мана шу кемани — унинг кемасини қарши олишар экан-да...»

Кема секин узоқлашиб борарди. Трубасидан тутун бўрқсиниб, кўлининг кўм-кўк силлиқ сатҳида сўзиб боратган бу оппоқ ва узуни кема, баллиққа айланган боланинг ўзи томон сўзиб келатганини билмасди.

У шундай баллиққа айланиб қолганини орзу қилардики, баллиқнинг ҳамма жойи — танаси, думи, сузгич қанотлари, тангачалари унга ўтса-ю, фақат илгичка бўйиндиди, шалланг кўлоқди, тирналган бурунли боши унда қолса бас. Кўзлари ҳам ўзича қолсин. Лекин худди ҳозиргидай эмас, чин баллиқлардай кўрадиган бўлишсин. Боланинг кинриклари худди бузоқниқига ўхшаш узуни узун бўлиб, ҳаммаша ўзидан-ўзи нимагадир пирпираб турарди. Ёулжамол, қизимнинг ҳам кинриклари шундай бўлгандами, қандай чиройли бўларди! — дейди. Чиройли бўлишнинг нима кераги бор? Шахсан унга чиройли кўзларнинг кераги йўқ, унга сув остида кўра оладиган кўзлар керак.

Бобо ясаган кўлобга келганда у баллиққа айланади. Бир қарабсизки — у баллиқ-да. Сўнгга кўлобдан дарёга, нақ ишқириб шилдат билан оқаятган дарёга сакраб кетарди ва оқим бўйлаб сув остига шўнғиб кетарди. Кейин ҳам шу тарада сакраб-сакраб атрофга назар ташлаб борарди, қизиги йўқ жойларда фақат сув остида суварди. У жўшқин дарё оқимида қизил туپроқли катта тортиқ бўлидан, дарё остоналари ва тўлиқларидан, тоғлар ва ўрмонлар ёниндан оқиб ўтади. У ўзининг сувоқли қарсаг тошлари билан хайрлашади: Хайр «чўкиб етган туя», хайр «бўри», хайр «эгар», хайр «танк». Қоро-вуқона ёниндан сўзиб ўтаётганда эса, сувдан сакраб чиқиб, сузгич қанотларини бобосига силкитади: «Хайр, бобо, мен тезда қайтаман». Бобо шунда ҳайратдан довдориб, нима қилишни билмай қотиб қолармиди? Буви, Бекей хола, Ёулжамол қизчаси билан — ҳаммаси өззини қотиб қолармиди? Қарда ким кўрибди — қалласи одаму, танаи баллиқни?

Бобо эса уларга сузгич қанотларини силкиб кўярди: «Хайр, мен Иссиқкўлга, оқ кемага сўзиб бораман. У ерда меннинг матрос далам бор». Балтек, эҳтимом, қироғ бўлиб чонса керак. Ит умрида бунақа ҳолсизни кўрмаганида, ахир. Агар Балтек у томонга сузга ўзини ташлагудай бўлса, у қичқиради: «Қайт, Балтек, қайт. Чўкиб кетсан!» — ўзи эса сўзиб кетаверади. Осма кўприкнинг еми арқонни остидан, кейин тўқайлар ёниндан, сўнг тум-борлаб турган дарадан ўтиб, тўғри Иссиқкўлга сўзиб боради.

Иссиқкўл дегиллари — бу бутун бир дегиз. У Иссиқкўл тўлиқларидан сўзиб юради, тўлиқидан тўлиқинга кўчади ва шунда оқ кеманинг қаринсидан чиқиб қолади. «Салом, оқ кема, бу менман!» — дейди у парохолта. — Дур-тоқдан ҳар дони сенга қаратган менман. Кемадаги одамлар ҳайратдан ёна ушлаб, мўъжизани кўргани югуришади. Шунда у ўзининг матрос отасига сўз қотарди. «Салом, дала, мен сизнинг ўғлингизман. Мен сизнинг олдингизта сўзиб келганим». — «Сен қаниқа ўғлисан? Сен ярим баллиқ, ярим одамсан-кў!» — «Сиз мени ўз олдингизта, кемага чиқариб олдинг, мен шунда сизнинг ўғлингиз бўлиб қолдиман». «Вой тавба. Қани, кўрайлиқчи». Отаси тўр ташлаб, уни сувдан палубага тортиб олади. Шунда у ўз ас-лани қайтади. Кейин-чи, кейин...

Кейин оқ пароход ўз йўлида сузиб кетаверади. Бола отасига ҳамма нарса ҳақида, бутун ҳаёти давомида ни-маки билган бўлса ҳикоя қилиб беради. Ўзи яшаб тур-ган тоғлар ҳақида, ўша харсанг тошлар ҳақида, дарё ва ноёб ўрмон ҳақида, балиқлардай кўз очик сузишни ўр-ганган ери — бобосининг кўлоб ҳақида сўзлайди.

Мўмин бобосиникида қандай яшаётганлигини ҳам айтиб беради, албатта. Бу одамни Мўмин чаккон деб аташса ҳам, унинг ёмон одам эмаслигини отаси биллиб қўйсин. Бунақа бобо ҳеч жойда йўқ, боболарнинг энг яхшиси. Унинг ҳеч шўмлиги йўқ, шунинг учун ҳамма уйдан кулиб юради. Бировга ҳеч ёмонликини раво кўр-майди. Ўразқул амаки эса, чолга ҳадеб тирғилаверади! Батъан одамларнинг олдига ҳам бобога қичқираверади. Бобо эса, гапига бонлаб жавоб қилиш ўрнига, Ўразқул амакини кечиргани-кечирган ва ҳатто унинг ўрнига ўр-мон хўжалиги ишларини ҳам ўзи бошқаради. Фақат шу-гина дейсизми? Ўразқул маст-аласт бўлиб кетганда, унинг ҳаёсиз кўзларига тулпуриш ўрнига, унга пешвоз чи-қиб, ордан тушириб қўяди, унга суяб қиради, қаравотга ётқизиб қўяди, совуқ емасин, боши оғримасин, деб усти-га пўстин ташлайди, отининг эса эгарини олади, юво-тарайди, см беради. Ҳаммасига сабаб — Бекей холагининг туғмаслиги. Нега шундай, дада? Истасанг туққин, не-та-масанг кераги йўқ, деб қўя қола бўлмайдингми? Ўразқул амаки Бекей холагини уртдан бобога раҳминг келади. Бо-бонинг ўзини урса енгил бўларди. Бекей хола қичқир-ганда у бирам қийналадик. Қўлидан нима ҳам келар-ди? Қизининг орасига тушгиси келадими-ю, лекин буви бунга йўл қўймайди: «Арачашма,— дейди у,— ўзлари муроасага келади. Сен чолга ким қўйибди. Хотин сенки эмас жойингда ўтир». «Ахир, у менинг қизим-ку!» деса, Буви: «Хўш, унинг уйига туташ бўлмай, узоқда яшага-нингда нима қилардинг? Ҳар сафар от чоптириб бориб ажратиб келардингми? Шундан кейин ким сенинг қи-зингни хотин қиларди?» — дейди.

Мен айтаётган буви — бу илгаригиси эмас. Сиз уни, дада, балки билмасиз ҳам. Бу бошқа буви. Ўз туғиш-ган бувини ёшлитмида вафот этган. Бу буви бўлса кейин келган. Бизнинг ҳаволарга сира тушуниб бўлмайди — бир қарасанг очик, бир қарасанг бўлгити, бир қарасанг ёмғир арачаш дўл. Буви ҳам худди шундай, тушуниб бўлмайди. Бир қарасанг меҳрибон, бир қарасанг бераҳм,

ҳеч тушунолмайсан. Жаҳли чиққанда — нақ еб қўяди. Ўш бобом билан жим бўламиз. Буви: «Бетонани қанча едирма, қанча ичирма, уйдан яхшилик кўрмайсан», дей-ди Мен, ахир бу ерда ўтай эмасман-ку, дада. Мен ҳа-минча бобом билан бирга яшаб келдим. Унинг ўзи ўтай бу ерда, у бизга кейин келиб қўшилди. Энди эса мени улар дейди.

Қишда биз томонда қор мени кўмай дейди. Эҳ, қор уюлиб кетадил! Атар ўрмонга бориш керак бўлса, фақат биз от Олабошдагина бориб бўладик, у кўкраги билан қор уюминин суриб кетади. Шамоллар ҳам шундай зура-минин, оёғингда туролмайсан. Қўлда тўлқинлар кўтари-либ қолса, кемани ёнгоқ пўчоғидек ўйнатса, билингки, шунинг Сан-Тош шамол қўлни чайқаттирарти. Бобом антон қилгандинлар, жуда қадим замонда душман даш-кавлари бизнинг ўша ерларимизни босиб олган юриш қилган. Ала шунда бизнинг Сан-Тошдан шундай ша-мон турибдики, душманлар эгарда ўтиролмай қолишиб-ди. Отилардан тушибди, лекин пиеда ҳам юришол-мабди. Шамол уларнинг юзини қонга белади. Шунда улар шамолга орқа ўтиришибди, шамол эса уларнинг кимларига урилиб, қайрилиб қарашига имкон бермаб-ди, тўхтатгани қўймабди ва уларни битта қўймай Исёнқ-қўдан ҳайабди. Мана қандай бўлган. Биз ана шу шамолда яшаймиз! У биздан бошланади. Бутун қиш буви ўрмон дарё ортда шамолдан гичирлаб, нитраб итган. Ҳатто паҳимали бўлади.

Қишда ўрмонда иш унчалик кўп эмас. Қишда биз то-монлар одамсиз хувилаб қолади — ёзда кўчанчилар келадиган маҳалларга сира ўхшамайди. Ёзда катта йи-ловла оқшомлари сурув ёки йилқи уюрлари билан одам-ларнинг қўлининг жуда яқин кўрайман. Тўғри, улар эр-тадан тоққа жўнаб кетишади. Лекин, барибир, уларнинг кетиши, яқин ўларнинг болалари ва хотинлари юк ма-шиналарида келишади. Юк машиналарида ўтовларни ва бобога турдан туман пардаларини олиб юришади. Улар келгани жаббатиб олишар, биз бобом билан сурашга-ни борамиз. Ҳаммалари билан қўл бериб кўришамиз. Мен ҳам. Бобом, кичиклар ўзларидан катталарга донм боришни бўлиб қўли узатишлари керак, дейди. Кимки қўли узатмаса, у одамларни хўрмаг қилмаган бўлади. Кейин, бобом еттининг бири авлиё бўлиб чиқшан ҳам мум-кин, дейди. Авлиё — бу жуда хушфел ва ақлли одам.

Кимки у билан кўл бериб кўришига мурасар бўлса, бир умр бахтиёр бўлади. Мен, шундай экан, нега у ўзининг авлиё эканлигини айта қолмайди, биз ҳаммамиз у билан кўл бериб кўришдан бўлардик, десам, бобом кўладан: ҳамма гап шунда-да, дейди у, авлиё ўзининг авлиёлигини билмайди — у олмай одам. Фақат қароқчинга ўзининг қароқчилигини билди. Булар мени унча тушунарли эмас, лекин бир оз уялинирсам ҳам, мен ҳаминча одамлар билан кўл бериб кўришаворман.

Бобом билан бирга ййловга келганимда эса уялмайман.

«Ота-боболарингизнинг ёзги кўютига хуш келибсизлар! Могу жон соғ-саламатми, бола-чақа омон-эсонми?» — бобом ана шундай сўрашди. Мен эса фақат кўл чўзиб кўришиб кўя қолдим. Бобомни ҳамма билди, бобом ҳам ҳаммани билди. Уйга яхши. Унинг ўз суҳбат мавзуси бор, у кўчанчиларнинг ҳол-аҳволини сўрайдиган ва ўз билан қандай яшаётганлигини таъриф беради. Мен эса болалар билан ниман гаплашини билмайман. Кейинчалик биз бекинмачок, уруш-уруш ўйнаб кетамиз ва ўйинга шундай берилиб кетамизки, кетгим келмай қоладим. Қани энди ҳаминча ёз бўлса, ҳаминча болалар билан ўтлоқда ўйнаб юрсанг!

Биз ўйинга киришиб кетгунча гулханлар бўй чўзди. Гулханлардан ййлов тоза ёришиб кетди, деб ўйлайсизми, дала? Ҳамма жой эмас. Оловнинг атрофи ёруғ, ундан нари эса аввалгидек қоп-қоронғи. Биз эса уруш-уруш ўйнаймиз, шу қоронғилик кўйида яширинчамиз ва ҳужум қиламиз, худди кинодагидек. Агар сен командир бўлсанг, ҳамма сенга итоат қилади. Командирлик командирнинг ўзига ҳам ёқса керак...

Кейин тоғлар устига ой сузиб чиқди. Ой чиққанда ўйин яна гаштлн бўлади, лекин бобом мени олиб қайтади. Биз уйга яйловдан, бутазордан қайтамиз. Кўйлар жингитна ётишади. Ўинқилар атрофда ўтлаб юради. Биз кетаётиб кимнингдир кўшқк айтаётганини эшитамиз. Ёш чўпондир, балки кексадир. Бобом мени тўхтатади: «Кўдоқ сол. Бундай кўшқиларни ҳаминча эшитавермайсан». Биз тўхтаймиз, кўшқини тинглаймиз. Бобом кўйга маҳлиё бўлганча бош чайқайди.

Бобом ҳикоя қилади: эски замонда бир хон бошқаси бир хоннинг кўйига асир тушибди. Хон асир тушган хон-

ни дебди: «Агар исгасанг — менинг кўлим бўлиб тирик қолсан, бўлмаса, энг сўнгги тилагингни баҳо келтирманди, келин ўлдирман». Хон ўйлаб туриб жавоб қилди: «Кўл бўлиб яшашни исгамайман. Яхшиси, мени ўлдиргин, лекин аввал менинг ватанимдан биринчи дуч келган чўпонни чақиртириб бер». — «Ўни сенга нима керак бор?» — «Ўлим олдида унинг қандай кўйлашини тингलोқчиман». Бобом айтди: она юрт кўшиги учун пайлар жонини беради. Қандай одамлар экан-а, бир кўришгиларин. Эҳтимол, катта шаҳарларда яшашар? Эшитиш ёрқамди. Бобом: булар эски кўшқк дейди.

«Қандай одамлар бўлган-а! — шивирлайди у. — Қандай кўшқилар кўйлашган-а, эй худойим-ей...» Нерагизини билмайдиму бобомга шундай раҳмин келади ва уни шунчалик яхши кўриб кетаманки, охири йнғлагим келди.

Топт суҳарлаёқ яйловда ҳеч ким қолмайди. Кўй ва йнғиларини ёз бўйи боқгани нарига, тоққа ҳайда кетингилар. Улар ортдан изма-из бошқа қолхозлардан бошқа кўчанчилар келишади. Қундузлари тўхташмайди, ёнмайдан ўтиб кетишади. Тунда эса ййловга кўнатилади. Биз икки бобом икковимиз одамлар билан учрашган борамиз. Бобом одамлар билан кўришини жуда яхши кўриди. Бу олатни мен ундан ўргандим. Эҳтимол, кўшқк келиб бир кун яйловда ҳақиқий авлиё билан учрашиб қоларман...

Қишлоқ Урақул амаки билан Бекей холам шаҳарга, докторга қаратгани кетишади. Балки доктор ёрдам қилар, бир дори бера-ю, бола туғилиб қолса, деб умид қилишди. Лекин буни ҳаминча, аниз жойларга борган мана, дейди. Бу қарайдир, тоғнинг ортда, далада-роқда оғзаг ўзлашган жойда эмас. Тен-текезе ерда, тоғ янглиги муқамил бўлганган текисликда аниз бир тоғ — Су-данимон тоғи бор эмас. Ана шу тоғ пойига бир қора кўчкор ёниб, худди илгирки қилса, тоққа чиқиб ҳар қадамда худди етганиб, етурса ҳамма чин кўпигилдан сўраса, худдики раҳим келиб фаранд ато этармиз. Бекей холам ушга ёққа, Сулаймон тоғига боринча жуда интизор. Урақул амаки эса, унчалик исгамайди. Ўзоқ. Кўп пул керек, дейди. У ёққа фақат самолёт билан тоғдан ошиб бориши керак, ахир. Самолётча ҳам қанча юриш керак, бу ҳам пул...

Шаҳарга келишса биз шумайиб қоламиз. Ахир

күпчилиги эмасмиз-да, бор күшчиларимиз — Сейдахмед, унинг хотини Гүлжамои ва уларнинг кичкинарица кизи, холос.

КечКудунлар, ншдан кўл бушатганда, бобом мента эртактлар айтиб беради. Биламан, уйдан ташқарида зим-тоғлар ҳам бундай туңларда ваҳимага тушиб бир тўн бўлиб тулганнишиб, уйимиз олдида — дераза остидики, ҳам севинчли туюлади. Паҳлавон бўлганимдан, катта пўстин киярдим-да, ташқарида чиқардим. Мен у тоғларга бор овоз билан дердим: «Кўрмани, тоғлар! Мен шу ердаман. Майли, изирин, қоронғу зулмат, довул манглар. Бир ерга гўж бўлиб тулганнишмасдан жойларингизда тураверинглар».

Мен кейин қор уюмларидан юриб, дарёдан ҳаттолар учун жулда ваҳимали, ахир, улар ёлғиз, бир суз аймузлайди, уларга бош суқадиган жой қайда. Мен эса ўрмонга бориб, уларга айтгани ваҳимали бўлмаслиги учун ҳар бир дарахнинг танасига қўлим билан уриб уриб қўярдим. Қўжам кўкармай қоладиган дарахт-бўйса керак. Кейин биз бу қуриб қолган дарахтлар ўтинга кесамиз.

Бобом мента эртақ айтаётганда мен мана шуларнинг ҳаммаси ҳақида ўйлайман. У узоқ ҳикоя қилади. Улар шўри қуриб ютиб юборган Чипалак отли жимжилоқдай юборади. Чипалак барг-хазонларнинг остиди ухлаб қолади, туя эса шу атрофда тенгираб юрган бўлади, «ҳап» эткизиб барг-маргларга қўшиб ютиб юборади. Шўнинг учун ҳам айтилади-да: туя нима ютганини билмайди деб. Чипалак чинқириб, одамларни ёрдамга чақиради. Кесалар ўзларининг, одамларни ёрдамга чақиради. учун туяни сўйишга мажбур бўлишади. Бўри билан ҳам шарини туфайли Чипалакни ютиб юборади. Охирида бўйлаб йнғайди. Бўри Чипалакка дуч келиб қолади.

Остиди ўралаган қанақа пашша? Сени бир ам-лоб ютиб юбораман». Чипалак эса дейди:

— «Тегга кўрма мента, бўри, акс ҳолда, кучука ай-дириб қўяман».

— «Ха-ха,— хахолойди бўри,— бўрининг кучук бўлиб ютганини ким қўрибди. Шу дағаллигинг учун мен сени билман». Шундай дебди-да, уни ютиб юборибди. Ютиб ол-ю, эсидан ҳам чиқариб юборибди. Лекин шу кундан бошлаб бўрилик риз-рўздан айрилибди. Бўри писиб қўларга энди етдим деганда, Чипалак унинг қорнида кўриб кичиради: «Эй, чўпонлар, ухланглар! Бу, мен кўнгуз бўриман, қўйларингиз бўғизлагани писиб келганимиз!» Бўри нима қиларини билмайди. Узининг боқинини тишлайди, ерга думалайди. Чипалак эса ҳеч нима бўлмади. «Эй, чўпонлар, чопишлар бу ёққа, уринглар мени, дўпосланглар». Чўпонлар таёқ кўтариб бў-рини ташлашнинг, бўри қочибди. Чўпонлар ҳайратга кўшиб қувнашармиш. Бўри ақлдан озибди, ўз қочади-да, унинг ўзи қичиради, деб ҳайрон бўлишармиш. Бўри эса қичирашмиш: «Мени қувиб етинглар, оғалар, уринглар, рўқмингиз келмасин!» Чўпонлар култидан йиқилиб қолшармиш, бўри эса аранг қочиб кутилармиш. Лекин бу билан унинг ҳоли енгиллашмади. Қаёққа тумшўқ суқмасин, Чипалак унга пана бераверибди. Ҳама жой-да уни қувнашармиш, Ҳама жойда ундан кулишармиш. Бўри оқилдан озиб кетибди, териси билан суяг-тинга қолди. Тишларини шақирлатиб улибди: «Бу қана-қа жазо бўлди мента? Нета мен ўз бошимга ўзим балоли қочиб олдиму? Қаринида жинни бўлдим, эсимни еб қўй-дим». Чипалак эса унинг қуллогига шивирлабди: «Тошмат-та чоп, унинг қўйларни сени! Войматта чоп, унинг итлари қар, драматта чоп, унинг чўпонлари ухлай етибди». Бўри эса ўқибди озиб қўйларини: «Ҳеч қаёққа бормайман, иккинчи, битта-арматта кучук бўлиб ёлланман...»

Култидан эртақ, дади, тўғримиз? Бобомнинг бошқа эртактлари ҳам бор — мунгли, даҳшатли, қайғули. Лекин менинг энг сенимли эртагим Шохдор она буғи ҳақидаги эртақ. Бобом, Мениқўлда яшган ҳар бир киши бу эр-тақни билгани керак, дейди? Билмаслиги туюқ. Балки, ена биларсиз буни, дади? Бобомнинг айтишича, бу-нинг ҳаммаси рост, бўлган иш, дейди. Қачонлардир шу-ндай бўлган экан. Биз ҳаммаси Шохдор она бўғининг бошқалари эканмиз. Мен ҳам, сиз ҳам, бошқалар ҳам...

Қишда биз мана шундай яшаймиз. Қиш узоқ чўш-
лади. Бобомнинг эртаклари бўлмаса, қишда мен жуда
зеркиб қолардим.

Баҳорда биз томонлар яхши бўлади. Қушлар иснб
кетгач, яна тоққа чўпонлар келишади. Ушанда биз то-
да яна кўнайишиб қоламиз. Фақат дарёнинг у томониди
биздан нарида ҳеч ким йўқ. У ёқда фақат ўрмон ва
ўрмондаги нарсалар бор, холос. У ёққа ҳеч ким оёқ бо-
масин, ҳеч ким биронта новдига тегмасин, деб биз қор-
вулхонада яшаймиз-да. Биз томонга ҳатто олимлар ке-
лишганди. Шим кийган иккита аёл, чол ва бир ёшгина
йигит. Бу йигит уларнинг шогирди. Роса бир ой ялаш-
ди. Ўт, япроқ ва новда йиғилди. Улар айтишдики, биз-
нинг Сан-Тошдагига ўхшаган ўрмонлар ер юзиде жуда
оз қолибди. Деврли йўқ эмиш. Шунинг учун ҳам ўрмо-
нимиздаги ҳар битта дарахтни асраш керак.

Мен эса, бобом ҳар битта дарахтни шунчаки эҳтиёт
қилди деб ўйлардим. Бобом, ўрақул амаки қаратай-
ларни ёғоч ўрнида биронга берса жуда ёмон кўрарди...

III

Оқ кема узоқлашиб кетди. Унинг трубасини дурбинда
ҳам кўриш мумкин бўлмай қолди. Ҳадемай у кўздан
йўқолади. Энди болага отасининг кемада сузаниш ҳақи-
даги ўйларига нуқта қўйиш пайти келди. Ҳаммаси ях-
ши бошланган эди, мана, охири унча хуш келмади. У ба-
лиққа айланиб, дарёдан кўлга сузаниш, оқ кеманинг
ишини осонгина тасаввур қиларди. Отасига нималар ҳақ-
да сўзлаб беришни ҳам биларди. Бироқ ишнинг охири
кўришмади. Чунки, қирғоқ ҳам деврли кўриниб қолди.
Кема пристань томон йўл олди. Матрослар қирғоққа
тушибта ҳозирлана бошлашди. Улар уй-уйига кетишди.
Отаси ҳам уйига жўнаши керак. Пристанда уни хотини
ва икки боласи кутмоқда. Энди нима қилсин? Отаси би-
дан бораверсинми? У ўзи билан бирга олиб кетармикин?
Майбодо олиб кетадиган бўлса, хотини: «Ким бу, қаердан
келган, нима кераги бор?» деб қолса-чи. Йўқ, яхшиси
бормагани маъқул...

Оқ кема кўзга элас-элас илашувчи бир нуқтага айла-
ниб, тобора узоқлашиб боради. Кўёш сулга бош қўйди.
Кўл юзасидаги кўзни қамаштирувчи оловли бинафша
ранг ёғду дурбиндан кўриниб турарди.

Кема кўздан ғойиб бўлди. Шундай қилиб, оқ кема ҳа-
қиқатан эртак ҳам тутди. Ўйга жўнаш керак.

Боя портфелини ердан олди, дурбинни қўлтиғига
қисди. Қирдан тезгина, илон изи сўқмоқдан қиялаб чо-
ниб тушиб кетди. Ўйга яқинлашган сари юрати пўкид-
дан бошлади. Бузоқ ямлаб қўйган қўйлак учун энди жа-
ноб бериш керак. Ҳазодан бўлак ҳеч нима ҳаёнига кел-
масди. Рухан буундай тушиб кетмаслик учун бола
портфелга мурожаат қилди:

«Сен кўркма. Хўш, бизни қойишади. Ахир мен атай
китаним йўқ-ку. Мен, тўғриси, бузоқча бўшаниб кетга-
нини билмабман. Хўш, мени савашар ҳам. Чидайман.
Агар сен полга қараб улоқтиришса, чўчима. Ахир сен
портфелсан-ку, синиб қолмайсан. Агар кампининг қўли-
га дурбин тушса борми, омон қолмайди. Биз аввал дур-
бинни молхоната беркитиб қўямиз-да, кейин ўйга бора-
миз.»

У шундай қилди ҳам. Лекин остонадан ҳатлаб ўйиш-
га яраги дов бермасди.

Аммо уйда раҳматли сукунат ҳукмрон эди. Ховли
шундай жимжит, кимсасиз эдики, эгаси кўчиб кетгандек
қувилай ётарди. Мамлум бўлишча, Бекей холати эри
яна дурбосидади. Мўмин бобо яна қизининг калтаклан-
ганини, соғлари тузғиб фарёд чекаётганини устидан
чиқибди ва яна бу шармандагарчиликнинг олдини олиш
учун қизининг тутган кўёвини тинчлатишга, унинг муш-
калга ёпишиб ялиниб-ёлворишга киришибди. Бунинг усти-
га егаси турибди демай, унинг кўзи олдиде, қизини энг
тўқан сулар билан ҳақорат қилибди. Уни бепушт моча-
қар, ярамае кенер эшак ва яна маза-бемаза сўзлар би-
дан сўнбди. Қизининг ёпиғини ва телбаларга хос овоз би-
дан «Хўш, мени бейфарзанд қилиб яратган бўлса, менинг
тунуқим нима? Бу дунёда қўнлай тушиб ётган аёллар оз-
он, фарғат мени худойим фарандидан қисган. Негар? Ни-
га ҳуду менин тевасурим шундайди? Бунидан кўра ўлдир
ман, портфел! Манга, ур, ур!» деган ҳайқирганини ҳам
ишитди.

Мўмин чол дурбинда гужанак бўлиб ўтиргачча, ҳа-
мон антоний эгикни нафис олар, тиззаси устига таш-
ланган кўлаари илтироб ва аламдан титради. Юзлари
доғдай оқариб кетган эди.

Мўмин нафрасига қаради-ю, сўз қотмади, яна ҳор-
ғин кўзларини юмди. Бувииси уйда йўқ эди. У Бекей хо-

лани эри билан яраштыриб күйгани, уларникида тинчлик үрнаттани, синтан идиш-товоқларни йиштиргани кетганди. Бувисининг шунақа фельд бор: Ҳразкул хотинини савалаетганда, ората тушмайди, чоғин ҳам қайтарарди. Жанжалдан кейин эса, яраштыргани боради. Шунингча ҳам раҳмат.

Ҳаммадан кўра боғанинг чоғта раҳмни келарди. Ҳар сафар шундай дамларда чоғнинг жонни ҳалқумига келарди. Бурчакка тикилганча қарахт ўтирар, ҳеч кимнинг кўзига кўрингиси келмасди. Ҳеч кимта, ҳеч бир зотга қалбиди нималар кечаетганини билдирмасди. Аслида бундай пайтларда Мўмин жуда қартайиб қолгани, яъни каю ёлғиз ўғли урулда ҳалок бўлгани ҳақида ҳаёл сурарди. Ўғлининг ҳозир ҳеч ким билмайди, эсламайди ҳам. Ўғли ёнида бўлганида балки бунчалик хўрданмасмиди. Мўмин умр бўйи бир ёстиққа бош кўйиб яшган хотинини ҳам кўрмасди. Лекин энг катта бахтсизлиги — унинг қизларига бахт кулиб боқмади. Кенжаотин, набирасини унта қолдириб шаҳарга кетди, энди у ерда катта онласи билан бир хонага тикилиб ўтирибди. Иккинчиси буида Ҳразкулнинг жабрини тортипти. У кексайиб қолган бўлса ҳам, фарзанди хузурда бўлиб, қиз учун ҳамма хўрликларга бардош беради, алам қиладиган жойи шундаки, қизига она бўлишдек бахт насиб қилмапти. Ҳразкул билан турмуш қурганига ҳам мана қанча йиллар бўлди. Бу турмуш қизининг жонига тегди, лекин қочиб қаёққа ҳам борарди? Ўзи ҳам қариб қолди, куни битиб бир кун ўлиб-нетиб қолса, унда нима бўлади, бахти қаро қизининг холи нима кечадир?

Бога бирпасда қосадаги қатикни бўшатди-да, бир бурда нонни қавшаб, дераза остига жимгина чўкди. Чироқни ёқмади, бобосини безовта қилгиси келмади. Кўйи, ўнча ўтириб ҳаёл сурсин.

Бога ҳам ўз ўйларига берилди. У ҳеч тушуномасли. Бекей хола нега эрига ароқ тутгани тутган. Эри бўлса бунинг эвазига дўшослагани дўшослаган, хола бўлса яна яримта топиб келаверарди.

Эх, Бекей хола, Бекей хола! Неча марта эри чада жон қилиб урса ҳам, бари бир кечираверарди. Мўмин бо-бо ҳам уни ҳаминча кечираверарди. Нега кечирешадир? Бунақа одамларни кечирмаслик керак. У ярама, сачқ одам. Бизга унинг кераги йўқ. Ўсиб ҳам кунимиз ўтади.

Шиддатли боғалик тасаввурлари унинг ҳаёлида адолатни жазо ҳукмини жонлантирарди. Бу ҳукмининг ҳаммаси Ҳразкулга қаратилган бўлиб, булар уни, йўғон, бе-сулқай, ифлос одамни дарёга судрарди. Кейин эса, ҳа-нода силкитиб-силкитиб дарёнинг нақ ўртасига итқатади. У эса, Бекей хола ва Мўмин бободан кечирим сўрайди. Амир, у баллиққа айланб қоғолмайди-да...

Бога анча енгил тортиди. У ўз тасаввурда Ҳразкулнинг дарёда қандай гарқ бўлиб бораётганини ва енгил-насонда китиз қалпоғи сўзиб кетаётганини кўз олдига келтирарди ўзини кулгидан тиелмади.

Аmmo катталар, минг афеуски, бога ўйлагандек одамни тутшимади. Улар ҳаммасини аксинча қилишди. Ҳразкул унга яна маст бўлиб қайтди. Уни ҳеч нима бўлма-ганидан қарши олишди. Бобо отини ушлади, хотини са-новарга ютурди. Ҳамма ёқ фақат уни кутаётгандек. У эса жингиллик қила бошлади. Олдинги маъносини билдирди. Нега йиғламасин, ахир бу қанақаси, кўл бе-риб сўрашини аразмайди энг жўн одамнинг ҳам бетоваринча бодаси бор. Бешта, ҳатто ўнта. Ҳразкулнинг? Унинг нимаси кам бошқалардан? Нимаси етмайди унинг? Ёни мартабаси пастми? Худода минг қатла шу-кур, нобо ўрмоннинг катта қоровулдир! Еки у қандайдир даядан нотини? Ахир дўшнинг ҳам дўшбачаси бор. Еки у бетоварини, бобуси йўқми? Ҳаммаси бор. Ҳаммасига еттиган, эгарданган оти бор, қўлидан қамчи тушмаган, қар ери уни хурмат билан кўтиб олишди. Хўш, унинг қондоқлари ўз фарзандига тўй қилишди, у-чин? Ўғил-ка, уруғча, ким у?

Бекей хола ҳам йиғларди, жонини ҳовучлаб, эрининг ибратини топинишга тирнашди. Яшириб қўйган «яримта»-нинг олдиди. Аминдан ўзи ҳам чечди. Борган сари нинчи кетди, кейин охири Ҳразкул дайвоига айланиб, ўзининг протиди, кейин охири Ҳразкул дайвоига айланиб, ўзининг протиди. Ҳазул амаки ани шу айдан, ўзининг хотинидан олади. У эса унинг ҳамма туғилгани кечиради. Бобо ҳам кечира-верарди. Ҳеч нима Ҳразкулга бас келолмайди. Хушига ке-либ қарасан, қондоқдек бўлиб кетган хотини эрта ту-дан қайтарди. Кўйини бўлади. Чоғ эса отини тўйгазиб, қайта қўйибди. Ҳразкул чоғини нини, отга минтач, яна бободир. Ёни тоғданги барида ўрмоннинг хўжайини. Де-кен Ҳразкулдан одамни аялқачдан дарёга улоқтириш керакми? Ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмайди...

Қон қориди. Ҳали-замон қоронғи тушди.

Болага биринчи портфель олиб берилган кун ана шуни-
дай ўтди.

У ухлаш олдидан портфеллини кўйгани жой топмасди. Охири бош томонига кўйд. Худди шундай портфелдан синфдагиларнинг ярасида бўлишини бола ҳали билмасди. Лекин бу ҳам бари бир унинг кўнглини бузолмайди, унинг портфели тўё бошиқча, алоҳида портфелдай туюлганди. Худди шундай, унинг жажжн ҳасида катта воқеалар юз бериши, бир кун келиб, ёрур жаҳонда ёлғиз ўзи, фақат мана шу портфель билан қолганини ҳали билмасди. Бунинг ҳаммасига унинг ўзи сепган Шохдор она буғи ҳақиқати эртак сабаб бўлишиндан бехабар эди...

Бу ойшом ҳам ўша эртакни яна бир бор эшитгиси келди. Мумин чолнинг ўзи бу афсонани севар, тўё ҳам-масини ўз кўзи билан кўргандай, хўрсиниб, йиғлаб-мас-раб, жим қолиб ва ўйга тоғиб ҳикоя қиларди.

Бирок бола бобосини беоовта қилишга ботинмади. У бобосининг эртақ айтишга ҳол йўқлигини сезарди. «Биз ундан бошқа сафар илтимос қиламиз,— деди бола портфелига.— Ҳозир эса сенга Шохдор она бўғи ҳақидаги эртани худди бобомдан эшитганимдек сўзма-сўз ўзим айтиб бераман. Шундай секин сўзлайманки, бошқа ҳеч ким эшитмайди, сен эса эшитгин. Мен ҳамма нарсани кинодагидай сўзлашни ва кўришни севаман. Мана шундай. Бобом буynинг ҳаммаси бўлган иш, дейди. Шундай бўлган экан.»

IV

Бу жуда қадимда бўлиб ўтган. Замонларнинг замонида, ер юзидә майсалардан кўра дов-даракхлар кўп бўлган, кўрөк ерлардан кўра улкәмизда би хәст мулл бўлган даврларда бир қирғиз қабилис улкан ва муздай дарә бўйида яшарди. Бу дарәни Энасой деб аташарди. У ерлардан узәкда, Сибирдан бошланади. У ерларга отда үч йилгу үч ойда етнб борип мүмкин. Бу дарәни хәзир Енисей дейишәди, илгарилари Энасой деб йоритилган. У хәқда шундай кўшүк хәм тўқилган:

Сендан улкан дарё борми, Энасой,
Сендан азиз тулпарқ борми, Энасой.
Сендан чуқур дард ҳам борми, Энасой,
Сендан озод қучоқ борми, Энасой.

Сейдан улкан дарё йўқдир, Энасой,
Сейдан азиз тулроқ йўқдир, Энасой.
Сейдан чуқур дард ҳам йўқдир, Энасой,
Сейдан озод куноқ йўқдир, Энасой.
Ушунча эди, бу Энасой дарёси.

Мила шувнака эди, бу Энасой дарёси.

Мана бунақа эди, бу одамлар...
Эназой буйида турди хил элат яшарди. Улар фот
онир ҳаёт кечиради, чунки улар бир-бирларига дони
янават кўзи билан қарар эдилар. Қирғиз қабилисини
душманлар турди томондан кураш олганди. Тоҳ улар,
тоҳ булар хужум қилишар, тоҳ қирғизларнинг ўзи ҳам
бошқаларга ҳужум солиб, молларини ҳайдаб кетишар, уй-
дарига ўт қуйшар, одамларни ўлдиршарди. Қулай
келиб қолганда бир томон иккинчи томон одамларини
ўлдириб юборар эди. Замон шунақа эди. Одамнинг одам-
га нин ачмасди. Одам одамини ғажириди. Шу даражага
борилдики, ҳеч кимнинг деҳқончилиги қилгиси, мол боқ-
маси, ов қилгиси келмай қолди. Қароқчилиги билан куш
маси, ов қилгиси осон туюлаларди; кўкқисдан босасан, ўлдирасан,
кечирини осон кетасан. Бир қотилликка қасда-қасда ун қотил-
ласан-кетасан. Бир қотилликка қасда-қасда ун қотил-
ласан билан жавоб беришга ҳаракат қилишарди. Шу зайл-
дан кун ўтган сайин кўпроқ қон туқиларди. Одамларда
ақл ўтмаслашиб борарди. Душманларни яраштирилган,
ақл ўтмаслашиб борарди. Душманга қирон
нестирис, ўзга қабилининг сўнги одамгача, қонини
сўнги, мону мүлкни қўлга киритган одам энг ақлли
одам бўлиб саналарди.

Будан ҳам, уша қора кун келди.
Уша кунни қирғиз қабилиси Энасой бўйида ўзининг
бурек оқсоқолидан жудо бўлди. Ботир Кутлчи кўп йиллар
бурекчилик қилди, кўпгина юришларда, жанг-жадал-
лалаларда қатнашди. Жангларида омон қолди, лекин ажал-
дан қабилидошлар икки кун катта ғам-аламда ўртан-
салар, учинчи кунни эса, ётирининг жасадини ерга топ-
тирдани билгилдилар. Эски одағта кўра, бурек оқсоқолини
Энасойнинг ўқир-чўқирли қирғоғи бўйлаб сўнгги йўл-
га кўзданни дозим эди, токи марҳумнинг руҳи Энасой
дарёни билан тоқсақликда жудолашсин, ахир «Эна» — бу
она демак, «сой» эса — бу дарёнинг ўзани-ку. Унинг қал-
би Энасой ҳақидаги кўшिकни сўнгги бор куйласин.

Сендан улан дарё борми, Энасой,
Сендан азиз туфроқ борми, Энасой,
Сендан чуқур дард ҳам борми, Энасой,
Сендан озод қучоқ борми, Энасой,
Сендан улкан дарё йўқдир, Энасой,
Сендан азиз туфроқ йўқдир, Энасой,
Сендан чуқур дард ҳам йўқдир, Энасой,
Сендан озод қучоқ йўқдир, Энасой.

Дафн этиш лозим бўлган тепаликда ёруғ жаҳоннинг турт томонини кўрсатмоқ учун ботирнинг қабри бош узра кўтарилди: «Мана сенинг дарёнг. Мана сенинг осмонинг. Мана сенинг еринг. Сен биз билан, ҳаммамиз бир уруғ одамларимиз. Осулда ухлда. Биз ҳаммамиз сени кузатгани келдик». Келажак авлод хотираси учун ботирнинг қабри устига мрамар тош қўйилди.

Ботирнинг жасадини дафн этишга олиб ўтишганда ҳар бир онла ўз остоначи олдига у билан видолашганидан, оқ мотам яловини эгиб, ув тортиб йиғлашди, кейин бош-қалдар билан бирга қўшилиб яна оқ мотам яловларини эгилтирган ҳолда, айтиб йиғлашаётган келгуси ўтов томон йлғарилаб боришди ва шу залда сўнгги манзилга, то қабристонгача етиб боришлик учун мотам қувлариди барча қабилалар ўтовларини дарё ёқасига қатор тикишди.

Уша кунни ҳамма тайёрарлик кўриб бўлинганди куёш уйқудан бош кўтарганди. Учига отининг думи боғланган туғ ва ботирнинг уруш аслаҳалари — найза ва қалқонни олиб чиқилди. Унинг оти дафн этиш ёниқлари билан буркалган эди. Карнайчилар жанговар куй чапинишга, барабанчилар барабанга таёқни жон-жаҳдлари билан уришга шай эдиларки, токи ўрмон ларзага келсин, кушлар булут инглиғ осмонга кўтарилди, шовқин-сурон ва нола солсинлар. Иртқич ҳайвонлар бўкириб-ҳайқириб чакалазорларга чопиб қолсин, майсалар ерга қалишиб кетсин, садақлар жаранглаб, тоғларни ларзага келтирсин. Мотамсаро аёллар сочларини ёйиб ботир Қулчига аза очинишга шай туришарди. Илгитлар забардаст елкаларида ботирнинг катта, оғир жасадини ёзовга қилмай кўтариш учун тиз чўккан эдилар. Ҳамма нарса ботирни охирги йўлга кузатиб кўйишга тайёр эди. Ўрмон этагида эса тўққизта бия, тўққизта хўкиз, тўққизта тўққизлик куй қурбонлик учун ҳозирлаб қўйилганди.

Шунида кутилмаган ҳолда рўй берди. Энасойликлар бир-бирига ҳар қанча душман бўлмасин, оқсоқолларнинг дафн маросими кунларида бир-бири билан уруш қилишнинг расми қилинганди. Мана ҳозир эса, бир тўда душман ғам-андуҳга ботган қирғоқдагиларни тонг чоғи турт томондан сездирмай ўраб келиб, пистирмалардан биробарига отилиб чиқиб ҳаммага ўтдагиларки, оқибатда ҳеч ким отга ҳам мина олмади, қўлига қуроли ҳам ола олмади. Шу тариқа кўз кўрматан қирғин уруш бошланди. Ҳаммани бир чеккадан ўлдирга бошлашди. Енгилмас қирғиз қабиласини бир ҳамла билан қириб ташлаш — душман режаси ана шундай эди. Ҳаммани бир бошдан қилди дамдан ўтказишди, токи бу ёвузликни эслаб ҳеч ким ёлга олмасин, қасоскор қолмасин, вақт эса ўтмиш излаб кўндалар билан кўмиб юборсин. Туя кўрдигими — йўқ...

Инсонни туғиш ва ўстириш қанчалар қийин, ўлдирини эса — ҳаммасидан осон. Барча бировлар ўз қонига ботиб қиймаланиб етишар, бировлар эса қилди ва найзадан кутилиб қолмоқ учун ўзини дарёга отар, Энасой тўда қиллари орасида чўкиб кетарди. Дарё ёқалаб жарликлару тикка кесиб тушган қирғоқлар бўйлаб бутун бир чиқирим йўлда оловга қолган қирғиз ўтовлари довланди ёнарди. Ҳеч ким қочиб қутила олмади, ҳеч ким омон қолмади. Ҳаммаси ўлдирилди ва қуйилди. Улиб ётганларнинг жасадини қирғоқдан Энасойга улоқтирдилар. Душманлар: «Энди бу ерлар бизники! Энди бу ўрмонлар бизники! Энди бу моллар бизники!» — деб қувондилар.

Улар бой ўлжа билан қайтишар экан, ўрмондан икки бола — бир ўғил ва бир қизнинг қандай чиқиб келганини билмади. Бу ўзбошимча ва шўх болалар ота-оналаридан яширинча эртагабоқ яқин ўрмонга қўлсават учун ифтоқ шилгани кетишганди. Улар ўйнаб юришиб, ўрмоннинг анча ичкарисига кириб кетишганини сезмай қолди. Жанг суронини эшитиб орқага отилган тўдақлар на отасини, на онасини, на акасини, на опасини тирик топа олдилар. Тўдақлар ота-онасидан ва элатидан жудо бўлиб қолди. Улар бўзлаб қултепадан қултепага чопишар, лекин биронта тирик жонни топиб бўлмади. Бир нум ичида етим бўлиб қолди. Ёруғ жаҳонда яккаю ёлғиз қолдилар. Узоқларда эса жанг тўзони кўкка ўрларди, душманлар қонли кураш натижасида қўлга киритган мол ва қўиларини ҳайдаб кетишарди.

Болалар туюқлар остидан кўтарилган чангни кўриб, ўша томонга югуришди. Улар қонхўр душман изидан йиғлаб, қичқириб чопишарди. Фақат боланинг қалбига шундай содда дил бўлади. Жағлодлардан яшириниши ўрнига уларга етиб олишга шонлишарди. Ҳар нима бўлса ҳам ёлғиз қолишмаса, бу вайронадан, лавлати жойдан нари кетишса бас. Бир-бирининг қўлидан ушлаб олишган бола ва қизча кетётганлар орқасидан қувиб жиндақкина кутиниши, ўзлари билан бирга олиб кетишларини ёлвориб сўрашарди. Бироқ қий-чув ва туюқларнинг дўпур-дўпур-ю, ҳайдовчиларнинг ҳайқирғида бу ожиз овозларни ким эшитарди.

Болалар жон-жаҳди билан узоқ чопишди. Лекин бари бир, етиб олишолмади. Кейин эса, йиқилб қолишди. Агрофта боқишга, қимирлашга қўрқиншарди. Ҳамма ёқ ваҳимали эди. Шу зайдда бир-бирининг пишиқига кириб кўзлари юмилганини билмай қолишди.

Етимча етти кўча, деб беқорга айтмагандилар. Тун бехатар ўтди. Ҳайвон уларга тегмади, ўрмон маҳлуқлари кўтариб кетмади. Улар уйғонишганда, тонг отганди. Кўш нур сочиб, қўшлар сайради. Болалар ўрниларидан туриб яна мол ҳайдовчиларнинг изидан йўлга тушишди.

Йўлма-йўл мева ва илғиз териб ёб жон сақлашди. Йўл юра-юра учинчи кунни бир тоғ тепасида тўхташди. Пастга қарашса — кенг, ям-яшил майсазорда катта тантана бўлаётибди. Бу ерда тикилган ўтовларнинг, турлилаб ёнаётган гулханларнинг, гулхан атрофида ўтирган одамларнинг сон-саногини йўқ. Қизлар ҳайинчақ учиб, қўшиқ айтишмоқда. Давра тортган одамлар ўртасида полвонлар худди бурғутдай гир айланиб, бир-бирини итқитиб отишяпти. Душманлар ўзларининг ғалабасини нишонлашарди.

Бола билан қиз яқин боришни ҳам, бормаслигини ҳам билмай тоғ тепасида туришарди. Лекин гўшт қовурдоқ, нон, саримсоқнинг ёқимли ҳиди уффуриб турган гулхан атрофида пайдо бўлиб қолишни носташарди.

Болалар чўдаб туришолмади, тоғдан туша бошлашди. Тантана эгалари ҳайрон бўлишди, уларни тўда бўлиб ўраб олишди:

— Кимсанлар? Қаёқдан?

— Биз очмиз, — жавоб берди бола билан қизча, — бизга ейдиган бир нима берсангиз.

Улар болаларнинг тилидан ким эканлигини дарров пайқаб қолишди. Бақириб-чақириб, шовқин соддишди. Турганиматан душман оқласининг омон қолган аъзоларини қовир ўлдирши керакми, ёки хоннинг олдига олиб бориш керакми? — деб баҳсга тушиб кетишди. Улар баҳслашиб турганда раҳмдигина бир аёл болаларга жиндақ пишган от гўшти узатди. Болаларни хон хўзурига судраб боришар экан, улар кўлларидagi овқатни ютоқиб евердишди. Уларни остонада ойболга ушлаб турган ясовуллар хоннинг бағдан қизли ўтовига олиб келишди. Бутун қорғоғх бўйлаб эса, аллақасқадан пайдо бўлиб қолган қирғиз зотлари ҳақидаги ташвишли хабар тарқалди. Бу нимадан дарак бериши мумкин? Ҳамма ўз ўйини ва тантанани тарқ этиб, ур-тўполон билан хоннинг ўтовига томон чопиб кетди. Бу пайт хон машхўр лашкарлари билан қордай оппоқ наमत тўрида савлат тўкиб ўтирарди. У аёли кўшилган қимизни симириб, мақтов қўшиқларини еса бўлиб тинглаб ўтирарди. Хон одамлар нима учун тўп-лашилганини билгач, ғазабдан кутуриб кетди: «Мени беговта қилишга қандай журъат этдиларинг? Биз ақир қирғиз зотини бутунлай қириб ташламаган эдикми? Мен сенларни Энасойнинг абадий ҳукмрони қилиб қўймадимми? Намунча ўлкаларининг қўлтиқлаб югуриб келмасаларинг, кўрқоқлар? Қаранглар, олдидарингда ким турибди! Эй, чўтир юзли Баймоқ кампир, — қичқирди хон. У оломон орасидан ажраллиб чиққанда аёл, унга деди:

— Мака буларни ўрмонга обориб шундай қилгини, шу билан қирғиз зоти туласин, ҳаёлда ҳам қолмасин, номин абадий ўчсин. Бошла, Чўтир Баймоқ кампир, айтганимни дарҳол бажо келтир...»

Чўтир Баймоқ кампир жимгина итоат қилиб, бола билан қизни қўлидан ушлади-да, олиб кетди. Улар ўрмон орадаб узоқ юргач, Энасой қирғоғидати бағдан жарлиқка етиб келишди. Чўтир Баймоқ кампир болаларни шу ерда тўхтатиб, уларни жар ёқасига олиб кетди. Сўнг, уларни жарлиқка итариб юбориш олдидан шундай деди:

— О, муаззам Энасой дарёси! Сенинг қабрингга тоғин қулатса, у бир харсангдай жо бўлади. Алар юз йиллик қарағайни ташласа, уни чўлдай оқизиб кетасан. Келгин икки қум заррасини — икки инсон болагини ўз бағрингга олгин. Уларга ер юзиди жой йўқ. Септа мен ай-

тиб ўтиришим керакми, Энасой? Агар юлдузлар одамга айланиб қолса борми, осмон уларга торлик қилиб қолди. Агар балиқлар одамга айланиб қолса борми, уларга дарё ва денгизлар торлик қилиб қолади. Сенга мен айтиб ўтиришим керакми, Энасой? Ол, бу боғаларни, улоқтириб кет. Кўй, улар бу манфур дунёимизни тўдақинда, тоза қалб билан, боғалик ҳаёси билан, ёвуз ниат ва ёвуз ишлар билан ўз номига иснод келтиришга улуғмасданок тарк этишсин, токи инсон азоб-уқубатини кўриш ва бошқаларнинг ҳам ғам-аламига сабабчи бўлиш уларга насиб қилмасин. Ол буларни, ола қол буларни, қудратли Энасой...

Боғалар зор қақшаб, ҳўнграб йиғларди. Тик қирғоқдан пастга қараш қанчалик даҳшатли эканлигини кўриб турган боғаларнинг қулоғига кампирнинг сўзи кирмасди. Пастда эса қулуғтан тўлиқлар сапчиди.

— Қулоқлашинглар, боғалар, охири марта хайри-шиб олдинглар,— деди Чўтир Баймоқ кампир. Ўзи эса уларни жарға иргитиб қудай бўлсин учун енгиларини шимарди. Кейин шундай деди:

— Энди мени кечиринглар, боғалар. Пешонапизга ёзгани шу экан. Бу ишмнн ҳозир ўз ихтиёрим билан қилмаётган бўлсам ҳам, лексин сизларнинг бахтингиза... У гапини тутатмаган ҳам эдики, ёнгинасидан бир овоз келди:

— Тўхта, доно, оқила кампир, гуноҳсиз боғаларни жу-вонмарт қилма.

Чўтир Баймоқ кампир қайрилиб қаради-ю, хайратда қолди: қаршиснда ғаройиб она буғи турарди. Унинг йирик-йирик кўзлари таънали ва ғамгини боқарди. У сўтдек оқ, қорин бўтадоқнинг юнпидек қўнғир юнг билан қопланган. Шохлари бўлса тўзаллик тимсоли: сербутоқ, гўё кузги дарахтининг бир бўлак шохи. Елини эмназкли аёлининг кўкрагидек топ-тоза ва силлиқ.

— Кимсан? Нега одамга ўхшаб гапирясан?— сўради Чўтир Баймоқ кампир.

— Мен она буғиман,— жавоб берди у.— Шунинг учун одамга ўхшаб гапирдимки, бўлмаса сен тушунмайсан, қулоқ ҳам солмайсан.

— Нима истайсан, она буғи?

— Кўйиб юбор боғаларни, доноларнинг доноси. Сендан илтимос қиламан, уларни менга бер.

— Нима қиласан уларни?

— Одамлар менинг икки эгизимни, икки буғи боғаларни ўлдиришди. Мен ўзимга бола излаб юрибман.

— Сен буларни боқмоқчимисан?

— Ҳа, доноларнинг доно аёли.

— Сен яхшилаб ўйлаб кўрдингми, она буғи?— маскарюмуз кулди Чўтир Баймоқ кампир.— Булар ахир одам бўласи-ку. Булар катта бўлишади, кейин сенинг боғаларингни ўлдиришади.

— Улар катта бўлишса, менинг боғаларимни ўлдиришмайди,— жавоб қилди унга буғилар онаси.— Мен уларга она бўлман, улар эса менинг боғаларим. Ахир улар ўз ака-укаларини ўлдиришадими?

— Эҳ, нимасини айтасан, она буғи, сен одамларни билмайсан,— бош тебратди Чўтир Баймоқ кампир,— улар ўрмон хайвонларигагина эмас, ҳатто ўз-ўзларига ҳам раҳм-шафқат қилишмайди. Бу етимчаларни сенга берардим, шунда менинг сўзларим қанчалик ростлигига берилиб, тувоҳ бўлардинг, лексин одамлар бари бир қўлингдан тортиб олиб, бу боғаларни ўлдиришади. Бунча ғамнинг сенга нима кераги бор?

— Мен боғаларни узоқ ўлкаларга олиб кетаман, у ердан боғаларни ҳеч ким қидириб тополмайди. Боғаларни раҳм қил, доноларнинг доноси, озод қил уларни. Мен уларга садоқатли она бўлайин. Елиндарим тўлиб турибди, Сутим боғаларни оранкиб кутяпти. У боғаларга интилар.

— Ҳа, майли, шундай, бўладиган бўлса,— деди охири Чўтир Баймоқ кампир, ўйлаб туриб,— буларни тезроқ олиб жўна. Етимларни ўзининг узоқ юртинга олиб кет. Агар улар узоқ йўл юриб толиқиб ҳалок бўлса ёки дуч келган қароқчилар ўлдириб кетса, ёки бўлмаса бу одам боғалари сенинг яхшилигинга ёмонлик билан жавоб қайтармаса— ўзингдан кўр.

Она буғи Чўтир Баймоқ кампирга миннатдорчилик билдириди. Бола билан қизга эса:

— Энди, мен сизларнинг оналарингман, сизлар эса менинг боғаларимсизлар,— деди.— Сенларни узоқ юртга, қорли тоғ ва дарахзорлар қўйинга жойлашган илқ денгиза— Иссиққўлга олиб кетаман.

Бола ва қизча шодланиб, Шохдор она буғи ортидан чоққиллаб кетишди. Лексин аста-секин чарчаб, ҳолдан тойишди, йўл эса олс— дунёнинг бу четидан у четга чиқатган. Она буғи боғаларни ўз сути билан боқиб, ке-

чадари барига босиб иситмаганда улар ҳеч қаерта ҳам етишолмас эди. Улар узоқ юришди. Она юрт бўлимиш Энасой тобора орта чекиниб борар, лекин янги ватан бўлимиш Исенкўлга ҳали жуда узоқ эди. Йўл юришди, йўл юришса ҳам мўл юришди. Ёзу қиш, кўкلامу ёз ва куз, яна ёзу қиш, яна Ғафору, яна ёз ва куз қалин ўрмон, талдан, жазирама чуллардан, кўчма кум Ғафолардан, баланд тоғлардан ва ҳайқириб оққан дарёлардан не ма- шаққат билан ўтишди. Уларнинг изидан бўрилар галаси кувди, Шохдор она бўғи эса боғаларни устига миндириб ёвуз йирқичлардан кутқариб кетди. Уларнинг изидан тушган отлик овчилар ўқ узиб, қиқиритишди: «Бўғи одам боғласини ўғирлаб кетипти! Уштал Тул!» ва кетма- кет ўқ узишарди. Шохдор она бўғи боғаларини опичиб, физиллаб уяётган ўқларга, чақириматан кутқарувчи- ларга етказмай борарди. У ўқдан кўра тезроқ чопар ва шивирларди: «Мақкамроқ ушланглар, боғаларим — бос- қинчилар!»

Охири Шохдор она бутти ўз болаларини Иссиққўлга етказиб келди. Улар тоғ тегасида туриб, ҳайратланишарди. Чор атроф қорли тоғлар билан қопланган, тоғлар ўртасида кўм-кўк ўрмон, кўз илганган ҳамма жойда дентиз чайқалиб шовуллаб турарди. Кўм-кўк сув юзиди оппоқ тўлқинлар югураар, шамол уларни узоқлардан ҳайдаб кетиб, яна йироқларга ҳайдаб кетарди. Иссиққўл қайдан бошланиб, қайда тугайди — билмас бўлмасди. Бир чеккасида куёш бош кўтарар, иккинчисида ҳали тул пардасини йиғиштиролмаганди. Иссиққўлнинг чор атрофини қанча тоғ курашаб олган — санаб бўлмасди, у тоғлар ортида яна шунга ўхшаш қанчадан-қанча қорли тоғлар бўи чузиб турибди.

— Мана шу янги ватанингиз бўлди, — деди Шохдор, она буғи. — Мана шу ерда яшасизлар, ер ҳайдайсизлар, бағик тугасизлар, мону ҳол қиласизлар. Минг йиллар тинч-тотув яшанглар. Ҳа, сизларнинг авлодингиз яшай-дн, кўпаяди. Сизлар келтирган тилини авлодлар ун-тишмайди. Уларга ўз она тилларида сўзлаш ва кўлиш ёқимли бўлади. Инсонларга қандай яшаш лозим бўлса шундай яшанглар. Мен эса сизлар ва сизларнинг бола-ларингизнинг болалари билан ҳамisha бирга бўлай...

Мана шундай қилиб, бола ва қизча қирғиз авлоди-нинг аждодлари сифатида, ману жаннатмакон Йиснқ-кўлда ўзларига янги макон топдилар.

хуркитмас эди. Бугибой авлодлари бугига дуч келган жойда отдан тушиб, унга йўл берарди. Ошқилар суяган қизларини суғувликда гўзал оқ бугига қисс қилишарди...

Бугибой авлодининг ошиб-тошиб кетган машхур бир бойи то ўлгунига қадар шу одат сақланиб қолди. Унинг минг-минглаб қўйлари, минг-минглаб йилқилари бўлиб, молларига қарайдиган қанча-қанча чўпонлар ҳам унинг измида эди. Ўғиллари унга катта маврака қилишди. Улар бу мавракага ер юзининг ҳамма матуум ва машхур қишларини чақирдишди. Меҳмонлар учун Исикқўл қиргоғига бир минг бир юзта ўтов тикдилар. Қанча мол сўйилди, қанча қимиз ичилди, қанчадаб қашқарча ноз-неъматлар берилди, саноғига етиб бўлмасди. Бойнинг ўғиллари гердайиб юришарди: Ахир отадан битмас-туганмас мерос қолганлигини, фарзандлар отани қандай хурматлаб, унинг хотирасини қандай эъзозлашларини одамлар кўриб қўйсин-да... («Э бўтам, одамлар ақл ўрнита бойлигини кўз-кўз қилишса, бу қандай ярамаслик!»)

Марсия айтувчилар эса, марҳумнинг ўғиллари тақдир этган аргумоқларда елиб, совғага берилган сувсар теплак ва шойи тўндларга ўралиб, марҳумни ва унинг меросхўрларини кўкларга кўтариб мақташарди.

— Бу оламда бундай бахтли ҳаёт ва шуккуҳли мавракани кўрган борми?— деб қўйларди бири.

— Дунё бино бўлгандан бери бунақаси ҳали бўлган!— дерди иккинчиси.

— Ҳеч қаерда бўлмаган! Фақат биздагина ота-оналарини шундай хурматлашди, ота-она шон-шарафини юксак тутишди, уларнинг муқаддас номини улуғлашди,— қўйларди учинчиси.

— Эй, қақилдоқ марсиячилар, нима деб валдирап-сиз! Оламда бу хотамтойликнинг таърифига лойиқ сўз, марҳумнинг шон-шухратига тенг келадиган шухрат бор эканми?— қўйларди тўртинчиси...

Улар шу зайлда кеча-кундуз ким ўзарга бахслашарди. («Э-э, бўтам, ҳофизлар ҳамду сано ўқшда бахслашса, қандай ярамаслик, улар қўшиқчидан қўшиқ кушадасига айланишадими».)

Довруқ солган маврака кўп кунлик байрамдай ўтди. Бойнинг мақтанчоқ ўғиллари бошқаларни лол қолдиришни, шухратлари оламга ёйилишини оруз қилишди. Ўна бунинг устига мангу уйкута кетган шавкатли отадари Шохдор она буги авлодидан эканлигини ҳамма билги-

ли учун унинг қабрига буги шохини ўрнатишни ўйлаб қолди. («Э бўтам, қадимги одамлардан қолган гап бери бойлик — такаббурликни, такаббурлик эса — тел-баликни тугдиради».)

Бойнинг ўғиллари ота хотирасига кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ёдгорлик ўрнатишни исташгани учун ҳам ҳеч нима уларга тўқинлик қила олмади. Айниган сўз — отагадиган ўқ. Овчиларни йўллашди. Овчилар буги отиб, шохини танасидан айирдишди. Буги шохларининг тепага тарабини туриши кўкда парвоз қилаётган бургутнинг қанотларига ўхшарди. Буги шохлари ўғилларга ёқиб тушди уларнинг ҳар бири ўн саккиз бутуққа бўлинган — лемак, ўн саккиз ёшда экан. Яхши! Улар шохини қабр устига ўрнатиш учун усталарга фармон бердишди.

Қарилар хайратда қолдишди:

— Бугини ўлдиришга қандай ҳақлиғиз сизди? Шохдор она буги азғолдига қўл кўтаришга ким журват этди?

Бойнинг меросхўрлари уларга жавобан:

— Биз ўз еримиздаги бугини ўлдирик. Бизнинг болатанатимиз остидаги ерларда ниманки қимирлаган, унган тирик жон зоти бўлса, пашадан тортиб туягача — қиммас бизники. Ўзимизга қарашли жамини нарасадарини нима қилиш-қилмасликни ўзимиз яхши битамиз. Нўқолинглар!— дейишди.

Хизматкорлар қариларни қамчи билан савалаб, ота-она тескари миндиришди-да, сазойи қилиб ҳайдашди.

Ҳамма бабо шундан бошланди. Шохдор она буги авлодининг бошига катта бахтсизлик тушди. Деврли қар бир киши ўрмонларда оқ бугиларни овлашга тушиб кетди. Бугибой авлодидан бўлган ҳар бир киши ўз аж-додалари қабрига буги шохни ўрнатишни бурч деб билар-эди. Бу иш энди марҳумлар хотирасига бўлган муқаддас назифа, алоҳида хурматга айланди. Кимки буги шохларини тополмас экан, энди уни одам ўрнида санамай қўйишди. Буги шохлари билан савдо қилиш, уларни оладиган гамаб қўйиш одат тусига кириб қолди. Шохдор она буги авлодлари орасида шундай кишилар пайдо бўлишди, улар буги шохларидан ўлжа йиғишни ва пулларини кўнар қилиб олдилар. («Э бўтам, пул ҳукмрон бўлган жойда эзу сўзга ўрин йўқ, гўзалликка ўрин йўқ».)

Исикқўл ўрмонларида бугиларга қирғин келди. Уларга шавкатсиз бўлишди. Бугилар қадам етмаган жойларга қочди, лекин у ерда ҳам қўйишмади. Овчилар

рознларини қўйиб пистирма томон ҳайдашар, ўзлари эса пистирмаларда беркинбиб ётиб, яқинлашган бўғиларини бекато отиб олиншарди. Бугиларини тўда-тўдаси билан киришди. Шоҳ буюқлари энг кўп бўлган буғини ким оларга гаровга босилшарди.

Шоҳдор она буғига нима бўлди?

Мана, оғамда қандай ишлар бўлади. Мана, эртани ҳам туғадн. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма.

A

Бурчулар баяр кур-курлаб, ёлғиз уңа бошлади
Ез бўйи ўз ўрнидан шовуллаб оқкан дарё сазланиб
овоз пастанлиб қолди. Ўтлар ўсншдан тўхтади, илди-
лардан жон кетди. Баргларнинг шохларда осилиб ту-
рншта оптик мадори қолмай ўзилиб туша бошлади.

Энт баланд чуққиларга эса кечалары күмуш ранг юп
ка кор ёғно чқарди. Эргилб ғира-шира тоғ тизмалары
қорабурул тулқиннинг ёшдай оптоқ тусга кпярди.

Солук тушиб, дараларда нагирин шамол эса бошла-
ин, лекин хамон кунлар чарофон ва курук эди.

Қарағайзор күйін Ұамма бақт топ-тоза ва қасрларда-
ғидек салобатли. Қасеқа қарамант, фақат қаттиғ дарахт-
ларинг жиптар ранг танаси, смолаги күүрүк хил, бутун
ирмон пойнта тўкилган қорамтир игна аяроқлар. Кекса
қарағайларнинг учиди бир-бир шамол эсадли.

Егочларни отларга боғлаб судратиб келишарди. Ураскул отнинг жигловини тутиб олдида борарди. У тур-тиниб, плашининг бари буғаларга илиниб, кўша кўши-ган хўкиздай хансрарди. Унинг ортидан, ёғоч орқаси-дан Мўмин боёбо елиб кетарди. Бундай бағалдиликда, унча ҳам осоммасди, чолнинг нафаси қисилиб қолганди. Унинг кўлида қарағай пишанб бўлиб, бу билан у йўл-булаккай ёғочларни ўнглаб борарди. Ёғочлар тоғ-чуқкаларга, тоғ тошларга ҳадеб қалалиб қолаверар, қониликка келганда эса нишабга кўндаланг бурилар на пастга юмалаб кетгудай бўларди. Унда фалокат-дан қочиб кўпчилиб бўлсан — нақ мажақлаб ўлдир-дилди.

Пешант билан ёғочларни тўғридаб бораётган кишига
оёниқса хавфли, ҳар бағло юз бериши мумкин. Қўрқула-
дан бир неча бор юганини ташлаб қочган Уразкул ҳар
сафар чол ўз ҳаётининг хавф остига қўлиб, ёғочни қи-
янда тутиб, унинг от ёнига қайтишини ва югандан
тўтишини кутаётганини кўриб уялиб кетарди. Лекин ўз

айбингги яширмоқ учун, уни бировга тўнкамоқ керак, деб бекорга айтилмаган-да.

— Сен нима, мени нариги дунёга жўнатмоқчимисан? — Ҳаққул қайноғасига қичқирди.

Атрофда Ҳаққулнинг овозини эшитадиган ва унга дакки берадиган ҳеч ким йўқ эди: кексаларга шундай муомала қилишни ким кўрган? Қайноғаси, буни мен атайлаб қилибманми, ахир ўзим ҳам ёғоч тагида қолиб кетишим мумкин-ку, худди у бунга қасддан қилаётгандек унга бунча қичқирининг нима кераги бор, деб кўрқиб ниса пичирлади.

Бу ҳол Ҳаққулнинг яна баттар жаҳлини чиқарди. — Эҳ, сени қара-и! — ғазабланди у. — Сени бошқиб қолса ахир сен ёшингни яшатайсан. Сenga нима? Мен майиб бўлсам, қизнинг кимга қолади, уни ким олади? Шайтоннинг қамчисидай бу бепушт кимга керак...

— Тушуниб бўлмайдиган одамсан, ўғлим. Сенда одамларга ҳурмат деган нарсаси йўқ, — деди бунга жавобан Мўмин.

Ҳаққул ҳатто тўхтаб, чолга разм солди:

— Бундай чоллар аллақачон ўчоқ олдида ёнбошлаб ўзини оловга тоблаб ётибди. Сenga эса маош оқиб келиб турибди. Қаёқдан келаяпти, бу маош? Менинг шарофатим билан келаяпти. Сenga яна қанақа ҳурмат керак?

— Кел, кўй энди, айтдим-кўйдим-да, — мулоийм-лашди Мўмин.

Шундай қилиб улар юришда давом этди. Яна бир доvon ошиб, қияликда тин олгани тўхташди. От бутунлай терга тушиб, кўпика қопланди.

Сон-саноксиз зағчалар эса ҳамон 'тинчимас, чарх уриб айлангани айланган. Гўё бутун кун бўйи чағил-дашга қасд қилгандай зўр бериб чағилларди.

— Қишнинг эрта тушинини сезяпти, — деди Мўмин оҳиста гапни бошқа ёққа буриб ва бу билан Ҳаққулнинг жаҳудан тушнимоқчи бўлиб. — Учиб кетишининг пайида бўляпти. Ҳалақит берганини ёқтирмайди, — деб кўшиб кўйдик, худди ақсиз кушлар учун узр сўрагандек.

— Ким уларга ҳалақит берапти? — кескин бурилиб қаради. Ҳаққул. Бирдан қизариб кетди. — Алланималар деб алжиссан, чол, — деди сеник дўқ урган оҳангда.

«Эҳ, — ҳаёлга келтирди у, — нимага шора қилипти! Бу нимаки, унинг зағчалари дастидан қараётганга тегмаслик, бир шохини ҳам синдирмаслик керак эканди?»

Мўмин бекор айтибсан? Ҳозирча бу ерга мен хўжайинман». У ғазаб билан уймағлашаётган зағчалар галасига қарайди:

— Эҳ, пулемёт бўлгандами! — деди ва бурилиб унга сўз билан сўкканди.

Мўмин жим қолди. У кўёвини сўкишини кўп эшитганди.

«Яна айниёпти, — ич-ичидан ғам тортиб чол. — Ичди — қайноғасига айланеди. Наҳорда бош оғрингига тортса ҳам — бир сўз қотма. Одамлар нега шундай бўлиб қолишар экан-а? — ўйга толиб Мўмин. — Сен унга яхшилик қиласан, у сenga ёмонлик қайтареди. Уялмайди ҳам, уялгини келтига келтирмайди ҳам. Худди шундай бўлиши лозим-дек. Ҳаминша ўзиникини тўғри деб билади. Фақат унга иккин бўлса бўлгани. Ҳамма унинг атрофида гирдиқана-дек бўлиши керак. Агар истамасанг мажбур қилади. Иккинчиси, мана бундай тоғда, ўрмонлар орасида ўтиради, унинг кўли остида битта, иккита одами бор. Каттароқ омалга минса борми? Худди кўрсатмасин... Бундайларни жойдан силжитиб ҳам бўлмайди. Ҳаминша ўз улуғини чағиллаб қолади. Сен бунақалардан ҳеч жойга қочиб кутулмолайсан ҳам. Ҳамма жойда у сени кутиб туради, нисаб топади. Ўзининг дориламон яшаш учун сенинг жонингни сугуриб олади. Ҳаминша ҳақ бўлиб чиқади. Ҳа, бундайларни силжитиб бўлсан...»

— Хўш, етар қаққайиб туриш, — Ҳаққул чолнинг келгиларини таркатиб юборди. — Кетдик! — буйруқ қилди у. Улар йўлда давом этишди.

Бутун эртабданоқ Ҳаққулнинг кайфияти жойида эмасди. Эртаб, асбооб-ускуналари билан нариги қир-тоққа, ўрмон тарафга ўтиш керак бўлган чоғда, Мўмин набирасини мактабга олиб боришга шошарди. Бутун кундан озиб бўлди! Ҳар кун эртаб отини етарлайди, болани мактабга элтиб қўяди, кейин уни яна олиб келгани борарди. Бу ташландиқ дайди билан овора. Қаранг-я, мактабга кечикши мумкин эмасмиш. Бу ердаги иш шундайки, худди билди охири нима бўларкин, бундан чиндан — бу ишни кейинга қолдириб турса бўларкан-да? Шундай эмасми? «Мен, — дейди, — бир зумда қайтиб келишим, бола мактабга кечикса муаллимнинг олдида уялмасин». Уяллаган одамнинг топибсан! Аҳмоқсан-да! Бу муаллиманг ўзи ким бўлгани? Беш йилдан бери устидан битта пальто тушмайди. Фақат дафтар билан, сўмка

билан кўрасан... Домо йўлда кўл кўтариб машина кутгани-кутган — ҳадеб районга тушади, ҳамisha унга нималар етишмайди, гоҳ мактабга кўмир дейди, гоҳ ойна, гоҳ бўр ҳатто латтагача сўрайди. Ҳе, номусли муаллими бундай мактабга келармиди? Қанақа от топишибди-я — «мити мактаб». У чиндан ҳам мити-да. Ундан нима наф келарди. Ҳақиқий ўқитувчилар шаҳарда. Мактабдари ойнадан. Ўқитувчилар галстук тақиб олган. Лекин шаҳарда шундай-да... Бошиқлар у ерда ҳашаматли машиналарда кўчалардан қандай ўтшади. Машиналарини айтмайсанми? Қоп-қора, ялтирок, бу машиналарини «лиш» этиб ўтиб кетгуна тўхтаб томоша қилгинг келадди. Шаҳар одамлари эса, худди бу машиналарни кўрмаётгандек парво ҳам қилишмайди. Вақтлари йўқ — шошилишди қасққадир чопишди. Ана у ерда, шаҳарда ҳаётини — ҳаёт деса бўлади. Қани энди ўша ёққа етишсанг, бирон жойга ўрнашиб олсанг экан. У ерда одамларини амалига қараб хўрмат қилишни билшадди. Лозими — демак, хўрмат қилишнинг шарт. Катта амалга — катта хўрмат. Маданиятли одамлар. Шунинг учун ҳам у ерда меҳмон-меҳмон юриш, ёки у-бу совет қилиш, ёғоч ташиш ёки шунга ўхшаш аллақандай ишларни қилишга тўғри келмайди. Бу ердагига ўхшаб — эллик сўм, кўпи билан юз сўм бериб, ёғоч олиб, устингдан шикоят ёзиб юрмайди: Ўразқул порахўр, фалон-пистон... Нодонлики!

Ҳа, шаҳарда бўлгандами... Эҳ, тоғига ҳам, ўрмонига ҳам, мана бу дарди-сар ёғочларга ҳам, пуштсиз хотинига ҳам, манаи валакисадан, беақл чолга ҳам кўл силтаб юборган бўлардим. Эҳ, сулуга тўйган отдек жўш уриб кетардим-да! Ўзини хўрмат қилишга мажбур этардим. «Ўразқул Балажанович, кабинетингизга киришга рухсат этинг». У ерда шаҳарликка уйланиб олардим. Нета мумкин эмас экан? Айтайлик, биронга кўлдан микрофони билан ўйнаб ашула айтганган тўзал артисткага: айтишадими, улар учун энг муҳими одамнинг амалдор бўлишини. Мана шунақасини кўлтиридан олиб галстук тақиб юрсанг. Кинога борсанг. У бўлса туфлисини тикиллатиб, атир таратиб юрса. Ўтган-кетган бурнини чўзиб қолаверадди. Қарабсанки, боғалар туғилди... Ўғлимни юристликка ўқитардим, қизим эса роул чалсин. Шаҳарлик боғалар дарров кўзга ташланади — ақлдан бўлишди. Ўйда фақат русча гаплашишди: улар калла-

лини эски қилишга сўзларини чиқариб ташлашди. У бу фарзандларини шундай тарбиялаган бўларди: «Пановча, мамочка, уни олиб бер, буни олиб бер...» Ўз жиперонингдан бирон нарсани аёб ўтирармидинг? У кўп-кўпдан нима кам унинг? Нима, юқоридагиларнинг кўлардан нима кам унинг? Улар ҳам ўзига ўхшатган ундан бирон жойи ортқими? Улар ҳам ўзига ўхшатган одамлар-да. Уларнинг омади келган фақат. Унинг эса омади келмаган. Бахт кўлиб боқмаган. Ўнда ҳам айб бор. Ўрмончилар курсини битиргач, шаҳарга кетиши керак эди, техникумга кириши керак эди, ёки бўлмаса институтга. Шошли — амалга учди-да. Кичкина бўлса ҳам, ҳар ҳолда амалда. Мана энди тоғма-тоғ юр, эшакка ўхшиб ёғоч ташин... Бунинг устига мана бу қарағалар ортқича. Нимага бунча қағиллашди, нимага айланиб қолиндил? Эҳ, пулемёт бўлгандами...

Ўразқулнинг авзойи бузиллишга арзигulik сабаблар бор эди. Ёзни яқин қилиб ўтказди. Кўз этиб келди, ёз билан бирга чўпонлар ва йилқибоқарлар даврасидати меҳмондорчилик даврлари ҳам ўтиб кетди. Худди кўшқанда айтилгандай: «Йилвадати чечаклар оғиниб бўлди, этаннинг йилгиштириб қол...»

Кўз келди. Ўразқулга кўрсатилган хўрматлар учун, инфирилар учун, қарағалар учун, ваьдалар учун ҳисоб-донишланган пайт келди. Бунинг устида мактаниб катта кетгилари-чи: «Сенга нима керак? Хари бўладиган никита қарагай ёғочми, фақат шуми? Шунинг нимасини танириб ўтирибсан. Машина олиб келасан-да, олиб келмасан».

Оғиндан гуллаб, ҳадялар олиб, ароқни ичаредди, мана энди бўғилиб, терга ботиб, ер юзидати ҳамма нарсани даънат ўқиб, тоғма-тоғ ёғоч судраб юрибди. Бу ёғочларнинг дахмаза бўлганини айтмайсанми? Умуман, бутун ҳаётда рўшнолик кўрмади. Беҳосдан калласига лоп этиб бир фикр келди: «Ҳаммасига тушурман-да, бошим оққан томонга кетман». Лекин у шу заҳотиёқ ҳеч қасққара кетолмаслигини тушуниди. Ҳеч кимга ҳеч қаредди қаракли жойи йўқ ва кўнгли тиллаётгандек ҳаётни ҳеч қареддан излаб тополмайди.

килтанди. Кузда эса карагай учун токорита чиққиси келмади. Бу айтмоққа осон, қани у ёққа бир чиқиб бок, ёточларни аралаб, юмалатиб кўр, кейин билгасан қанақа эканлигини. Яна бунинг устига карагайлар беш йил-ун йиллик бўлса қани, уларни энлаб кўр-чи! Олтин берса ҳам бу ишта қўл уртинг келмайд! Аксинча, ўша қуналари Мўмин чолнинг тоби қочиб кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Бир киши улдасидан чиқолмайд бундай ишни. Ҳа, бирон кимса умрида ёлғиз ўзи тоғдин ёғоч олиб тушининг улдасидан чиққан эмас. Ўйқитиш-ку мумкин, лекин йиқитган билан карагайни пастга олиб тушиб бўлмайди... Нима бўлишини олдиндан билганди, Сейдахмадни ёнига олиб чиққан бўларди. Лекин Ўразкул тоққа тирмашиб чиқиб юришга эришди-да, биринчи дуч келган карагай билан қариндошдан қутулиб қўй қолмоқчи бўлди. Лекин у анча-мунчагига кўнмади: унга ҳақиқий қарагай керак эмиш, вассаюм. «Кўнчоқни олшини билгасан, тапнингнинг улдасидан чиқини билмайсанми?» Ўразкул жаҳли чиқиб, ҳовлидан уни ҳайдаб чиқарди: олмайсанми — жўнаб қол. У йилгит ҳам бун келмади. Сан-Тош ўрмончилик заповеднигининг қоролули Ўразкул Балажанов устидан дарҳол шикоят хати ёзиб, унга шундай тўғри ва нотўғри гапларни қўшдики, оқибат-натигада Ўразкулни «социалистик ўрмон кушандаси» сифатида отиш лозим эди. Кейин районнинг ва ўрмончилик министригининг турли хил текширув комиссиялари Ўразкулни узоқ вақт сарсон қилишди. Зўрға қутулди. Мана сента қариндош! Яна: «Биз ҳам-мамиз Шохдор она буги боғларимизмиз. Бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун!» эмиш. Ҳаммаси беқор тап, қачонки, бир тийин учун бир-биримизнинг ёқамиздан олиб, турмага тикишга тайёр бўлсак. Қана-қасига буги авлодидан бўлайлик. Бу илгари вақтда бўлган, одамлар бугига ишонистан. Нақадар бефаҳм ва содда бўлишган-а, ўша замоннинг одамлари, қултили! Энди эса ҳамма маданиятли, ҳамма саводли. Кимга кераги бор бунни, бу эртаник еш боғларга айтса бошқа тап.

Шу воқеадан кейин Ўразкул бошқа ҳеч кимга, ҳеч қапақа танишга, ҳеч қандай қабилдошга, ҳатто Шохдор она бугининг минг туққани бўлса ҳамки, биронта новдани, биронта чўпни бермасликка онг ячди. Яна ёз келди. Кўм-кўк тоғли яйловларда ўтовлар

оқариб, ер-кўкни подаларнинг шовқин-сурони тутиб, ариқларда ва дарёда сув тортилиб қолди. Кўш пордалар, сархуш қимиз ҳиди келар, гул бўйи уфуралар. Ошиқ ҳавода ўтовларнинг олдиди, кўм-кўк майсадар устиди, ошна-оғайнилар даврасида ўтириб қимиз ичиб, кўн гўштига тўйиб кайф қилишга нима етсин. Кейин эса бошни айлантириш учун бир стакан ароқни симириб, шундай кайфга келасанки, ўзингни тўё дарахтларни илдиз билан кўпориб ташлагудек ёки бўлмаса анови тоғнинг бошини ўзиб олгудек ҳис қиласан...

Бундай кўнларда Ўразкул ичган онтини унутарди. Катта ўрмоннинг катта хўжайини деб аташлари унга ноқадар хуш келарди. Яна ваъдалар берди, яна ҳадялар қабул қилди. Яна қадимий карагайлар қайси бирларининг қуни битиб, кўз келганда умри туташини сезмасди. Кўз эса ҳосили ўриб олнган далаглардан сездирмай келиб, тоғ сари пинҳона силжиди-да, бутун атрофини қоплаб олди. У босиб ўтган йўлда, майсалар сарғайди, ўрмонни ҳазонрезги босди.

Мевадар пишди. Кўзлар тўқли бўлди. Уларни алоҳида отарларга — тўқилларни алоҳида, қўйларни алоҳида да тўдага айирди. Дёллар йиғилган сарғи ёғни мешга жойлаб олишди. Эркактар водийга ким биринчи бўлиб қайтиши ҳақида турунг қилишарди. Кетиш олдиндан эса, ёзда Ўразкул билан галлашганлар, фалон қуни, фалон соатда ваъда қилинган ёғочга машина олиб ўрмонга келишлари ҳақида уни огоҳлантириб қўйдилар.

Мана шу бутун кечкурун иккита карагай ёғоч олиб кетгани принцип машина келади. Қарагайнинг биттаси пастда тайёр турибди, машина келадиган жойга, дарёдан ўтказиб қўйилган. Иккинчисини мана, пастга олиб тушиништи. Агар Ўразкул ҳозир ушбу ёғоч устидан еб-ичиништи. Агар ўрмоннинг тоғида, қачонки, ҳозир чидашта мажбур бўлаётган — бу азоб-уқубатлардан қутулиш учун шу заҳотгидек қусиб ташлаган бўларди.

Афсуски, ўзининг тоғдати даъвати бу тақдирини ўз-ичтиришга қодир эмас: машина туйда ёғоч олиб кетиш учун шу бутун кечкурун принципи билан келади.

Ҳамма иш ўнгидан келса яхшику-я: йўл совхоз ўртисидан, тўғри идоранинг олдиндан ўтди, бошқа йўл йўқ, совхозга эса милиция, госинспекция келиб туради. У ер-да яна райондан келганлар ҳам бордир? Уларнинг кўзиди ёғоч ортган машина дуч келиб қолсамки: «Хўш, ёғоч-

ни қаёқдан олиб келипсиз ва қаёққа? — деб суриптири бошлаганди.

Бу хаёлдан Ҳразкулни совук тер босиб кетди. Ҳамма-ҳамма нарсата — боши устида айланаётган зағчаларга, бахтсиз Мўмин чолга, бундан уч кун бурун шаҳарга қартошқа сотгани кетган дангаса Сейдахмадга ғазоби жўш уриб кетди. У тоғдан ёғоч олиб тушилишини биларди-ку ахир! Демак, сездирмай жўнаб қолган... Энди фақат бозордаги ишларини битиргандан кейингина қайтади. Бўл-маса Ҳразкул, чол билан иккаласини ёғоч судраб келишига жўнатиб, ўзи бу азобдан қулулган бўларди.

Лекин Сейдахмад узоқда, зағчаларга ҳам қўл етмай-ди. Ҳаммасининг аламини хопинидан олиши мумкин — лекин уйга етиш амри маҳол. Биргина Мўмин чол бор. Тоғдан нафаси бўғилиб, қаҳри ғазоби ортиб, ҳар қадарда оғзидан оқ ит кириб, қора ит чиқиб келаётган Ҳразкул отта ҳам, унинг орқасидан келаётган чолга ҳам раҳм қилмай, чапталар орасидан йўл солади. Бу от ҳаром ўлса майли, бу чол ўлса ҳам майли, юрати ёрилиб ўзи ўлса ҳам майли. Ҳразкулнинг шаъни ва амалига ярашмаган, унинг кўнглидагидек бўлмаган бу дунёга ўт тушсин.

Ҳразкул ўзини тутолмай, отни қияликдан тикка чанталар орасига ҳайдаб кетди. Майли, Мўмин чаққон ёғочлар атрофида гирдиқапалак бўлиб қолсин. Қани у ёғочни эгилмай кўрсин-чи! «Мажақлаб ташлайман, аҳмоқ чолни, вассалом», кўнглидан ўтказди Ҳразкул. Бопқа вақтда у ҳеч қачон ёғоч билан бундай хавфли нишаб-ликка ўзини уришга юрати бетламаган бўларди. Бу сафар шайтон йўлдан озлирди. Мўмин ҳам уни тўхтатиб қолишга улгурмади, фақат қичқириб қолганда холос: «Қаёққа кетипсан? Қаёққа? Тўхта!» — ёғоч чирпирак бўлиб айланиб, буталарини янчиб пастга юмалаб кетди. Ёғоч қўл ва оғир эди. Мўмин ёғочни ушлаб қолиш учун пишанг солмоқчи бўлди. Лекин зарб шундай кучли эдики, пишанг чолнинг қўлидан отилиб чиқиб кетди.

Ҳамма иш кўз очиб юмтувча бўлиб ўтди. От йиқилди ва ёни билан пастга суриниб кетди. От суринаётиб Ҳразкулни ҳам уриб йиқитди. У титраб-қақшаб буталарга тирмашиб, илиниб, юмалаб кетди. Шу пайт қачин хазон устидати аллақандай шохли жонворлар ҳўрқиб қочиб қолди. Улар талвасага тушиб, жон-жаҳдан билан сакрай-сакрай қайинзорлар ичида гойиб бўлди.

— Бугилар! Бугилар! — кўркув ва шодлигидан ўзини йўқ хурсанд бўлиб қичқирди Мўмин. Кейин гўё ўз кўлигага ишонамагандек жим бўлиб қолди.

Ногоҳ тоғ кўйинига суқунат чўқди. Зағчалар бирдан гойиб бўлди. Юмалаб кетаётган ёғоч ёшгина бақувват қайинни босиб, эзиб қияликда илиниб қолди. От эгар-ибадди оғиб, оёққа турди.

Ҳамма ёни йиртилиб кетган Ҳразкул эмаклаб бир томонга чиқиб олди. Мўмин кўёвига ёрдамлашгани ташлашди:

— О, муқаддас она Шохдор бугил! Бизни ҳозир у кутқазадил! Кўрдинг-ку. Бу Шохдор она бугининг боалари. Бизнинг онамиз қайтиб келибди! Қара-я!

Ҳразкул юз берган воқеага ҳали ҳам ишонқирамай жойидан ғамгин ҳолда хижолат чекиб турди-да, қоқини бошлади:

— Кўп вайсама, чол. Етар энди, отнинг аёзалини чиқар.

Мўмин итоаткорона шопилинч равишда отнинг аёзалини ола бошлади.

— О, қудратингдан ўрғилай, Шохдор она бугил! — у хурсандлигидан гўлдирашини кўймасди. — Бугилар бизнинг ўрмонимизга қайтибди. Шохдор онамиз бизни унутмабди! Бизнинг гуноҳимиздан ўтибди...

— Ҳали ҳам гўлдирапсанми? — дўқ қилди Ҳразкул. У энди кўркувни унутган ва яна эски ғазоби бўғзига келибди. — Эртанингни айтипсанми? Узинг жинни бўлган-дуриб, бошқалар ҳам аҳмоқона эртанимга ишонаверадил, деб ўйлайсанми?

— Мен ўз кўзим билан кўрдим. Булар бугилардир, — бўш келмасди Мўмин бобо. — Наҳот сен кўрматан бўлсанг, ўғлим? Сен ўзинг кўрддинг-ку.

— Ҳўш, кўрдим. Учтаси чопқилилаб кетди, шеклиди.

— Рост, учта. Менга ҳам шундай туюлди.

— Нима қипти шунга? Бугил бўлса буги-да. Мана бу ерда одам ўз жонидан жудо бўлишга сал қолди. Нимасига қувониб керак экан. Булар агар бугилар бўлса, демак, довол ортидан келган. У ёқда Қозоғистонда, тоғнинг нариги томониди, ўрмонларда ҳали бугилар бор, дейишади. У ер ҳам заповедник. Заповедникнинг бугилари бўлса эҳтимол. Келса келибди-да. Бизнинг нима ишимиз бор. Қозоғистоннинг бизга дахли йўқ.

— Балки, бизда яшаб қолар улар? — орзу қилиб тапирди Мўмин бобо. — Қани энди қолса...

— Бас, энди, — унинг сўзини бўлди Ўразқул. — Кетдик!..

Ёғочни ҳали анча пастга судраб тушиш, кейин эса яна отда дарёдан судраб олиб ўтиш керак эди. Бу ҳам оғир иш. Агар ёғоч дарёдан омон-эсон олиб ўтилса, сўнгра яна машинага ортқилиган тоғ ёнбаригача етказиш даркор.

Эҳ, қанча меҳнат.

Ўразқул ўзини бутунлай бахтсиз ҳис қилди. Бутун борлиқ унга ноҳақ яратилгандай туюлди. Тоғлар бўлса, ҳеч нима сезмайди, ҳеч нима истамайди, ҳеч нимадан зорланмайди, бир жойда тургани-турган, ўрмонлар эса аввал кузга, ундан кейин қишга ўтади, бунинг ҳеч қандай машаққатли жойи йўқ. Зағчалар ҳам ўз эркинча учиб юради. Истаганича чағиллайди. Бугилар, атар улар ҳақиқатан ҳам бугилар бўлса, довоининг нариги ёнidan келадиди-да, ўрмонда дайиб юрaverади, қандай юради, қанақа юради, ўзининг иши. Шаҳарда одамлар асфалт кўчаларда бепарво қадам ташлашди, таксиларда юришди, ресторандарда ўтиришди, вақтинчоллик қилишди. Унинг пешонасига мана шу тоғларда юрини битилган, у бебахт... Ҳатто унинг мана шу ҳеч нимага ярамайдиган қайнотаси Мўмин чақон ҳам ундан бахтлироқ, чунки у эртакака ишонди. Овсар одам. Овсарлар ҳаминша ўз ҳаётидан мамнун.

Ўразқул ўз ҳаётини кўрарга кўзи йўқ. Ҳаёти ўзи истатганча эмас. Бу ҳаёт Мўмин чақонга ўхшатиларга хос. Унга эса, нима ҳам керак? Умри меҳнатда ўтати, бир кун дам олиш йўқ. Умрида эса бирон инсон унга қарам бўлган эмас, у эса ҳаммага қарам бўлиб келган, ҳатто ўзининг кампирига ҳам — чол ҳатто унга бир сўз қайтармайди. Шундай шўрпешона эртақ билан ҳам бахтиёр бўлаверди. Ўрмонда бугиларни кўриб, худди юз йил дунёда излаган ака-укаларини учратгандек, кўз ёши қилиб юрибди-я.

Эҳ, нимасини гапирасан...

Улар ахир сўнги манзилга чиқинди, у ердан узун тик йўл дарёга тушиб борди. Тин олгани тўхташди.

Дарёнинг нариги бетида, қоровулхона ёнидаги Ўразқулнинг уйи олдида қандайдир буғ кўтариларди. Буғга қараб самовар қайнаб турганини билса бўларди. Де-

мак, уни хотини кутаётгиди. Лекин бундан Ўразқул енгил тортмади. У оғзи билан энтиқиб нафас олар, ҳаво етишмасди. Кўкраги, боши оғир, юрати гуниглаб урарди. Пешонасидан тер қуйиларди. Олдиди эса, ҳали узоқ ва тик нишаб турибди. Ўйда эса пушмас хотин кутиб ўтирибди, самовар қуйиб ўтирилганларига қуйим, қўнғилимини томоқчи... Бирдан чопиб бориб, бу қориндор самоварни бир тегиб, учириб юборгиси келиб кетди. Кейин эса хотинига ташланиб, ўлгудай урса. У ҳаётан хотинининг дод-фарёдинини эшитиб, унинг бахтсиз қисматини тасаввур қилиб, хузур қилди.

«Яхши бўлти, — ўйларди у. — Ажаб бўлти. Мен қийналганимда нега у роҳат қилиб ўтириш керак?»

Унинг ҳаётиларини Мўмин бўлди.

— Мен эсимдан чиқараёзиман, ўғлим, — шоша-пиша хатосини тузатмоққа уриниб Ўразқулнинг олдига келди. — Мен болани олгани мактабга боришим керак ахир. Дарслари тугади-ку.

— Ҳўш, нима бўлти? — атайин вазмин оҳангда сўз қотди Ўразқул. — Нима қил дейсан?

— Жаҳлинг чиқмасин, болам. Ёғочни шу ерда қолдирман. Ўзимиз пастга тушамиз. Сен уйингга бориб оқатланасан. Мен шу пайтда отда чопиб мактабга бориб келаман. Болани олиб қайтаман. Кейин келиб ёғочни олиб кетамиз.

— Шунга ўйлаб топгунча анча бош қотирдингми, чол? — захархандалик билан гап қотди Ўразқул.

— Бола ахир йиғлайди-да.

— Нима бўлти шунга? — қизиниши Ўразқул. Ниҳоят чолни хумордан чиққунча сўқинишга баҳона топибди. Кун бўйи Ўразқул жанжалга баҳона ахтарди, мана энди Мўминнинг ўзи унга баҳона топиб берди. — У йиғлар экан деб биз нимизни ташлаб кетайликми? Эртадаб, мактабга олиб бораман, деб бошини қотирдинг. Олиб бординг, яхши. Энди мактабдан олиб келаман дейсан. Мен нима сенга? Е биз майнабозчилик ўйнаймизми бу ерда?

— Керати йўқ, ўғлим, — зорланди Мўмин. — Шундай кунда. Менга-ку майли-я, бола кутади-да, шундай кунда йиғлайди-да...

— Нима шундай кунда? Бу қанақа хосиятли кун ўзи! — Бугилар қайтди. Нима кераги бор эди шундай кунда...

Ураккул довдираб, ҳатто ҳайратидан жим бўлиб қолди. У тиканли буталар орасида юмалаб, қўрқувдан юрати ёрилаётганда сакраган соялари лпи этиб ўтгандай кўза ташланган бу бўғиларни аллақачон унутган эди. Ёғоч билан пастта юмалаганда биргина дақиқада тақдари ҳал бўлиб кетарди. Унинг бўғиларга қарашга ҳам, чолнинг вайсашига қулоқ солишга ҳам ҳоли келмай қолганди.

— Сен мени нима деб ўйлапсан?— деди у секин ва жаҳл билан чолнинг юзига пишқириб.— Афсус, соқолнинг йўқ, бўлмаса бошқаларни ўзингдан кўра аҳмоқроқ деб ўйламаслигинг учун юлиб ташлардим. Сенинг бўғиларингги бошимга урамани. Нимасига яна мен уларни ўйлашим керак экан. Сен мени гап билан чалғитма. Қани тур, ёғочни ушла. То дарёдан олиб ўтмагунимизча, бирон нима ҳақида фикр дема. У ёқда ким мактабга боришти, ким йиғилшти — менинг ишим йўқ. Бас, энди кетдик...

Мўмин ҳар сафаргидек бўйсунди. У токи ёғоч жойига борматуңча Ураккулнинг қўлидан қутулиб кетолмаслигини биллиб, сукут сақлаганча жон-жаҳди билан ишларди. Қалби түгөн уриб ётса ҳам, у бошқа бирон сўз қотмади. Набираси уни мактаб олдига кўтиб турибди; ҳамма боғалар уй-ўйига тарқаб кетишган, фақат ёлғиз унинг етим набирасигина йўл пойлаб, бобосини қутмоқда.

Чол барча синфнинг боғалари мактабдан қандай ер тепиниб отилиб чиқишини, қандай уй-ўйига чоңқиллаб кетишини кўз олдига келтирди. Оч қолпшган. Улар йўлдаёқ ўзларига тайёрланган овқатнинг хидини сезишди ва қувончга тўлиб, ҳаяжонланиб уйларнинг деразаси остидан чопиб ўтишди. Оналари аллақачон кўтиб ўтиришибди. Ҳар бирининг чеҳрасида одамни қувонтирадиган табассум. Она ўзига оғирми, енгилми, боғаси учун табассум қилишга ҳар қачон ўзида куч топа олади. Ҳатто она: «Қўлларинг-чи? Қўлларингги ким ювадиган?»— деб ўшқириб турганда ҳам бари бир, унинг кўзларида ўша табассум яширинган бўлади.

Мўминнинг набираси ўқинишга тутинган кундан бери қўли сиеҳдан аримай қолди. Бу бобосига ҳатто ёқиб тушарди: демак йиғичча иш билан машғул. Ана, ҳозир унинг набираси сиеҳли қўлларида шу йил ёзда сотиб олинган портфелини ушлаб йўлда турибди. У, эҳтимол,

кутавериб чарчатан ва энди кўзини ўзмай, отда йўрттиб келаётган бобом дўнгликда кўрнини қолмасмикан, деб бевоталаниб тургандир. Ахир у ҳамisha ўз вақтида келарди-ку. Бола ҳар сафар мактабдан чиққанида бобоси сал нарида уни тоқатсизлик билан кўтиб турарди. Ҳамма уй-ўйига тарқаб кетар, у эса бобоси томонга чопарди. «Ана бобом турибди, чоңлик!» дерди бола портфелига. Чопиб бораётиб ҳаяжонга тўлганча тўхтаб қоларди. Агар ён-вериди ҳеч ким бўлмаса, у бобосига ташланиб, эски уст-бошларининг ва ёғти қуруқ пичаннинг ўзи кўникиб кетган ҳидидан нафас олиб, юзларининг унинг қорнига ишқаб қучоқлаб оларди. Ўша кунлари бобоси нариги қирғоқдан пичан таширди, қинда қалин қорда у ерта етиб бўладими. Яхшиси кўзда ташиб келтирган маъқул-да. Кейин анча пайтгача Мўминдан тўзгилган пичаннинг ақимтиги ҳиди келиб юрди.

Бобо боғани ўзининг орқасига, отининг сафрасига мингаштириб олар, шу билан у ёқдан-бу ёқдан галлашиб етиб келиб қолганларини сезишмасди. Тоғ тепалигининг икки чўққиси орасидаги пастқамликдан ошиб тўғри Сан-Тошга келишарди.

Боғанинг мактабга қаттиқ берилгани бувисининг аччиғини келтирарди. Бола кўзини отган заҳоти, англи-тил кийиниб, портфелига китоб-дафтарларини соларди. Кечаси ҳам портфелини ёнига қўйиб етишидан бувисининг жаҳли чиқарди:

— Бу ярамас портфелга бунча ёпишиб қолдинг? Шу сента хотин бўлиб қолгандими, қалинига бизни сотиб ер экансан-да...

Бувисининг гапи боғанинг у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетар, қолаверса, гап нима ҳақда бораётганини ҳам унча тушуниб етмасди. Унинг учун энг муҳими — мактабга кечикмаслик эди. У ҳовлига отилиб чиқиб бобосини шоширарди. Фақат мактаб кўзга ташлангандагина тинчланарди.

Бир сафар, улар бари бир кечикиб қолшди. Ўтган ҳафтада тонг хил ёришганда Мўмин отда нариги қирғоққа йўл олди. Эрталаб барвақт пичанга бир қатнов қилишга қарор қилганди. Ҳаммаси жойида бўлаётганди, лекин йўлда пичан сочилиб кетди. Яна ҳамма пичани қайта боғлаб, яна отга ортиш керак эди. Шошиб боғланган пичан қирғоқнинг ўзида яна сочилиб кетди. Набираси эса нариги томонда кўтиб турарди. У га-

дир-бүдүр тошнинг устига чиқиб, портфелини сиккир ва қичқириб аллакимни чақирарди. Чол шошар — арқон чакашиб кетган, ечиб бўлмас, кўр тутун тушиб қолган-ди. Бола эса ҳамон қичқиради, шунда чол унинг йиғида, ётанини англади. Пичанни ҳам, арқонни ҳам ташлади-да, тезроқ набирасининг олдига етиб бориш учун отта миниб, уни кечувдан ҳайдаб кетди. Дарёдан ўтувчя ҳам анча вақт ўтди: кечувдан ўттиш осонмас, суя кўп, оқим тез. Кузда ҳали унча кўрқинчли эмас, ёзда отни чаппа ағдарди. Мўмин ниҳоят дарёдан ўтиб, набирасининг олдига борганида у ҳўнтраб йиғларди. Бобоюта қарамас, фақат йиғлар ва сўйланарди: «Кечикдим, мактабга кечикдим». Чол отдан энгашиб, болани эгарга кўтариб олди-да, йўртиб кетди. Бу мактаб кўр-ғур яқин орада бўлганда, боланинг ўзи физ этиб бориб келаверарди. Шунинг учун бутун йўл бўйи тўхтамай йиғлади, чол уни ҳеч нима билан овутолмади. Мактабга ҳам ҳўнтраб йиғлаган ҳолида олиб келди. Дарё бошланиб кетган эди. Тўғри синфга олиб кирди.

Мўмин муаллима олдига қайта-қайта уэр сўраб, бунинг бошқа такрорланмаслигини айтиб сўз берди. Лекин ҳаммасидан ҳам чол кечиккани учун набирасининг кўйиб-пишанини ва зорлагни йиғлаганини кўриб изтироб чекди. «Илоҳим мактабни ҳаминша шундай севинди», — хаёлига келтирди у. Ҳар ҳолда болапақир нимата бўнчаллик йиғлади. Демак, юратига бир армон бор-да... Ҳозир ҳам, ёғочнинг атрофида чарх уриб, тоғдан тезроқ монига, тоғ бу томонига чопиб ўтар, тоғдан тезроқ пастликка сирғалиб тушсин, ҳеч қарга илпиниб қолмасин, деб ёғочнинг остига пишанг солиб, итариб бораркан, Мўминнинг хаёлидан набираси кетмасди — нима бўлди экан-а?

Урақкул эса шоммасди. У отни етказиб борарди. Бу ерда кўп шошиб бўлмади — узун, тик нишабиникдан қиялаб юришга тўғри келди. Лекин унинг таппини инобатга олиб, ёғочни шу ерда қолдириб, кейин келиб олиб кетиш мумкин эмасми? Эҳ, куч-қувват бўлганда, ёғочни шартта елкасига кўйиб, дарёдан ўтган ва машинага ортга олинган жойга элиб ташлаган бўларди. Мана-е, олинган ёғочларнинг ва йўқолганлар. Мўминнинг ўзи бўлса набирасининг олдига отилган бўларди.

Қаёқда дейсиз, булар хом хаёл. Ҳали тошлар ва ша-

рақонлардан юриб қирғоққа етиш, сўнг кечувдан ёғочни от билан судраб нариги томонга олиб ўтиш керак. Отнинг силласи қуриди — у тоғда қанча паст-баландликларга чиқиб тушмади... Ишқилиб, охири бахтир бўлсин, агар ёғоч дарё ўртасида тошларга илиниб, ёки от қоқиниб йиқилиб тушса нш чатоқ?

Улар сувдан кечиб ўтишганда Мўмин бобо дуо қилиб турди: «Ўзинг қўли, Шохдор она буғи, илоҳим ёғоч илинмасин, илоҳим от йиқилмасин». Этикаларини елкасига ташлаб, иштонининг почасини тизасидан ююри шимариб олган яланг оёқ Мўмин бобо қўлда ишанг билан сувда сузиб бораётган ёғоч ортидан аранг етиб улгурарди. Ёғочни оқимга қи қилиб судрашарди. Дарё суви қанча тоза ва тиниқ бўлса, шунча совуқ ҳам эди. Кузнинг суви-да.

Чол бунга бардош берарди: Майли, оёқ узлиб тушмайди. Ишқилиб, ёғоч тезроқ олиб ўтилса бўлган. Бари бир ёғоч илиниб қолди, аксига олгандай, сертошлар ерга келганда таққа тўхтади. Бундай ҳолларда отга жиндай дам бериб, кейин яхшилаб бир «чу!» дейилса — кучли силтов билан ёғочни тошлар панжасидан тортиб олиса бўлади. Лекин отга миниб олган Урақкул толиқиб кучдан кетган жониворни қамчи билан аймай савалди. От орқа оёқлари билан чўққайиб, сирғалиб, қоқиниб кетар, лекин ёғоч жойидан қўзғалмасди. Чолнинг оёқлари музлаб қолди, кўзи тина бошлади. Боши айланди. Жарлик, жарлик устидаги ўрмон, осмондаги булутлар пастга туша бошлади, дарёга шўнғиб, шўх оқимда сузиб, яна жойига қайтди. Мўминнинг мазаси қоча бошлади. Лавнати ёғоч у қуриб ётганда эди, бошқа гап эди, сувда ўзи сузиб кетарди. Бунга эса ҳозиргина қирқиниш-ю, дарров дарёга судраб тушинишди. Ким ахир шундай қилди! Оқибати шу бўлади-да. Уйланмай қилинган нининг охири вои. Қайрағочни қурисин деб ташлаб келтишга Ураққулнинг раъйи йўқ. Инспекциянинг кўзи тушиб қолса, тақиқланган ўрмондан қимматли дархатларни ўнгирикча қирққан, деб акт тузади. Шунинг учун ҳам қирқилган ёғочни шу захотиёқ гумдон қилиш керак.

Урақкул ўқчаси билан отни ниқтар, қамчи билан бошга ураб, сўқинар, худди ҳаммаси учун гўё у, Мўмин айбдордек, чолга бақирарди, ёғоч эса жойидан жинмасди, у баттар тошга ўрнашиб борарди. Чолнинг

сабр-тоқатн тутадн. У бутун умрида биринчи марта га-
заб билан овозини баландлатди.

— Туш отдан!—у Ҳразкулинннг ёнига жиддий бориб,
уни эгардан тортди.—Отнинг тортолмастгандлигини
кўрмайсанми? Ҳозирок туш!

Ҳайрон қолган Ҳразкул жимгина бўйсунди. Эгардан
этини билан тўғри сува сакради. Худди шу дақиқадан
бошлаб, у гаранг ва қулогн битиб қолгандай, ўзини
йўқотган эди.

— Қани кел. Кўтардинг! Қани ол!—Мўминнинг ко-
мадаси билан улар ёғочни жойидан бир оз кўтариб,
уни тошларнинг сиқувидан бўшатиб пешантининг устига
миндирдилар.

От нақадар ақдли жонивор! У айни шу пайтда тош-
ларга қоқиниб, тойиниб пастромкани тордай тарап
тортиб олдинга силкинди. Лекин ёғоч ўрнидан бир кў-
ғалди-ю, тойиб яна ботиб қолди. От яна бир силкинди
ва ўзини тутиб қололмай сува йиқилиб тушиб, тинир-
чилатанча эгар-жабдуғига ўралашиб қолди.

— Отни! Отни кўтар!—Мўмин Ҳразкулни туртди.
Улар биргаликда отни базўр оёққа турашиб кўйишга
муваппақ бўлишди. От совуқдан титраб, аранг сувада ту-
рарди.

— Еч отни!

— Нимага?

— Еч деспман сента. Бошқатдан боғлаймиз. Паст-
ромкани ол.

Яна Ҳразкул жимгина бўйсунга қолди. Отни ечиб
бўлгач, Мўмин унинг юганини кўлга олди.

— Энди кетдик,—деди у.—Кейин келамиз. От да-
минни олсин.

— Қани, тўхта-чи!—Ҳразкул чолнинг кўлидан
юганини тортиб олди. У худди уйқудан кўз очгандек бўй-
ди. Бирдан яна асл ҳолига қайтди.

— Сен кимнинг бошини қотириясан. Ҳеч қасқа
бормайсан. Ёғочни ҳозир чиқарамиз. Кечкурун ёғочга
одамлар келишадн. Гап-сўзсиз отни эгарда, эшитип-
санми?

Мўмин жимгина бурилди-да, совуқ қотган оёғи би-
лан оқсатганча саёздан қирроқ томон юрди.

— Қасқа кетясан, чоғ? Қасқа деспман?

— Қасқа! Қасқа! Мактабга. Набирам у ерда роса
тушдан бери кутяпти.

— Қани қайт-чи! Қайт!

Чол қулоқ солмади. Ҳразкул отни дарёда қолдириб,
ёна кам қирроқда, тошлоқ устида Мўминга етиб олди,
ёнақадан ушлаб ўзига тортди.

Улар юзма-юз туриб қолшди.

Ҳразкул эгиллик билан чолнинг бўйинига осылган
жени кираа этикни юлиб олди-да, қайночасининг боши-
га, юз-кўзига икки марта қулочкашлаб урди.

— Қани юр!—хириллади Ҳразкул эгилларни бир
чеккага улоқтираркан.

Чол этик олдига бориб, уни хўл қумдан кўтариб,
қаддини ростлаганда лабларидан қон тирқираб оқарди.
— Ярама!—деди Мўмин қонни тушураркан, этикни
яна елкасига илгнб.

Бу ҳеч кимнинг сўзини қайтармаган Мўмин чакон-
нинг сўзи эди. Бу совуқдан кўқарган, эски этикларнинг
овласига илган, лаблари қонаб кетган бечора чолнинг
сўзи эди.

— Юр!

Ҳразкул уни судради. Лекин Мўмин куч билан унинг
кўлидан силганиб чиқди-да, орқасига қарамай жимгина
нарига кетди.

— Ҳап саними, қари аҳмоқ! Энди кунингни кўрсата-
ман!—Ҳразкул унинг орқасидан муштини дўғлайтириб
дарага қилди.

Чол қайрилиб қарамди. У «ётоқ туя»нинг олдидаги
бунчага бориб ўтирди, этитини кийди ва уйига тез юриб
кетди. Ҳеч ерда тўхтамай, тўғри отхонага кирди. У ер-
дан Ҳразкулнинг дахлсиз, меҳмонга миниладиган, пой-
ида чопадиган, биров эгарлашга ботинолмайдиган бўз
оти—Олабошни етаклаб чиқди. Худди ёғин чиққандек
Мўмин уни ҳовлидан эгарсиз, узангисиз миниб чиқиб
кетди. У деразалар ёнидан, ҳали ҳам шақиллаб қайнаб
ётган самовар ёнидан от чоптириб ўтганида ташқарига
отлиб чиққанлар—Мўминнинг хотини, қизи Бекей ва
ёш Гўлжамол чолга бир гап бўлганини даров фаҳм-
лашди. У ҳеч қачон Олабошга минмас ва ҳеч қачон ҳов-
лидан бунчалик шовиллиб чиқмаганди. Бу Мўмин чақ-
қошнинг исёни эканлигини улар ҳали билишмасди. Кек-
садан чоғидаги бу исён уни нимагага гирифтор
қилишини ҳам билишмасди.

Қирроқ томондан эса отни етаклаб Ҳразкул уйга
қайтди. От олдинги оёғини оқсаб босарди. Аёллар

жим туриб, унинг ҳовлига яқинлашиб келишга кўз тикиб туришарди. Ўразқулнинг кўнгилдан нималар кечётганини, у ўша кунни уларга қандай ғам-ағамлар келтираётганини ҳали аёллар ҳаёлига ҳам келтиришмасди...

У ҳўл, шалоплаган этикда, ҳўл иштонда ваэмин ва отир қаламлар билан улар олдига яқинлашиб, аёлларга ғамгин назарда хўмрайиб қарарди. Хотини Бекей безовтаганиб қолди:

— Нима қилди, Ўразқул? Нима бўлди? Ҳамма ёрингиз ҳўл бўлиб кетибди-ку. Ёроқ очиб кетдимиз?

— Йўқ,— қўл силтади Ўразқул.— Ма.— У юганини Тўлжамолга узатди.— Отини отхонага олиб бор.— Шундай деб ўзи эшик томонга юрди.— Юр уйга,— деди у хотинига. Кампир ҳам улар билан бирга бормоқчи эди, Ўразқул уни оstonага йўлатмади.

— Сен нари тур, кампир, Сента ҳеч қандай иш йўқ бу ерда. Уйингга бору, хап ўтир.

— Нима бўлди сента?— хафа бўлди кампир.— Бу нимаси? Чоғингга нима бўлди? Нима гап?

— Уйинг ўзидан сўра,— жавоб қилди Ўразқул.

Уйда Бекей эрининг ҳўл уст-бошларини ечиб, унга пўстин берди, самоварни олиб кириб, чой куйишга тутинди.

— Чойни кўй,— қатъий рад қилди Ўразқул.— Ароқ бер.

Хотини очилмаган зримталиқни олиб, стаканга қуйди.

— Тўлдириб қуй,— бўйруқ қилди Ўразқул. Бир стакан ароқни сувдек ичиб юборгач, пўстинга ўралди-да, кигизга чўзилди, хотинига деди:

— Қўйдим, сен менинг хотиним эмассан, мен сенинг эринг эмасман. Жўна, бу уйда сенинг нанинг қолмасин. Қорангги ҳам кўрсатма. Вақт ғаниматда жўнаб қол!

Бекей уҳ тортди, каравотга ўтирди ва ҳар талтидек кўз ёшларини ичига ютиб, секин таппрди:

— Динами?

— Нима, янами?— бўкириб юборди Ўразқул.— Йўқол!

Бекей уйдан отилиб чиқди ва ҳар домгидек қўлла-рини бўкиб, ҳовлини бошига кўтариб хўнграб йиғлаб бошлади:

— Мен, бахти қаро, бу дунёга нега келган экан...

Бу чоқ Мўмин чол Олабошда набираси олдига йўриб борарди. Олабош — чоққир от. Декан бари бир Мўмин неки соатдан эиёдроқ кечикди. У набирасини йўлда уратди. Болани муаллиманинг ўзи уйга олиб келает-ганиди. Уша муаллима бешинчи йил кияётган, шамол ичиб кетган, енглари кўпол, ҳеч ўзгармас пальтосиди. Хорган аёлининг қовоғи солиқ кўринарди. Анчадан бери ағтайвериб кўзлари шилган бола қўлида портфели билан бечора ва хўрланган қиёфада унинг ёнида келарди. Муаллима Мўмин чолни қаттиқ сўроққа олди. Чо-т аса аёлининг олдига отдан тушиб, бошини куйи солиб турарди.

— Агар вақтида келиб олиб кетмайдиган бўлсангиз,— деди муаллима,— болангизни мактабга олиб келманг. Мента ишонманг, ўзимда ҳам тўрттаси бор.

Мўмин яна уэр сўради, бундай ҳол бошқа такрорлан-майди деб, яна сўз берди.

Муаллима Жигисойга қайтиб кетди, бобо билан на-бора эса уйга йўл олишди.

Бола отда бобосининг олдига ўтириб жимгина бо-рарди. Чол ҳам унга нима дейишнини билмасди.

— Жуда оч қолдингми?— сўради у.

— Йўқ, муаллиманиз нон берди,— жавоб берди на-бора.

— Негга бўлмаса миқ этмай келгансан?

Бола шунда ҳам гапирмади.

Мўмин гуноҳкорона жимгайди:

— Оҳ, аразўй болагинам.— У боланинг фуражжа-сини олиб, бошидан ўлди ва яна фуражжасини бошига кийгизиб қўйди.

Бола қиё ҳам боқмади.

Иккаласи ҳам шундай маънос ва жим кетишди. Мў-мин жиповини маҳкам тутиб, салт отда бола уриниб қол-масин деб, Олабошнинг бошини бўшатмай борарди. Энди шовининг ҳам керати йўқдай эди.

От тезда ундан нима талаб қилинаётганини пайқай-ди, ярим йўрғалаб юриб кетди. У ерга нағалани тақна-лаётган уриб, пишқириб борарди. Шунча отда қани энди ёнига ўзини хиргойи қилиб кетсанг. Одамнинг ёлғиз-анида куйлайдиган кўчиги озми? Рўёбга чиқмай қол-

ган орузлар ҳақида, ўтган умр ҳақида, севган чоғларинг, бошдан кечирган воқеаларинг ҳақида...

Инсон кўнглида армон бўлиб қолган нарсаларни эслашни хуш кўради. Аслини олганда инсоннинг ўзи ҳам нимадан армон қилаётганини унчалик тушуниб етмайди. Лекин ҳар замон-ҳар замон шу ҳақда ўйлаб қўйгиси, унинг тағига етгиси келади.

Яхши от — меҳрибон ҳамроҳ...

Мўмин чол набирасининг сочи тақир олинган энасига, интичка бўйин-ю, шалпанг қулоқларигача қараб ўнматан ҳаётида буткул иши-ю, меҳнатидан чеккан барча ташвиш ва ғамларидан энди фақатгина ётган мана шу ҳозирча ночор бола қолганини ўйларди. Бобоси уни оёққа турғизнишга ултурса яхшику-я. Лекин у ёлғиз қолгани — оғир бўлади. Ўзи муштак-ку, аммо фетдл-хуйли. Унинг оддийгина, мўмингина бўлгани яхши эди... Ахир ўразқулга ўхшаганлар уни ўлгудай ёмон кўриб, бўрининг таъқибига тушган бугунчадай бурда-бурда қилиб ташлайди-ку...

Шунда Мўмин боғичина лип этиб шитобли соя солиб ўтган ва кўксийдан ҳайрат ва шодлик хитоблари отилиб чиқишга сабабчи бўлган ўша бугиларни эслади.

— Ёиласанми ўғлим, нима? Бугилар юртимизга қайтиб келди,— деди Мўмин бобо.

Бола елкаси устидан ялт этиб қаралди:

— Ростми?

— Рост. Ўзим кўрдим. Уч бош.

— Қайқдан келганикин улар?

— Менимча, довол орқасидан. У ерда ҳам ўрмон бор. Ҳозирги куз худди ёздагидай-да, довол очиқ. Шунинг учун бизга меҳмон бўлиб келган.

— Улар биз томонда қоладими?

— Ёкса қолади. Ҳеч ким тегмаса, яшаб юраверади. Озуқа сероб бизда. Бу ерда хоҳла мингта буги бок. Илгарин вақтларда, Шохдор она буги даврида, бу ерда уларнинг сон-соноғи бўлмаган...

Бу хабарни эшитиб боланинг музлатган кўнгли эриб, ҳафалиги тарқалганини сезган чол яна ўтган замонлар ҳақида, Шохдор она буги ҳақида ҳикоя қилишга тушиб кетди. Ўзининг эртагига ўзи ҳам берилиб кетиб, қани энди бирдан шундай бахтли бўлиб қолсанг-да, бошқага ҳам бахтининг улашсанг!— деб қолди. Бутун умр шундай яшасанг. Мана шундай, худди ҳозиргидай, худди

ҳозирги соатдагидай. Лекин ҳаёт бундай қурилмаган, нақт билан ёлма-ён изангдан изма-из юрадиган, ҳеч маҳал аримайдиган бахтсизлик қалибига, ҳаётингга бемарри дахл қилиб туради. Ҳатто ҳозирги дамда, у набираси билан бахтнёр бораётган чоғида ҳам, чолнинг қалбиди шодлик билан таниш ёлма-ён туради: у ёқда ўразқул нима қилди экан? У яна нима шумликин тай-франб турган экан, қанақа зулм? Унга, илоҳсизлик қилишга журъат этган чолга қанақа жазо ўйлаб қўйди экан? Ахир ўразқул бунинг шундай қолдирмайд-ку. Бўлмади уни ўразқул дейишмасди-да.

Қизини ва унинг ўзини кутаётган бахтсизлик тўғрисида ўйламаслик учун Мўмин набирасига бугилар, бу жондорларнинг каромати, марҳамати, гузаллиги ва учқурлиги, худди шуларнинг шарофати билан ҳар қандай бағонни даф қилишлари ҳақида ҳикоя қиларди.

Болага яхши эди. У уйда нима кутаётганлигини билмасди. Унинг кўзи ва қулоқлари ёнади. Нахотки бугилар қайтиб келган бўлса? Демак, ҳаммаси тўғри эканди! Бобосининг айтишича, Шохдор она буги одамларнинг ёвузлигини кечирган эмиш ва ўз бодаларига Насиққул тоғларига қайтишга рухсат этганимш. Бобоси айтдики, бу ер қандайлигини билгиш учун ҳозирча учта буги келган, атар уларга ёкса, унда ҳамма бугилар яна юганишга қайтади.

— Бобо,— деб бобосининг сўзини бўлди бола,— баг-ки, Шохдор она бугининг ўзи ҳам келгандир? Балки, буги ер қандайлигини унинг ўзи кўриб, кейин бодаларини чақирмоқчидир?

— Эҳтимол,— деди Мўмин ишончсизгина. У тутилиб қолди, ўзини нохуш сеза бошлади: ортиқча берилиб кетгани йўқми, бола унинг сўзларига ортиқча ишониб юборгани йўқми? Лекин Мўмин чол набирасини ишончдан қайтаришга уринмади. Бу энди жуда кеч эди.— Ким биллади,— елкаларини қисди Мўмин.— Балки, баг-ки, Шохдор она бугининг ўзи ҳам келгандир. Ким билди...

— Ҳозир биламиз-да. Юринг, бува, сиз бугиларни кўрган жойга борамиз,— деди бола.— Мен ҳам бир кўрай.

— Улар ахир бир жойда турмайд-да.

— Биз индан борамиз. Уларнинг индан узоқ-узоқ-

ларга излаб бораверамиз. Уларга кўзимизнинг қири тушди дегунча, қайтамиз. Шунда, улар одамлар тегмаслигини билди олади.

— Ҳўлаксан-да,— кулимсради бообо.— Уйга борайлик, ўша ерда матлум бўлади.

Улар қоровулхонага яқинлашиб, уйлар ортидаги сўқмоқдан боришарди. Уйлар орқа томондан — худди елкасини ўтириб турган одамга ўхшарди. Учага уй ҳам пичида нима бўлаётганидан ҳеч бир нишон бермай турарди. Ҳовли ҳам бўм-бўш ва жимжит. Мўминнинг юрагини ноҳуш ваҳм босди. «Нима юз берган бўлиши мумкин? Уразқул унинг бахтсиз қиз Бекейни урдимикин? Еки маст бўлгунча ичганимикин? Ўна қандай фалоқат юз берди мумкин? Нега бунча жимбитлик, нега шу маҳалда ҳовлида ҳеч ким йўқ? Агар ҳамма нарса жойида бўлса, бу машъум ёгонни дарёдан судраб чиқиш керак,— ўйлади Мўмин. — Қўй, шу Уразқулни, яхшин у билан алоқани ўзиш керак. Ўйганини қилиб, қолган ҳаммасига тушуриш даркор. Эшакка унинг эшак эканлигини исботлаб беролмайсан-ку».

Мўмин отхонанинг олдида келди.

— Туша қол. Мана, етиб ҳам келдик, — у набирасига ҳайжонланганини билдирмаслик учун хотиржам гапирди. Бола кўлида портфели билан уйга чопмоқчи бўлганида, Мўмин бообо уни тўхтатди: — Тўхта, бирга борамиз.

У Олабошни отхонага боғлаб чиқди-да, бола билан қўлдан ушлаб, уйга қараб юрди.

— Мента қара,— деди бообо набирасига,— агар мени сўқнмса, сен кўрқмагин ва у ердаги ҳар хил гапларга иҳамият қилмагин. Бунинг сенга дахли йўқ. Сенинг ишинг мактабга қатнаш.

Бироқ айтадиган ҳеч нима содир бўлмади. Улар уйга келишганда, фақат кампир Мўминга хушламайгина тикилди-да, лабини тишлаб яна ўзининг тикаётган ишга берилди. Мўмин чол ҳам уйга ҳеч нима демасди. У хона ўртасида қовоғини солган ҳолда сертак туриб, кейин қозондан катта қосадаги ун ошини олиб, нон ва қошиқ келтирди-ю, набираси иккаласи кечиккан тушликка ўтиришди.

Жимгина овқатланишдан, буюиси эса ҳатто улар томонга қайрилиб ҳам қарамади. Унинг жипар ранг сўлағини юзида газаб тўғиб қолганди. Бола қандайдир муҳдиш

қилинса содир бўлганини пайқайди. Чол-кампир эса жим юрди.

Болага шундай ваҳимали, шундай ташвишли туюлгани, томоғидан овқат ҳам ўтмай қолди. Овқат устида одамларнинг жим қолиб, ўзларининг аллақандай ёмон иш бўҳали хаёлларига берилишдан ёмони йўқ. «Балки, бунга биз сабабчидирми?» — деди бола хаёлида портфелига. Портфель дераза тоқчасида турарди. Бола қабдан портфели билан шивирлаша бошлади:

«Сен ҳеч нима билмайсанми? Бобом нега бунча рамин? Унинг гувоҳи нима? Бугун нега у кечикди, нега Олабошни этарсиз миниб борди? Ахир ҳеч қачон бундай бўлмаганди-ю. Балки у ўрмонда буғиларни кўриб қолиб, ушаниб қолгандир?.. Эҳтимол, ҳеч қандай буғи йўқдир. Бу ёгондир? Унда нима? Нега бўлмаса гапирди? Агар у бизни алдаган бўлса, Шохдор она буғи қаттиқ ранинди-ку...»

Мўмин овқатланиб бўлгач, болага секингина деди:

— Сен ҳовлига чиқавергин, бир иш бор. Мента ердимлашсан. Мен ҳозир чиқаман.

Бола итоткорона чиқиб кетди. У эшикни ёпган замон, буюисининг овози келди:

— Қаяққар?

— Ёгонни келтиргани бораман. Боя дарёда тиқилиб қолганди,— жавоб қилди Мўмин.

— Ҳа, пайқаб қолдингми? — қичқирди кампир. — Ёгонга тушди! Сен бориб қизингнинг ҳолини кўр. Уни Ёлжамол уйига олиб кетди. Сенинг туғмас телба қизинг нимага керак энди. Бор, кимга ўхшаб қолганини энди ўзи айтсин. Эри уни уйдан кутирган итдай ҳайдади.

— Ҳўш, нима бўлти, ҳайдаса ҳайдапти-да,— деди қинди устида Мўмин.

— Эҳ, сени қарал! Кимсан ўзинг! Қизларингнинг бари едик, набирангнинг ўқитиб амалдор қилмоқчи бўласанми? Кутанер. Ўзингга бабога гирифтор қилганинга арасидаки, Тагин Олабошни миниб чопибди. Сени қара-ю! Кўр-ингга қараб оёқ узатганинга эди, ким билан ўйнашаётганини билардинг?.. У сенинг бўйининг сапчадай уяно ташлайди. Сен қачондан бери одамларга гап қайтарилган бўлиб қолдинг? Қачондан бери бошир бўлиб қолдинг? Қизингнинг бизникига етаклаб келишни хаёлингга ҳам келтирма. Остонага йўлатмайман.

Бола матбос бош эгиб ҳовлида секин-секин юрарди.

Уйдан кампирнинг қичқирғи келарди, кейин эшик тарақлади ва Мўмин уйдан отилиб чиқди. Чол Сейдахмадининг уйига йўл олди, йўлда эса унга Гўлжамол дуч келди.

— Яхшиси ҳозир эмас, кейин, — деди у чолга. Мўмин бўлашиб тўхтаб қолди. — Йўллагити, ўрди уни, — пичирлади Гўлжамол. — Айтадими, улар энди бирга яшамасмиш. У сизни қарғайпти. Ҳаммасига отам айбдор, деди.

Мўмин чурқ этмади. Нима десин? Энди уни ҳатто ўз қизи ҳам кўришни истамайди.

— Ҳаққул ўзиникида нибб ётибди. Ҳайвон ҳайвонлигини қилади-да, — пичирлаб гапирди Гўлжамол.

Улар ўй суриб қолди. Гўлжамол ачиниб хўрсинди. — Ҳеч бўлмаса, бизнинг Сейдахмад тезроқ кела қолса эди. Бугун қайтишни керак. Биргалашиб шу ёғочни олиб чиқсаларинг бир бағодан кутулардиларинг.

— Гап ёғочдами? — бошини чайқайди Мўмин. У ўйлаб қолди ва ёнига келиб турган набирасини кўриб, унга:

— Бор, сен ўйна, — деди.

Бола нарига кетди. У молхонага кириб, яширган дурбинини олди. Уни артди. «Йилларимиз ёмон, — у дурбинига ғамгин сўзлай бошлади. — Бунга биз портфель нискамиз айбдорга ўхшаймиз. Бирон-бир жойда бошқа мактаб бўлганда эди. Биз портфельм билан ўша ёққа ўқишга кетардик. Ҳеч кимга билдирмасдик... Фақат, бо-бомага қўйин бўлади, қидиради. Сен-чи, дурбин, ким билан оқ кемага қарайсан? Ўйлайсанки, мен билан бўлмайманми? Мана кўрасан. Оқ кемага сузиб бора-ман...»

Бола пичан фарамининг орқасига беркиниб, дурбинда атрофга қарай бошлади. Ўзоқ қараш кўнглига сиғмади. Бошқа вақтда бўлса, қараб кўзинг тўймайди: куз ўрмонларига қолланган тоғлар кўринади, юқори оппоқ қор, паст ял-ял ёнади, қип-қизил чўғ.

Бола дурбинини жойига қўйиб, саройдан чиқаркан, бобосининг этар-жабдуқли отни ҳовлидан олиб ўтиб кет-таётганини кўриб қолди.

Бола бобосининг олдида чопаман деб турганди, уни Ҳаққулнинг қичқирғи тўхтатди. Ҳаққул нчки кўйлақда, елкасига пусти ташлаган, башараси сигирининг шишган елинидай қип-қизил эди.

— Эм! — дағдаға билан қичқир у Мўминга. — От-

ни қаёққа олиб кетипсан? Қани, жойига киритиб қўй. Кемаси олиб чиқамиз. Қўлингга тегиза кўрма. Энди сен бу ерда ҳеч ким эмассан. Мен сени ишдан бўшатаман. Ҳовлидан томонингга жўна.

Бобо ағамли кўлимсираб отни қайтариб отхонага олиб кирди. Мўмин кўкқисдан беҳад кекайиб ва чўкиб қолгилдек бўлди. У чорғини шаниллатиб, атрофга боқиб борарди.

Бола бобоси тортган жабрдан бўғилиб, йўғлатганини ҳеч кимга кўрсатмаслик учун дарё қирғоғи бўйлаб чо-либ кетди. Олдидаги сўқмоқни туман босганидан гоҳ кўз илғамас, гоҳ яна оёғи остида кўриниб қоларди. Бола кўз ёшларини оқизиб чопиб борарди. Мана унинг суяк-ли харсанглар: «танк», «бўри», «этар», «ётоқ туя». Бо-ла уларга ҳеч нима демасди: улар ҳеч нима тушунамайди, жойида қотиб тургани турган. Бола фақат «ётоқ туя»-нинг ўрқачини кучоқлади ва сарғиш тошга энгашиб, иложсиз дарду ҳасрат ўтида ўртаниб хўнграб йўғлади. У йўғлай-йўғлай юратгани бўшатиб ва тинчланди.

Охири бошини кўтариб, кўзини артди-да, олдинга қараб донг қотиб қолди.

Нақ унинг рўпарасида, нариги қирғоқда, сувда учта буён турарди. Ҳақиқий буёнлар. Тирик. Улар сув ича-ни келган, энди ташналикни қондирганга ўхшарди. Бит-таси — энг катта шохлиси яна сувга бошини эгиб сув емирар экан, сувга гўё шохларини ойнада кўрмоқчи бўлиб тикилаётгандек туюларди. У кўнғир тусли, кўк-рандор ва кучли эди. Бошини силкитганда юнгли, оқш дубидан сувга томчилар сачраб тушди. Эркак буён кучоқларини қимирлатиб болага диққат билан разм солди.

Лекин ҳаммасидан ҳам кўра майда шохли, икки би-чқини дўшпайган оқ буғи болага кўпроқ тикилди. Унинг шохлари калтароқ, лекин жуда чиройли, худди Шохдор она буғининг ўзгинаси эди. Кўзлари шаҳдо, тип-тиник. Уни эса — ҳар йили биттадан қулунлайдиган қоматдор билга ўхшайди. Шохдор она буғи бу хум калта, шал-ланг кучоқ болагани қаерда кўрганини эслаётгандай, унга кўз урмай қараб турди. Унинг кўзлари намли ялтираб, ушондан ёниб турарди. Буридан енгил хоёр кўтарилар-ди. Унинг ёнгинасида, шохсиз буғича орқасини ўтириб тоқнинг новдасини кемиради. Унинг ҳеч нима билан нини бўқ, Семиз, ғайрагли, кувноқ. У бирдан новда ке-

миришин куйди-да, дикирлаб елкаси билан она буги-
га туртиниб кетди ва унинг атрофида уйноқлаб, эркадан
на бошлади. Ўзининг шохсиз бошини Шохдор она
бугининг бикинига ишқалади. Шохдор она буги буги
ҳамон болага тикилиб турарди.

Бола нафасини ичига ютиб, тошлар панасидан чич-
ди ва худди тушдагидай, кўлларини олдига чўзиб кир-
гоққа, сувининг ўзига яқин келди. Бугилар ҳеч бир хур-
мади, нариги қирғоқдан унга бамайишхотир қараб тура-
верди.

Ўртада, суя остидати тошлар устидан иргилилаб, тея-
оқар, кўм-кўк тиниқ дарё қайнаб оқиб ётарди. Атар
уларни айириб турган шу дарё бўлмаганда гўё бугилар-
нинг олдига бориб уларга кўл теккизиш мумкиндай эди.
Бугилар текис, тоза шағал устида туришарди. Уларнинг
орқасида, шағал тутатган жойда эч ўрмоннинг кузги
хазон резиси алвон тусда товланарди. Ундан юқори-
да — жар тепасида қарағай ва тоғ терати ял-ял ёнади.
Ундан ҳам юқорида чексиз ўрмон у тоғ тизмасидати
оппоқ қор кўзга ташланади.

Бола кўзларини юмди ва яна очди. Кўз олдига ҳа-
мон ўша манзара, олтин япроқли дарахзордан сел бе-
риқда, топ-тоза шағал устида ҳамон ўша эртаклар-
дати бугилар турарди.

Мана улар бурниди-да, тизилганча шағалдан ўрмон
томонга юриб кетди. Олдинда — катта буги, ўртада
шохсиз бугича, улар ортда Шохдор она буги. У қайри-
либ, болага яна бир бор қараб куйди. Бугилар дарах-
зорга кириб, буталар оралди кетди. Улар тепасида қи-
зил новдалар чайқалар ва олтин япроқлар уларнинг
таранг ва силлиқ елкасига тўкиларди.

Кейин улар сўқмоқдан жар томон юқорига кўтарилиди
ва шу ерда тўхтади. Болага гўё бугилар яна қараб тур-
гандек туюлди. Катта буги бугининг чўзиб ва шохларини
орқасига ташлаб худди қарнайдан садо солади: «Ба-ба!»
Унинг овози жар ва дарё устида узоқ акс-садо бериб
таралди: «А-а!»

Шундангина боланинг хуши жойига келди. У оёғини
кўлга олиб таниш сўқмоқдан унга чопиб кетди. У жонни-
нинг борича чопарди. Ҳовлидан физиллаб ўтиб, эшкни
ланг очиб, энтикканча, остонадан туриб қичқирди:

— Бобо! Бугилар келди! Бугилар! Улар шу ерда!
Бир бурчакда ғамгин ва жимгина ўтирган Мўмин

бобо унга бир қараб куйди-ю, ҳеч нима демеди, гап нима
ҳақда эканлигини аниқ тушунмади.

— Учир, овозининг — дўқ қилди кампир. — Келса ке-
либди-да, ҳозир улардан ҳам бошқа ташвиш кўп.

Бола жимгина чиқиб кетди. Ҳовли кимсасиз эди. Куз
кўшин ғира-шира яланғоч тоғ тизмалари — Қоровултоғ
ортига ботди. Кўёш ҳароратсиз куюқ шафағи билан тоғ-
ларни доға рангига бурқарди. Муз қотган шафак бу ер-
дан кузга тоғ чўққиларига беқарор шугъла сочиб турар-
ди. Ўрмонга ғира-шира қоронғилик чўкди.

Мамрини турди. Бола эти увушиб қалтирай бошлади.

VI

Тўшакка кирганида ҳам эти увушини қолмади. Анча-
гача ухлай олмади. Ҳовлига аллақачон қоронғилик чўк-
кан. Боши зирқирарди. Лекин у миқ этмасдан ётарди.
Унинг оғриб қолганини ҳеч ким билмасди. Унуттандилар.
Бу ерда уни унутмай ҳам нима қилишсин!

Бобо бутунлай тинчлини йўқотиб куйди. Ўзини кўяр-
га жой тополмасди. Тоғ ташқари чиқар, тоғ ичкари ки-
риб, тоғо ачиниб билан чуқур нафас олиб ўтириб олар,
тоғо турарди-да, қаертадир кетарди. Кампир бўлса чолга
дилки берар ва айни пайтда у ҳам тинмай тоғ у ёққа,
тоғ бу ёққа юрар, Ҳовлига чиқар ва яна зум ўтмай қай-
тиб кирарди. Ҳовлида қандайдир ноаниқ, узۇқ-юлук овоз
эшитилди, кимнингдир шовиллич оёқ шарпаси, кимнинг-
дир сўкинлиш қулоққа чалинарди, афтидан, ўразкул яна
ефкига бошлаганди, аллаким энтикиб-энтикиб йиғларди...
Бола ўринда жимгина ётар, барча овоз ва оёқ шарпа-
ларидан, уйда ва Ҳовлида юз бераётган бутун воқеалар-
дан чарчоғи ортар эди.

У кўзини юмиб олди. Ўзининг ёлғизлигини, унутитга-
нинг сезилмайдиган, бутун кўпдан бери оруз қилиб юрган
нафасини кўрганлини эслаб бошлади. У катта дарё қиро-
лида турарди. Суя шуначилик тез оқардики, унга узоқ
тикилиб туриш мумкин эмасди, кўз тиниб, бош айланиб
кетарди. Дарёнинг нариги қирғонда эса унга бугилар
қараб турарди. У кечга яқин кўрган ўша учала буги хо-
нор ҳам ўша жойда эди. Ҳамма-ҳаммаси унинг куз ол-
дида қайта тақоролана бошлади. Шохлари катта эркак
буги бошини сувдан кўтарганда унинг намли лаблари-
дан яна ўша суя томчилари оқиб тушди. Шохдор она
буги эса, худди у аввал кўргани сингари меҳрибонлик би-

дан тикилиб турарди. Унинг кўзлари катта-катта, қора ва нам эди. Бола ҳайратда қолди. Шохдор она буги худди одамларга ўхшаб, худди бобоси сингари гами ва аянчли хўрсинар эди. Кейин улар буталар орқали дарахзорларга кириб кетди. Бугилар устида қизил новда чайқалар ва олтин япроқлар уларнинг таранг, сизилг елкасига учиб тушарди. Улар жар бўйига кўтарилди, шу ерда тўхтади. Катта буги бўйинни чўзиб, шохларини елкасига оша орқасига ташлаб «Ба-ба!» дея қарнайдан садо солди. Бола унинг овози дарё устида узоқ янграб турганини эслаб, ўзича жиммайиб қўйди. Шундан кейин бугилар ўрмонга кириб, ғойиб бўлди. Лекин бола улардан ажралишни истамасди, у ўзи истаган нарсаларни яна кўриш учун ҳаёл сура бошлади.

Яна тезоқар улкан дарё кўзи олдидан шилдат билан оқиб ўта бошлади. Оқим тезлигидан унинг боши айланди. У бир сакради ва дарё устидан учиб ўтди. Ҳамон кумлоқда ётган бугилар яқинига енгил ва оҳиста қўнди. Шохдор она буги уни ёнига чақирди:

— Сен кимнинг боласисан?

Бола ниндамди. У кимнинг боласи эканлигини айтганига уларди.

— Биз бобом билан сени жуда яхши кўрамыз, Шохдор она буги. Биз сени анчадан бери қутаётган эдик, — деди.

— Мен ҳам сени биламан. Сенинг бобонгнинг ҳам. У яхши одам, — деди Шохдор она буги.

Бола севиниб кетди. Лекин ўз миннатдорчилигини қандай баён этишни билмасди.

— Истасанг, балиққа айланаману, дарё бўйлаб сузиб Иссиқкўлга, оқ кемага етиб бораман, — деди бола тўсатдан.

У бунинг удасидан чиқа оларди. Бироқ Шохдор она буги унга ҳеч нима демасди. Шунда бола ечинна бошладди ва худди ёздагидек, дарё ёқасида толнинг шохидан ушлаб, сувага тушди. Суз иссиқ ва димиккан эди. У кўзи очик ҳолда сув тагидан сузиб кетди. Сон-саноксиз олтин кум дончалари майда сув ости ўтлари билан қўшилиб гирдоб ҳосил қиларди. Унинг нафаси бўғида бошладди. Лекин иссиқ оқим эса уни ҳамон олиб кетарди.

— Ёрдам бер. Шохдор она буги, ёрдам бер менга, мен ҳам сенинг фарзандингман, Шохдор она буги! — дед бақирди у.

Шохдор она буги унинг ортидан кирғоқ бўйлаб югурди. У шундай тез югурдики, ҳаво визиллаб кетди.

Бола устидан кўрпани отиб ташлади ва дарҳол енгил торқди. У терлаб-пишган эди. Лекин бундай пайтларда бобоси уни яна яхшироқ ўраб қўйишни эслаб, кўрпата ўраиб олди. Уйда ҳеч ким йўқ эди. Чироқ пилити ёниб турган, шунинг учун ҳам у хонани хиратгина ёритиб турарди. Бола ўрнидан турмоқчи, сув чўмоқчи бўлди, лекин ташқаридан қандайдир кескин овоз эшитилди. Кимдир биронта бақирди, аллаким йнғлади, кимдир уни яна чақирди. Ғала-товур, оёқ шарпаси эшитилди. Кейин нақ дараза тагидан ух тортиб икки киши ўтди. Улар бир-бирини етлаб бораётгандек эди. Эшик тарақлаб очилди, кампир жаҳл билан ҳарсиллаганча Мўмин бобонинг уй ичига итариб юборди. Бола бобосининг бунчалик қаттиқ кўрқанлигини ҳеч қачон кўрмаган эди. Афтидан, у ҳеч нарсани англамасди. Чолнинг кўзлари беаранжом жавдирарди. Кампир уни кўкрагидан итариб, ўтиришга мажбур қилди:

— Утир, ўтир аҳмоқ чол, сўрамаса аралашиб нима қилсан. Биринчи марта шундай бўлаптимиз уларда. Ҳаммаси яхши бўлсин десанг, тумшугининг сукмай тек ўтир. Нима десам, шунга қил. Эшитяпсанми? У биз билан дуст-дустмоқчи эмас, балки дунёдан бездирмоқчи, тушуяпсанми? Кексайганда, қаерга ҳам борамиз? Қаерга? — кампир шундай деди-ю, эшикни тарақлатиб ёпиб, шопшопчира чиқиб кетди.

Уй яна жимиб қолди. Фақат чолнинг хиратлаган узуқ-юзуқ нафас олиши эшитилиб турарди. У ўчоқ ёнида чиқайтганча бошини қаттираётган қўллари орасига олиб ўтирарди. Бирдан чол тиз чўқди ва қўлларини чўзиб, кимтадир зорланганча илтижо қила бошладди:

— Ол мен, олиб кет, бу толеи пастни! Унга фарзанд ато қил! Унга қарасам юрак-бағрим қон бўлади. Ҳеч бўлмаса биттагина тирноқ ато эт, раҳминг келсин бизга...

Чол йнғлаганча гандираклаб ўрнидан турди-да, дедорини ушлаб бориб, эшикни очди. У ташқари чиқди, эшикни ёпди ва эшик ортида кафти билан оғзини берингича ич-ичидан ўқсиниб йнғлади.

Бола ночор аҳволда қолди. У яна қаттирай бошладди. Унинг тоҳ иссиққа, тоҳ совуққа отарди. У турмоқчи, бобоси ёнига бормоқчи бўлди. Лекин қўл-оёқлари унга иконт қилмас, боши зирқираб оғирди. Чол эшик орқаси-

да юм-юм йиғлар, ҳовлида эса яна бадмаст Ўразкул ту-
полон кўтарарди, Бекей хола дод-фаред солиб йиғларди.
Икки томонини ҳам Гўлжамол билан бўғи ялғиниб-ёйвориб
тинчйтишди.

Бола ўз хаёл дарёсига чўмган эди.

У яна ўша тезоқар дарё ёқасида. Иккинчи соҳилда
шағал устида эса худди ўша бўғилар турибди. Шунда
бола илтижо қилди: «Шоҳдор она бўғи, Бекей холага
шоҳингда бешик олиб кел. Сендан ўғиниб сўрайман, улар-
га бешик олиб кел. Уларда ҳам фарзанд бўлсин», улар
бўлса сув юзасидан Шоҳдор она бўғи томон югурилиб
кетди. У сув юзасидан чопиб борар экан, қулаб тушмас-
ди, шу билан бирга, соҳилга ҳам яқинлашолмасди, худди
бир жойда лепсиниб туриб қолгандек эди. У ҳамма вақт
Шоҳдор она бўғига ялғиниб-ёйворарди. «Сен шоҳингда
бешик олиб кел. Шундай қилгинки, боёбониз йиғламасин,
шундай қилгинки, Ўразкул амаки Бекей холагини ўрмасин,
шундай қилгинки, уларда фарзанд туғилсин. Мен ҳамма-
ларини севаман, Ўразкул амакини ҳам севаман, сен унга
фақат фарзанд бер. Уларга шоҳингда бешик олиб кел...»

Болага узоқдан кўнғироқча жаранлагандай эшитил-
ди. У тобора кучлироқ жаранларди. Она бўғи тор бўй-
лаб югурарди, у бешикни — қайндан ясалган кўнғироқ-
чаги бола бешигини бандидан шоҳларига кўтарганча
келтираётган эди. Бешик кўнғироқчасининг жаранги ҳам-
ма ёққа тарағла бошлагди. Шоҳдор она бўғи жузда шош-
лаётган эди. Кўнғироқча овози тобора яқинлаша бош-
лагди.

Бу нимагининг овози? Кўнғироқча жарангига моторнинг
узоқдан туриллаган овози жўр бўлди. Қардадир юк
машинаси келарди. Машинанинг туриллаши тобора ку-
чайиб, аниқроқ эшитиларди, кўнғироқчанинг жаранги
эса, худди ундан чўчигандай узуқ-юлуқ эшитила бошла-
ди, кўп ўтмай эса, уни моторнинг туриллаши бутунлай
босиб кетди.

Бола темирларни шарақлатиб, ҳамма ёқни ларзага
солиб ҳовлига оғир машина келиб тўхтаганини эшитди.
Ит хуртанча ташқарига отилди. Дераза ойнасига бир
зум чироқ ёруғининг акси тушиб турди-ю, шу заҳо-
тиёқ учди. Айни чоқда моторнинг овози ҳам жимиб қол-
ди. Кабина эшиги тарақлаб ёпилди. Келган кишилар,
афтидан, учовлон бўлса керак, ўзаро гаплашиб, бола ёт-
ган дераза ёнидан ўтиб кетишди.

— Сейдахмад келди, — бирдан Гўлжамолнинг ку-
нончили овози янгради, унинг эри томон шошилатгани
эшитилгиче турарди. — Биз бўлсак кутавериб, тоқатимиз
тоқ бўлди!

— Ассалому алайкум, — жавоб қилишди унга нота-
ини кишилар.

— Хўш, тинч ўтирибсизларми? — сўради Сейдахмад.

— Шукр. Нега мунча кеч?

— Шунингга ҳам шукр. Совхозгача етиб келдим,
буловчи машиналарни кутаман-кутаман, қани кела қол-
са. Хеч бўлмаса Жилгасойгача етиб олсам дейман. Бир
маҳал мана булар ёғоч олиб кетгани бизнинг томони-
мизга келишгенидир, — дея ҳикоя қиларди Сейдахмад. —
Тог оралиғи қоронғи. Йўлни ўзинг биласан...

— Ўразкул қани? Ўйдами? — қизиқиб сўради келган-
лардан бири.

— Ўйда, — иккиланиб деди Гўлжамол. — Сал тоби
кочибди. Ташвишланманглар. Биэда тунаб қоласиз, жой
бўлса бор. Юринглар.

Улар рози бўлишди. Лекин бир неча қадам босгач,
тўхтаб қолинди.

— Ассалом, оқсоқол. Ассалому алайкум, бойбича.

Келганлар Мумин Собо ва кампир билан саломла-
нишди. Чол билан кампир ҳам уятга қолмаслиқ учун
уларни ҳовлида кўтиб олишди. Балки Ўразкул ҳам ун-
лар? Ишқилиб, ўзини ва бошқаларни уятга қўймасин-ди.

Бола бироз тинчланди. Умуман, у ўзини енгил ҳис
эта бошлагди. Боши ҳам унчалик ормиётган эди. Ҳатто
ўриндан туриб, машинани кўздан кечирмоқчи бўлди: у
қанақа, тўрт филдираклими ёки олти филдираклими?
Илтимси, эскими? Прицепи қанақа? Ўтган ёзда уларнинг
уйига ҳатто ҳарбий юк машинаси ҳам келганди — филди-
раклари баланд, худди тумшуги кесиб олингандек эди.
Бир солдат шофер болани кабинага ўтиришганди эди. Қан-
дай яхши! Олтин ранг погонли ҳарбий киши эса Ўраз-
кул билан бирга ўрмонга тушиб кетишди. Қанақаси бу?
Хеч бунақаси бўлмаганди-ку.

— Сизлар жосусини излаяпсизми? — сўради бола сол-
датдан. У жимайиб қўйди.

— Ҳа, жосусини излаяпсиз.

— Бизникига ҳали биронта ҳам жосус келгани йўқ, —
деди бола ғамгин.

Солдат кулиб юборди.

— Нимага керак у сенга?

— Мен уни нздан кувяб, тутиб олардим.

— Оббо изкувар-е, ҳали ёшлик қиласан.

Олтин рангли погонли ҳарбий киши ўраққул билан ўрмонни айланиб юришганда, бола шофер билан таллашиб олди.

— Мен ҳамма машиналарни, ҳамма шоферларни яхши кўраман,— деди бола.

— Нима учун?— қизқиб сўради шофер.

— Машиналар — яхши, кучли ва тез юради. Улардан ёқимли бензин ҳиди келади. Шоферлар бўлса ёш, уларнинг ҳаммаси ҳам Шоҳдор она бугининг болалари.

— Нима? Нима?— ташумадди солдат.— Қандай Шоҳдор она?

— Сен ҳали билмайсанми?

— Йўқ. Бунақа фаройиботни ҳеч қачон эшитмаганман.

— Сен ўзинг кимсан?

— Мен қарағандалик розоқман. Шахтёрлар мактабидан ўқитанман.

— Бунинг сўраётганим йўқ, сен кимнинг фарзандисан?

— Ота-онамин.

— Улар кимники?

— Улар ҳам ота-онасининг фарзандлари.

— Улар-чи?

— Эй, отайин, шу зайдда тўхтовсиз савол бериб сурштираверинг мумкинми, ахир.

— Мен бўлсам Шоҳдор она буги фарзандларининг фарзандиман.

— Бунинг ким айтди сенга?

— Бобом.

— Ҳар қалай, тўғри эмас,— солдат иккиланиб, бош чайқади.

Бу катта бошли, шалпанг кўлоқ боланинг Шоҳдор она буги авлоди эканлиги уни қизқитириб қўйди. Солдат ўз авлоди қардан тарқалганини билмаслиги маълум бўлиб қолганлигидангина эмас, ҳатто етти пуштини билмаслигидан бир оз хижолат ҳам тортиди. Солдат фақат ўз отасини, бобосини ва бобокалонини биларди, ҳолос, бошқалари-чи?

— Сенга етти ота-боболарнинг номларини эсда тутишни ўргатишмаганми?— деб сўради бола.

— Ўргатишмаган. Нимага керак бу? Мен улар ҳақи-

да ҳеч нимани билмасам ҳам, ҳамма қатори бинойидек ишлайман.

— Бобом, агар одамлар ўз ота-боболарини билмасадир, улар айниб кетади, дейди.

— Ким айнийдир? Одамларми?

— Ҳа.

— Нима учун?

— Бобом айтдики, унда ҳеч ким ёмон ишлардан ҳайр қилмайди, чунки болалар ва болаларнинг болалари ҳам уни эслайди. Шунингдек, ҳеч ким яхши иш ҳам қилмайди. Чунки, бари бир, болалар унинг яхши ишлари ҳақида эслайди-да.

— Бобонг қизқ экан-ку!— Солдат чинакам ҳайратда қолди.— Фаройиб. Аммо у сенинг бошини бўлмагур нарсалар билан тангитиб қўётганини билмаса керак. Ахир, сенинг бошинг катта-ку... Кўлоқларинг ҳам шунчалик каттаки, худди бизнинг полигонимиздаги локаторларга ўхшайди. Сен унинг тапларини тинглама. Коммунизмга боришимиз, космога учипмиз, у бўлса сени нимага ўргатяпти? Уни бизга, сиёсий машғулотга олиб боришга борми, бир зумда маълумотли қилиб қўяди. Сен ўсиб, ўқиб-ўрганиб олганингдан сўнг бобонгдан воз кечиб қўя қол. У нодон, маданиятсиз киши.

— Йўқ, мен ҳеч қачон бобомни ташлаб кетмайман.—

эпироз билдирди бола.— У яхши.

— Ҳозирча шундай. Кейинроқ тушуниб оласан. Ҳозир овозларга кўлоқ солиб тураар экан, бола ўша ҳарбий машиналарни эслади. У ўшанда солдатга нима учун бу ердаги шоферлар, айниқса, у билган шоферлар Шоҳдор она бугининг фарзандлари эканлигини яхшилаб тушунириб беролмаган эди.

Бола унга тўғрисиини айтди. Унинг сўзларида ҳеч қандай уйдирма йўқ эди. Ўтган йили худди шундай куз пилласида, эҳтимол, сал кечроқмида, пичан олиб кетиниш учун тоққа совхоз машиналари келган эди. Улар қоронғулхонанинг ёнидан эмас, балки унга бир оз етмасдан Арчабарага олиб борадиган йўлга бурилишди, сўнг юқоригаб бориб, ёзда уриб қўйилган пичанлар томон кетишди. Қоровултоғдаги моторларнинг мислсиз турилташини эшитган бола йўлнинг айрилишга қараб чоңиб кетди. Ўшанда шунча машина! Бирининг кетидан бири тизиллишиб кетган. Бутун бир колонна. У машиналардан ўн бештачасини санади.

Ҳаво айниб турибди. Бутун-ерта қор ёғиб қолди сир-қиб бор. Уйда «хайр, хашақлар, келгуси йилгача» даявонлиш мумкин. Бу жойларда пичанни ўз вақтида ташиб олмасанг, кейин доғда қоласан. Ўтиб келолмайсан бу ерда. Афтидан, совхозда турди хил ишлар кўпайиб, вақт-вақти келиб қолганлиги учун ўриб тайёрлаб қўйилган пичанни бир йўла ташиб келтиришга қарор қилинган эди. Бироқ бола буни билмасди. Тўғриси айтганда, унинг нима иши ҳам бор? У ҳовлиқиб, қувонганидан ҳар бир машинанинг қаршисида чиқди, бир оз ким ўзига чопишди, сўнг бошқасини қарши ола бошлади. Енгил юриб бораётган юк машиналарининг ҳаммаси яп-янгил; кабиналари чиройли, ойналари эса кенг эди. Кабинада ёш йигитлар ўтиришди. Уларнинг ҳаммаси бир хилди. Бу шерик бўлиб ўтирганлар эса иккитадан ўтиришди. Бу шерик бўлиб ўтирганлар пичанни йигиш ва болаш учун боришгаётган эди. Уларнинг ҳаммаси болага чиройли, қувноқ, жасур бўлиб туюлди.

Умуман-ку, бола янглишмаганди. Ҳақиқатда ҳам шундай эди. Машиналар соз эди, улар Қоровултоғдаги шаталди, заранг йўлдан ўтгач, елдай учиб борарди. Бола-ларнинг вақти чоғ эди — ҳаво ҳам ёмон эмасди, бу ерда яна қаққандир пайдо бўлиб қолган шалпанг қулоқ, катта бошли тирмизак бола ёшлик шўхлиқларини ичига енгиролмай қувонганидан ҳар бир машина қаршисида тирдиқапазак бўларди. Бола яна кўпроқ севинсин ва шўхлиқ қилсин учун унинг хатти-ҳаракатларида қулмасдан ҳазил аралаш қўл силкиб, пўниси қилмасдан бўларди...

Энг охирида келаётган юк машинаси хатто тўхтади ҳам, кабинадан потонсиз, ҳарбий фуражкасиз, аммо кенга кийиб олган соддат кийимидати ёш шофер йигит бошини чиқариб қаради.

— Яхшимисан, нима қилиб юрибсан бу ерда, а? — ошқ юз билан болага кўз қисиб қўйди у.

— Ўзим, шундай. — бамайлихотир жавоб берди бола.

— Сен Мўмин бобонинг набираси эмасмисан?

— Ҳа.

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлаган эдим. Мен ҳам Бугибой авлодиданман. Бу бораётган болаларнинг ҳаммаси Бугибой авлодидан. Пичанга боришимиз. Эндиги Бугибой авлодлари бир-бирини билгилмайди ҳам, тарқалишиб кетган... Бобонгга салом айт. Қулибекни, чуқ-

бонинг ўғли Қулибекни кўрдим деб айтсин. Қулибек армиядан қайтиб келиб, совхозда шофер бўлиб ишлай-ути экан, дегин. Хайр, омон бўл — хайрлашини олдидан у болага қандайдир ҳарбий значок совға қилди. Жуда радиги. Ордонга ўхшаб кетди.

Машина қолган каби бўкириб шериклари ортидан шимолдай учиб кетди. Нотаҳон болада Бугибой авлодидан бўлган акаси — бу оқ кўнгли, мард йигит билан бирга кетиш ишгекчи туғилиб қолди. Аммо йўл хуви-либ қолган бўлиб, у уйга қайтишга мажбур бўлди. Қайтаркан, бобосига учрашув ҳақидаги таасуротларини таъкирлаб берди. Значокни бўлса кўкрагига тақиб олди.

Уша кўни кечкурун осмон тумбази остидаги тизма тоғлардан қаттиқ шамол — Сан-Тош шамоли тура бошлади. У бўронга айланди. Урмон япроқлари куюндек осмонга учиб чиқиб тобора кўкка ўрлар, гувилаганча тор чўққисиди уйнади. Зум ўтмай ҳаво шундай бузилдики, кўз очиб бўлмай қолди. Бирдан қор учқундай бошланди. Ана-мана дегунча ер юзи оқ чойшабга бурканди, ўрмонлар чайқалди, дарё жўш урди. Қор тушди, у бўлиб-бўралиб ёғарди.

Бир амаллаб молларни ҳайдашга, ҳовлидаги у-бу нарсаларни йиғиштиришга, иложи борича уйга мўл ўттин олиб келишга зўрға улгуришди. Кейин эса уйдан чинқмай қамалиб олишди. Бундай эрта тушган назирини совуқда ким ҳам эшикка чиқади дейсиз.

— Бунинг кимга кераги бор? — ҳайратланиб ташвишланарди Мўмин бобо, ўчоққа ўтти қаларкан. У шамолнинг хўштак чалишига ҳамон қулоқ тутар, дараза олдига бориб ташқарини кузатарди. Дарча ортда тир айланиб ётаётган қор ҳаш-паш дегунча уюлиб қолган эди.

— Ўтир ўринингга! — мингиллади буви. — Биринчи марта шундай бўлиптими? «Бунинг кимга кераги бор?» эмаси. — Тақлид қилиб масхаралади кампир, — қиш қиш-лигини қилишни керак-да.

— Бир кунда-я... Сендан сўраб ўтирармиди? Вақт-

— Бўлмаса-чи? Сендан сўраб ўтирармиди? Вақт-соти келибди, ёғадиди.

Ўчоқ мўриси увиғлай бошлади. Бола олдин бобосига ҳужалик ишларида ёрдам бериб, совуққа қотди, бироқ ўтти тезда қишиниб ёниб кетгандан сўнг уй ичи исиб қолди. Ҳамма ёқни дуд аралаш қарағай смоласининг

хиди қоллади. Иккинчи олгач, боланинг ҳам кўнглини жо-
йига тушди.

Кейин овқатланишди. Сўнг ухлаш учун ўрнига ки-
ришди. Ҳовлида эса қор бўралар, шамол увилларди.

«Ўрмонда балки жуда кўрқинчилар»,— ўйлади бола
ойна ортдаги тўвиллашга кулоқ солиб, у баногоҳ қан-
дайлар англаб олиш қийин бўлган овозларни, шовқин-
суронларни эшитиб, ўзини қўлга жой тополмай қолди.
Кимдир бировни чақирди, кимдир унга жавоб қайтарди.
Дастлаб болага шундай туюлаётгандай бўлди. Шундай
пайтда қоровулхонага ким ҳам келарди? Бирок Мўмин
бобо ва кампир хушёр тортишди.

— Одамлар,— деди кампир.

— Ҳа,— ишонқирамай деди чоғ. Кейин безовтагана
бошлади:— Бемаҳалда ким бўлди?— у тезгина кийинга
бошлади.

Кампир ҳам шошиб қолди. Туриб, лампа чироқини
ёқди. Бола ҳам нимадандир чўчиб, туриб кийинди. Бу
орада одамлар уйга яқинлашиб келишди. Ғовур-ғувур,
оёқ товушлари. Номаялум одамлар қорин фарчиллатиб
босиб, айвонга келганларида оёқларини қоқиб, тақил-
лата бошладилар.

— Оқсоқол, эшикни очинг! Совқотдики!

— Кимсалар?

— Узингизники.

Мўмин эшикни очди. Қорда, назирини шамолда сов-
қотган кишилар уйга бостириб келишди. Булар кундузи
Арчадара томонга пичан ортисида кетган ўша ёш шофер-
лар эди. Бола уларни дарҳол таниди. Унга ҳарбий зна-
чок тақдим қилган Кулибек ҳам бор эди. Улар бировни
кўнглидан ушлаб олиб киришди. У ингради, оёғини
судраб босарди. Уйда бирдан қий-чув кўтарилди.

— Астафирулло! Нима бўлди сизларга?— Мўмин
бобо билан кампир баравар ташвишланиб сўрашди.

— Кейин тапириб берамиз! У ёқда яна биздан етти
киши келгач. Йўлдан адашшмаса бўлгани. Қани, бу
ерга ўтир-чи. Оёғи қайрилиб кетди,— оқсоқ йитилгини
печка ёнига ўтиризаркан, тез тапириб Кулибек.

— Қолган одамларингиз қаерда?— шошиб қолди
Мўмин бобо.— Мен ҳозир бориб, уларни бошлаб кела-
ман. Сен эса югур,— деди у болага.— Сейдахмадга айт,
тезлик билан электр фонарини олиб келсин.

Бола уйдан отилиб чиқди ва ҳовлиққанидан нафаси

бўришга тиқилиб қолди. Ўзининг охирича у, бу даҳ-
шатли дақиқани эсдан чиқармади. Қандайдир хурпайган,
башараси совуқ, чинқириб даҳшат солувчи баҳайбат
махлук унинг томонидан бўғиб олиб силгай бошлади.

Лекин бола ўзини йўқотмади. У даҳшатли чангалдан
сигиллаб чиқди ва кўли билан бошини тўсиб ҳимоя
қилганча Сейдахмаднинг уйига югурди. Ҳаммаси бўлиб
ингирма-ўттиз қадамлик йўл унга худди узоқдек бўлиб
туюлди. Ёўе жангчиларга кўмаклашмоқ учун олис ерда
шамолдек елиб бораётгандек эди. Унинг қалби мард-
лик ва жасурлик кўрсатиш иштиёқи билан тўлиб-тош-
ган эди. У назарида ўзини қудратли ва енгилмас кучга
эга экандек ҳис этди, ҳатто. Сейдахмаднинг уйига етиб
боришча ҳам шундай қаҳрамонона ишлар қилишга ул-
гурдики, қойил қолмай илож йўқ. У тубсиэ жароҳатлар
орқали тоғдан-тоққа сакраб ўтди, қилч билан душ-
ман тўдасини яқсон қилди, дарёда чўкаётганини, ўлда
куётганини халос этди, қизил байроғи ҳилпираб турган
реактив қирувчи самолётда дара ва қоялар сари ундан
қотиб бораётган даҳшатли қора махлукни қувди. Унинг
реактив қирувчи самолёти махлук ортидан ўқдек унчб
ўтарди. Бола пулемётдан ўқ узиб, «фашистларни қир!»
деб қичқиради. Ҳамма жойда Шоҳдор она бўғи уни
қўллаб-қувватлади. Буги ўз фарзанди билан фахрла-
нади. Бола Сейдахмаднинг уйи эшигига келиб етгачда,
она буги унга: «Энди менинг болаларимни, ёш шофер-
ларини кутқариб қол!»— деди. «Мен уларни кутқара-
ман, Шоҳдор она буги, азбаройи худо, қасам ичмам!»
деди бола овоз чиқариб ва эшикни қоқа бошлади.

— Тезроқ, Сейдахмад амаки, бизникиларни кутқа-
риб қолайлик, юринг!— У бу сўзларни шундай таъсир-
ли қилиб айтдики, Сейдахмад ва Ёулжамол кўрқудан
жойида турганча туриб қолишди.

— Кимни кутқариш керак? Нима бўлди?

— Бобом электр фонари билан тезда чоғиб келсин,
совхоздан келган шоферлар йўлда адашиб қолишбидан
деб айтгин, дедилар.

— Аҳмоқ,— сўкиб берди уни Сейдахмад.— Шундай
десанг бўлмайdimи?— У отлашиш учун югуриб кетди.

Лекин бу ҳолат болани ҳеч қанча ранжитмади. Сейд-
ахмад унинг бу ерда келгунча қанчалек жасорат кўр-
сатганини, қасам ичганини қаердан билсин. Бола шо-
ферларнинг етгаломи ҳам Мўмин бобо билан Сейдах-

мад томонидан қоровулхонанинг ёнидан тезда топилиб ўйга олиб келинганда ҳам унчалик ажабланмади. Шундай учрашув содир бўлмасини ҳам мумкин эди-ку! Хатарнинг олди олинса у енгил кўчиши мумкин... Умуман олганда бу адашган кишилар ҳам топилиди. Сейдахмад уларни уйига олиб кетди. Хатто Ҳазратқулникида тунаш учун ҳам беш киши юборилди.— Уни ҳам уйғотишти тўғри келди. Бошқалари эса Мўмин бобонинг уйига тикилиб қолди.

Қор бўрон тоғда ҳали ҳам тўхтамаганди. Бола айвонга югуриб чиқди ва дақиқа ўтмай, ўнг ва сўли қайси, бағанд ва паст қайси, тушуна олмай қолди. Ҳавонинг қовони солиқ, тўё доира шаклида айнаётгандек эди. Қор эса тизза бўлиб қолганди.

Мўмин бобо совхоз шоферларининг ҳаммаси топилиб, исиниб олгач ва совуқдан, хавф-хатардан қутулиб қўлтиллари тинчигач, воқеа тушунарли бўлса ҳам йўлда, қор бўронидан қандай ҳолдаси юз берганини секин-аста суриштира бошлади. Йигитлар ҳикоя қилиб беришди, чол-камшир эса хўрсиниб-хўрсиниб қўйишарди.

— Бай, бай-ей,— дея содир бўлган ҳолисадан хайратда қолшар ва қўлларини кўксига қўйиб худота шукроналар айтишарди.

— Бунчалик енгил кийинмасаларинг-а, боғалар,— ўпкагади камшир иссиқ чойдан куяркан.— Тоққа шундай кийим билан келиш мумкинми, ахир. Боғасизларда, бола. Ўзингизга зеб берасиз, шаҳарликлардек бўлай дейсиз. Агар йўл топа олмай эрталабгача қолиб кетгандарингизда борми, худо кўрсатмасин? Нақ муздаб қолардингиз.

— Ким билсин бундай бўлишини,— деб жавоб берди Қулибек.— Иссиқ кийиниш нега керак? Бирон нарсаси бўлса, ичкарида машина иситиб қўяди. Худдан уйингиздагидек ўтириб, баранкаши айлантравар. Самолётда-чи, мана бу тоғлар у ердан тепачалардек кўринади— борт ташқарисидан қирқ даража совуқ бўлса, ичкарида одамлар қўйлақчан юришаверади.

Бола пўстинга ўралиб шоферлар ўртасида ётарди. У Қулибекнинг ёнига тикилиб олиб катталарнинг суҳбатини бутун вужуд билан тингларди. Бирдан бўрон кўтарилиб, бу йигитлар уларнинг уйдан бошпана излашга мажбур қилгандан ҳатто у хурсанд бўлганини ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтирмеди. У бўрон узоқ кун-

лар, ҳеч бўлмаганда уч кун давом этишини ич-ичдан жуда истарди. Майли, улар шу ерда яшайверсинлар. Улар билан вақт ўтказиш қандай яхши. Қизқарғил. Бобоси, афтидан ҳаммасини таниркан. Ўзларининггина эмас, оталари ва оналарини ҳам биларкан.

— Мана кўрдингми,— бобо набирасига ҳатто бироз гурурлангандек деди,— ўз акаларингиз, Бугибой акаларини кўрдинг. Уларнинг қимлигини билиб олсан. Қара, қандай улар! Эй, хозирги йигитлар бўйчан бўлиб ўсишпти-да. Худойим сизларни ўз паноҳида асрасин. Қирқ иккинчи йил қишда бизни Магнитогорскка қўрилганда олиб келишгани эсимда...

Бобо набирасига яхши таниш бўлган тарихи ҳикоя қилишга туғиниб, уларни мамлакатнинг турли бурчакларидан чақирилган меҳнат армиясини бўйга қараб улайиб кетган сафга тортишганида қирғизларнинг дегирган ҳаммаси паст бўйли бўлганлиги ва сафнинг охирига тушиб қолганлиги ҳақида сузлаб берди. Йўқлама ўчиб бўлигандан сўнг папирос чекишга рухсат берилди. Сарғилдан келган давонгирдек бир йигит келиб, биланди овозда:

— Булар каярдан? Манжурларми ёр— деди.

Уларнинг орасида кекса ўқитувчи ҳам бор эди. У шундай жавоб берди:

— Биз қирғизлармиз. Биз бу ердан унча узоқ бўлмаган жойда манжурлар билан жанг қилганимизда Магнитогорскдан ном-нишон ҳам йўқ эди. Бўйимиз эса худди сеникидек эди. Урушни тамомлаганимиздан сўнг шунча ўсамиз...

Бобо ўша ўтмиш воқеани эста олди. Жилмайиб, қонини билан яна бир бор ўзининг туғни меҳмонларига кўз ташлади.

— Ўша ўқитувчи тўғри айтган экан. Шаҳарда бўлганимизда ёки кўчада келаётиб назар ташлайман: хозирги авлод илгаригисига ўхшамай, бўйчан ва кўркем бўлиб етишмоқда.

Тушунган йигитлар секин қулиб қўйишди— чол чаққилишини яхши кўради.

— Ҳа, бўйчанмиз, бўйчан,— деди улардан бири.— Машинани бўлса пастликка ағдариб юбордик. Шунча киши бўла туриб кучимиз етмади...

— Хашак юкланган бўлса, бунинг устига яна шундай қор бўронидан удасидан чиқиб бўлармиди,— улар

ни оқлай бошлади Мўмин бобо.— Шунақаси ҳам бўлади. Худо хоҳласа, эртага ҳаммаси жойида бўлади. Энг муҳими, шомол тинсин.

Йигитлар бобога оқоридаги, Арчаёси тоғидagi пичанларга машинада қандай етиб борганларини гапириб беришди. У ерда учта катта пичан ғарамни турарди. Учалатанда ҳам баланд қилиб, ҳатто томдан ҳам баланд қилиб юклаганди. Кейин юқоридан арқонга осилиб тушиба тўғри келди. Шундай қилиб, бирин-кетин ҳамма машиналарга пичан юкланди. Кабина кўринмас, фақат олд ойналар, капот ва филдираклар кўриниб турарди. Келарга келиндими, яна овоза бўлиб юрмасдан ҳаммасини биратўла олиб кетишмоқчи бўлишганди. Улар ҳозир олиб кетишмаса бу пичанлар келгуси йилгача қолиб кетишини билардилар. Ҳайрат билан ишладилар. Кимнинг машинаси тайёр бўлса, четга чиқариб қўйиб бошқасига юклагаша ёрдамлашар эдилар. Улар қариб ҳамма хашакни юклаганди, бироқ икки аравачаси қолди, холос. Чекиб олишди, ким кимнинг ортидан ҳайдашини келишиб олишди ва ҳаммалари бир қолонна бўлиб йўлга тоғдан сирғалиб кетишларига оз қолди. Пичан енгил юк бўлса ҳам олиб бориш қийин, айниқса тор жойларда, бурув йўлларда хавфли.

Улар боришаркан, олдинда нима кутаётганини ҳаёларига ҳам келтиришмасди.

Улар Арча тепалигидан тушиб, дара бўйлаб кетишарди. Дарадан чиқишда эса кечга яқин бўронга дуч келишди. Қор ура бошлаган эди.

— Шундан бошлаб бирпасда елкалар уяиб қолди,— дея хикоя қила бошлади Қулибек.— Бирдан қоронглик босиб шунақанги шомол уриб бердики, нақ бўлмаса қўлингдан баранкани тортиб олгудек эди. Ана-мана дегунча машинани айлариб юбораётгандек одамни ваҳима босади. Яна бунинг устига йўл шунақа ёмонки, ҳатто қувида кўни ҳам юриш хавфли.

Бола нафасини ичига ютиб, чақноқ кўзларини Қулибекдан ўзмай жимгина тингларди. Хикоя қилинаётган ўша шомол, ўша қор ойна ортинда авжига чиқмоқда эди. Қўпчилиқ шоферлар ва юк ташувчилар этикларини ҳам ечмай полда ётиб ухлашмоқда. Улар нимани бошидан кечирган бўлсалар, буни қийинчилик бўйингиди, катта бошли, шалпанг қулоқ бу бола ҳам қайта бошидан кечирди.

Бир неча минутдан сўнг йўл кўринмай қолди. Машиналар четга чиқиб кетмаслик учун бир-бирининг изидан қолмай нуқул синал берадил. Машина деразаларини ва фараларини қор босди. «Тоғдалагилар» эса ойнадаги қорни тозаллаб улгура олмасди. Кабинадан бош чиқариб ҳайдашга тўғри келди. Бироқ бу аҳволда қача ҳам йўл босиш мумкин? Қор бўлса запитга олиб ётарди! Филдираклар оғирлашиб деярли жойидан жиммасди. Қолонна тикка тепаликка етганда тўхтади. Моторлар ўқирарди — лекин фойдасиз эди... Машиналар тоққа чиқа олмай тоққа тўхта қолди. Кабинадан сакраб тушиб бир-бирларига овоз қилганларича бир машинадан иккинчисига чопиб ўтишиб, қолонна бошида тўпланишди. Нима қилиш керак? Гўлхан ёқиб мумкин эмас. Кабинада ўтирибверса қолган ёнигги ҳам ёқиб битирилади. Усиэ ҳам совхозгача аранг етиб бориш мумкин. Кабина иситилмаса музлаб қолдиш ҳеч гап эмас. Йигитлар нима қилишларини билмай довлариб қолдишди. Ҳамма нарсалар қолдирилган техника ҳозир оқиб. Нима қилиш керак? Кимдир машиналардан бирининг хашакини ағдариб, ичига кириб етишини таклиф қилди. Бироқ арқонни бўшатиб биланоқ хашакдан бир тутам ҳам қолмаслигиниқ эди: кўз очиб-юмгунча бўрон учуриб кетарди. Бу орада машиналар қор уюмига тобора чуқуруроқ кириб боради, филдираклар остидagi қор анча кўтарилиб қолган эди. Йигитлар ўзларини бутунлай йўқотиб қўйишди, назираин суяк-суяклардан ўтиб кетди.

— Бир маҳал эсимга тушиб қолди, оқсоқол, — деб хикоя қиларди Қулибек Мўмин бобога.— Биз йўлда Арчаларга кетаётиб мана бу Бугебой автолидан бўлган укамизни учратдик. — У болани кўрсатди ва арқалаб унинг бошини силди.— Йўлда чопиб юрган экан. Мен уни тўхтатиб саломлашдим. Гаплашдик. Тўғримин? Нима, ҳали ухлатганинг йўқми? Оёб, азамат-э!

Бола жимлайиб бош иради. Унинг қалби қувонч ва ифтихордан турсилаб ураётганини биров билганда эди. Бунинг йилгидан ичига энг кучлиси, энг ботири ва энг чиройлиси — Қулибекнинг ўзи гапириб берди. Мана шунақа бўлса киши.

Бобо ҳам ўчоққа ўтин ташларкан, уни мактаб қўйди: — У шунақа. Гап тинглашини яхши кўради. Анграиниб қулоқ солишини кўрапсанми?

— Ўша дақиқада у қандай эсимга тушиб қолди, ўзим

ҳам билмайман,— давом этди Кулибек.— Боғларро деярли бақириб гапирман, овозимни бўлса шамоғ оғиб қочади. Келинглار, қоровулхонага етиб олайлик. Ёўлама са, нобуд бўламиз дейман. Боғлар бўлса қандай етиб борамиз, деб шундоққина юзмига келиб қичқиринди. Пиеда бориб бўлмайди. Машинани ҳам ташлаб кетиб мумкин эмас. Мен бўлсам келинглар, машинани итариб доводдан олиб ўтамиз, у ёғи қиялик дейман. Сан-Топ-гача етиб борсак бўлганч, у ёғига пиеда бориш ҳам мумкин, ўрмончиларимизнинг уйи яқин қолади дейман. Боғлар буни маъқул кўришди. Қани, бошла дейишди. Иш шундай бўлгач... Биринчи машинадан бошладик: «Усмонали, кабинага чиқ!» Бошқа ҳаммамиз машина ортидан елка тираб итара бошладик. Дастлаб иш юришгандек бўлди. Кейин дармонсизланиб қолдик. Орқага чекиниш ҳам мумкин эмас. Биз машинани эмас, бутун тоғни юқорига кўтарётгандек сезардик ўзимизни. Ортилган юк ҳам қанақа денг— пичан фарам! Фақат кучимнинг борича: «Қани! Қани!» деб бақирганимни биламан, лекин овозимни ўзим ҳам эшитмайман. Шамоғ, қор— ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Машина худди жони бордек инграб нола қиладди. Машина ҳам, ўзимиз ҳам сўнгги кучни сарфладик. Гўё юрак ёрилиб парча-парча бўлиб учиб кетадиганга ўхшайди. Бош айланарди.

— Бай, бай, бай,— ачинди Мўмин бообо.— Роса қий-паллибсиз-да. Шохдор она буғи ўз фарзандларини панон-худа асрабди. Фалокатдан қутқарибди. Ёўлама, ким билсин... Эшитпсанми? — Ташқарида ҳамон бўрон кутиради, бўралаб қор ёғибди. Болани уйку боса бошладди. У ухламасликка ҳаракат қилса ҳам, бари бир кўзлари юмиллиб кетаверди. Уйку аралаш ора-сира чол билан Кулибекнинг суҳбатини тинглаб экан, бола содир бўлган воқеа билан тасаввуридати манзарани аралаштириб юборди. Гўё ўзини ҳам тоғдаги бўронга дуч келган бўёш йипитларнинг орасида ҳис қилди.

Унинг кўз олдига оппоқ қор билан қопланган тоғ томон юқоридаб кетган йўл тавалланарди. Қор бўрони юз-ни ачшитиради, кўзга қадалади. Улар том бўйи пичан ортилган улкан автомашинани юқорига қараб итаришарди. Улар довод томон аранг кўтарилишарди. Машина энди бутунлай жилмай қолди, тисарила бошлади, шундан кўрқинчли, шундай қоронғи. Шамоғ этни жулжитди.

Бола кўрққангидан гужанак бўлиб олди, у машинанинг орқасига сурилиб, янчиб кетишдан чўчирди. Бироқ шунинг қайсқандир Шохдор она буғи пайдо бўлди. У шохини машинага тираб уни юқорига олиб чиқишга ёрдам қилди. «Қани, қани, қани!» — деб қичқира бошладди бола. Машина секин-аста силжйи бошладди. Улар довод-га чиқиб олишди, сўнг пастга қараб машинанинг ўзи юриб кета бошладди. Улар шу зайдда иккинчи машинани, кейин учинчисини, худлас, кўпгина машиналарни юқорига итариб чиқишди. Ҳар гал ҳам уларга Шохдор она буғи ёрдам қилди. Уни ҳеч ким кўрмасди. Ҳеч ким у билан ёнма-ён турганини билмасди. Бола эса кўриб, биллиб турарди. У ҳар гал иложсиз қолган пайтда, куч етмасдан кўрқинчли бўлиб қолган чоғда Шохдор она бутун чопиб келиб шох билан машинани юқорига суриб чиқаришга ёрдам берганини кўрди. «Қани, қани, қани!» — мадад берарди бола. Ҳар гал ҳам у Кулибекнинг ёнида турди. Кейин Кулибек унга: «Рўлга ўтир» — деди. Бола кабинага чиқди. Машина силкиниб тувилларди. Рўл бўлса унинг кўлида енгилгина, ўз-ўзидан худди у ёшли-ида машина қилиб ўнатарган бошқа ҳалқачаси сингари айланарди. Бола хижолатдан азизт чекарди, руль унга уйинчоқдек бўлиб туюлганди. Бир маҳал машина ошбошта қараб оға бошладди. У гумбирлаб йиқилди ва парчаланиб кетди. Бола қаттиқ йиғлаб юборди. Жудадан мулзам бўлди. Кулибекнинг кўзига қарашга улардир.

— Нима бўлди, а, сенга нима бўлди? — Кулибек уни уйғотди.

Бола кўзини очди. Кўрганларининг ҳаммаси тушида эканлигини аниглаб қувониб кетди. Кулибек бўлса уни кўлида кўтариб, бағрита босди.

— Туш кўрдингми? Кўрқдингми? Сени қара-ю, яна қаҳрамон эмиш! — у боланинг шамоғда қотиб ёрилиб кетган лабларидан ўпди. — Кел, мен сени ўрнингга ётқизиб қўй, ухлаш керак.

У болани китиз солинган полга, ухлаб ётишган шоферлар ўртасига ётқизди ва ўзи ҳам унинг ёнига ётди. Кулибек болани ўзига яқинроқ тортиб, пўстинининг ба-ри билан ўраб қўйди.

Эрталаб болани бообо уйғотди.

— Тура қол,— секингина гапирди чол.— Иссиқроқ кийининг. Менга ёрдамлашсан. Тура қол.

Дераза ортида ҳали тонт пардаси кутарилганча йўқ. Ўйлаблар ҳали ағанишиб, ухлаб ётишарди.

— Ма, китиз этикни кийиб ол,— деди Мўмин бобо. Бободан янги хашак ҳиди келиб турарди. Демак, у отларга хашак солиб келган. Бола китиз этикни кийди ва улар ташқари чиқибди. Қор бинойигина ёққан эди. Шамол ҳам тинчиганди. Фақат аҳён-аҳёнда аччиқ ел эсиб турарди.

— Совуқ!— сесканиб тушарди бола.

— Ҳечқис йўқ. Ҳаво очилганга ўхшайди,— мингирлади чол.— Бунга қара-а! Биринчисидек шунчалик қаҳрига олмаса. Ҳа, майли, фалокаат юз бермади...

Улар кўйхонага киришди. У ерда Мўмин бобонинг бешта кўйи бор эди. Чол қоронғида устунни пайпаслаб топиб чироқни илди ва ёқди. Кўйлар бурилиб қаради-да, бир бурчакка бориб қисилди.

— Бунга ушла, мени ёритиб турасан,— деди чол болага чироқни тутқазаркан.— Қора тўқинни сўямиз. Уй тўла меҳмон. Улар тургулча тўшга тайёр бўлиши керак.

Бола бобосига чироқни тутиб турди. Шамол ҳали ҳам тирқичлардан ҳўштак чалар, ҳаво совуқ, тунд эди. Чол завадо эшик олдида бир кучоқ тоза пичан олиб келиб ташлади. Бу жойга қора тўқинни етаклаб келди ва уни йиқитиб, оёқларини боғлашдан олдин чўққайиб ўтиргача ҳаёл суриб қолди.

— Чироқни кўй. Сен ҳам ўтир,— деди болага у. Ўзи бўлса кафтларини очиб шивирлай бошлади.— О, авлодининг катта онаси, Шохдор она буғи. Қора кўйини сен учун кўрбонликка, сента сўяётirman. Хатарли дамларда болаларимизнинг омон бўлиши, авлодимизни оқ сўт бериб бокқанинг, саҳий қалбинг, оналик меҳринг учун бу. Бизни доволарда, тошқин дарёларда, тойғоқ сўқмоқларда ёлғиз қўйма. Бизни ўз еримизда ҳеч вақт ташлаб кетма, биз сенинг фразандларингмиз. Омин!

У фотиҳа ўқиб, кўлини юзига тортди. Бола ҳам худди шундай қилди. Сўнг бобо тўқинни ерга ақдариб, унинг оёқларини боғлади ва ўзининг қадимги оснеча пичоғини қинидан чиқарди. Бола эса уни чироқ билан ёритиб турарди.

Ниҳоят ҳаво тинчиди. Кўш чок-чокидан ситилиб сузиб бораётган булутлар орасидан бир-икки марта чўчин-

гандек нитоҳ ташлади. Теварак-атрофда бўронли тундан қолган қингир-қийиш қор уюмлари, янчилган бўғилар, қор босиб ёй шаклига келган ёш дарахчалар, қулиб ётган эски дарахтлар. Дарё ортидаги ўрмон сукут қилди, жимгина, маъясиланб турарди. Дарёнинг ўзи ҳам пасайиб кетгандай соҳиллари қор билан кўпчиб, унчалик шовқин солмай ғамгин оқарди.

Кўш ҳам беқарор бўлиб қолган эди — тоҳ кўринмасди, тоҳ яширинади. Бироқ ҳеч нима болани қайғуга солиб ташвишлангирмасди. Ўтган тундаги ташвишлар унутилган эди. Бўрон ҳам эсдан чиқарилган эди, қор бўлса унга ҳалағ бермас, ҳатто завқли эди. У ёқдан-бу ёққа югуриб юрди, оёқ остида қор парчалари отилиб чиқарди. Бола шунинг учун ҳам хурсанд эдики, уйи тўла одам эди. Шунинг учун ҳам қувноқ эдики, йилитлар уйхушдан туриб, бағанд овоз билан тапиришар, ҳазиллашиб қулишарди. У яна шундан хурсанд эдики, ўзлари учун пиширитган кўй тўшгини нитоҳа билан ейишарди.

Бу орада кўш ҳам олинларга муссаффо нур тарқата бошлаганди. Булутлар аста-секин тарқалиб, ҳаво ҳам пилли бошлади. Бемаҳал ёққан қор, айниқса, йўл ва сўқмоқлардаги тезда эриб кета бошлаганди.

Тўғри, шоферлар ва юк ташувчилар кетиш учун хозирлик кўраётганларида бола бир оз ҳаяжонланди. Ҳаммалари ҳовлига чиқибди, мезбонлар билан хайрлашарканлар, уй-жой ва нон-туз учун миннатдорчилик билдиришди. Уларни Мўмин бобо билан Сейдахмад отла кузатиб кўйишди. Музлаб қолган моторларни иситиш учун чол отга бир боғлам ўтин, Сейдахмад эса катта бакда сув ортиб олганди.

Ҳаммалари ҳовлидан чиқа бошлашди.

— Ота, мен ҳам бораман, мени ҳам олиб кетинг,— деди бола бобоси ёнига чоққилаб борди.

— Қўриқсан-ку, мен ўтин ортиб олганман, Сейдахмад бўлса бак ортиб олган. Қайси биримиз оламиз сени. Нима бор сента у ерда? Қорда юриб чарчайсан.

Бола хафа бўлди. Қовоғи осилди. Шунда Қулибек унга:

— Юр, биз билан,— деди ва болани қўлидан ушлаб олди,— қайтишда бобонг билан бирга келасан.

Улар Арчадарадан қиялаб ўтишадиган йўл томон кетдилар. Ҳали хиллагина қор бор эди. Бу бакуват

ингитлар билан биргема-бирге кадам ташлаб борини осон эмасди. Бола тоңка бошлади.

— Қани, елкамга ўтир-чи,— тақлиф қилди Қулибек. У болани қўлида азот кўтариб, эңчиллик билан елкасига миндириб олди ва уни худди ҳар кунни кўтариб одагангандек юриб кетди.

— Жуда эвини келтирибсан-ку, Қулибек,— деди у билан ёнма-ён бораётган шофер.

— Урим ука ва сингилларимни кўтариб ўтган,— мақтаниб қўйди Қулибек.— Тўнғичи эдим-да. Биз ондада олти киши бўлиб, онам ҳам, отам ҳам далада бўлишарди. Энди бўлса сингилм боғалик бўлди. Армиядан қайтдим, уйланмаган эдим, ишга ҳам ҳали жойлашганимча йўқ эди. Сингилм бизникига кел, сен болага яхши қарайсан дейди. Қўйсанг-чи, дейман, бўлди, энди ўзимникини кўтариб юраман...

Улар шу зайдда турди-туман нарсалар тўғрисида гапиришиб боришди. Бола Қулибекнинг бакуват елкасида роҳат қилиб хотиржамгина борарди.

«Менинг ҳам шундай акам бўлсайди,— орзу қиларди бола,— ҳеч кимдан қўрқмасдим. Ўразкул Қулибекнинг олдига бобомга бақириб ёки қўл теккизиб қўрсинчи. У ўразкулнинг дарҳол тиничтиб қўйган бўларди!»

Пичан ортилган машиналар йўл айрилишидан икки километр юқорида турарди. Қор билан қопланган бу машиналар даладаги қишқи ғарамларга ўхшаб қўрилларди. Афтидан, уларни ҳеч ким ҳеч қарга қўзғата олмайдигандек.

Мана, гулхани ҳам ёқишди. Сувини испитишди. Моторни ўт олдирувчи ручка билан айлантира бошладилар, моторга жон кирди, аксириб ишлаб кетди. Шундан кейин иш тезлашиб кетди. Навбатдаги ҳар бир машина шатакка олиб юргезилди. Ўт олиб қиздирилган машина қолонна ортидан бориб тизила бошлади.

Ҳамма юк машиналари юртгазилгач, қўшалоқ шатакка оллингача кечаси хандакқа тушиб кетган машинани тортиб чиқаришди. Бор одамларнинг ҳаммаси уни йўлга чинариб олиш учун қўмаклашди. Бола ҳам ёрдам юртисан, қани, қочиб қол-чи, бу ердан,— дейишни кутиб, хавфсизраб турди. Лекин ҳеч ким бундай демасди, уни ҳеч ким қувламади. Балки Қулибек унга ёрдам беришга руҳсат этгани учун шундай бўлгандир. У бу

ерда ҳаммадан қучлиси, уни ҳамма ҳурмат қиларди.

Шоферлар яна бир бор хайрлашди. Машиналар қўзғалди. Дастлаб аста-секинлик билан, кейин тезлашиб кетди. Қорга бурканган тоғлар орасидаги йўлдан улар қарвон бўлиб, тизилишиб борарди. Шоҳдор она буғи фарзандларининг фарзандлари кетишди. Улар олдиларида, йўлда қўрнмасдан Шоҳдор она буғи чолиб бораётганини билгнмасди. Боланинг тасавзурида худди шундай эди. У шидат билан узун-узун сакраб, қолоннани олға бошлаб борарди. Уларни оғир йўлдан фалокат ва бахтсизликлардан қўриқларди. Ҳар қандай кулалардан, ҳар қандай кўчалардан, бўйуну туманлардан ва қирғиз халқи ўзининг кўчанчилик ҳаётида узоқ йерлар мобайнида бошидан кечириб келган ҳар қандай бошқа фалокатлардан қўриқларди. Мўмин бобо эрта тонгда қора тўқини олиб келиб, унга қурбон қилганида Шоҳдор она буғидан шуларни сўрамаганимди, ахир?

Кетишди. Бола ҳам хаёлан улар билан бирга кетди. У кабинада Қулибек билан ёнма-ён ўтириб борарди. «Қулибек ака,— деди бола,— олдинда Шоҳдор она буғи югуриб борипти».— «Йў-э?» «Ростим. Ана у!»

— Нимани ўйлаб қолдинг, нега серрайиб турибсан?— Мўмин бобо уни ўзига келишга мажбур этди.— Мингаш, уйга кетиш керак.— У отдан энгашиб, болага чўзилди ва уни эгарга кўтариб олди.— Совқотдиним?— деди чол ва пустини билан набирасини яхшироқ ўраб қўйди.

Бола ўша кезларда мактабга қатнамасди.

Энди эса, оғир уйқудан аста-секин уйғониб, ташвиш тортиб ўйларди: «Эртата мактабга қандай бора-ман? Ахир менинг тобим қочди-ку, мазам йўқ...» Кейин у унутди. Гўё унга муаллимга доскага ёзган: «От. Ота. Тақа» сўзларини ўз дафтарига кўчириб ёзгандай туюлди. «От. Ота. Тақа. От. Ота. Тақа». Биринчи синф ўқувчиси шу сўзларни ёнб бўлуи бир дафтарини тўлдирди. У ниҳоят чирчиди, кўзлари жимирлашди, жуда ҳам исноб кетди. Устини очиб ташлади ва усти очиқ ҳолда ётиб совқотди, яна кўз ўнгига турли нарсалар намоён бўлди. Тоҳ у балиқ бўлиб муздек сувда сузарди. Оқ кема сари борарди. Лекин унга ҳеч етолмасди. Тоҳо қор бўронига дуч келарди. Тоғ йўлининг тикка тепали-

гига келиб пичан орттан автомашиналар изирингли қор қуонида таққа тўхтаб қоладди. Машиналар худди одам интратгани сингари интратадди. Лекин улар жойидан қўзғалишмасди. Паррақлар ҳаддан ташқари тезлик билан айланавертганидан лаҳча чўгдек бўлиб кетган эди. Шохдор она буги шохларини кузовга тираб пичан ортилган машиналарни юқорига филдиратиб чиқарарди. Бола бутун куч-қуввати билан унга ёрдамлашарди. Иссиқ терга ботиб кетди. Бир пайт беда фарам боғлар бешигига айланиб қолди. Шохдор она буги болага: «Тезроқ югурайлик, бешикни Бекей хола билан Ўразкул амакига элтиб берайлик»,— дерди. Улар югура бошладилар. Бола орқада қолиб кетди. Бироқ олдинда — қоронғиликда бешик кўнғироқчаси тинимсиз жарангларди. Бола унинг оҳанрабо жаранги сари чопиб борарди.

У айвонда оёқ шариаси эшитилиб, эшик очилгандак уйғонди. Мўмин бобо ва кампир бир оз тинчлангандек бўлиб қайтиб киришди. Чет кишиларнинг қоровулхонага келиши, афтидан, Ўразкул билан Бекей холанинг тинчланганига мажбур этди. Балки Ўразкул маст-алатиндан чарчаб охири ухлаб қолгандир. Ҳовлида шовкин-сурон, сўқши овозлари эшитилмасди.

Ярим тунга бориб тоғ тепасида ой кўринди. У энг баланд музли чўққилар тепасида хиратгина гардиш ясаб муаллақ турарди. Абдий музликлар билан қолланган тоғ тун қоронғисида нотекис қирралари билан ғамгин юксалиб турарди. Атрофида эса пастки тоғ тизмалари, қоялар, қоп-қора ва жимжит ўрмонзор осойишталик сақлаб турарди. Энг кўнида эса тошдан-тошга урилиб, шовуллаганча дарё оқарди.

Деразадан ойнинг нурсиз шуъласи қия тушиб турарди. У болага ҳалал бераётганди. Бола ағдарилиб, кўзини қисиб олди. Бувисидан пардани тушириб кўйишни сўрамоқчи бўлди. Лекин айтгиси келмасди: бувисининг бобосидан жаҳли чиқиб турган эди.

— Аҳмоқ,— пичирлади у тўшакка қираркан.— Одамлар билан яшани билмаганингдан сўнг жим турсанг бўлмайдингми? Бошқаларни тинчласанг бўларди. Сен унинг қўлидасан-ку. Майда пул бўлса ҳамки, маош ушандан оқиб келиб турибди-ку! Яна ҳар бир ойда. Монасан — сен кимсан? Қариб кўнлмаган чол...

Чол жавоб бермади. Бувн жим бўлиб қолди. Кейин кўнлмаганда баланд овозда деди:

— Агар кишини ойликдан маҳрум қилишса, у одам эмас, ҳеч ким эмас.

Чол яна ҳеч нима демасди.

Бола эса ухлай олмасди. Боши оғрир, ўйлари чалкашиб кетганди. Мактаб ҳақида ўйлаб ташвишланарди. У ҳали бирон кун ҳам ўқини қолдирмаган эди, энди эртага мактабига — Жилисойга боришмаса қандай бўлишини тасаввур қила олмасди. Бола, борди-ю, Ўразкул шудан бобосини ҳайдаб юборса, у ҳолда буиниси тинчлик бермаслиги ҳақида ўйларди. Унда уларнинг аҳволи нима кечадди?

Одамлар нега шундай яшашади? Негат бировлар қар-ғазабли, бировлар мўмин-мудойим! Негат бахтли ва бахтсизлар бор? Негат шундайлар борки, улардан ҳамма чўчиди, яна шундайлар борки, улардан ҳеч ким ҳайқимайди. Негат бировларнинг бола-чақаси бор, бировларда йўқ? Негат айрим кишилар бошқаларга маош бермасликка ҳадли етгади? Эҳтимол, энг катта моляна олвучилар энг яхши кишилардир. Мана, бобоси оз олади, шунинг учун уни ҳамма ранжитади. Э, бобога ҳам кўпроқ моляна беришлари учун нима қилиш керак экан-а? Ўйлашда Ўразкул чоғини хурмат қила бошлармиди.

Бу ўй-хаёллардан боланинг боши баттар сирқираб оверди. У яна кечта яқин дарё соҳилида кўрган бугларини эслади. Тунда уларнинг ҳоли не кечдикини? Улар нуқул совуқта, тоғ-тошларда, қоп-қоронғи ўрмонларда ишайди. Бу ниҳоятда кўрқинчли-ку. Бўрилар ҳужум қилиб қолса нима бўлади? Бекей холага сеҳрли бешикни шохда ким олиб келадди кейин?

У ташвиш аралаш уйкута кетди ва ухлаётиб Шохдор она бутидан Ўразкул ва Бекей холага қайиндан неилган бешик олиб келишини ёлвориб сўради: «Улар ҳам фаразид кўришсини, улар ҳам ҳам фаразид кўришсини», деб илтижо қилди. У улоқдан бешик кўнғироқчасининг овозини эшитди. Шохдор она буги шохда сеҳрли бешикни кўтариб олганича шохно келарди...

VII

Сеҳрли бола кўл шариасидан уйғонди. Бобосининг кўнларини совуқ дилидан келтирди. Бола бештиёр жүн-манди.

— Ё, отанер,— бобо кўфлаб кўнларини иситди, унинг немолисини етлади, кейин кифтини унинг кўкра-

тига, қорнига қўйди.—Тобинг қотган шекилди,—ачинди бобо.—Иссинг бор. Мен шунчаки ётибсан деб ўйлабман. Мактаб вақти ҳам бўлди.

—Мен ҳозир, ҳозир тураман,—бола бошини кўтарди, шу пайт ҳамма нараса кўз ўнгиди тир айланиб кетди ва кулоқлари ғувиллади.

—Туришни ҳаёлингга ҳам келтирма.—Бобо бола-ни ётқизди.—Сен касални мактабга қим олиб борадир? Қани, тилингни кўрсат-чи.

Бола ўзиникини маъкуллашга уриниб кўрди:

—Муаллима уришадди. Дарсни қолдирганини жуда ёмон кўради у...

—Уришмайдди. Мен ўзим айтаман. Қани бўл, тилингни кўрсат.

Бобо диққат билан боланинг тили ва томоғини кўрди. Томир уришини узоқ кузатди: бобосининг қора меҳнатда қотиб кетган қаттиқ қўллари боланинг иссиқ, терга ботган қўлларидан томир уришини аранг тутиб олди. Чол ниматадир ишонч ҳосил қилди-да, тинчлантирган оҳангда деди:

—Худо меҳрибон. Озгина шамоллабсан, ҳолос. Совуқ ўтган. Бугун тушакда ётиб тур, уйкунгдан олдин мен сенинг товонинг билан кўрагингга иссиқ думба ёпи суртиб қўйман. Терлайсан, худо хоҳласа эрталабга-ча отдек бўлиб кетасан.

Кечати воқеаларни ва яна ўзини нималар кутаётганини эслаб, чолни ғам босди, набирасининг тушатида ўтириб хўрсинди ва ўйлаб қолди.

—Худо подшо,—шивирлади хўрсиниб туриб.—Қачон тегди сента бу касал? Нега айтмай юрдинг? Кеч-курун чоғи?

—Кечта яқин. Дарёнинг соҳилида бўғи кўрганимда. Мен сиз томонга чолдим. Шундан кейин совқотиб кетдим.

Чол нима учундир айбдор оҳангда деди:

—Ҳа, майли... Сен ёт, мен эса борай.

У ўрнидан турди, лекин бола уни тўхтатиб:

—Бобо, ўша Шохдор она буғининг ўзи-а? Худди сутдай оппоқ, кўзлари мана бундай, худди одамга ўхшаб қарайди...

—Тентаккина,—жилмайди Мўмин чол.—Ҳа, сен айтгандек бўла қолсин. Балки, у ўша кароматли она бўғидир,—деди у паст овоз билан,—ким билсин? Мен ўйлайманки...

Чол гапни тутата олмади. Эшик олдига кампир пайдо бўлди. У ҳовлидан шовиллиб кирди, ниманидир пайқатган эди.

—Хув анув ёққа бор, чол,—остонадан туриб гапирди кампир. Мўмин бобо шу заҳоти бирдан қўлини чўкиб, бирон ери лат егандек, ачинарли бир ҳолга тушиб қолди.

—У ёқда одамлар ёғочни дарёдан машина билан чиқармоқчи бўлишпти,—деди кампир.—Сен албатта бор, нима буюришса қил... Воҳ, эсим кўрсин, сут ҳали шириггани йўқ-ку—кампир хатосини пайқадиди, нилгата ўт ёқиб, идиш-товоқни тарақлатишга тутинди. Чолнинг қовоғи осилди. Ўнга қандайдир эътироз билдиргиса, ниманидир айтгиси келарди. Лекин кампир оғиз очиргани қўймади.

—Нимага энди туриб қолдинг?—ғазабга минди кампир.—Нимага ўжарлик қилисан? Сен билан менга қим қўйибди ўжарликни, бошимга битган бадо бўлдинг-ки. Уларга қарши туришга қандай ҳолинг бор? Ана ўрақулнинг олдига қанақа одамлар келишди. Машиналарим антиқа. Органлар бўлди, ўнга ёғочни тоғма-тов оғиб кета олади. Ўрақул эса бизга қиё боқмай қўйди. Мен уни кўндириш учун қанчалик ҳаракат қилдим, қанчалик ўзимни ерта урмадим. Қизингни остонага йўлатмади. Пуштсиз қизинг Сейдахмадинкида ўтирибди. Кўзлари шишиб кетган. У ҳам сени—миёси ачиган чол деб қарғашпти...

—Етар энди,—чол чидай олмади ва эшикка йўл олиркан, деди:—қайноқ сут бер, болагина касал бўлиб қолибди.

—Бераман, қайноқ сут бераман, бор, бора қол, худо хайрингга берсин.—У чолни кузатгандан кейин ҳам ҳамон жаврарди:—Нимага бундай қилуқ чиқариб қолдинг? Ҳеч қачон ҳеч кимга гап қайтармасди, мўмин қобил, ҳоксор эди, мана энди бўлса... Тагин Ўрақулнинг отига минибди, яна чолгаинга қуйили. Буғининг ҳаммаси сенинг наирингга,—у бола томонга ўқрайиб қарайди—ким учун бадога тирифтор бўлипти ўзи...

Қолни болага у жавирлигига ер билан қайноқ сут, оғиб кетди. Сут боланинг лабини куйдирди. Кампир эва уни эбди, мижбур қиларди:

—Не, иссиқроқ ич, кўрсма. Шамоллашни фақат иссиқ билан қайдиришсан.

қувават киши бўлиб, кўл бўйидан эли, колхозда ҳисобчи-
тик қиларди. Ўразкулнинг эски қадрони эди. Бундан
ун икки йил аввал Кўкатор ўзига уй қурганди. Ўразкул
ёғочдан ёрдам қилди. Тахта тилириши учун йўғон ёғоч-
ларни арзонта сотди. Кейин бу одам катта ўғлини уй-
лангирди, ёшларга ҳам уй қурди. Яна Ўразкул уни ёғоч
билан таъминлади. Энди Кўкатор кичик ўғлини айир-
танди ва яна қурилиш учун ёғочга муҳтож бўлиб қол-
ди. Яна эски ошпа — Ўразкул кунига яради. Ҳаёт қан-
чалик оғир-а. Бирини қиласан — шу билан, ҳа, энди
тинч яшайман, деб ўйлайсан. Ҳаёт эса яна ниманидир
ўйлаб чиқаради. Шунинг учун ҳам Ўразкулга ўхшаган
одамларсиз кўлинг ҳеч қаёққа етмайди.

— Худо хоҳласа, тезда уй тўйига таклиф қиламиз. Бо-
ринг, хурсандчилик қиламиз, — деди Кўкатор Ўразкулга.
У ўз-ўзидан мағрурланиб, пишиллагача, напирсини
бурқситарди.

— Раҳмат. Айтилган жойдан қолмаймиз, айтмаган
жойга бормаймиз. Чакирсанг, бораман-да. Сеникида
биринчи меҳмон бўлишим эмас. Мен ҳозир, сен кеч бўли-
шини кутсанг қалай бўларкин, деб ўйлапман, қорон-
ғида жўнасанг дейман-да! Энг муҳим, совхоз ичидан
билитирмай ўтиб кетиш. Агар сезиб қолинса нш чатоқ...

— Бу-ку тўғри-а, — иккиланди Кўкатор. — Бироқ кеч-
гача анча куттиш керак-да. Секин кетаверамиз. Йўл ёқаси-
да постлар йўқ-ку, бизни текшириб кўрсиз?.. Фавқулодда,
милицияга дуч келиб қолинса, ёки яна бошқа бирорта-
синг...

— Ҳа-ҳа, буниси ҳам бор, — тўнгиладди Ўразкул, жи-
ғилдон қайнашидан ва бош остида афтини бўжмайти-
риб. — Юз йил нш билан қатнайсан, йўлда битта ҳам итга
дуч келмайсан, агар юз йилда бир марта ёғоч орғиб
ўтсанг бас, кўлга тушасан. Ҳамина шундай бўлади...

Ҳар ким ўзича ўйлаб, жим қолди. Кеча ёғочни дарё-
га ташлаб кетини тўғри келгани Ўразкулга қаттиқ
алам қилди. Агар ёғоч тайёр бўлганидами, тундаёқ ор-
ғиб бўлганларди-да, тонг саҳарда машинани жўнатиб
юборарди... Эҳ, кеча фалокатни сотиб олди-а. Бунинг
ҳаммаси қари жинни мўминнинг касрини бўлди, гада-
ён кўтармоққа қарор қилди. Қарамликдан, бўйсунмиш-
дан қутулмоқчи бўлди. Хўп, кўрамин! Ҳаммаси ҳам май-
ли-а, аммо бу ниятинга осонликча эриша олмайсан...

Одамлар дарёнинг қарама-қарши қирғоғига келиш-

ганида буғилар сув ичарди. Ҳалати зот бу одамлар —
қовлиқма, гада-говурди. Ўз ишлари ва суҳбатлари би-
дан банд бўлиб, қаршиларида — дарёнинг нариги ёғида
турган жониворларни сезишмади.

Буғилар дарё бўйидаги эрталабки шафак рангли бу-
тиллар орасида, топ-тоза майда шағалли қирғоқда туш-
қача сувага ботиб турарди. Улар шоммасдан, тўхтаб-тўх-
таб, култум-култум сув ичарди. Сув муздек эди. Қуёш
таб, тепадан тобора ёқимли қизитарди. Ташналикни қон-
дириб, буғилар офтобдан хузур қиларди. Йўлда шох-
бўтоқлардан тўкилган қуюқ шабнам елкаларида қури-
ди. Буғилар елкасида енгил ҳовур кўтарилади. Осовиш-
ти ва сахий эди шу кун эртаси.

Одамлар эса шунда ҳам буғиларни сезишмади. Улар-
дан бири машинага қайтди, бошқалари эса қирғоқда
қолди. Буғилар қулоқларини қимирлатиб, аҳён-аҳён
уларгача етиб келган овозларни хушёр тинглаб турди
ва қирғоқнинг у юзида принцли автомашини пайло бўл-
лаб ҳайқиради. Буғилар безовтаганиб кетини чоп-
ланди. Лекин машина бирдан тўхтаб қолди, тувиллаш
ҳам босилди. Жониворлар секинлади. Ҳар ҳолда улар
секин-секин жойларидан қўзғалаверди — одамлар на-
ринги қирғоқда бақиритиб гапашинишар ва шовилнич
равишда ҳаракат қилишарди.

Буғилар майда тошлоқдаги сўқмоқчадан секингина
жўнашди, уларнинг елкалари, шоҳлари ва ҳаракатлари
ҳам буталар орасидан кўриниб турарди. Одамлар шун-
ди ҳам уларни пайқашмади. Фақатгина буғилар очик
иангликдаги сел ювиб кетган қуруқ қумни кесиб ўта-
ётганида, бинафша ранг қум устида, офтобнинг равшан
нурда, одамлар уларни кўриб турли ҳолатда оғиз оч-
ганича анграйиб қолдишди.

— Қара, қара, нима у! — биринчи бўлиб қичқирди
Сейдахмад. — Буғилар! Қаёқдан келиб қолди бу ерта?

— Нега қичқирасан, нега тўполон кўтарасан! Қа-
носига сента буғи бўлади, кийик-ку улар. Биз уларни
кеча ҳам кўрган эдик, — бепарво гапирди Ўразкул. —
Қаёқдан келди эмиш. Келди-да, келадиган бўлиб қолди.

— Бай, бай, бай! — завқланиб кетди Кўкатор ва
оқидан томоғини бўғиб турган кўйлақ ёқасининг тут-
маларини бўшатди. — Силлиқлигини қаранг-а, — деди у
мафтун бўлиб, — семирбиди...

— Уроҷисини қаранг, қанақа! Қадам ташлашини кўринг,— деди шофер, кўзларини чақчайтириб.— Воҳ ҳудо, икки ёшли уроҷи боғаси. Биринчи марта кўришим.

— Эраки-чи! Шохларини кўр! Қандай кўтариб юртаникин? Улар ҳеч нимадан кўрқисмайди. Қайқдан келиб қолди булар, ўразқул?— тўғиз кўзларини чаққатиб, нафс бағосида сурштиришга тушди Кўкато.

— Урмондан чоғи,— жавоб қилди ўразқул виқор билан, эгалик обрўсини ҳис қилган ҳолда.— Довоннинг орқасидан келган, нариги томондан. Чўчимайди. Чулки хуркитилмаган.

— Эҳ, милтиқ бўлгандами ҳозир!— оғизга келганини тапирди Сейдахмад.— Ун пул тўшт қилармиди, а? Шу дамгача кўрқиб-писиб бир чеккада турган Мўминнинг сабри чидамасди.

— Нима десапсан, Сейдахмад. Уларни овлаш таққиқланган,— деди секингина.

Ўразқул кош-қоворини уйиб, чолга кўз қирини ташлаб қўйди. «Менинг олдимда овозингги чикаряпсанми?»— нафрат билан хаёдан ўтказди у. Уни сўққиси ва бир уриб ўлдириб кўя қолгиси келди, лекин ўзини тийди. Ҳар ҳолда берона одамлар бор.

— Бефойда ўргатишининг кераги йўқ,— жаҳл билан сўз қотди у Мўминга қараман.— Улар яшайдиган жойда овлаш таққиқланган. Бизда эса улар яшамайдн. Биз бўлсак улар учун жавоб бермаймиз. Тушунарлими?— у ўзини йўқотиб қўйган чолга вазоҳат билан қаради. — Тушунарли,— итоаткорона жавоб қилди Мўмин ва бош эгтанча четга чиқди. Кампир яна яширинча унинг кўлига туртди.

— Жим бўлсанг-чи,— тавна билан шивирлади у. Ҳамма қандайдир хижолатда қолгандай ерга қараб турарди.

Яна сўқмоқ орқали жўнаб кетган жониворлар орқасидан кузатишга тушишди. Бунлар қояга кетмакет кўтарилиб борарди. Олдинда кўнпир эрақ буғи ўзининг қудратли шохларини мағрур тўтиб борар, унинг орқасидан шохсиз буғича ва намойишга эргашиб Шохдор она буғи борарди. Қирдан сийжиб тушган тулрокнинг тиниқ кўйинида буғилар равшан ва латиф кўза ташланарди. Уларнинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир қадами яққол кўриниб турарди.

— Эҳ, қандай гўзаллик!— шодлигини пичга сиедира

олмади шофер. Бу соққақўз ёш йигит кўринишдан жуда ёш эди.— Афсус, фотоаппаратни олволганимда зўр иш бўларди-я.

— Ҳўп майли, гўзаллигини кўя тур,— унинг сўзини бўлди порозилик билан ўразқул.— Ҳеч нарсатга эримайди. Гўзалликка қорининг тўғрмиди. Қани бўл, машинани орқаси билан қирғоққа ҳайда, тўғри сува, ёни билан илбатта. Сен эса, Сейдахмад, оёгингни еч,— ўз ҳукмидан чида лаззатланарди у.— Сен ҳам,— шоферга буйруқ қилди у.— Бўлинглар, ёғочни троства боғланглар. Қани илдамроқ. Ҳали иш кўп.

Сейдахмад эгикни ечинга тутинди. Эгиги унга кичикроқ эди.

— Нимага қараб турибсан, ёрдамлаш унга,— чолни секингина туртиб қўйди кампир.— Ўзинг ҳам еч эгитинги, сува туш,— ғазабли пичирлади у.

Мўмин бобо Сейдахмаднинг эгитини тортди, ўзининг ҳам бир зумда ечиб бўлди. Шу пайтда ўразқул билан Кўкато машинага команда бериларди:

— Бу ёққа ҳайда, у ёққа ҳайда.

— Чапта озроқ, чапта. Мана шундай.

— Яна озгина.

Машинанинг кўникилмаган ҳайқирғини эшитиб, буғилар сўқмоқда қадамини тезлатди. Олазарак назар ташлаб, жарликдан сакраб ўтди ва қарағайлар орасига яширинди.

— О, гойиб бўлди!— хатосини бирдан англаб қолди Кўкато. У шундай афсус билан энтиқардики, худди қўлидаги ўлжасидан айрилгандай эди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳеч қайёққа кетмайди улар!— унинг хаёлидагини топиб ва буғидан хурсанд бўлиб ўразқул керилиб қўйди.— Бугун кечгача жўнамайсан, менинг меҳмоним бўласан. Ҳудонинг ўзи кам қилмасин. Иззат-хурмат билан мен сен меҳмон қиламан.— У хахолаб туриб ошнаснинг елкасига уриб қўйди. Ўразқул хушчақчақ ҳам бўла оларди.

— Ҳўп, сен айтганча бўла қолсин, сен меҳмон, мен меҳмон,— кўна қолди азамат Кўкато, илжаркан йўгон сариқ тишларини кўрсатиб.

Машина аллақачон орқа гилдирақларининг ярминча сува ботиб қирғоқда турарди. Чуқуруроқ кириб боришга шофернинг юраги дов бермади. Энди троосни ёғочга олиб бориш қолган эди. Агар трос калталик қил-

маса, ёғочни сув остидаги тошларнинг асирлигидан тортиб олиш унчалик қийинчилик туғдирмасди.

Трос пўлатдан — узун ва оғир. Уни сув ичидан ёғочга тортиб бориш керак. Шофер исмайлига этигини еча бошлади, чўчинқираб сувага қараб қўйди. У ҳали қатъий қарорга келолганча йўқ: сувага этик билан тушинишга аризманикин ёки яхшиси ечасмикин. «Яланг оёқ бўлганим маъқул шекилди, — ўйлади у. — Бари бир сув қўнжимдан ошиб кетади. Чўқурилиги сал кам сонга кетади. Кейин кун бўйи ҳўл этикда юриш осонми». Лекин у шу билан бирга ҳозир дарёда сув қанчалик совуқ бўлишини ҳам ўзича тасаввур қилди. Бу ҳолдан Мўмин бообо фойдаланиб қолди.

— Сен ечинма, ўғлим, — отилиб келди унинг олди-га. — Биз Сейдахмад билан ўзимиз тушамиз.

— Э, қўяверинг, аризмайди, оқсоқол, — қаршилик қилди уялиб кетган шофер.

— Сен меҳмонсан, биз шу ернинг одамимиз, сен рулга ўтир, — кўндирди Мўмин бообо уни.

Сейдахмад билан икки киши пўлат тросни ўрамадан бўшатиб сувнинг ичига кўтариб киришганда Сейдахмад додлаб, болохонали қилиб сўқинди:

— Уҳ, уҳ, сув эмас, муз!

Ўразқул билан Қўкатой мурдуватли кулишиб, уни ғайратлантиришди:

— Чид, чид! Сени иситдиган нарса топамиз!

Мўмин бообо эса чурқ этмасди. У ҳатто муздай совуқни сезмади. Қўзга қўп ташланмаслик учун бошини елкалари ичига тортиб, сирғанчиқ сув ости тошлари устидан яланг оёқ бораркан, худодан ёлғиз бир нимани сўради — ишқилиб, Ўразқул уни қайтармасин, ишқилиб, қувиб юбормасин, ишқилиб, одамлар олдида ҳақорат қилмасин, бу аҳмоқ бахти қаро чолини кечирсин.

Ўразқул ҳеч нима демади. У Мўминни одам ўрнида кўрмаганидан тўё унинг ғайратига ҳам эътибор қилмагандай эди. Қалбда эса тантанавор ҳис сезар, ахир ҳар қандай бўлмасин пёнкор чолини бўйсулдирди-ку. Қандайдир ичи қоралик билан кулди Ўразқул ўзича, — эмаклаб, оёғимга йиқилдинг-ку. Эҳ, каттароқ амалдор бўлганимдами, бундан ҳам каттароқларнинг шохини қайириб қўярдим. Шунақаларни тиз чўктириб, тупроқда эмаклатириб қўймасмидим. Мента ҳеч бўлмаса колхоз-ини ёки совхозини беришса экан. Тартибга солиб

қўйган бўлардим. Одамларни издан чиқариб юборишди. Энди эса ўзлари воҳ, рансини ҳўрмат қилишмаётир, директорни ҳўрмат қилишмаётир деб шикоят қилишди. Қандайдир чўпон ҳам бошлиқ билан худди тенгдек гаплашди. Сатқан амал кет, аҳмоқлар! Улар билан шунақа муомала қилиб ўтириш керакми? Замонлар бўлган-ку, ахир, бошлар учиб кетган, ҳеч ким чурқ этмаган. Аксинча, кўпроқ яхши кўришган, кўпроқ қўйлашган. Мана бу хўп замон бўлган-да! Энди-чи? Ярамасларнинг энг ярамаси ҳисобланган мана шу чол ҳам дабдурусдан гап қайтаришини ўйлаб тонди. «Хўш, хўш, эмакла, оёғим остида, эмакла», — бадхоҳлик билан кулди Ўразқул, ҳар замон-ҳар замонда Мўмин чол томонига қараб қўяркан.

У эса, муздай сувага хаёлга чўмиб, томирлари тортишиб, Сейдахмад билан бирга тросни кўтариб бораркан, Ўразқул мени кечирган кўринади, деб мамнун бўларди. «Сен энди мен қари чолини кечир, шундай бўлиб чиққан учун, — хаёдан Ўразқулга мурожаат қиларди у. — Кеча чидай олмадим. Мактабга набирам олдида от чоптириб кетдим. Ахир у ёлғиз, мана шунинг учун ҳам ичинг ачийди-да. Мана бутун эса, у мактабга ҳам бормади. Тоби қочибди нимагадир. Эсиндан чиқар, кечиргин. Ахир сен ҳам мента бегона эмассан-ку. Ўйлайсанки, мен сенга ва қизимга бахтни раво кўрмайманим? Худо берса қани, набирамнинг инталганини эшитсам — худо урсин, бахтимдан кўзимга ёш келарди. Фақат сен хафа қилма қизимни, кечир мени. Агар ишлаш бўлса, токи танимда жоним бор экан, ишлаганим бўлсин. Ҳамма ишни қиламан. Сен фақат буюрсан, бас...»

Кампир қирғоқнинг бир бурчида тикка туриб, ўзининг имо-ишоралари ва бутун ҳаракатлари билан чолга: «Ҳаракат қилгин, чол! Кўрддингми, у сени кечирди. Менинг айтганимни қилавер, ҳаммаси жойига тушади», дерди.

* * *

Бола ухларди. У бир мартагина аллақерданлир отишган милтиқ овозидан уйғониб кетди ва яна уйкута чумди. Кечаги машаққатли уйқусизлик ва беморликдан сўнг бутун у бирмунча тинч ва мириқиб ухларди. У уйкуда экан, иситма аралаш бадан қақшоғи азобини

тортмай, оёқларини эркин узатиб тўшакда ётиб дам олишининг нақадар роҳат эканлигини ҳис этди. Агар бувис билан Бекей хола бўлмаганида у шу ухлаганча ухлаб ётаверарди. Улар овоз чиқармай гаплашишга ҳаракат қилишсада, идиш-товуқларнинг шақир-шукуридан бола уйғониб кетди.

— Мана бу катта косани ушларин-да, овқат олгин, — деб жонланиб гапирди кампир нариги хонада. — Мен эса чечлак билан элакни олиб келай. Вой белгим, мадорим кўриб кетипти. Озмунча иш қилдикми? Худого шукур, жуда хурсандман.

— Эҳ, бувижон нимасини айтасиз, мен ҳам шунчалик хурсандманки, кеча шундаям жонимдан тўйиб кетгандим. Агар Гўлжамол бўлматанда ўзинини ўзим ўлдирардим, — деди Бекей.

— У ҳақда уни-бунни деб юрасан яна, — тинчитиб қўйди кампир. — Қалампирни олдингми? Кетдик. Сенинг тинчилигинг учун худонинг ўзи ёрдам қилини чўзди. Кетдик, кетдик.

Уйдан чиқаётиб бўсағада Бекей хола кампирдан бола тўғрисида сўради:

— У ҳамон ухляптими?

— Майли, ухлаб тура қолсин, — жавоб берди кампир.

— Шўрва тайёр бўлганда нисикқина келтириб берамиз.

Бола ортиқ ухлай олмади. Ҳовлидан оёқ товушлари ва одамларнинг гаплашгани эшитилиб турарди. Бекей хола кулиб юборди. Гўлжамол ва кампир ҳам унга қўшилиб кулди. Қандайдир нотаниш овозлар қулоққа чалинди. «Ҳа, булар, ҳойнахой кеча оқшом келган одамлар, — деб ўйлади бола. — Демак, улар ҳали кетишмайдид-да». Фақат бобоси Мўмининга кўринмасди, овози ҳам эшитилмасди. У қаёқда экан? Нима қилипти экан?

Бола ташқаридаги овозларга қулоқ солиб, бобосининг кутиб ётди. У бобоси билан кечали кўрган буги ҳақида жуда гаплашган келарди. Ҳалемай йиш киради. Улар учун ҳам ўрмонда кўпроқ ем-хашак ҳозирлаш керак. Ёб яйрасин. Уларни шундай ўргатиш керакки, одамлардан ҳеч кўрқмайдиган, тўппа-тўғри дарёдан ўтиб ҳовлига келаверадиган бўлсин. Бу ерда ҳам уларга шундай хўрак бериш керакки, улар учун бу жуда тансиқ бўлсин. Қизик, улар ҳаммадан кўра нимани яхши кўришар

экан-а? Ўргочи буги боласини ўргатиб олсанг-да, у номин ордангдан қолмай эргашиб юрса. Қандай ажойиб бўларди. Сен билан мактабга ҳам бирга бориб келган бўлардингми?..

Бола бобосини кутарди, лекин ундан дарак йўқ. Бир вақт Сейдахмад келиб қолди. У нимадандир жуда мамнун. Оғзи қулоғида эди. Сейдахмад калласини чайқаб ўз-ўзича илжиярди. У яқинроқ келганда димондан спирт ҳиди анқиб кетди. Бола ўразқулнинг ўзбошимча-лиқларини, бобоси ва Бекей холаининг азоб чекишларини эслаувчи бу бадбўй ҳидни жуда ёмон кўрарди. Лекин Сейдахмад нчанда ақлий жиҳатдан унча хўшёр бўлмаса ҳам жуда саҳий, мулоийим ва киши қалбига озор бермайдиган ҳазил-мўтойибалари билан ўразқулдан фарқ қиларди. Бундай вақтларда у билан бобоси Мўмин ўртасида тахминан шундай суҳбат кетарди.

— Нета бунча тентакларга ўхшаб қулласан Сейдахмад? Кайфинг тарақми дейман?

— Оқсоқол, мен сизни шундай севаманки. Ростини айтсам, худди ўз отамдек.

— Э-э, сени қара-ю, сенинг ёшингда... Бошқалар машина ҳайдаб юрибди. Сен бўлсанг гапингни уйдагаб таппира олмайсан. Агар мен сенинг ёшингда бўлганимдами ҳеч бўлмаганда трактор ҳайдаган бўлардим.

— Оқсоқол, менга армияда командиримиз бу ишга лаёқатсизлигини айтган эди. Бироқ пиёдалар сафида хизмат қилдим. Пиёда аскарсиз иш битмайди-ку, ахир... — Пиёда аскар эмиш! Пиёда аскар эмас, иш ёқмасан. Хотининг бўлса... Худо ҳам тенгига қўшмас экан. Сента ўхшалаганинг юзтаси битта Гўлжамолга арзанмайди.

— Шунинг учун ҳам биз эр ва хотин бу ерда юрибмиз-да, оқсоқол.

— Ҳа, сени гапта қўйса... Хўнзлай кучинг бор, ақли эса... Умидсиз қўл силтаб қўйди Мўмин бобо.

— Му-у-у, — деб маъраандай кулиб қўйди Сейдахмад.

Шундан кейин у ҳовлининг ўртасида туриб олиб ўзининг аллақандай эшитиб олган ғалати ашуласини қуйлай бошлади.

Сариқ-сарик тоғлардан,
Сариқ отда мен келдим.

Оч эшигинг, эй, сарык савдогар—
Биз ичамиз сарык винодан.

Күйгир-күйгир тоғлардан,
Күйгир отда мен келдим.
Оч эшигинг, эй, күйгир савдогар
Биз ичамиз күйгир винодан...

Шу тарзда давом этиб кетаверарди, чунки у баъзан тоғдан туяда келган бўлса, баъзан хўрозда, сиёқонда, тошбақада, хуллас, ниманки жонивор бўлса ўшаларда келаверарди. Маст Сейдахмад болага хўшёрлигига қараганда ёқимлироқ кўринаётгандек эди. Шунинг учун ҳам Сейдахмад ширакайф бўлиб келганда бола очик кўнглилик билан илжайиб кўярди.—Э-ҳа!—хитоб қилди Сейдахмад ажабланиб.—Сени касал дейишган эди-ку. Ҳа, сен умуман касал бўлмайсан. Сен ҳовлида нега ўйнамай қолдинг? Бунақаси кетмайди.—Сейдахмад бо-
ланнинг тушагига ағанаб ётди. Унинг қўлларидан ва уст-бошидан спирт ва янги сўйилган хом гўштнинг ҳиди анқиб турарди. У богани кучоқлаб ўпа бошлагди. Унинг ўсиб кетган дағал соқоли боганинг юзларини тиймалаб ачитарди.

—Бўлди энди, Сейдахмад амаки.—Илтимос қилди бола.—Бобом қани, кўрмадингизми?

—Бобонг анави ёқда,—Сейдахмад кўлини ҳавода поанниқ айлантирди.—Биз мана шу... Ёғочни сувдан олиб чиқдик. Ва бир оз нисиб олиш учун пичдик. Ҳозир эса у гўшт пишираёттир. Тур ўрингидан. Кийимларинггни кий, бирга кетамиз. Бу нимаси! Яхши эмас. Биз ҳаммамиз у ерда бўлсату сен бу ерда ёлғиз ётсанг.

—Бобом турмагин деган,—деди бола.

—Кўйсанг-чи бўлмаган гапни. Юр, томоша қиламиз. Бу ҳар дом бўлавермайдик-ку. Бугун катта зёфат. Қозон ҳам мой, чўмич ҳам мой! Тура қол.—Сейдахмад мастларча хос кўпоглик билан богани кийиништа мажбур этди.

—Мен ўзим,—деб эътироз билдирди боши айла-наётганини хис этаётган бола. Бироқ ширакайф Сейдахмад унинг сўзига кулоқ солмади. Модомки, бола ёлғиз ўйга ташлаб кўйилган экан, Сейдахмад ўзининг унга қилаётган яхшичилигидан жуда мамнун эди, айниқса бугун шундай кунки, товоқ ҳам мой, қошиқ ҳам...

Ганиррақлаб бола ҳам Сейдахмад билан бирга ўй-дан чиқди. Ташқари шамол, ҳаво булут. Булутлар осмонда тез-тез бир-бирига қўшилишиб кетди. Бола айондан чиққунча ҳаво икки бор кескин ўзгарди. Чаррақлаб турган кўёшли ҳавони кўнглини ғаш қилувчи қоронғилик босди. Бола бундан боши оғриётганини сезди. Шамол юзига гулҳаннинг тутунини олиб келиб урарди. Кўзлари ачишди. «Бугун кир ювишгаётган бўлса кет-рак».—ўйлади бола, чунки кир ювиш кунларида одатда шундай гулҳан ёқилиб, уяла уйдаги катта қора қозонларда сув иситиларди. Бундай қозонларни бир киши кўтара олмайди. Бекей хола билан Гўлкамол икковлашиб кўтариншарди бу қозонларни.

Бола бундай кир ювиладиган кунни яхши кўрарди. Биринчидан, бундай кунларда гулҳан уйдаги сингари ўчоқларда эмас, балки очик ўчоқларда ёқилиб, унинг атрофида ўйнаш мумкин эди. Иккинчидан, ювишган ки-йимларни илгир жуда гаштли бўларди. Оқ, кўк, қизил матоларнинг арқонда осилиб туриши ҳовлига зеб бериб турарди. Бола арқонда осилиб ётган кийимларга бил-дирмасдан секингина келиб юзларини теккизиб ўтпшни яхши кўрарди.

Бу гап ҳовлида ҳеч қандай ювишган буюмлар кўрин-мади. Аммо катта гўшт бўлаклари билан диқ тўлдирил-ган қозон остига кучли ўт ёқилган бўлиб, қайнаётган қозондан куюқ буғ кўтариларди. Гўшт пичиб қолган эди: гўштининг дами ва гулҳаннинг нис бирга қўшили-шиб, иштаҳани қитиқларди. Бекей хола бўлса, янги қи-зил кўйлак, янги хром этикда гулли шол рўмолини елка-сига ташлаб олганча қозонга энгашиб, чўмич билан кўпикларни олиб ташлаётган эди, Мўмин бобо эса унинг ёнида чўкка тушган ҳолда ўчоқдаги ёнаётган та-рашаларни ағдариб кўярди.

—Ана, бобонг,—деди Сейдахмад болага.—Кетдик.
Ўзи бўлса:

—Сарык-сарык тоғлардан,
Сарык отда мен келдим,—

деб эндигина хиргойи қила бошлаган эди, сочи устарада тақир олинган, енгилари шимарилган ва кўлида боғта уш-лаганча саройдан чиқиб кетаётган Ўразкулга кўзи тушди.

—Сен қаяқда тенгирibo юрибсан?—дахшатли қич-

кирди у Сейдахмадга қараб.— Мехмон бу ерда ўтин ёрсин,— у бош ирғаб ўтин ёраётган шоферни кўрсатди,— сен бўлсанг кўшиқ айтиб юр.

— Э, ҳозир ана-мана деунча болдаймиз,— тинчлан-тирди уни Сейдахмад, шоферга қараб йўналар экан.— Қани ука, мен ўзим.

Бола эса ўчоқ бошида чўкка тушиб ўтирган бобоси томон яқинлашди. У орқа томондан келган эди.

— Бобо,— деди у.

Бобоси уни эшитмади.

— Бобо,— деб такрорлади бола ва бобосининг елкасига қўлини тетизди. Чол ўгирилиб қаради, бола бобоси маст эканлигини сезмади. У бобосининг лоққал бирон марта ширакайф бўлганини кўрматан эди. Тўғри, иссиқ-қўллик бирор чолнинг маъракасиди ҳамматга— ҳатто аёлларга ҳам чиришарди. Бироқ бобосида бундай одат ҳали содир бўлмаган эди.

Чол болага қандайдир бегонадай, ғайри табиий ва ёвбойи қараш қилди. Унинг юзлари қизариб кетганди, у набирасини кўриб яна ҳам қизариб кетди. Қизиллик ним пушти рангга кирди ва шу заҳотгёқ бобосининг юзлари оқара бошлади. Чол шошилди ўрнидан турди.

— Ме, сенми?— деди у бўғиқ овоз билан набирасини бағрига босиб.— Ме, сенми,— бундан бошқа бирон сўз айти олмади. Ундаги тўққиниланиш болага ўтган эди.

— Тобингиз қочдинг, бобо?— Ташвишланиб сўради бола.

— Йўқ-йўқ. Ўзим шундай,— мингилгиди Мўмин.— Сен бор, ўйнаб кел. Мен бу ерда ўт ёқипман, бу ҳаммадан...

У набирасини дедил итариб юбориб гўё бутун оламдан юз ўтиргандай, яна ўчоққа қараб ўтирилиб олди. У тиз чўкканча, гўё фақат ўт билан банддай бирон ёққа бурилиб қарамасди. Чол набирасининг тарвузи кўлтигидан тушганча, ҳовлида ўтин ёраётган Сейдахмад томон йўл олганини ҳам кўрмади.

Бола бобосинга нима бўлганини, умуман, ҳовлида нима бўлаётганини тушунмасди. У саройга яқинлашгандагина юнги ерта қаратиб ёйилган тери устида янги сўйилган молнинг уйиб қўйилган гўшига кўз тушди. Терининг чеккаларидан ҳамон хира қон томчилари сизиб тушаётган эди. Сал нарироқда ит чак-чавоқларини ириллаганча силкилаб тортарди. Уюлган гўшт ёнида алла-

қандай қорадан келган, барваста нотаниш киши тўнка-та ўхшаб дўппайиб ўтирарди. У Кўкатой эди. У билан Ўразқул иккаласи пичоқни олволиб гўшт майдалашарди. Улар қисмларга ажратилган ёр ва гўштилари ёзиб қўйилган терининг турли жойларига хотиржамлик билан, шомасдан ирғитиб ташламоқда эдилар.

— Мазал Ҳидини айтмайсанми!— деди йўғон овоз билан ҳалиги барваста киши, гўшт ҳидлаб кўраркан.

— Ой, ой, ўз улушингга ташла,— саҳийларча таклиф эди Ўразқул.— Бунинг сенинг келишинг шарафига худло етказди. Бу ҳар дом бўлавермайди.— Ўразқул бу орада пишиллаб, ишдан бошини кўтариб таранглаган қорнини силлаб қўйди, унинг кўп еб, кўп ичганлиги билгиниб турарди. Унинг нафаси қисилиб хириллаб қолди, эркин нафас олиш учун бошини бирдан юқори кўтарди. Унинг сергўшт, ситирнинг елинидек ялтироқ юзидан ўзига бини қўйилгани ва тўққилик аломати сезилиб турарди.

Бола девор тағидидаги шохли бўғи қаласини кўриб эсанкираб қолди, бадани музлаб кетди. Кесилган қалла қон-қора қон томчиларини оқизиб чангга юмалаб ётарди. Бу— йўлда ётган эгри-бугри дарахтин эсатарди. Қалла ёнида тизадан қирқилган туртта туёқ ётарди. Бола бу даҳшатли манзарани кўриб чўчиб кетди. У ўз кўзларига ишонамасди. Унинг олдида Шохдор она бўғининг қаласи ётарди. У бу ердан қочиб кетишни истарди, лекин оёқлари унга итоат этмасди. У қалла-поча қилган оқ бўғиннинг қаршисида турарди. Кечатгина Шохдор она бўғи бўлиб юрган, унга оққўнгилик билан суққла-ниб қаратган, хаёлан гапиринган ва шохиди кўнғироқча тақилган сеҳрли бешик келтиришин илтижо қилиб сўрагани ўша бўғи эди. Наҳотки буларнинг ҳаммаси ногоҳ шаклсиз бир уюм гўшга, шилланган терига, кесилган оёққа ва улоқтириб ташланган қаллага айланиб қолса. Боланинг кетиши керак эди, лекин у тошдек қотиб, бу воқеанинг қандай ва нега содир бўлганини тушуна олмай турарди. Ҳалиги гўшт бўлаётган қора барваста киши уюлиб турган гўштининг ичидан бўйрак олди-да, уни пичоқнинг учига санчиб болага узатди.

— Ма, бола, кабоб қил, лаззатли бўлади,— деди у. Бола қимирламай турарди.

— Ой!— Буйруқ қилди Ўразқул.

Бола беихтиёр қўлини чўздан, сўнг муздек қўлида Шохдор она бўғининг ҳали ҳам иссини кетмаган юмшоқ

буйратини фикимлатанча ушлаб турди. Шу пайт Ұразқул оқ бугининг қалласини шохидан ушлаб кўтариб кўрди.

— Эҳ, оғирлигини қаран-а,— у қаллани тебратиб, оғирлигини салмоқлаб кўрди,— битта шохининг ўз қанча келади-я.— У қаллани гўлага кўндаланг қилиб қўйди ва болтани олиб шохини ажратиниша киринди.

— Мана, шох!— ишлаб туриб гапирарди у, ўткир болтани шохларнинг тубига қалаб.— Бу сенинг бобонга.— У болага қараб кўз қисиб қўйди.— Улиши билан бу шохни унинг қабрита қўямиз. Қани энди ким бизга у кишини хўрмат қилмайсизлар, деб айта олар экан. Яна нима керак! Бундай шох учун ҳатто бутун оқ ўлсанг арзийди!— дея болтани мўлжалга оларкан, Ұразқул хахалаб куларди.

Шохни осонликча олиб бўлмайди. Уни олиш жуда қийин эди. Маст Ұразқулнинг болтаси нишонга бориб тегмасди, бу эса баттар унинг жаҳлини чинақарарди. Қалда гўла устидан думалаб тушди. Шунда Ұразқул уни ердаёқ чопа бошлади. Қалда сирғалиб чиқиб кетаверди. Ұразқул болта кўтарганча унинг орқасидан чопиб юрди.

Бола сесканиб кетди, ҳар гал кетмоқчи бўлиб беихтиёр тисарилса-да, бу ердан кетишга ўзини мажбур этолмасди. Жуда ёмон туш кўриб, уни аллақандай даҳшатли бир куч тутиб тургандай эди, у ўз жойида турганича шу нарсата ажабланиб эдики, кинприк қоқмай бақрайиб турган Шохдор она бугининг кўзлари болтадан ўзини олиб қочмасди. Кўрувдан қисилиб юмилмасди. Қалда аллақачон дой ва тупроққа беланган бўлса ҳам, кўз қорачиғи мусаффолиғича боқиб турарди, афтидан, у ўзини ўлимига маҳкум этган шу ёруғ жаҳонга тилсиз, улсиз ҳайратда қолди, ҳамон боқиб тургандек эди. Бола маст-аласт Ұразқул билан кўзи-кўзига тушиб қолнишдан чўчирди.

Шох ҳамон бўш келмасди. Ұразқул эса борган сари тутатқиб болтанинг тоҳ тегин билан, тоҳ орқаси билан қалланинг дуч келган жойига уради.

— Бунақада шохни синдириб қўясан. Бу ёкка бер,— иқинлашди Сейдахмад.

— Нарн тур! Ўзини! Кўлингдан келмайди, синдириб қўясан— хириллаб нафас оларди Ұразқул болтани қучоқлашга ураркан.

— Хўп, хўп, ўзинг биласан,— Сейдахмад туپурганча уйи томон олдиллаб кетди. Унинг орқасидан ҳалиги қо-

радан келган барваста киши борарди. У қолда ўз улушини олиб кетаётган эди.

Ұразқул молхона орқасида маст-аласт ҳолда, қайсарлик билан Шохдор она бугининг қалласини тилкалашда давом этарди. Унинг бу ҳолати узоқ кутилган қасосини энди бажо келтиргандек туюларди.

— Эҳ, ярамас! Лавнатил!..— деб худди жонсиз қалда эшитаетгандай этигичининг товоғи билан уни тепиб жаҳл устидан онга кўпиртирганча сўкинади.— Кимни аҳмоқ қилмоқчисан!— у болтани ушлаганча қалланинг тепасига қайта-қайта хезланиб келарди.— Дабдала қилмасам отимни бошқа қўяман. Мана сенга! Мана сенга!— Шундай деб болта билан қаллани урди. Қалда чирсиллаб ёрилиб, майда суяклар ҳар томонга учиб кетарди.

Болтанинг тиғи кўзга кўндаланг келиб текканда бола қичқириб юборди. Очилиб қолган кўз чаногидан қоп-қора қулоқ суюқлик оқиб тушди. Кўз сўнди, барбод этилди...

— Мен бундан зўрроқ қаллаларни ҳам майдалай оламани! Бундан бошқа шохларни ҳам сугуриб ола биламан!— деб жазаваси тутиб бўкирарди Ұразқул гуноҳсиз қалладан нафратланганча.

Ниҳоят, бу қалланинг пешона суякларини ҳам майдалашга муваффақ бўлди. У энди болтани ташлаб қалдани оёғи остига олиб, шохдан икки қўллаб ушлаганча ваҳшиёна куч билан бурай бошлади ва шохларни юлиб олди. Улар сугуриб олинган илдиз сингари қарсилларди. Бу шохлар— боланинг илтимосига кўра, Ұразқул билан Бекей холага сеҳрли бешик келтириши лозим бўлган ўша Шохдор она бугининг шохлари эди...

Боланинг кўнгли беҳузур бўлди. У буридан ва қўлданги буйракни тушириб юбориб, секингина нари кетди. У қўлаб тушаётгандек ёки бўлмаса, одамлар кўзи олдига қайт қилиб юбораётгандек жуда кўрқди. У оқариб-гезариб мангиларни ёпишқоқ терга ботганча ўчоқ ёнидан ўтиб борарди. Ўчоқда довдизлаб ўт ёниб, қозондан буркираб қайноқ буғ кўтариларди. Ваҳсиз Мўмин бобо бўлса ҳамон аввалгидек юзини ўтга тутиб, ҳаммасига чап бериб ўтирарди. Бола бобосини бевосита безовта қилгиси келмасди. У тезроқ ўринга етиб боришни ва тўшакка боши билан бурканиб ётишни истарди. Қани энди ҳеч нарсани кўрмаса, эшитмаса, унутса.

Қаршисидан Бекей хола чиқиб қолди. У ўзига оро бериб ясанган, бироқ юзидан Ұразқулнинг қалтақлаши

натijasида ҳосил бўлган кўм-кўм қонгалаш пазлар кўза ташланиб турарди. Бемаврид қувониб, жонсарақлик билан «катога тўшга» югуриб келаётган эди.

— Сента нима бўлди?— у болани тўхтатди.

— Бошим оғрияпти.

— Бошинингдан айланай,— деди меҳри тошиб ва устма-уст ўпа бошладди.

У ҳам маст эди. Ундан ҳам лавнати ароқ ҳиди анқиб келарди.

— Бошгинаси оғрибди-да,— мингирлади у раҳмдиллик қилиб.— Жигартўшам менин. Балки овқатлангинг келаётгандир.

— Йўқ, ҳеч нараса емайман. Ётгим келипти.

— Кетдик бўлмаса, ўзим ётқизиб қўяман. Нима, сен яккаю ёлғиз ётаверар экансанми. Ахир ҳамма одам бизникида. Меҳмонлар ҳам. Гўшт ҳам тайёр бўлай деб қолди,— деди у ва болани ўзи билан бирга олиб кетди. Булар яна ўчоқ бошидан ўтиб кетаётганларида елин сингари қизариб, тўлишиб кетган ҳолда молхонадан чиқиб келаётган ўразқулга кўзлари тушди. У Мўмин бобо ёнига ўзи кестан бўғи шохларини кеккайганча уйиб қўйд. Чол сапчиб тушди.

Ўразқул унга қарамасдан сув тўла пақирни боши уз-ра кўтарди ва орқага эгилганча эгинга тўкиб-сочиб ича бошлади.

— Энди ўлсанг ҳам бўлаверарди,— деди у бошини пақирдан кўтариб, яна пақирга тикаркан. Бола чолнинг тўлидираб тапирётганини эшитди:

— Раҳмат, ўғлим, раҳмат. Энди ўлсам ҳам армоним йўқ. Мен учун шунчалик иззат-хурмат...

— Мен уйга кетаман,— деди ўзини унча яхши сезмаётган бола.

Бекей хола кўнмади.

— Бир ўзинг нима қиласан у ерда.— Болани ҳоли-жонига қўймасдан уйига олиб кетди ва бурчакдаги қаравотга ётқизди.

Ўразқулнинг уйида дастурхон мунгизир эди. Ҳар хил таомлар муҳайё эди. Буларнинг ҳаммаси билан кампир ва Гулжамош банд эди. Ўй билан ҳовлидаги ўчоқ орасида Бекей хола қатнаган-қатнаган. Ўразқул билан барзанги Кўкаторой тўштин кутиб, тулли кўрпачада ёстиққа ёнбошлаганча чойдан майда-майда пичириб ўтиришарди. Улар тўсатдан ўзларига бино қўйиб, ўзларига

ни тўра ҳис этишарди. Сейдахмад уларга ниёланинг тагида чой қўйиб ўтирарди.

Бола бўлса бир бурчакда писиз боғлангандай, бетоблик зарбига бардош бериб жимгина ётарди. Уни яна қалтироқ босди. У туриб кетишни истарди. Бироқ қаравотдан тушини биланок қайт қилиб юборишдан кўрқарди, шунинг учун ҳам у тиграб-қакшаганча тишини-тишига қўйиб қимир этмай ётарди. Орғиқа қимирлашдан кўрқарди.

Шу орада хотинлар Сейдахмадни ҳовлидан чақирди. Катта сирланган товоқда тоғ сингари уюлиб, бўғлиниб турган тўштин кўтарганча Сейдахмад пайдо бўлди. У узоқ кутилган бу таомни зўрга кўтариб келиб ўразқул билан Кўкаторойнинг олдига қўйди. Хотинлар унинг орқасидан яна турли хил овқатларни келтиришди.

Ҳамма жой-жойига ўтирди, пичоқ ва тарелкалар тайёрланди. Шу орада Сейдахмад стаканларга ароқ қўйди.

— Ароқнинг ранси мен бўламан,— дея шакиллай бошлади у бурчакдаги шишаларга ишора қилиб.

Ҳаммадан кейин Мўмин бобо келди. Чол бүгун ҳар қачонидан кўра ғалати ва аянчли қиёфада кўринарди. У бирор четроқ жойга бориб омонатгина ўтирмоқчи эди, лекин қора, барваста Кўкаторой ҳиммат қилиб уни ўз ёнига тақинф қилди.

— Бу ёққа келинг, оқсоқол.

— Раҳмат. Биз мана бу ерга, ўзинизники-ку ахир,— эътироз билдирмоқчи бўлди Мўмин бобо.

— Ҳар қалай сиз оқсоқолнингиз,— қаттиқ туриб олди Кўкаторой ва ўзи билан Сейдахмаднинг ўртасига ўтказди.— Қани, нчамиз оқсоқол, сизнинг шундай муваффақиятларингиз учун. Биринчи сўз сизга.

Мўмин бобо йўталиб қўйди.

— Мана шу уйларда тинчлик бўлсин,— деди у қийналиб.— Қарда тинчлик бўлса, бахт ҳам ўша ерда, болаларим.

— Тўғри, тўғри!— деб ҳамма ўз қадаҳини кўтарди.

— А, сиз-чи! Йўқ, бунақаси кетмайди! Куёвингиз ва қизингиз бахт тиласангиз, яна ўзингиз нчмасангиз,— деб Кўкаторой хижолат тортиб ўтирган Мўмин бободан ўнкалади.

— Шуларнинг бахти учун бўладиган бўлса,— чол ичириб қолди ва ҳаммани ҳайратда қолдиришга садам тўла стаканни охиригача кўтариб юборди ва гарант бўлиб қолгандай бошини чайқай бошлади.

— Оббо, шоввоз-ей!

— Бизнесит бобо унақалардан эмас.

— Қойил, қойилмиз чолингазгал!

Ҳамма шодланиб куларди, чоли мактарди.

Ҳй исиб димқиби кетган эди. Бола истироб чекиб ётарди, боши айланарди. У кўзини юмиб ётганча маст-аласт кишиларнинг Шохдор она бугининг гўштини чапиллаб, пишиллашиб овоз чиқариб еётганликларини, бир-бирларига мазали гўшт қисмларини уриштириб сийлашаётганларини, кыр стаканларининг уриштириб ётганини, кемириб тозаланган суякларнинг товоққа қандай териб қўйлаётганини эшитиб турарди.

— Бай-бай-бай, мунчаам мазали-а!— мактарди Қу-катой дабинни чапиллатиб.

— Нима, биз аҳмоқмизми тоғда яшаб шундай гўшт ея олмасак,— деди Ҳрақкул.

— Тўғри-да, нега бўлмаса бу ерда яшаймиз,— маъқуллади Сейдахмад.

Ҳамма Шохдор она бугининг гўштини мактай кетди. Кампиру Бекей холадан тортиб, Гўлжамолу Мўмин бо-богача— ҳамма-ҳаммаси макташарди. Болага ҳам та-релкада гўшт ва бошқа таомлардан киритиб берилди. Лекин у рад этди. Маст одамлар унинг тоби қочганилиги-ни ҳисобга олиб безовта қилмадилар.

Бола тишини-тишига қўйиб ётарди. У шундай ётган-да кўнгли беҳудлигидан бир оз кутулгандай бўларди. Бироқ Шохдор она бугини ўлдирган бу одамлар билан бирон нш қилишга қодир эмаслиги уни ҳаммадан кўра қинаётган эди. У боғаларга хос ҳақгўйлик ғазаб ва дилхасталиги билан улардан ўч олишининг турли йўллари-рини— қандай бўлмасин уларни жазолаш, гуноҳини тушунинишга мажбур этиш, қандай ёвуз нишга қўл урған-ликларини кўрсатиб қўйиш йўлларини ўйларди. Бироқ ҳаёдан Қулибекни ёрдамга чақиришдан бўлак бирор дурустроқ йўл тополмади. Ҳа, ўша бўронли тунда сод-датча камзул кийиб, ёш шоферлар билан бирга пичан ортинга келган ўша йигитни чақирмоқ керак. У бола-нинг кўриб юрган одамлари ичида Ҳрақкулга бас кела олиши ва бутун ҳақиқатни айтиб солиши мумкин бўлган бирдан-бир киши эди.

Боланинг чорлаши бўйича Қулибек машинада ён-зиллаб етиб келди ва автоматни олдинга қарата қил ушлаганча кабинадан сакраб тушди: «Қани улар?»—

Улар мана бу ёқда! Улар иккаласи Ҳрақкулларнинг уйи томон югуриб кетишди. Эшикни зарб билан очинди. «Кўзгача кўрмал Қўлингги кўтар!»— бўсагадан туриб даҳшат билан буйруқ берди Қулибек, автоматни тўғри-лаганча. Ҳамманинг қападаги учиб кетди. Ҳамма ўтир-ган жойида донг қотиб, оғиздаги гўштлар бўғизларида қолди. Кўп еб қўллар, юзлари, оғизлари мойна ботиб, бўкиб қолган маст-аласт кишиларнинг эса умуман қи-мир этишга мажбурлари қолмаган эди.

«Қани, ўрнингдан тур-чи, мурдор!»— Қулибек авто-матини Ҳрақкулнинг чаккасига тиради. Қаттироқ бос-ган Ҳрақкул дудуқлаганганча Қулибекнинг оёғига йиқил-ди. «Раҳм қил, ўлдирмагин», лекин Қулибек раҳм қил-мади. «Чик бу ёққа, мурдор! Энди тамом бўлинг!»— У Ҳрақкулнинг чотиға зарб билан тегиб юборди ва ўрни-дан турғизиб уйдан чиқиб кетган мажбур этди. Қайфи учиб саросимата тушиб қолган жамини кишилар жимгина ҳовлига чиқинди...

«Деворга бориб тур!»— буйруқ берди Қулибек Ҳра-қкулга.— Шохдор она бугини ўлдирганинг учун ва унинг бешик кўтариб келган шохларини кесиб олганинг учун сента ўлим!» Ҳрақкул тупроққа йиқилиб тушди. Эмаклаб инграганча зорлана бошладди: «Ўлдирма менни, меннинг ҳеч кимим йўқ-ку, ахир. Оламда танҳоман. На ўғлим бор, на қизим...»

Ўйдаги манманлик, кибр-ҳаво қаёққа кетди.

Ожиз, ярамас кўрқоқ. Бундайларни ўлдиргинг ҳам келмайди.

«Майли, ўлдирмайлик,— деди бола Қулибекка.— Лекин бу ердан абадий кетсин, қораси ўчсин. Бу ерда унинг кераги йўқ. Йўқолсин».

Ҳрақкул ўрнидан туриб шимини кўтариб олди ва ўти-рилиб қарашга юраги дов бермай дўкидлаганча қочиб қолди. Унинг хомсемиз юзлари дорсиллаб, этигидан га-лифе шими осилиб қолган эди. Бироқ Қулибек уни тўх-татди: «Тўхта! Сента айтганган охирги сўзимиз бор. Сента ҳеч қачон бола бўлмайди. Сен ёвуз ва ярамас одамсан. Сени бу ерда ҳеч ким ёқтирмайди. Ўрмон ҳам, бирорта дарахт ҳам, ҳатто бир дона гиёҳ ҳам сени сева-майди. Сен фашистсан. Сен бу ердан умрбод кет. Қани, тезроқ бў!» Ҳрақкул олди-кетига қарамай югуради. Қулибек унинг орқасидан: «Шнелы! Шнелы!», дея ҳахо-лаб кулар ва яна ваҳима солиш учун автоматидан ҳавога қараб ўқ узарди.

Бола ўзнда йўқ шод эди. Ўразқул кўздан ғойиб бўлганча. Кулибек эшик олдига пуноҳкорларча турган бошқа кишиларга қараб: «Шундай одам билан қандай яшаб келдиларинг? Ўят эмасми сизларга!»— деди.

Бола ўзини енгил хис қилди. Адолатли суд бажо келтирилди. У ўз ҳаёлидаги шунчалик берилиб кетган эдики, ҳатто қаерда ётганини ҳам, Ўразқулнинг уйда нима муносабат билан ичкиликбозлик қилганлигини ҳам унутган эди. Қаҳқаҳлаб кулишлар уни бу оромбахш ҳолатдан яна ўзига келтирди. Бола кўзини очиб яна кулоқ сола бошлади. Хонада Мўмин бобоси йўқ эди.

Қаёқадир чиқиб кетган бўлса керак. Хотинлар идиш-товоқларни йиғиштиришиб, чой келтиришга ҳозирлик қўраётган эдилар. Сейдахмад ниманидир бағанд овоз билан ҳикоя қилиб берадди, ўтирганлар унинг сўзларини эшитиб кулишарди.

— У ери нима бўлди?

— Давом эди!

— Сен шонилма, бу ёққа қара, қани яна бир қайтариб айт,— кулигидан ичаги ўзилган Ўразқул яна сўрай бошлади,— сен унга жавобан нима дединг? Уни қандай кўрқитдинг. Вой ичагим! Ха-ха-ха!— у ҳамон қорнини ушлаганча қотиб-қотиб куларди.

— Шундай қилиб,— дея Сейдахмад ҳикоясини яна бошидан бошлашга жон деб рози бўлди.— Биз бугиларга яқинлашиб борсак, ўрмон ёқасида учтаси турган экан. Отларни энлигина дарахтга боғлаган ҳам эдик, чол ҳамроҳим қўлимдан ушлаб: «Биз бугиларни отишимиз мумкин эмас. Биз Бугибой авлодиданмиз. Шохдор она бугининг фарзандларимиз!» деди. Ўзи бўлса болалардек термилиб турарди мента. Қўзлари ялниниб-ёловриб илтижо қилаётгандек боқарди. Менинг эса ўлгидай кулгим кистарди. Лекин қўлиб юбормадим. Ха, кулмадим. Аксинча, бу ҳақиқатдан ҳам шундай-ку: «Сен нима, турмага тушгинг келатганим?»— дейман. «Йўқ»,— дейди у. «Биласанми, бойлар замондаги ҳикоятлар камбағал халқни кўрқитиш учун тўқилган» дедим. Шунда у тилга кириб: «Сен нима дегансан ўзин», деди. Мен бўлсам: «Шуни айтпманки, сен бунақа гапларингни куй, акс ҳолда қарилгингга ҳам қарамай, тегилли жойга ёзиб юбораман», дедим.

— Ха-ха-ха,— деб ўтирганларнинг ҳаммаси қўлиб

юборишди. Айниқса, Ўразқул уларнинг ичиде роҳатланиб куларди.

— Кейин биз сездирмасдан уларга яқин бордик. Агар уларнинг ўрнида бошқа ҳайвонлар бўлгандами, аилқачон хабар топиб кўздан ғойиб бўлган бўларди. Бу анқов бугилар эса биздан чўчмаётгандай қочмасди. Чўчмагани яна ҳам яхши деб ўйлайман,— ҳикоя қиларди Сейдахмад.— Мен милтиқ билан олданда, чол кейинда борипмиз. Шу ондаёқ менда шубҳа туғилди. Ўрмнда чумчуқ ҳам отган эмасдим. Ҳозир шундай бир ҳолат юзага келдики, агар теккиза олмасам, ўрмонга қочади кетади, кейин унинг орқасидан етиб бўлсан, довоннинг нариги ёнига ўтиб кетади. Бундай тайёр ўлжани ким қўлдан бой беришни истарди?

Бизнинг чол овчи бўлган, вақтида айниқин ҳам кулатган. Мен унга милтиқни бериб, мана чол, отинг, дедим. У бўлса йўқ, отмайман, ўзинг от, дейди. Мен бўлсам унга: Мен ахир мастман-ку, дедим. Ўзим эса оёқда туролмаётгандек тебранардим. У ўрмондан ёғоч олиб чиққанмизда сиз билан ичганимизни кўрган эди. Шунинг учун ҳам мен ўзини айёрликка солдим.

— Ха-ха-ха.

— Мен теккизомайман дедим, бугилар кетиб қоладди, кейин қайтиб келмайди. Бизнинг эса қуруқ қайтиб боришимиз яхши эмас. Ўзинг биласан. Ўйлаб кўргин. Негат бизни бу ёққа юборишди? Индамайди. Милтиқни ҳам олмайди. Майли, ўзингиз биласиз, дедим-да, милтиқни ташлаб кетмоқчи бўлдим. У орқамдан эргашди. Бари бир, Ўразқул мени ҳайдайди — совхозга бориб ишлайвераман, дейди. Қариганда қаёққа борасан, дедим? Яна дом-мим демасди. Мен секин хиргойи қилдим:

Сариқ-сариқ тоғлардан,

Сариқ отда мен келдим.

Оч эшгинг, эй, сариқ савдогар...

— Ха-ха-ха...

— Мени ҳақиқатдан ҳам маст деб ўйлади. Милтиқни қўлга олиб жўнаб қолди. Мен қайтдим. Биз бир-биримиз билан тортишиб ётар эканмиз, бугилар бу орада бир оз нарироққа юрди. Қурапсанми, дейман унга, кетиб қол-ди, кейин уларга етиб бўлмайди. Улар ҳали хурқиб қочмагунча отиб олиш керак. Чол қўлга милтиқни олди ва уларнинг орқасидан пусиб бора бошлади. У ҳамон:

«Кечир мен, Шохдор она буғи, кечир...» — деб ўз-ўзини шивирларди. Мен эса ўз-ўзимча: «Эҳтиёт бўл, теккиза олмасанг, сен ҳам ўша буғилар билан бирга бошинг оққан ёққа қараб кет, бошқа қорангчи кўрсатма», дедим.

— Ҳа-ха-ха...

Ичимлик ҳиди билан дуа ҳидининг бирта қўшилиб аниқлини, унинг устига қаҳқаҳа уриб кулчилар болаининг иситмасини ошириб янада димиктириб юборди. Ойроқнинг зўридан унинг боши тарс ёрилиб кетгезди. Назариди кимдир уни тепаётганга, кимдир боғта билан миясини ёраётганга ўхшарди. Гўё биров унинг кўзини мўлжалга олаётгандай чап бериб бошини олиб қочиниша интиларди. Истима натижасида ҳолдан кетган бола муздек дарёда пайдо бўлиб, баллиққа айланиб қолди. Қуйруғи, танаси, сузгич қанотлари — ҳамма-ҳаммаси баллиқники-ю, фақат оғриётган бошининг ўзича қолган эди. У қоп-қоронғи муздек сув остида сузиб борарди. Ҳаёлида умрбод шундай баллиқ бўлиб қолгани ва тоққа ҳеч қачон қайтмаслигини ўйларди. «Қайтмайман энди, — дедирди у ўзинга. — Яхшиси, баллиқ бўламан, баллиқ бўлиб яшайман...»

Бола қаравотдан тушиб, секин уйдан чиқиб кетганини ҳеч ким пайқамай қолди. У зўрға бурчакка етиб борган ҳам эди, бирдан қайт қилиб юборди. У деворга суянганича инграб йиғларди. Ўпкаси тўлиб йиғлаганида нафаси қисилиб гўлдиради:

— Йўқ, мен, яхшиси, баллиқ бўламан. Бу ердан сузиб кетаман. Яхшиси, баллиқ бўламан.

Ўразқулнинг уйи деразасидан эса маст кишиларнинг қаҳқаҳабо кулчилари-ю, қийқирлиқ овозлари эшитиларди. Бу ёввойи қаҳқаҳа болаани таранг қилди, унинг қалбида чиндаб бўлмас дард-аламларни кўзгади. Бу дахшатли қаҳқаҳани эшитиш кўнглини беҳузур қилаётгандек туюлди. У бир оз ўзига келиш учун ҳовлига чиқди. Ҳовлида ҳеч ким йўқ, хувиллаб ётарди... Ути ўчиб қолган ўчоқ ёнида ичкиликнинг зўридан ўлар ҳолатда ётган Мўмин бобога кўз тушди. Чол тупроқда, ўша Шохдор она бутининг кесиб ташланган шохлари ёнида ҳуснэз ётарди. Бутининг майдаланган қалласини ит рақиб ётган эди. Булардан бошқа бирон кимса йўқ.

Бола бобосининг устига энгашганча унинг елкасидан тортиқилади.

— Бобо, юринг уйга кетамиз, уйга, — деди у.

Чол жавоб бермади, у ҳеч нимани эшитмади,

бошини ҳам кўтара олмади. Ҳа, у нима ҳам дея оларди.

— Қани, туринг бобо, уйга кетамиз, — деди бола.

Ким билсин, у ўзининг боғалик ақли билан бобосининг Шохдор она буғи ҳақидаги эртаги учун бу ерда таъбирини еб ётганини, ўз эрки билан унга қасд қилмаганлигини, унинг ўзи бу ҳақда болага ҳамма вақт насихат қилиб келганлигини, — ота-боболар удумига, ўз виждони ва васиятларига эид бортанлигини, бахти қаро қизини деб, ... набирасини деб шу ишга қўл урганлигини фаҳмлай олдимкин ёки англаб етмадимкин?..

Чол оғир аҳволга тушиб, ғам-алам ўтида ёниб, болаининг овозига жавоб қилмасдан, гўё ўлик сингари юзини ерга қилиб ётарди.

Бола бобосининг ёнига чўққайиб ўтирганча уни кўзга татишга ҳаракат қилди.

— Бобо, бошингизни кўтарсангиз-чи, — деди у. Болаининг юзлари оқариб, бўшашиб кетган эди, қўллари, лаблари қалтиради. — Бобо, бу менман. Эшит-яписизми? — дедирди у. Ўзининг жуда ёмон сезилман, — дея йиғларди у. — Бошим оғрипти, жуда қаттиқ оғрипти.

Чол инграб, қимирлай бошлади, бироқ ҳамон ўзига келолмаган эди.

— Бобо, Қулибек келадими? — сўради бола бирдан кўз ёши аралаш. — Айттинг, машинасида Қулибек келадими? — гап билан алаҳситмоқчи бўлди у чоли.

Бола бобосини ёнош билан афдарлиб ётишга мажбур эди ва ногаҳон маст ҳолда соқолларигача лой ва тупроққа беланиб, аялчи ҳолда ётган чолининг юзига кўз тушиб, секаниб кетди. Бола шу дақиқада ҳалигина Ўразқул боғта билан майдалаб ташлаган оқ бутининг қалласини хаёлидан ўтказди ва кўрқувдан ўзини четга тортиди. Бобосидан нари кетар экан, деди:

— Мен баллиққа айланаман, эшитписизми бобо, сузиб кетипман. Қулибек келганда баллиққа айланиб қолганимни айттинг.

Чол ҳеч қандай жавоб қайтармади.

Бола юришда давом этди. Дарёга тушиб, сув кеча бошлади.

Болаининг суьда баллиқ бўлиб сузиб юрганидан ҳали ҳеч кимнинг хабари йўқ эди. Ҳовлида маст кишиларнинг қуйлаган қўшиқлари эшитиларди:

Уркач-ўркач тоғлардан,
Уркач туяда мен келдим.
Оч эшигинг, эй, букри савдогар
Биз ичамиз, ўтқир винодан...

ХИКОЯЛАР

Сен сўзиб кетдинг. Кулибекнинг келишини кутиб турмадинг. Афсус, минг афсуски, Кулибекнинг келишини кутиб турмадинг. Нега сен йўлдан чопиб бора қолмадинг. Агар йўлдан узоқ муддат чопиб борганингда, албатта уни учратардинг. Кулибекнинг машинасини узоқдан таниган бўлардинг. Кулибни кўтарганингда у шу заҳотиёқ машинасини тўхтатган бўларди.

— Сен қаёққа кетясан?— деб сўрарди.

— Мен сизни излаб кетаётган эдим!— деб жавоб берган бўлардинг.

У шунда сени машинаси кабинасига олган бўларди. Иккаловнинг бирга кетган бўлардинг. Олдинда, йўлда эса, ҳеч кимга кўринмасдан Шохдор она бутн елдай учиб борарди. Бироқ сен уни кўра олган бўлардинг. Аммо сен сувда сўзиб кетдинг.

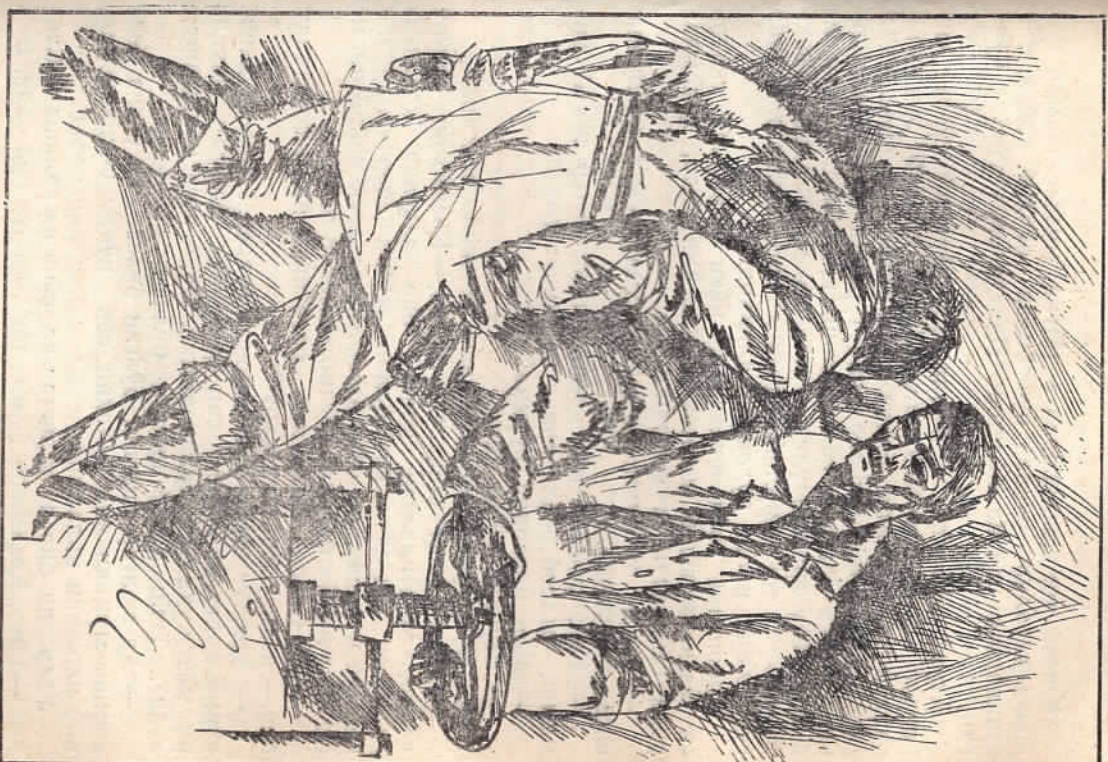
* * *

Сен бу қўшқини эшитмадинг. Сен ўз эртагингдagi бағик қаби сузардинг, бўғалоғим. Биласанми, сен ҳеч қачон бағикқа айланиб қололмайсан ва Исёиққўлга ча сўзиб бормайсан, оқ кемани ҳам кўролмайсан ва унга: «Салом, оқ кема, бу мен!»— деб айтолмайсан.

Сен оқиб кетдинг.

Энди шунга айтишим керакки — сенинг гўдак қалбинг нимани нохуш кўрган бўлса, ҳаммасини рад этдинг. Менинг овунчим ҳам, қувончим ҳам шунда-да. Сен бир чақнаб сўнган яшин қаби ҳаёт кечирдинг. Чақмоқларни само чақад. Само эса абадийдир. Менинг овунчим ҳам, қувончим ҳам шунда-да. Инсондаги гўдаклик виждони худди урулдаги илк куртакнинг ўзгинаси, куртаксиз уруғ униб чиқмайди. Биз оламга келмасдан илгарик, токи тугилиш ва ўлиш бор экан, ҳақиқат тантана қилиб келмоқда.

Бўғалоғим, сен билан вилолашар эканман, сенинг сўзингни яна бир бор такрорлайман: «Салом, оқ кема, бу мен!»

Юсак тоғ қояларидан эсаётган муздек шамол қоронги даралар ичидан куч билан отлигиб чикиб, тоғ этакларига равона бўларди. Пастда овул уйкута чўмган.

Атроф жимжит, даразалардан кўриниб турган чироқлар секин ўча бошлади. Қиров қолаб, эндигина очилай деб турган баҳор куртаклари, ой шуъласида ғира-шира кумушдек товланиб турарди. Фақат шамолнинг томта ёпилган қамишларни штирлатган товуши билан уйку аралаш улиган ит овози эшитиларди. Узоқлардан эса тоғ дарёсининг шовуллаши ва моторларнинг гувиллаши аранг кулоққа чалинарди...

Қоронғида овул чеккасида икки кишининг гавдаси тез яқинлашиб келмоқда эди. Ана улар, қадамларини секинлаштиб тўхташди...

— Энди, бу ёғига ўзим... Раҳмат,— аёл кишининг овози эшитилди.

— Кел, кузатиб қўя қолай, тагин итлар талаб юрмасин,— жавоб берди эркак кишининг овози.

— Мен итлардан кўркмайман...

— Шундай бўлса ҳам...

— Йўқ, Қосимжон, сен ишта кечикиб қоласан.

— Ҳали вақт бор, улгураман,— Қосимжон тулут чақди. Милитиллаган алапта бир даҳзада қоронғида каттак рўмоли қиз билан эғнига спортчиларнинг чармли курткасини, оёғига эса кирза этик кийиб олган ёш йигитни ўз бағрига тортиб олмақчи эди.

— О, Саодат, ҳали яна роса икки ярим соат вақт бор,— деди у, соатиға қараб.

— Ҳожати йўқ, Қосимжон, боравер... Бирор киши кўриб қолгудек бўлса, гап қилишди. Бундан ташқари, мен жуда безовталанапман. Онам нега чақиртирди экан?... Тоби қочиб қолган бўлса-я?

— Ҳа-а, атар шундай бўлган бўлса, уни ёлғиз қолдириб мумкин эмас. Лекин сен кўпам сиқилаверма, бир иложини қиларми...

Улар яна бир оз туришди-да, сўнг ажралишди. Саодат — уйга, Қосимжон бўлса, тоғ томонга йўл олди. Бир оз юртга, у орқасига қаради.

— Атар бирор нарса бўлса хабар қил... Мен кутаман.

— Яхши,— бўғиқ овоз билан жавоб берди Саодат. У ҳам бир неча қадам юртандан сўнг тўхтади-да, орқасига қаради. Қосимжон кўринмас эди. Зим-зиё кеча, Саодат уйига ошиқди. У уйига қанчалик яқинлашиб боравер экан шунчалик қаламини тезлаштирар эди. Охири Саодат сабри чидамай югуриб кетди. Унинг мияси турли хаёллар билан банд эди.

Хаёлида худди у ҳозир югуриб бориб эшикни очадиган, кўзлари хиралашиб, тўшақда ётган касал онасини кўраётгандай эди. «Она, қадрдоним, қимматли онам», деб қичқириб юборгудек бўлди Саодат, лекин овози чиқмади. Мана таниш дарёга ҳам кўзга ташланди. Бирдан ўзига қарши келаётган қандайдир сояга кўзи тушди.

— Сенмисан, Саодат?— сўради онаси.

— Нима қилди, она?

— Шундай кечада ёғиғиз ўзингмисан?

— Ўзим,— деди Саодат, ёлгон тапшириб.

— Сени қара-я, худонинг ўзи асрабди,— кўзлари-ни ишқалаб қўйди Зайнаб она.— Шундай ҳам бўладими.

— Йўқ, мен йўловчи аравада келдим,— дарров ўйлаб топди Саодат.

Қизини кучоқлаганича Зайнаб ота йиғлаб юборди: — Кутавериб ҳолдан тойдим. Кўзларим тешилди. Кеч ҳам кирди, сендан ҳамон дарақ йўқ. Йўлда бирор ҳодиса бўй бердимикан, деб хавотир олдим. Кутиб олмиш учун энди ўзим йўлга чиқмоқчи бўлаётган эдим.

— Сента нима бўлди, она, биз ўтган ҳафта кўришган эдик-ку.

Саодат трактор бригадасида прицепчи бўлиб ишларди, у бутун ёш бўйи дада шийонинида истиқомат қилди. Шунинг учун ҳам у ҳар гал уйга келганда Зайнаб она учун ҳақиқий байрам бўлар эди. У қизини шундай соғинар эдики, бундай вақтларда унинг олдидан бир қадам ҳам жинмас эди. Улар ўчоққа бирта ўт кўйишар, рўзгор ташвишлари билан банд бўлишарди— бири ҳамми, бир қорса, иккинчиси тўшт пишира, Саодат сипир соғса, Зайнаб она унинг ёнида туриб, атала пиширади. Гап деганининг кети узилмасди. Зайнаб она хизмат қи-

лаётган колхозда ҳам, Саодат ишлагётган трактор бригадасида ҳам янгиликлар кўп. Саодат қачон арқиб бўйига бормасин, Зайнаб опа дарча олдиди туриб унга тикилганича кузатиб қолади. Она ўз қизининг бўйига тўлишган, хушбичим яғринларига меҳр билан қараб туради. Саодат майда кўзли кумуш билагузук тақиб олган тикмачоқдек бугдоймағиз кўллари билан обakashни маҳкам ушлаганча эчкилик билан чиройли қадам ташлаб кетарди. Унинг бир текисда нафас олиши кўйлақ бурмагарини хийл қабартиб кўрсатарди.

— Кўзичоғим, кўзининг оқу қораси, нима десанг ҳам ўзинг биласан, лекин сен билан маслаҳатлашмасдан шундай қарорга келдим,— ўзинча тасаввуридан ўтказарди она.

Бутун она-бола ҳар қачонгидан кўра хурсанд, бир-бирларига меҳрибон эди. Саодат онасининг беҳуда чакирмаганини, унга қандайдир бир муҳим нарсаяйтмоқчи эканини сезиб турарди. Ҳақиқатан ҳам Зайнаб опа бу гапни айтиш учун кўлдан бери тайёрганиб юрарди.

Кейинги кунларда қизининг кўнгли нимагадир гаш эди. Бунинг сабаби нимада экан?

Эрта баҳор кўлларининг бирида сал-пал қор ёғиб турган эди, Саодат ҳалослаганича уйга югуриб келди.

— Опа!— ҳаяжон билан қичқирди у остонадан,— комсомол бригадаси келди!

— Қанақа бригада?

— Э, билмайсанми ҳали — МТСдан комсомоллар бригадаси. Комсомоллар янги ерда ишлашмоқчи. Уларни ўз кўзим билан кўрдим, опа, машина ва тракторларда тегиримоннинг ёнгинасидан ўтиб кетишди. Улар ўзлар билан плуг ва селкалар ҳам олиб келишяпти.

«Мунча у безовталанадими?— ҳайрон бўлиб қолдишунда Зайнаб опа.— Нима бўлибди, келса келишибди-да».

Қизи ҳамон куйиб-пишиб гапирётган эди:

— Мен уларни қаерни ҳайдашини билман, опа. Бизга у ер жуда ҳам яқин. Тоқой аканинг айтишича, улар бу йил «Эски ўтов»нинг ҳаммасини ҳайдашар эмиш.

Орадан бир неча кун ўтгандан сўнг Саодат МТСга прицепчи бўлиб ишга кириш учун онасидан рухсат сўради. Зайнаб опа қизини уйдан чиқаришга ҳеч кўнгли

йўқ эди, лекин Саодатнинг ўжарлиги, ўз айтганида турсиб олишини билган она бир оз бўшади.

— Бу йил прицепчи бўлиб ишлайман, кейин эса бизни тракторчиликка ўқитишди. Ахир мен, комсомол мамлисидо сўз беранман, сўзимдан қандай қайта оламан. Бироқ ишга Саодатнинг амакиси Тоқой ака арамлашмаганда бу баҳона онага тавсир қилиши гумон эди.

— Ешларнинг кўнглини ўқситма, ҳамма нарсаяларга аён, майли, борсин!— маслаҳат соларди у онага. Саодат ҳам кетди. Лекин кўп ўтмай она қаттиқ пушаймон қилди.

У кўрликки, энди Саодат фақат уникигина эмас, балки яна қандайдир қудратли бир куч уни кундан-кун ўзига тортаётган эди.

Баъзи вақтлар унинг назаридо Саодат ўзидан кўра ақллироқ туюларди. Бу қиз бола учун ортиқча эмасмикини? Кўнлар ўтиши билан Саодатда онаси тушулмайган қандайдир ўзгача тавишлар орта борди. Нима учун Саодат уйга келгандан сўнг онасини нақадар соғинган бўлишига қарамай қалган саҳарлаб туриб, сал тонг ёриши билан яна бригадага ошиқадими?

Қизиқ, Саодат баъзан вазмин, ишчан, эркилик қилиб онасига сўйқаланаар, баъзан эса бирдан кўз олди қоронғиллашиб, онасидан ажраб қолган бўғалоқ сингариларини бўлиб қолаар ва хомушланиб, жимгина ўтирарди.

— Ўз ишингдан хурсандмисан, Саодат?— гўё ҳеч нарсани сезмагандек сўрарди Зайнаб опа.— Бригада-ларингиздагилар қанақа одамлар ўзи?

— Жуда хурсандман!— Ҳар вақт жавоб берадиги Саодат ва ҳаяжон билан ўз ўртоқлари ҳақида ҳикоя қилишга киришиб кетарди. Улар узоқ ерлардан келишган, машинани ҳам яхши биллашди. Ҳатто шундайларни ҳам борди, улар машиналарни заводда ўзларини ясаганлар. «Қани, мен ҳам ўшалардай бўйсам» деган Саодат, кўзлари чақнаган ҳолда. Шундай пайтларда у онаси учун қандайдир бегона ва тушуниб бўлмайдигандек туюларди. Саодат онасининг кўзларидоги бу тавиш аломатини сезмасдан, ўзини ҳаяжонга сойлаётган ҳамма нарсаяқидо, комсомол мамлисидо, деворий газета-ю, ишбўқмас, дангаса тракторчинини қиердан сўраб келганликлари ҳақида ва яна бошқа

кўп нарсалар ҳақида гапирётган эди. Лекин Зайнаб она буларнинг ҳаммасини ҳам тушунавермасди.

Улар бирга чой ичишди. Саодат дасурхонни йиғиштириб, пиедаларни ювиб, тоқчага олиб қўйди. Ётиш вақти ҳам бўлди. Бироқ Зайнаб она Саодатга диққат билан қараганича ҳамон намат устида ўтирарди.

— Менга яқинроқ кел, қизгинам, ўтир, — ўз ёнидан жой кўрсатди у. — Сен билан гаплашиб олмоқчиман...

— Гапир, она, кулогим сенда.

Зайнаб она ўз фикрларини жамлаб, гапни нимадан бошлашни билмай анчагина туриб қолди.

— Сен менинг кўз очиб кўрғач ёлғиз қизимсан, Саодат, — деди у қизининг юзига тикилиб. — Сен менинг ҳам ўғлимсан, ҳам қизимсан. Менинг сендан бошқа ҳеч кимим йўқ. Сен менга осон деб ўйлайсанми? — Онанинг кўзларида ёш томчилари пайдо бўлди. — Фақат ишда бир оз унутаман, уйга келимми... Ёлғизлик юрагимни ёндириб юборди... Қаерда қолди экан, бирор нарса бўлдимикан, соғимкан... Ишинг аёллар қиладиган иш эмас, Саодат. Қиз боланинг илгў устида ўтиришни нимаси... Бу ишингни кўй, уйга кел... Қолхозда иш оз эмас.

Зайнаб она кўз ёшларини артиб оғир хўрсинди. Унинг нима демоқчи эканини шу гапларнинг ўзиданоқ пайқаб олиш мумкин эди. Лекин Саодат онаси асосий гапни айтмаганини сезиб турарди.

— Нима, дала шийпонимизда қизлардан ёлғиз ўзимманми? Ахир, бизнинг қолхозда бошқа қизлар ҳам бор-ку. МТСда яна қанчаси бори! Бунинг устига улар ишда эркаклардан қолпашмапти. Нима учун мен ишни ташлашим керак экан?

— Сен улар билан тенг бўлма! — Зайнабнинг жаҳли чиқди. — Улар ота-оналарининг якка-ю, ёлғиз бола-си эмас.

Саодат онасини маҳкам қучоқлаганча кўксига бошиб қотиб турди. Унга рози бўлишдан бошқа гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

— Яхши, она, сенинг айтганингча бўлсин. Бироқ менга у ерда яна бир оз бўлишга рухсат бер. Ҳадемай баҳорги экин ҳам тугайди, ўшанда бутунлай қайтиб кетаман. Жуда оз вақт қолди, сабр қил, она...

Онанинг кўнгли тинчиди. Ётиш вақти ҳам бўлди. Кўзн энди уйкута кетган эди, қандайдир шитирлаган

овоз эшитилди. Зайнаб она кўзини очди ва Саодатнинг туриб секин дераза томон бораётганини кўрди. Ойнинг кўкимтир нури қизнинг боши ва елкаларигача ёритиб турарди. Саодат безовтаганиб онасига қаради, сўнгра секингина дераза олдида борди-да, тизасини қўллари орасига олиб сукут сақлаб ўтираверди. Афтидан, у нималарнидир ўйлаётгандай асабийлашиб, кўксидан тушиб турган сочларини юлқиб тортарди.

«Нега ухлай олмапти?» — онанинг юраги яна хавотирдан зирқирай бошлади.

Саодат дераза ойналарига яқинроқ ўтириб, тоғ ёнбағрида ишлаётган трактор чироқларининг аҳён-аҳёнда ёниб ўчаётганини томоша қилиб ўтирди. Узоқдан эшитилаётган моторларнинг гувиллашига завқ билан қулоқ соларди. Тракторлар тўғ яқин атрофда ишлаётгандек уларнинг шовқини тоғ яқинлашар, тоғ қиздиққатини ўзига жалб этгандай узоқларга кетиб қоларди.

«Тракторга қулоқ солипти», — ўзгача ўйлади Зайнаб она ва у ҳам доим шу гувиллаган овозни эшитадиган бўлди. Унинг қизи ҳам ўша ерда, далада ишлайди, Саодат уйда бўлмаган пайтларда эса она шу гувиллаган товушнинг эшитиб, кўнгли бир оз тинчигандай бўлади. Ҳа, қизи дераза олдида беҳуда ўтиргани йўқ. У бутун вужуд билан ўша ерда, тракторлар зўр бериб шугорт қилаётган ерда ўтирарди. Буни Зайнаб она яхши сезарди.

Саодат узоқдаги чироқларга боқиб тура экан, назаарида ўткир илгў тишлари кўриқ ер қатламларини қиз қилиб, майин туپроқларни тарам-тарам айлариб бораётганини кўриб тургандай бўлди. Қачонлардан берил инсон қўли тегмагачи эди бу ерларга.

Мана энди улар Қосимжон билан бирга инсон қадими етмаган, қаронга ерда биринчи бўлиб жон кидирмоқдалар. Энди бу ерда экинлар бошоққайди. Ҳадемай йўллар тўшиди. Қалъида қўманчилар кўчиб юрадиган «Экин қўманчиси» водийсидати тоғ оралиғидан улар қад кўтарилди, шуида одамларимиз кетган кинизларга фозиланиб: «Мана шу даладан ўтсангиз моқсонни кўрсатин, ундан нарида кўча бор, худди ана шу ер бизнинг қолхоз бўлади» дейишадиган бўлади. — «Ҳа, бунинг ҳаммасини ўз қўлимиз билан яратганми!» — ўйларди Саодат кўнгли қувонгача тўлиб. Ахир,

бу чинакам бахт эмасми, бутун хаяһингизни унга баһишласанг арзимайдимиз?

Ерһин куеш остида жимирлаб ёткан кўкимитир шудтор унинг кўз уңгилдан ўтди. Саодат ана шу илик буе билан тўйиб-тўйиб нафас оларди. Ернинг намин-қиб анқиган ҳиди уни ўзига чорларди. Ох, қандай ёқимли...

Утлоқнинг нариги бошига бориб қайтишда Саодат тезда плут ричагларини алмаштирди. Ойнадек ярақлаган демех тишлари ер бағридан кўтарилди. Уларнинг ҳар бирида куеш нури аксланиб туради.

Тракторни қайтара туриб, Қосимжон унга қараб кулиб кўярди. Саодат эса:

— Бўш келма, Қосимжон! Бутун биринчилигини ола-миш! Бўш келма!

«Қосимжон... учрашганимиз қандай яхши бўлди, бирга ишлаймиз! Мен дунёнинг нариги бурчига бўлса ҳам орқангдан боришга тайёрман», — шивирларди Саодат ўзини.

Зайнаб опанинг кўнгли хавотирда эди. Нима қиларини, қизита нима дейишини билмай оғир хўрсиниб, иккинчи ёношига ўтирилиб ётди. Саодат сесканиб кетди. Анча вақтгача гапирмай жимгина ўтирдан, сўнг онаси томон бир қараб олди-да, оҳистагина каравот олдига келди-да, ётди. Бироқ қиз ҳам, она ҳам ухлай олмади. Уларнинг ҳар бири ўз хаяллари билан банд эди.

Зайнаб опа қизининг бўйига етиб қолганини ва унинг келуси тақдир ҳақида ҳаракат қилиш зарурлигини ўйларди. Агар ўз овулганидан бирор муносаб йингит топилса, у вақтда қиз доимо ўз қаноти остида бўларди. Агар куёв ёлғиз бўлса яна яхши — пичкуёв қилиб оларди. Қиз, ҳатто сеп тайёр эканидан ҳали хабарсиз эди. Туриш хил кигизлар тайёр, фақат чодир сотиб олиш қолган эди.

Саодат эса Қосимжон ҳақида, у билан биринчи учрашганлари ҳақида ўйларди. Ўша кезларда улар бир ағретатда ишлаган эди. Ҳар гал ҳам трактор тўхтаганда Қосимжон унинг олдига келиб сўрарди:

— Сен чарчамадингми, Саодат? Бир оз дамнинг ол. «Нега мунча мента ёпишиб олди у?» — Жаҳли чиқиб дерди Саодат. — Нима, мен ёш боламанми? Агар Қосимжон ундан аъвол сўрамаса, Саодат яна аччиқларди: «Нега у бирон нарса демайди? Хафа бўлдимми ёки мен унинг жонига тегдимми?»

Кулардан бирида улар кўшни чегарата яқин жойдаги энг баланд қонга чиқмоқчи бўлишди. Саодат ўша кўшни ҳеч қачон унутмайди. Тик қонга кўтарилган қанча қийин бўлмасин, лекин улар чарчашни ҳам унутиб, тўхтамасдан нима бўлса ҳам чўққига чиқиб олиш учун қатъий аҳд қилдилар. Икковлари ҳам у ерда бир-бирларига қандайдир муҳим нарса айтиш ҳақида ўйлардилар. Ахир бу ерда уларнинг сўзларини ҳеч ким эшитмасданда: бу яқин-орда улардан бошқа бирор тирик жон йўқ. Бироқ чўққига чиқиб олганларидан кейин ҳам улардан биронтаси кўнглидагини очиб айтишга ботинолмади. Фақат қайтиб тушётганларида Саодат тўсатдан сирғаниб кетди, Қосимжон уни маҳкам тутиб қолиб, ўпиб олмоқчи бўлиб итилди, ammo бу сафар Саодатнинг жаҳли чиқмади. У ҳеч қачон ўзини шундай бахтли ҳис этмаган эди.

Зайнаб опа ланг очилган эшик ёндоғига суянганича уйнинг ичкарисига қараб турарди. Унинг ҳаракатсиз бош эгиб туришидан, таажужбланиб хил кўтарилган қошлари ва бир-бирига ботиб кетган лабларидан сукут сақлаб, умидсизликка берилаётгани сезилиб турарди.

У бирор кўрқинчли нарсани кутаётгандай оstonага қадам ташлашга ботинмай турди ёки ниманидир эсладди. Балки тоғдан шамол олиб келаётган шовқин-суронга қулоқ солаётгандир. Кўйлагининг кенг ва узун енти шалтираб осилиб турарди. Ёнида эса пақирдаги сувлари чаққилиб обқаш ётарди. Зайнаб опа ҳозиргина ариқдан суя олиб қайтган эди. Зайнаб опа у ерда бориб Саодатнинг эрта чиққанини эшитиб кетганди. Она қалби чуқур натибобга тўлган. Энди у ҳувиллаган уйда якка-ю, елтига. Унинг уруи қамма нарса муҳайё, бироқ қизининг кетиб қолгани билан бутун орау-умидлари ҳавога учгандай бўлади.

Ахир Тоқой аканинг қайлиги Жийдагул келмаганида Зайнаб опанинг шу замида қанча туришини ким билсин. Жийдагулни кўриши билан Зайнаб опа ваёсаб кетди:

— Мана, қиз зоти қанақа экан? Ох, шўрим кўрсин. Худо меннинг насонбамни қийди, ўғил бермади. Уғил бўй-

ганда ўз уйини ташлаб кетмай, балки қаллиғини етаклаб келармиди.

Жийдагул нимжонгина ва ҳамиша мўмин-мулойим, ҳозир эса бутунлай бошқача бўлиб қолган бу хотинга кўрқинч билан қараб турарди.

— Саодат мени шарманда қилди!— дедирди Зайнаб опа гап орасида.— Қочқин кишидек иззат-иқромсиз исми-расмини қилиб ўзатишмасдан бир дарбадарнинг орқасидан эргатиб кетди. У Саодатни аллақасқаларга олиб кетади, кўрмай ҳам қоламан.

— Қизиқсиз, Зайнаб опа, қизингиз узоқда эмас, шу ерда-ку!— деб Саодатнинг ёнини оларди Жийдагул.

— Бас қил! Менинг шу аҳволга тушимнига сизлар ҳам айбдорсизлар. Унинг МТСта боришига сенинг Тоқойнинг сабаб бўлди. Мен бўлсам тўлиқ қилиб, эримнинг укаси деб унинг гапларига ишонибман. Бор айт, агар аксининг хотираси ва уруғимизнинг шайни унга қадри бўлса, Саодатни йўлдан қайтарсин. Бори!

Шу кунгик Тоқой ака одатга кўра хотинини Зайнаб опани чақириб келишга юборди.

Тоқой ака эгачисини кутиб, кигиз устига тўшалган иўстак устида қовоғини солиб ўтирарди. Барча она айвонлари ҳам у билан бирга ўтирарди. Уй иссиқ эди. Қозонда гўшт, стол устида эса самовар қайнардди!

— Ҳаммасидан хабарим бор, Зайнаб,— гап бошлади Тоқой, хурмат билан унга пиёладаги чойни ўзатаётдиб.— Сен учун ўзим ҳам хижолат тортыпман. Атар Саодат аҳмоқлик қилган бўлса, мен ҳозироқ отни эгарлаб, сочларидан судраб бу ерга олиб келаман!— Чолнинг кўзлари ғазабдан чақнаб эди.— Аммо мен бундай қилмайман. Ундан кўра менинг қўлларим ўзилиб тушсин. «Эски кўчманчи»дати ерлар кўлдан бери сенинг қизингга ўхшаш одамларни кутарди. Зайнаб, мен сени тинчлантиришга ва кўндиришга ҳаракат қилмоқчи эмасман. Лекин бир нарсани эслатаман.— Тоқой тилининг остига носвой ташлаб олди ва қорамтир мўйловини ўйчангилаб кўйдди.— Ҳозир «Эски кўчманчи» ерлари очилмоқда. Ўзинг биласан-ку, бир вақтлар биз бу ишни уйдалай олмаган эдик. Ўша вақтда биз бу пастқам ерларни охири бир кун ўзлаштирамиз, деб ўйлашга ҳам ботина олмаган эдик. Бойлар бизни сикиб, охири ана шу «Эски кўчманчи» ерларига ҳайдаб юборишган эди. У жойларда ерни ҳайдаш ҳам, сугориш ҳам ноқулай эди.

Эсингдами, ўшанда акамни сениб қолдиб, у билан бу ерга қочиб келгандаринг? Очликдан ўлмаслик учун, ҳатто мана шу пўстақдан ҳам катта бўлмаган ерни ҳайдашга қарор қилган эдик. Тўғри айтсан, ерни қандай тозадаганимиз, тошларни қўлда кўтариб ташитганимиз, тоғ енидан ариқ қазитганимиз ва «Йлон қовсидан» сув кўтарилиб бу ариққа чиқматани ёдингдами?

Шуларни эслайсани, Зайнаб? Ахир куруқ кўл билан қояларни ағдариб бўлармиди? Меҳнатимиз зоё кетиб, экинлар кўриб қолди. Сен ўшанда қандай йиғлаганингини эслайсани, ҳатто биз эркаклар ҳам кўз ёшларимизни зўрга тутиб турган эдик. Ўшанда биз «Эски кўчманчи» ерларидан кафтдек қисмини ҳам ишлай олмаган эдик. Лекин бизга кўп ер керакмиди? Фақат очликдан ўлмаслик учун... Энди эса бизнинг болаларимиз «Эски кўчманчи»ни ўзлаштиришга бел боғладилар. Агар сен уларни ҳозир нимага қилаётганини кўргангиде эки... Улар зўр ишюч билан ишлапти. Уларда билми бор, машина бор... Ҳалемай ғалламиз дарё бўлиб оқадди.

Эх, Зайнаб, ёшлигингда ўз севгани кишини учун ҳар қандай қийнчиликларга дуч келганысан. Шундай экан, нима учун сенинг қизинг ўз севгани билан турмуш қуришга ва у билан бирга меҳнат қилишга ҳақин эмас экан, а?

Зайнаб опа жим турарди.

— Сен ақлли хотинсан,— давом этарди Тоқой,— тушунинг керак. Саодат шундай қилмасдан иложи йўқ эди. Қўевинг Қосимжон эса ота-онасиз дарбадар эмас, ажойиб йигит, брингадада биринчи тракторчи. Унинг ота-оналари шаҳарда яшайди. Уларни жуда яхши, хурматли кишилар дейишди. Саодатга келсак, у онасини улуғлиб кетадиганлардан эмас. Яқинба кунин улар сенингга келишди, кузда эса сен одат бўйича йўл очар қилсан. Тўйин бўлса биринчи ҳосил йиғилиб, улар ишти унга кўчиб кирган кунни қиламиз.

Тоқой ака нима деган бўлса Зайнаб опа жимгина ўтириб тинглади. Кейин ўрнидан туриб эшик томон йўл олди. У бунга роҳан бўлишни, йўқми, ҳеч ким тушунмади.

Тоқой ака меҳмонни кузатишга чиқди. Ташқарида шундай қаттиқ ёмғир ёғаётган эдик, ҳатто, тоғлар ҳам, дароҳалар ҳам, нарироқдаги уйлар ҳам кўринмасди. Ҳамма нарса сувли туман билан қопланиб олган эди.

— Эх-хә, җамма ёкин қоплаб олибди-ю! Ана кўрасан, бу оқ ёмғир камида икки-үч кун тўхтовсиз ёғадн...
— Оқ ёмғир дейсанми?— Йаст овоз билан сўради Зайнаб опа ва жавобини ҳам кутмасдан кетиб қолди.

* * *

Зайнаб опа уйга кириб келар экан, хаёл селига чўм-танча бурчакка келиб ўтирди ва ёмғир томчилари оқиб тушаётган деразга қаради.

— Оқ ёмғир!— шивирлади у алданарсани эслагандай. Зайнаб опа йўлда келәтибоқ, Тоқой ҳар Ҳолда ҳақ деган хулосага келганди. Лекин у уйининг остона-сига қадам қўйиши билан, кўллари шалвираб, юраги музлаб кетди ва ана ўзини елғиз хис эта бошлади. Бирор рўзгор ишлари билан банд бўлмоқчи бўлди-ю, лекин, юрагига ҳеч нараса сифмади. У ҳар вақт нимадир етишмаётганлигини ўйларди. Лекин унинг нима эканлиги сира тушуна олмади.

Ниҳоят у бунн тодди: одатдагидек тоғ тарафдан келәтган моторларнинг овози эшитилмас эди. Ҳар доим онани тракторларнинг овози тинчлантирарди, чунки бу овоз севимли қиз билан, унинг келажаги билан боғлиқ эди. Зайнаб опа хавотирланарди: «Тракторлар жини, оқ ёмғирнинг икки-үч кун ёғадигандай шашти бор. У бечоралар палаткаларда нима бўлди экан? Нам, совуқ, печка йўқ». Унинг ёш келин-куёвларга раҳмин келди. Ахир улар чилданик-ку, тезроқ яқшанба кела қолса эди.

Зайнаб опа бармоқлари билан яқшанбача неча кун қолганини санади. Тўрт кун! Қандай узок! У тезроқ Саодат ва Қосимжонни кўргиси келарди. Бир оз ўтиргач, кескин ўрнidan турди-да, сандиқдаги оқ сурунни олиб, эркаклар кийдиган кўйлак бичди. Сўнг печкага ўт ёқди. Хонада дарров җамма нараса саранжом бўлди. Тўшт пишунча Зайнаб опа машинада кўйлак тикиб бўлаёзди. Энди у кўл қовуштириб ўтирмасдан бўғирсоқ қовуриладиган қозон олдига ўраланиб қолди. Оловдан қизиб кетган юзлари қип-қизил бўлиб, майда тер томчилари билан қолганди. Бирор яқинлиқни кутаётгандек кўзларини қувонч билан порларди. Афтидан у катта байрамга тайёрланаётгандай эди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам шундай. У хозироқ «Эски кўчманчи»га боришга қарор қилди. Тайёрланиб бўлгандан сўнг, Зайнаб опа Саодатнинг сепи учун

асраб қўйган тулли шол рўмолни олиб келди-да, кўйлак билан бирга қўшиб хуржунининг бир кўзига солиди, унинг иккинчи кўзини эса тўшт ва бўғирсоқ билан тўлдирди. Энди кетавериш мумкин эди, лекин у ўйлашиб қолди — эра теккан қизиникига тақлиф қилинмасдан бориш ярашмаса керак. Тоқой кузгача кўтишин маслаҳат берган эди. Лекин бу ниҳоятда узок муддат. Тўғри, Саодат ва Қосимжон яқшанба кўни келишади. Аммо яқшанбага Ҳақиқатан тўрт кун бор... У эса ўз боғдаларини ва «Эски кўчманчи»да нимадир қилинаётганини хозироқ ўз кўзи билан кўргиси келарди. Борди-ю, уни култи қилишсанч? «Нима деб ўйлашса ўйлашаверсин, бари бир бора-ман».

Зайнаб опа янги шойи кўйлагини, маҳсу-калишини, севган чопонини кийиб, хуржунини елкасига ташлади-да, бошинга катта қанорни ёпиниб ўйидан чиқди. Ташқарида бўлса оқ ёмғир ёғадиган эди.

* * *

Кул ранг туман аралаш ёмғирда сўқмоқ бўйлаб от устида хотин киши секин юриб борарди. Ер денгизин ҳайлалиб ташланган, катта ариқлар қазилган, ёмғир билан юврилиб, ер қобигини секин-аста ёриб яшил усимлик — биринчи баҳорги буғдой униб чиқмоқда. «Эски кўчманчи» ерлари таниб бўлмас даражада ўзгарган. Ҳосил олгини мушкул бўлган бир парча ер қаерда эди? Сув чинариб бўлмаган ариқ қаёқда қолди?..

Зайнаб опа отдан тушиб, ёнидаги тошга ўтирди-да, йилгай бошлади. Бироқ, эндики кўз ёшлар ўз фарзандларининг фахри учун, уларнинг ажойиб катта ишларини кўриб қувонч ҳисларига тўлган онанинг кўз ёшларини эди.

1994 йил

Дингичина ишдан қайтган Хонимгул уй ишларини ана-мана дегунча битирди-да, кўчага, пода йўлга чиқди. Қора ситирни эрталоқ боғлаб олмасанг, у ёмон, дарров кўшларнинг экинларига тушиб кетди. Орқасидан ун чоқли киши ҳалдослаб қувламаса, осонлик билан ушлатмайдди.

Хонимгул кўлга икки яшар ўғли Тўқонни кўтариб олган эди. Уларнинг иккаласи ҳам кўчанинг кун боши томонига тикилиб турншарди. Пода ҳар кунни ўша ёқдан келарди. Кўчанинг охиридаги қатор тизилган теракларнинг игнадек учига гўё кўш илиниб қолгандай, сўнги нурларини сочиб, қирини ортита ботиб бормоқда эди. Ботиб бораётган кўш ўрнини борган сари тира-шира қоронғилик эгаллаб, пастликдаги кўланкаларни ўз қарига тортиб бораётгандай, тобора ҳамма нараса кўздан ғойиб бўлиб борарди.

Кеч кичиб қолган бўлса ҳам, офтобнинг тафти ҳали қайтганча йўқ, кун ботиш томондаги қозоқ даштидан кимдир биров атайин елпиётгандай гармселнинг иссиқ нафаси юзларга ловиллаб ура бошлади. Ҳозир тева-рак-атрофдаги ҳамма нараса: ҳолсиз тебранаётган буталар, жимжит тўқайзор сингари иссиқ ҳавода димкиб турган чорбоғлардаги оқ жўхорилар, чивинга таланиб ариқ бўйида бош силтаб турган бўзбоя, мана шуларнинг бари саратон иссиғида куйиб-ёниб, ҳозир салқин туynинг келшинингизна оранқиб кутаётгандай. Тунда юқоридан муздек шабада эсарди, тонгда ҳордақ чиқариб ётган ер бетини шудринг қолларди, ўшанда тошлар марварид дончалари билан қоллангандай жилавланарди, молларнинг егани сингиб, семирарди, қуриб-қовжиратган ниҳолларга қайта жон киради.

Ситирлар роса тўйиб қайтганидан оғирлашиб қоринини кўтара олмай кўчанинг ўртасида шоммасдан бир-бир босиб, йўлнинг чангини бурқситиб келарди.

Икки юз қип-қизил олмадай, бурни эса сая ясенроқ, тиниб-тинчимас кичкина Тўқон Хонимгулнинг кўлида олға толпиниб, чивикни ўйнаб, қора ситирни: «Ҳиш-ҳиш, ҳиш!» деб чақирарди. Қора ситир Тўқонга пар-

во қилмай, эринчоқлик билан судралиб келди-да, жўхори томон итилмоқчи эди, Хонимгулни кўриб тўхтаб қолди.

— Ҳайда, Тўқон, уйга ҳайда!— деди Хонимгул кўлидаги боласини эркалатиб. Шу пайт боласи кўзига чиндан ҳам ншга яраб, гўё мол ҳайлашиб юргандай кўриниб, онаси бундан ўзича суюниб кўйди.

Хонимгул бир бола кўрган жувон бўлса ҳам, қиз пайидаги ҳусни жамолини йўқотмаганди. Кўлиб турганда юзларидаги кўлдиргич янада чуқуралишиб, чеҳрасида қандайдир уячанлик бақиб турарди. Унинг сая қийқ чиройли кўзлари баъзан шўх қулундай ўноқлар, баъзан чқки нозик ҳиссиётларини шундоққина кўрсатиб, узок вақт порлаб турарди.

— Айланайин полачим! Сенинг бу мол ҳайдаганиндан айланай!— деб Хонимгул боласини кучоқлаб, қайта-қайта ўпди. Боланинг салмоғидан тортилиб тово-нига тушган узун кўйлагининг этагини ерга қўшиб босаётган Хонимгул эркалангандай билдираб келарди. — Ҳайда, саяланг кетайин, ҳайда... Чивик билан ур... Бош, уйи қара, ялғуз кетайин, ҳайда... Чивик билан ур... Бош, уйи қара, мен уни ҳозиргина соғаман, сўт ичасанми, Тўқон? Худди шу вақт кўчадаги чанг-тузон ичида бир от-лик кўринди. Унинг от ҳайлаши бежо эди. Деворнинг бошида кўнкайиб ўтирган бойўғлидай ҳурпайиб, терга ботган кигиз қалпоғини чақайган кўзичага босириб кийиб олган, ҳаво ёниб турганга қарамай устида ёғин-сонидан ўнгиб кетган пшаш.

— Отанг келди, қара-чи. Тўқон, отанг келди!— деди Хонимгул кўзига жиламайиб.

Қоратой аслида ўан қоп-қора киши. Бироқ булуи унинг терлаб-пишиб чанг босган юзи ўзгача хунук тортиб ранги ўчиб кетган эди. Унинг кўлидан бери устара тегмаган шондай мўйловининг учларини ҳам боғлиб иссиқ гөрмеса ургандай сарғайиб кетган.

Қоратой тизгинни тортушни йўқ, у боласи билан хотинининг ёнида тўхтамай гўё бошқа бегона кишиларни учратгандай, уларнинг олдидан ўниб бораётиб бир тикилиб кўйдан-да, дарвозага суяканиб ётган ситирга етиб бориб, уни қамчи билан кўлдоқлашгаб жон-жаҳди-да бир соди-да, ишдамасдан уйга ҳайдади.

— Ота, ҳауу! Ота, ҳауу! Ота!— Ота миндиргин дегандай отасига чулдиради кичкинагина Тўқон.

— Қоратой, ўғлигини миндир!— деди Хонимгул. Қоратой отининг жигловини бир оз тортиб, қайрилиб туриб бир кулимсирайдн деди-ю, лекин кулмади. Лабларида табассуи бир кўринди-ю, яна йўқолди. «Эй, қочиб турсанг-чи,»— дегандай Қоратой ўғлига қараб кўлини силтади.

Ҳеч нимага тушунолмаб қолган Хонимгул боласини кўкрагига босганича, ўрнида серрайиб туриб қолди.

Бошқа кунлари Қоратой сув бошидан келганида отдан тушмай туриб домго «Кани, хоним, ўғилчани бери!» деб, от устида кўлочини ёзиб эгнатарди. Ушанда унинг маънос кўзларига кутилмаганда севинч учкунлари, хумрайган юзига пилқик югуради. Қоратой Тўқонни олдинга миндириб олиб, ўзига аллақайси оҳангда хиргойи қилиб, кечки салқинда кўча бўйлаб ўғлини нари-бери сайр қилдиради. Тўқон бўлса чилвиринг бир учини ушлаб кичкинтой оёқчалари билан тепиниб, қувончидан лабларини чуқчайтириб: «Кўрдиларингми, отни ўзим ҳайдаб юрибман!» дегандай тагтайиб кўриди. Шунда буларни кўрган кишилар:

— Вой-бўй! Бизнинг Тўқон ажабтовур йигит бўлиб қолбди-ку!— дейишнб, чиндан ҳам суюнишарди.— Кўрмайсанми! Отни ўзи миниб юрибди! Боракалго! Азамат, азамат-да ўзи!

Мана шу айтилган оддий сўзлар Хонимгул учун оналик меҳрининг энг юксак чуққисига олиб чиққандай бўлди.

Хонимгулнинг энг яхши кўрганн— кечки пайт. Қоратой отини сойга тушовлаб келиб, кўнглини жойига қўйгач, оз-моз кўбиз ҳам чертиб кўриди. Ҳуққининг бошида ёстиққа ёнбошлаб, кўли билан кўбизининг торини чертиб, уйқусирагандай шилинқиратан қовонининг остидан, ёнида чордона куриб хурсанд бўлиб ўтирган Тўқонни эркалатиб, кулимсираб қарарди.

Ерда ҳамир югириб ўтирган Хонимгулнинг лорсиллаган юзлари оловнинг тафтидан лоғалай кизариб кетган эди. Қоратой, албатта моҳир кўбизчилардан эмас, унинг чертанини ҳар бир қирғиз эглаб чертади, бироқ у чертиб ўтирган эски куй Хонимгул учун обдан ёқимли, бу куйни у туну кун мижжа қоқмай эшитишга тайёр. Унинг орузлари рўёбга чиққан: қаршида болаеси, бир ёстиққа бош қўйган умрдош ёри ўтирбди. Уларга Хонимгул ўз кўли билан овқат пиширяпти. Қоратой чер-

таётган куй Хонимгулга қанот бериб, у ҳозир осмонда айланиб учиб юргандай. Бундай пайтларда Хонимгул: «шундай иттифок, ризқи-рўзғи оила пешонамга битганидан розиман», деб ўйларди.

Хонимгулнинг шундай ўйлашида жон бор. Тоҳо тенткур келинлар аширмай-нетмай: «Сен жуда бахтлисан, Хонимгул! Кувенинг рўзғора жонкуяр, чорва кишиси. Қолхозининг мироби, Сен дада ишида бўлсин, уй ишида бўлсин, ҳеч кимдан ортда қолмайсан. Турмушларинг тинч, ўғилчанг бор, қайнаган билан ахилсан, армонсиз ўтасан»,— деб айтишарди. Бундай пайтларда Хонимгул барча қувончини ичига ютиб, нидамасдан кулиб кўриди: «Бироқ сизлар энг нетгани билмайсизлар!» дегандай Хонимгул ўзига кулимсиради. «Мен учун севин ҳаммасидан қиммат. Мен Қоратойни севаман. Қоратой мени севади. Икковимиз болаимизни севамиз... Севмаган одамларнинг боши бирикадими?» Бироқ кутилмаганда, қандайдир сабаблар билан улар ўртасида ширин турмушнинг бузғилишини Хонимгул хаёлига ҳам келтирмас эди. Қоратойнинг бугунги авзойи Хонимгулни ўйлантириб, ташвишга солиб қўйди. «Бу нимаси, у нега бундай қилипти?» дегандай Тўқоннинг юзига аянчли ҳолатда термиларди. Бола бўлса она қалбини тушунигандай йиғлай бошлади, у афтидан отга миндирмадинг, деб отасидан кўнгли ўқсуганга ўхшайди.

— Кўй, Тўқон! Инглама, кўй!— деди Хонимгул. У болани овуттишга қанчалнк уринмасин, ўзи ҳам алла-нарсани эслаб хаёлга чўмди. Бироқ уй-хаёлларининг учини тополмади. Болани юпаттишга бошқа муносиб сўз тополмай, Хонимгул уни янада қаттиқроқ кучоқлаб бағрига босди.

Олда томондан урган кучли шамолга кўкенин қалқон қилиб тургандай Хонимгул Тўқонни букчайганича кучоқлаб тураверди. Аёл тез-тез нафас олаётганидан бўйин томарлари сиртга бўртиб чиққан. Хонимгулнинг ўзи учун ҳам, болаеси учун ҳам ўқсуган юрати айбониз изла бўлганга чидамай ўртаниб ёниб, аллақандай кўрқинчли ҳолиса юз беришини олдиндан сезаётгандай тун-тун уради.

Хонимгул уйга кириб келганда, Қоратой ўша чанг босган пайшини ечмасдан, бурчақдаги стол ёнида тик турганича, катта қосани кўш қўллаб ушлаб айрон ичаёт-

ган экан. У худди узок чопп, ютақиб қолган от сингари айронни жон-жаҳди билан қутқуллатиб нчарди. Хонимгул унга индамай қараб тураверди. Ҳар бир қутлумни ютадада унинг юлгли бўйинида кекирдаги гоҳ пастта тушиб, гоҳ юқорига кўтарилдиб турарди.

Хонимгул эрининг феъл-атвори нимага бундай ўзгариб келганини тушиниб етмади. Қоратой ҳамма вақт кам гап эди, албатта. Бироқ Хонимгул эрини ҳали ҳеч қачон бўлунгидек бегоналашиб, ғазабга тўлганлигини кўрмаган эди.

Қоратой, ниҳоят, косани тоқчага қўйди, ёригиб, дағдлашиб кетган катта кафти билан назар ташлади ва орқасига бурилиб, нидамасдан қаравот томон олмаб кетди.

— Болани бу ёққа олиб кел!— деди у плашини девордаги миҳга илар экан, бўғиқ овоз билан.

«Нимага керак у сенга? Садқайи бола кет! Худо ёрда қаб соғиниб қолибсан! Шохини синдирганинг ҳам етар!» Хонимгул куёвига шундай деб айтмоқчи бўлди. Бироқ бунга журъат етмади. Шу маҳал Қоратой китпизга утираркан, бир ери қаттиқ оғриётгандай тишини тишига қўйиб интрарди. Афтидан қандайдир ачинаётгандай кўриниб, бош-юзлари буришиб қариб қолгани, айниқса, бутун кўзга алоҳида ташланиб турарди. Шунда буни пайқаган Хонимгул қалбидagi ғазаб алангаси билан тарқалиб кетди.

— Тўқон катта онасиникида,— деди Хонимгул эшикка чиқиб бораётиб,— сенга нима бўлди, Қоратой? Нега мунча қовоғинг солиқ?

— Ҳеч нима... Овқатингни қил...

Хонимгул бир челақ сув олиб уйга қайтиб келганда куёви ҳали ҳам боғидай мустар бўлиб, куйи солинган бошини кафтига қўйганича китпизнинг устида ёнбошлаб ётарди. У шу бўйича кўзғалмай ёта берди, бироқ Хонимгул яқинлаб келганда уни атайлаб жаврамайин дедими, ёки боядан бери ўйланиб ётиб бир фикрга келган бўлса шунинг айтишга ўзини чоғладими, ҳарқалай, Қоратой ўрнидан сакраб турди-да:

— Резинка этик қеерда, олиб кел!— деб хотинининг рўйхуш бермаётганини аглаб, шартта буйруқ қилди. Пайтавасини шоша-пиша ўраб, резинка этигини кийиб олган Қоратой эшикка шошилиб югуриб чиқди. Қантариглик турган отнинг пушганини бирон ни-

мадан ўч олаётгандай жон-жаҳди билан тортган эди, от ўрнidan кўзгалдиб кетди.

— Так!— деди Қоратой овозининг борича зарда билан бақириб,— ҳаром ўлгури!

Сўнг у хотинига қайрилиб, хўмайиб ёвузларча тикилиб қарайди.

— Сенинг Собирбегинг!— деди у ранг-қутн ўчиб, қалтираб,— ё мени де, ё уни де!..

Бўни уқуб боядан бери кўнглин хиралашиб, алдандай ёмон нарсани сезиб ҳадиксираб юрган Хонимгулнинг қалби яна Собирбек, деганида қинидан чиқиб кетгудай бўлди. У Қоратойга қараб отилди ва от узангисига ёппишиб олиб ялиниб-ёлворди:

— Тўхта, Қоратой! Тўхта, бу нима деганинг? Нима учун бундай депсан?.. Қайси Собирбек?..

Бироқ Қоратой хотинининг сўзларига қулоқ солмай, унинг қўлини силтаб ташлаб, отига устма-уст қамчи босиб, чанг-тўзонни кўтариб чопп кетди.

Хонимгул «Қоратой! Қоратой!»— деб бақирганича қолаверди. Тоғдан эсаётган кечки шамол ғазабга тўлган Хонимгулнинг этак-енгларини ҳилпиратиб: «Сен бу ерда нима қилиб турибсан, қитиқлайинми-а?» дегандай юлқилаб ўйнаётган эди. Хонимгул уйга қайтаркан, елкалари совуқдан учиб титради.

Тоғдан қоронғилик босиб кела бошлади. Алдакертдан, олис-олислардан бойўғлининг қиқирити эшитилди. Эшитилди-ю дарҳол жимиб қолди. Самода юлдузлар фанари ёна бошлади. Қонот уйкута кетди.

II

Уша кунни қундузи чақирилган қолхоз миқроблари ва далачилик бригадалари кенгашига Қоратой бир оз кечикиб келди. Район ижроия комитети раисининг катта кабинети кенгаш қатнашчилари билан дик тўлган эди. Қайси бирлари деразаларнинг остида, бошқалари эшикнинг бўсағасида деворга суянганича ўтиришарди.

Қоратой коридорга кириб, эшиги икки ёққа очиб қўйилган кабинет томон бўйин чўзиб ўтиришган кишилар тушига келиб қўшилди.

Кенгашда чиқиб сўзлаганларнинг бариси биргина масалани муҳокама қилишарди. Районда суғориш иши ёмон аҳволда, экин-тикин вақтида суғорилмай қуриб,

күйб кетипти. МТСнинг бош агрономи «Бештош» колхози ҳақида узоқ гапирди. Унда Қоратой мироблик қиларди. Илгор колхозларда бедалар икки бор ўрилиб, тарамланастган бўлса, «Бештош» колхозида бир марта ўригандан сўнг бошқа суғоришмай, беда сувсизликдан шу бўйича ўсмай қолган. Иш шу аҳволда бўлар экан, бештошликлар бу йил ҳам ўтган йиллардагидек бедани икки марта ўриб олишга кўан етмайдн. Жўхори бўлса эндинга бир марта суғорилибди, қай бир ерларига бутундай сув чиқмай, тап-тақирлигича ётибди, бошқа колхозларда бутакўз экинлари тўрт-беш бор суғорилган бўлса, «Бештош»да атиги икки марта суғорилган, хошос.

Колхоз шайнига айтилган агрономнинг бу хилдаги сўзларини Қоратой бепарволик билан одатдаги сўзларда, дегандай тинглаб ўтирди. Бу етишмовчиликлар ҳақида унинг ҳам ўзгача айтир сўз бор. Бу нарсалар унга илгаридан беш қўлдай маълум эди. Чунки Қоратой унинг жонажон иши — миробчилик ҳақида эртаю кеч бош қотираар эди. У кўпдан бери бундай саволларга жавоб бериш учун ўйлаб, тайёрланиб юрарди. У ўз фикрларининг тўғрилигига қаттиқ ишонар эди ҳам. Миробнинг ўзига хос тегишли ишлари бор: колхозга берилган сувни белгиланган норма бўйича ариқларга бўлиб тарқатиш керак. Қолган бошқа ишлар эса рансга тегишли, брита-дирга тегишли. Ишнн ўшалар бошқаради-ку! Дарвоқе, сув иши колхозда фот ёмон аҳволда, бирок бунга ким айбдор? Қоратойми? Йўқ, колхозда сув етишмаса Қоратойнинг кўлидан нима ҳам кела олади? Йўқин йўндирадими? Айрим вақтлари сув етарли бўлгани билан суғоришга одам етишмай қолади, ҳаммасига колхоз ранси айблн, у жавоб бераверсин...

Қоратой бу гап ҳам кенашда айтиладиган гапларни кўнглига олмай одатдагидек қош-қовоқ қилиб ўтирмасдан, келган бўйидан овулга қайтиб кетаверини мумкин эди. Бирок кенаш охирида кимдир биров бурақадан туриб гапириб қолди: «Ундай деган билан ҳам, бундай деган билан ҳам, барибир сув нормаси кўпайтирилиб, ҳар биримизга уч-тўрт кулоқдан сув кўшиб бермагувча иш битмайди». Қоратой ўзини бирдан енгил ҳис қилди, — унинг айни мўлаосидаги гап айтилган эди. Ўзи ҳам доммо сув деб қақшаб юрарди. Иш кўнглидагидек бўлиш учун колхозга бўлиб берилган сув яна кам деганда ярим барабар кўпайтирилгани зарур эди. Кўпчилики мироблар

бу таклифни қувватлаб шовқин-сурон қилишди: «Тўғри! Тўғри айтиди, ҳамма гап шундай-да!»

Овозлар бир оз босилгач, Собирбекка сўз берилди. Собирбек Қоратойларга кўшин — Жданов номли колхознинг мироби. У порусина¹ кўйлагининг этагини орқа томонига тортиб қўйдн-да, стол ёнига енгилгина олма-лаб келди. Сўнг ўтирганларнинг кўнглидагини билмоқчи бўтандай, уларнинг ҳар бирига кўз югуртириб чиқди. Ҳадеганда Собирбекнинг ўзига хос белгиларини ангилаб олиш қийин эди. Унинг ёши ўттизлардан ошган, кенг ярингли, кўй кўзди, сариқдан келган киши эди. Унинг бакуват гавдаси кўринишдан ёшлик чоғидан меҳнатга чиниққан кишиларни эслатарди. Собирбекнинг ёқимли кулимсираб турган ялпоқ юзлари, кишиларни мафтун қиладиган ишончли кўз қарашлари, вазинчилиги, бировга ёмонликни раво кўрмайдиган ювош кишини эслатарди. Бирок иш ҳақида, сув хусусида сўзлаганда, унинг ҳаглиги мўмин-қобиллиги бир зумда йўқ бўлади-қолади. Собирбекнинг бу табиатини Қоратой бошқалардан кўра яхшироқ биларди...

Йқин кишилар орасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар ҳам вақти келиб жуда мураккаблашиб кетини мумкин. Мана ҳозир Собирбек сўзтай бошлаганда, Қоратой унинг сўзларини ментга ҳеч қандай қизғин, тегишли жойи йўқ, дегандай, ўзига юқтирмай, шунчаки тинглаб ўтирди. Улар тўе илгаридан келишиб қўйган кишилардек, бир-бирини ҳеч вақт ёмонлаб ҳам, яхшилаб ҳам гапирмас эдилар. Сен мента тегмасанг, мен сенга тегмайман, сен менинг ишимга аралашмасанг, мен сенинг ишинга аралашмайман, деб келишиб қўйгандай, ўзаро ёқтиришмасалар ҳам бири иккинчисига гап тегизилган эҳтиёт бўлиб юришарди. Олдин дўстлашиб юрган кишиларнинг ораси бузилди, йўллари икки томонга айрилиб кетган пайтларда шундай ҳодиса юз беради: яхши, ёмонни яширишиб бир-биридан узоқлашаверишди. Уларнинг дўстлиги одам қатнамай қўйган ёлғизоёқ йўлни ўт босиб кетгани каби бора-бора, ўз-ўзидан унутлиб, қалбдаги ўқинчларни бир-бирига айтишмай юрган дўстлар орасидаги эндиётлар кучайиб, кек сақлайдиган бўлиб қоладилар. Улар очнқдан-очнқ қасдлашиб қолмаса ҳам, ҳар бири ўз дардини нинга тутиб, пайтини пойлаб юради.

¹ Порусина — канопдан тўқилган мато.

Мабодо, улардан бири кўл кўтариб қолгудай бўлса, иккинчиси от қўйиб курашга киришга тайёр туради. Ана шунда улар бир-бирига душман эканини яшириб ўтирмадан, юзма-юз келади. Ҳозирча кўнглида бирор фаразни бўлмаган Қоратой Собирбекнинг сўзларини совуққонлик билан тинглаб ўтиради.

Собирбек у-бу деб эзмалик қилиб ўтирмасдан, гапининг бўларини айтётган эди:

— Бу ерда баъзи бирларимиз сувни тақсимлаш масаласи қайта кўриб чиқилсин, текширилсин, деган фикрни айтишимиз,— деди у бамайлихотир сўзлаб.— Бу бир томондан тўғри, албатта. Чунки ҳар бир инши қайта-қайта кўздан кечириб, текшириб туриш— фойдадан холи эмас. Бизнинг сувчиларимиз— гидротехниклар ҳам буни алдақачон инобатга олиб қўйишган бўлса керак. Бу ҳақда уларнинг ўзлари гапиришар. Биз, мироблар эса бу ерда бундан бошқа ишлар тўғрисида келтириш олишимиз керак. Акс ҳолда қизининг сирини онасига маълум, деганларидай, бизнинг билганимиз битта. У ҳам бўлса: «Сув етмайпти, чанқадик, кўпроқ сув бери!» деб айюҳаннос солганимиз солган. Агар сувни кўпайтириб берганлари тақдирда ҳам яна сув етмайди деб чопганимиз чопган. Сувнинг кўпи яхши. Сув қанча мўл бўлса, нон ҳам шунча сероб бўлади, бу ҳаммага маълум. Лекин баъзи бировларимиз Чўй ариғининг ҳаммасини даласига бўриб юборсанг ҳам кўн тўймай, ўшанда ҳам сув етмайди деб зорланади. Мўк, ўртоқлар, бу кулги эмас. Бу муаммо ҳар биримизни қаттиқ ўйлантирмоқда. Ахир унга худонинг шунчаки оқиб ётган суви деб енгил-елпи қараш мумкин эмас-да. Сув деб қанчалик ташвиш тортишимиз, меҳнат қилишимиз... Шундай экан, бу ҳақда бафуржа ўтириб гапиришиб олайлик... Мана масалан, кўкдамли далами кезган вақтингда, бир текисда унинг чиққан экинларни кўриб қалбнинг қувончига тўлади, кузга келиб хирмон кўтаришганда ҳосилни кўриб хафсаланг пир бўлади. Мана ҳозир ҳам экинлар сув юзини кўрмай қувраб кетяпти... Нега шундай бўляпти? Сув етишмаслигиданми? Йўқ, бундай эмас. Менинچа, ҳар бир колхозда етарли сув бор, ҳатто сувга серобимиз ҳам дед олшимиз мумкин. Хўш, шундай экан, асосий гап нимада? Собирбек коридорда ўтирган бир тала одамлар томон тоздай бўйин чўзиб қараркан, бирдан Қоратойга кўн тушиши билан тақир қиритган бошини қашиб, хаёлига

бирор нарсга келгандай бир оз жим қолиб, гапини улаб кетди:

— Ҳар ким кўрган-билганини гапирарди. Қоратой билан иккимизнинг овулимиз ёнма-ён. Ичадиган сувимиз ҳам бир. Катта ариқнинг нариги соҳили уларники, бериги соҳили бизники... Бу томондан Қоратойни дўст деб билмаган. Мен уни ёмонламоқчи эмасман, лекин мен бугун ҳақ гапини айтмоладан ҳам туролмаймаман. Сен ҳам миробсан, мен ҳам миробман. Ўзингга маълум, «дўст айтиб гапирар, душман кўлдириб», деган мақол бор.

Собирбекнинг бу сўзларини тинглаб ўтириб Қоратой ўз кулгоғига баъзан ишонгис келмасди. Бу гапларнинг ҳаммаси унга тўғридай бўлиб туюларди. Бироқ тўғри сўз тошини ёрар деганларидай...

Собирбекнинг сўзлари аста-секин Қоратойга оғир бота бошлагди. Собирбек ҳақ гапларни айтётган бўлса ҳам, Қоратой уни аксига тушуниб, ғазабланаётган эди. Қоратой алданадиган анойи эмас, Собирбек нима учун бошқаларни мисолга келтирмай, унинг иши ҳақида гапирётганини яхши пайқарди. Собирбек ундан ўч олмоқчи. У шу келгашда халқнинг кўз олдига атайлаб унинг обрўйини тўкиб, шарманда қилмоқчи. Бўлмаса, «Бештош» колхоз экинларини сўғоришда энг орқада қолган, деб бунчалик жаврамасди.

Ҳақиқатан ҳам, Собирбек бутун ечиниб олди, курашга тушган кишидай дўстларини ҳам, бошқаларни ҳам юз-хотир қилмай, қаттиқ танқид қилаётган эди:

— Қачон бўлса сув оз, сув етишмайди, деб баҳона қилиб юради. Бу олатининг ташла, Қоратой. Акс ҳолда иш ҳам юришмайди, экин ҳам ўсмайди. Сенинг ихтиёрингга уч юз литр сув бериб қўйилбди. Ўз деҳқон тилимиз билан айтганда, бу олти кулоқ суви! Хой, бу ҳазилгакам сув эмас. Мен ҳам уч юз литр сув оламан. Бизнинг экин майдонимиз ҳам деярли бирдай. Шу сувнинг ўзидан ҳам тежаб-тергаб фойдалансақ, худо ҳаққи, етиш у ёқда турсин, ҳатто ошиб кетиши ҳам мумкин. Лекин сен ўша ўзингга берилган сувнинг ҳаммасидан тўла фойдаланаётибсанми? Ҳамма гап ана шундай! Мен ҳозир сенга тўппа-тўғрисиини айтиб бера қолай,— деб Собирбек чўнтагидан блокнотини олди. Ўтирганлар кўзагиб ипришнвр қила бошлагани: «Собирбекнинг гаплари тўғри! Ҳамма баҳо ўзимизда! Сув исроф бўлиб кетяпти». Со-

бирбөк блокнотини ырақлаб, бир жойини очп-да, га-
пира бошлады:

— Агар шу вакт ичида сүгөрилган ер майонгари
хисоблаб чыкылса, ҳалиги уч юз литр сувдан фақат бир
юз етмиш литринга бойдаланган майлук бўлади.
Шундай экан, қолган юз ўттиз литр сув қаярга кетган?
Бу сувларнинг бекорта оқиб ётгани ўзинга ҳам аён, Қо-
ратой. Уларнинг бир томыни ҳам экинларга сарфлама-
ган. Хўш, нима учун булар ҳақида гапирмайсызлар.
Бу миробнинг нини эмасми? Хосил оламан дег эканми,
ҳар кунги уч маҳал омак қилишни кайда қилмаганимиз-
дек, экинларнинг ҳам бир кун эмас, бир соат ҳам кечик-
тирмасдан қолдириб сүгориб турганимиз керак. Бунинг
учун эса мироб эртаю кеч далада, сувнинг бошида туриб
жон куйдириб ишлагани керак. Қоратой, сен туги сүго-
ришда бўласанми? Йўқ, албатта. Одам бўлиб ҳали би-
роп марта сени кечаси сув бошида кўрганим йўқ! Ариқ-
ариқларга тақсимлаб берилган сув қаярга оқипти, уни
ким бошқарипти, аминманки, қанчаси бекорта нероф
бўлипти? Сен шуларни текшириб кўрдингми? Уэ сувчи-
ларинг айтсан, йўқ албатта, сен буни қилаётганинг йўқ.
Қачон қарамай тўгон бошида, рейкадан кўзингни узмай
ўтирганинг ўтирган. Агар, сув режадан салгина пасай-
дим, дарҳол гидротехникларга: мента сиз етмапсиз,
сув беринглар, деб чопиб қоласан. Аммо шу пайт пасай-
дими сув бойдаланилмай, нероф бўлиб оқиб ётгани би-
дан ишинг йўқ. Қандай бўлмасин, бироянинг хисобидан
бўлса ҳам, кўпроқ сув олш пайдан бўласан, ўзини бў-
лай дейсан. Бошқалар сувсиз қолса ҳам сента барибир.
Олма пиш, отанимга туш, деб доимо рейканинг тагида
ўтирасан... Асов отни ўргатиб минган каби сувнинг ҳам
тагин-чиллирини қаттиқ қўлга олмасанг тўғри келган
томонга уриб кетди... Бунни унутма Қоратой, сенинг ўр-
нинг рейканинг тагида ўтириш эмас, балки далада, су-
винг бошида, сувчиларнинг орасида...

Собирбек борган сари қизиниб сўзлай бошлады.
Унинг сўзлари Қоратойгагина эмас, ўтиргандарнинг
ҳаммасига қаттиқ ботаётгандай эди. Мироблар бошла-
рини эгиб, жиддий кинёфада жимгина ўтиришарди.

Собирбек «Бештош» колхозда ишламаса ҳам, у
колхозни мерида-сиригача ўрганиб чикқандай гапирар-
ди. «Бештош» колхозда сүгориш ишлари эртаюқ
тайёрларли кўрмайдилар. Фақат сув босиб келгандан

кейингина ташвинга тушиб қоладилар. Тажрибали деҳ-
қонлар бундай қилмайди, улар эрта кўкнамдан бошлаб
тарадудга киришади. Сүгориш карталарини ишлаб чи-
қишади... Ерта кўш тушини билан пешма-пеш янги
ариқлар олинниб, тўгонлар тузатиб қўйиладди, эски ариқ-
лар қазиб тахт қилинади, тажрибали сувчилар танганиб,
уларнинг ҳар бири маълум қараларга бириктиб қўйи-
лади. Бироқ «Бештош» колхозда бундай ишлар қилин-
майди. Қоратой бўлса, бундай ишлар билан етарли шу-
ғулланмайди, ҳаракат ҳам қилмайди.

Қоратой, сенларга ажратилган сув экинларга етиб
бормасанок, эски ариқларда йўл-йўлакай куриб, йў-
қолиб кетмоқда. Шу зайлда экинлар сув чамасдан қолиб
кетипти, колхознинг олаётган хосили ҳам камайиб кетип-
ти. Бу билан иш битмайди. Ҳаммамизга маълум, ҳар бир
литр сув учун колхоз пул тўлайди. Сенларда бўлса, сув
йўлда-чўлда нероф бўлиб кетгани учун биргина ўтга
йилгинг ўзида колхоз эглик минг сўмдан ортук эиён
кўрди. Бутун район бўйича эса бойдаланилмай нероф
бўлиб кетган сув учун неча минглаб сўм зарар кўрдик.
Аларда бунинг устига, сифатсиз сүгориш натижасида
хосилинг камайиб кетганини кўшиб хисоблайдиган бўл-
сак, келтирилган зарар миқдори ўн барабар, юз барабар
ошиб кетиши мумкин. Эй, оғайнлар, бунинг учун ким
жавоб беради? Уларнинг айтинглар-чи, ким жавоб бери-
ши керак? Менимча, аввало бунга биз, мана мен, мана
сен, Қоратой, мироблар жавоб беришимиз керак. Узоқ-
ринг бир йўлаб кўринглар-чи, мабодо, чўпон бир улоқ
йўқотса, у улоқни тўлайди. Шунга жавоб беради. Агарда
бизнинг мироблар вақти билан юзлаб кубометр сувни
нероф қилиб юборсалар ҳам жавобгарликка тортил-
майди. Ахир, ўртоқлар, бунга чиндаб бўладими? Сув —
бу миробнинг боқиб юрган мол. Яхши мироб уйдан
доимо кўз-қулоқ бўлиб туради, ҳар бир томыни ҳам
тежаб-тертаб сарфлайди. Мана шундай ҳаммамиз тул-
ланниш ўтирганда айтадиган таклифим шунки, меҳнат
кунни мироблик вазифаси учун ёнгалмасдан, балки иш
жараёнида бойдаланган сувнинг хисобидан ёзлигиши
керак, сиз қўшни районнинг вакилларидан менинг бу
таклифимни ҳамма ерда қувватлашларингизни сўрай-
ман... От устида юриб мироблик қилган бошқа-ю, сув
кечиб, жонини жабборга бериб ишлаган мироблик
бошқа...

Қоратой бу сўзларни эшитиб безовтаганиб ўтирарди. Бу ҳам майли-я, айниқса Собирбекнинг «сен», «сен» деб қўлини найза қилиб, кўрсатиб гапирган гаплари унинг суяк-суягидан ўтгн кетди.

— Ер трактор билан ҳайдалди. Колхозчиларнингиз бўғдойни экиб, униб чиқишга ҳам эришди. Сўғориш маҳалига келганда, ҳаммаси бекорта кетди. Шунн билгинки, Қоратой, сен одамларнинг меҳнатини зое кетказдинг. Утепа участкасидаги маккажўхорилар ҳанузга қадар бирор марта ҳам сўғорилмади. Яхши униб чиққан экиннинг нобуда бўлишига нега йўл қўйдинг? Биладан, сен ҳозир, бу тепаликка сув чиқмайди деб айтасан. Бироқ, у томонга кун ботар бетдан ариқ олиб ўттиш мумкин, сен бўлсанг бу ҳақда эртароқ ҳаракат қилмадинг, бош ҳам қотирмадинг.

Қоратой ўтиртанларнинг ҳаммаси ўзига тикилиб қараётганини сезиб турарди. Қоратой шу пайт ер ёрилса-ю, ерга кириб, кўздан гойиб бўлгиси келди.

У қайноқ сувага пишиб олингандай бети-боши тарам-тарам қизариб кетган эди. Кенаш тамом бўлиши билан у ижрокомнинг эшитгидан биринчи бўлиб югуриб чиқди-да, шу бўйича отига иргиб миниб, тўппа-тўғри даллага қараб чопиб кетди. Бироқ у от устида кетаётганда ҳам Собирбекнинг сўзлари куюлқ остида жаранглаб эшитиларди. Гўё Собирбек унинг орқасидан қувиб келаётгандай эди. Қоратой Утепа томон чопиб бораркан, у ҳамон кенашда айтгилган гапларни бир-бир эслаб турди хил ўй-хаёллارга чўмарди. Аммо қанча ўйламасин Собирбекнинг айтган гапларини маъқул кўрмасди. Ўзини оқламоқ учун қандай бўлмасин, турди хил даллалар излаб топишга ҳаракат қиларди. Лекин шундай бўлса-да, топган жавоблари тинчитиб, ҳовурдан туширмаётган эди. Қоратойни изтиробга солаётган нарсаси: кенашда тапгиб қолиб, Собирбекка ҳеч бўлмаса бир оғиз ҳам жавоб қайтаролмаганида эди. Мана энди Собирбек уни бурнига сиртмоқ солинган туя каби ўз изини солиб олди. Эҳ, каллаварам, Собирбекнинг бундай айёрлигини сал илгарироқ билса қани эди! Зарба бериб, шохини синдириб, иккинчи марта оғиз очмайдиган қилиб кўлардинку-я!

Бироқ нима ҳам дея оларди? Сен, Собирбек, бошқаларнинг ишига аралашмасдан, ўзининг билавер деб энди айтиб бўлармиди? Энди ҳеч ким у ҳақда шикоят қилма-

майди. Собирбекни бугун район биладди, у моҳир сувчи, энг яхши мироб. Собирбекнинг колхозида беда ҳар йили тўрт мартадан ўриб олинади. Унинг колхозида саноаста мўлжаллаб экилган жўхорининг ҳар бир гектаридан олти юз центнердан ҳосил олинади, колхозчиларга ҳар бир меҳнат куни учун район бўйича ҳаммадан кўп пул, ғалла, тўт, мой берилади. Область газетаси Собирбек ҳақида мақолалар босиб, ундан ўрناق олишга чақирди. Билми жиҳатидан ҳам Собирбек ҳаммасидан устун. Кўпчилик колхозларда жўхорини ер етилгандан сўнг ёппасига сўғоришда дейишди. Маълум бўлишча, бу эски усул яхши натижа бермабди. Унинг фикрича жўхорини жуяк-жуяк қилиб захлатиб сўғориш маъқул экан. Шунда ҳосил икки баравар ортар эмиш. Унинг айтишча, агар каноп ҳозирги кунда қониб сув ичса, суткасига 12—14 сантиметрчага ўсиши мумкин эмиш. Тавба, ҳар бир ўсимликни ўлчаб юртандай гапирарди. Қишда сўғориш масаласини кўтарган ҳам Собирбек эмасмиди? Ерни қишда ҳам сўғориш керак экан, шунда ер намликни яхши сақлар эмиш. Бунн эшитиб турган ёнидаги бир чол: «Оббо шайтон-эй»,— деб ёқасини ушлаб Собирбекка тад бераётганини Қоратой ҳам кўриб турган эди. Тўғри, Собирбекнинг илми зўр, ўзи ҳам шининг кўзини биладди, узокни кўради!

Қоратой-чи? У нималарни биладди? Қоратой ҳам минорлик касбини Собирбекдан кам билмайди, албатта. Улар иккаласи ҳам миробчилик курсида бирга ўқинган. Аммо Собирбекнинг бахти бор экан. Илгор колхозга келди-ю ишлаб, тезда ном чиқарди. Хўш, у «Бештош» колхозида ишлаб кўрсин-чи! Унинг кимлиги шуни маълум бўлди! Даставвал Қоратой ҳам ишта зўр ижлос билан киришган эди. Унинг ҳам ҳалол меҳнат билан халқ ўртасида шўҳрат қозонсам деган орзу-умидлари бор эди. Аммо, иш бошиданок чаппасига кетиб, ўзини ўнглаб ололмади. Раислар бири келиб, бири кетиб тез-тез алмашиниб турди. Ана шундай шароитда янги таклифларни амалга ошириб, ҳавас билан ишлаб бўлармиди... Ойлар, йиллар ўтди. Қоратой ҳам бора-бора шининг борлишига қараб кўнгикиб қолди...

Тақдир атайлаб қилгандай, кўп вақтлар Қоратой билан Собирбекнинг турмуш йўлини бир йўлдан бошлаб борди. Уларнинг қишлоқлари ҳам ёндош эди, ёшилтидан бир-бири билан таниш эдилар, кейинчалик ўспиринлик

кезларида «ШКМ»¹ мактабида бирга ўқиниб. Уруш пайтида ҳам улар бир батальонда хизмат қилдилар.

Белорусияда бир похода кетаётиб, жилдираб оқаётган кичик сувнинг бўйида дам олиб ўтиришгандлари ҳали ҳам эсида сақланиб қолган эди. Секин оқаётган кичкинагина ариқчанинг ёқасида соя ташлаб турган буталар, сув ичида ўстан қалин қамишлар, мусеффо осмон, сукут сақлаб турган тушқин пайт, худдас, атрофдаги жамийки нарсалар нафасини чина сақлаб, ўша сокин оқаётган сув тинчлигини бузмаётгандай бўлиб туюларди. Шу пайт отишмаларнинг овози ҳам эшитилмай, бир даҳзага уруш даҳшатлари унутилиб, тинчлик ҳукм суради. Бундай сукунат оғушга чўмган солдатларнинг ҳар бири ўзича турли хил ширин хаёллarga бериларди. Собирбек эгиптин ечиб қайта кияётган эди, кўзи сувга тушиб тикилиб қолди:

— Эҳ отайин, бизнинг қадрдон тоғ сувларимиз қандай ажойиб-а. Уларни жуда ҳам соғиндим-да, Қоратой!— деди у.— Ҳар бир ариқнинг суви ўзича бир танмас бойлик эканини энди пайқаб ўтирибман. Оқолда ётганимда баъзан сувнинг шилдираб оқаётгани эшитилиб тургандай бўлади... Омон-эсон уйга қайтиб борсак, албатта сувчи бўламиз... Ушанда сен ҳам мен билан бирга қўшилиб далага суюришга чиқасан. Ахир, деҳқоннинг хузур-ҳаловати ушанда эмасми? Сенинг Хонимгулнинг ҳам бирга эргаштириб оламиз... Далага сувни бошқариб борамиз-да, кейин мен сизларга ашула айтиб бераман. Суюришда тилсиз киши ҳам кўйламасдан туромайди! Ёвни ентиб, омон-эсон қайтсак, тилагим шу!..

Ушандан бери ордан қанча йиллар ўтиб кетди. Уларнинг иккаласи ҳам урушдан бир вақтда қайтиб келишди, иккови ҳам мироб бўлиб бирга нишлаб юришди. Қоратойнинг оғир табиатлиги ва туңд мижозига қарамасдан улар ўртасидаги дўстлик алоқалари аввалгидай давом этаверди. Бироқ, кунлардан бирини Собирбек ўз ўртоғи Қоратойнинг қалини Хонимгулдан севар эмиш, деган сўз чиқиб, овулда миш-миш гаплар тарқалди. Шунинг Қоратойнинг дўстидан кўнгли совиб, Собирбекдан узоқлаша бошлади. Қоратой Хонимгулга уйлангандан

кейин ҳам Собирбекка очик кўнгли билан қўл бергани йўқ. Қоратой бу ҳақда қанча уйлаб кўра ҳам, бир қарорга келолмай, сабр қосаси тулиб юрди. Бунинг сабаби ҳам бор эди, албатта, у сирдан қаратгандан унчалик сездирмай юргани билан Хонимгулни жондан азиз кўрарди. Унинг ичи торлиги ҳам, рашиқ қилиши ҳам шунга яраша эди: Хонимгулга бирор киши кўлиб қарадими, бўлди, жонажон дўстими, туғилган кишимин— ким бўлишиндан қатъи назар, заҳарини сочиб, ҳазилими, чинми, сурштириб ўтирмасдан, қўлга тушса шу заҳотиёқ жиққа-мушлаганидан ҳам қайтмасди.

Илгаридан шубҳаланиб юрган ёвуз ниятли Қоратой Собирбекнинг ҳар бир босган қадамини кузатиб юриб, унга нафрат билан қарай бошлади. Бунинг сезган Собирбек ҳам у билан кўпдан бери гапиринмас эди. Қоратой Собирбекнинг бундай юришини кўриб ўзича: у Хонимгулни унутолмапти, Собирбек менинг бахтимга чанг солипти, деб сал нарсадан гумонсираб юрди. Бора-бора Қоратой Собирбекнинг меҳнатда эришган ютуқларига ҳам ҳасад билан қарай бошлади. Сирдан қаратганда, у Собирбек эришган муваффакиятларни назар-писанд қилмай юрган бўлса ҳам, аслида уни кўрганда чиндан эди кетиб юрарди. Тўғри, Қоратой ҳам Собирбекдан орқада қолиб кетмаслиги учун ҳаракат қилди. Бироқ унинг ишлари нима учундир илгари босмади. Булар Қоратойнинг қалбини баттарроқ тирнаб-ўртаб, эски қадрдонидан ўрناق олишга, ёрдам сўрашга, унга бошимини эгиб бораманми, деган гурур йўли бермасди. Собирбек бўлса, ўқанишгандай номини халқ оғзидан тушмай макталиб, борган сари обрў-эътибори ортиб бораётган эди. Сўнгги вақтларда Қоратой бунинг халқ туғул ўз хотинининг оғзидан ҳам эшитиб қолди. Кунлардан бирини Хонимгул Собирбекнинг сурати босилган газетадagi мақолани ўқиб ўтирган эди. Бунга кўзи тушиб қолган Қоратой ҳадеганда сир бой бермай, жимгина турди-да, сўнг сабри чиндёлмай:

— Не, яна сенинг Собирбекнинг ҳақида ёзганидими? Кани, яна нималар деб макташибди!— деб, рашиқ келиб, чиндан кўйиб бораётганини сездирмасликка ҳаракат қилиб кўнмишраб қўйди. Бундан бир оз олдинроқ Хонимгул дугоналари билан бирга Собирбекларнинг қишлоғида қўйилган кинога бориб кетган эди. Айгишларча, у ерда Собирбек билан Хонимгул ёнма-ён ўтиришиб, ки-

¹ «ШКМ»—30-йиллардаги овул қишлоқ ёшларининг мактаби.

нони ҳам кўрмасдан, бир-бирлари билан гапиришиб ўтирган эмиш. Бунни эшитган Қоратой хотини билан очинчасига гаплашиб олмоқчи бўлди, бироқ у нари-бегинни ўйлаб:— Бизнинг овулмизда шу кунгача клуб қурилмаганига ким айбдор?— деди-ю, яна шаштидан тушди.

Бошидан кечганларини шу тарзда ўйлаб борар экан, Қоратой ўчтепадаги экинзорлар томон қандай етиб келганини билмай қолди. У энди жўхоридагининг қай аҳволда эканлигини ўз кўзи билан кўрди. Қўрғанларига ишонтиси келмай, кўзларини уқалаб-уқалаб кўйдди. Лекин бу билан манзара ўзгармади. Сарғиш тортиб кўйиб ётган бўз тупроқ гутурт чақсанг доп этиб ёниб кетгудай. Жўхоридагилар бўлса аллақачон қувраб ўткир қуёш нурига тоб беролмай япроқларини найча сингари қат-қат ўраб олган эди. Она-Ер, у экинга сўт бералди, ҳаёт бахш этади. Лекин, у ҳозир етим боғалардек ўтай қолган. Унинг сўти йўқ, эгасиз қолган жўхоридагилар аҳволга тушиб бари бир овоздан: «Бизга сўз керак! Сув! Тезроқ бир томчи бўлса ҳам сув керак!» дея ялғиниб-ёлвораётгандай эди. Ана шу пайтда Қоратойнинг юраги умрида биринчи марта, ҳақиқатан ҳам изтироб чекиб, зирқираб оғримоқда эди. Шунда унинг қўлоқлари остида яна Собирбекнинг овози жаранглаб эшитилгандай бўлди. «Сен миробсан, сув кўлингда, ҳосил учун сен жавоб берасан. Билиб кўй, Қоратой, элнинг ризқини қийганинг, тер тўкиб қилинган меҳнатни зое кетказганинг учун халқининг уволди туталди сени».

Шу маҳал кўнглини беҳуд қилувчи гармсел бошланди. Иссиқ шамолнинг қуоқ тўлқинлари ер бетига олов пуркаб, қолган-қутган сўнги намликни ҳам сўриб олаётгандай Қоратойнинг баданларини куйдириб ёндирарди.

— Гармсел!— дея бақирарди Қоратой жон-жаҳди билан, нафаси бўғанга тикилиб.— Гармсел келди!— сўнг у отнинг ёлти муккасидан йиқилиб тушди-да, ўзича бўғиқ овоз билан пичирлай бошлади.— Бундан кўра, менинг сувсиз қолганим яхши эмасмиди? Бундан кўра, менинг чанқаб ўлганим маъқул эмасмиди?

Бир оздан сўнг Қоратой бошини бир чулгаб олди-да, ўлқир-чўлқирларга қарамай, дала бўйлаб, чанг-тузон кўтариб овул томон от кўйиб бораверди. У тизгинини бўш қўйиб чопиб борар экан, ҳозиргина кўчада подани тўсиб

турган Хонимтул билан Тўқоннинг олдига етиб келди-да, отни таққа тўхтатди.

III

Тўқоннинг биринчи ярми шу кунларда одатдагидан қолқоронг эди. Ой қорайиб кўринган тизма тоғ чуққидаридан кечикиб чиқётган эди. Сўғориш учун тун энг яхши вақт. Собирбек сўғорининг қандай бораётганини текшириб юрди. Ҳама иш жойида. Сувчиларга кундуз кунни топириқ бериб қўйилган, уларнинг ҳар қайсисига алоҳида ер ҳам тақсимлаб берилган. Энди бўлса Собирбек бирор ерга сув чиқмай қолмадимикин деб, марзамарза юриб сўғорилган экинларни кўздан кечириб юртан эди, бир вақт:

— Собирбек, қаердасан, ҳо-о-о, Собирбек қаердасан!— деган овоз эшитилиб қолди.

— Мен бу ердаман!

— Сув йўқ! Сув кўриб қолдинг!— дея бақирарди Ҳалим сувчи. Собирбек у томон чопиб борааркан, нарини ёқдан яна қийқириқ овози эшитилди:

— Хой, мироб, сув йўқ! Сув қани?

Ҳақиқатан ҳам ариқдаги сувлар ўзидан-ўзи камайиб кўриб қолган эди. «Катта ариққа уриб кетдим, нима бўлди?»— деганча Собирбек катта ариқ томон чопиб кетди... Ариқ жойида, боғ-боғлидай. Аммо сув камайганидан камайиб, ариқ тубидаги тошлар қоронғида йилтираб кўриниб турарди. «Тавба, бу нимади бўлди?»— деб Собирбек танг қолди-да, каналнинг бирор ерини сув олиб кетганиникин деган хаёлга бориб, бирдан чўчиб кетди. Бўлмаса бу каналдан ёлғиз Собирбеклар эмас, «Бештош» қолхози ҳам сув ичарди, қолаверса, каналнинг уриб кетган ерини боғлаш осон иш эмас. Унга қанча куч, қанча вақт керак. Сўғориш қизғин кетаётган ҳозирги пайтда сувсиз қолиш бу ҳосилдан маҳрум бўлиш деган гап. Нима бўлса ҳам тезроқ ҳаракат қилиш керак, деб Собирбек тун қоронғисига қарамай, отга яна қамчи босди.

Мана, у каналнинг бошига ҳам етиб келди. У ерда иккала қолхоз учун сув бўлиб бериб турадиган катта шлов ўрнатилган эди. Собирбек отини канал четидати толга боғлади-да, ўзи каналнинг тепасига иргиб чиқди ва шловнинг кўприги билан юриб бораётиб бирдан тўх-

таб қолди. Собирбек катта ариқ бошидаги шлюзнинг беркитилганини кўриб ўз кўзига ишонмасди. Канададан ариққа томон ҳеч бўлмаса жилдираб ҳам сув оқаётгани йўқ. Қоратойларнинг шлюзи бўлса, охиригача кўтарилган. Сувнинг ҳаммаси уларнинг ариғида шарқираб оқаётган эди.

«Бу нимаси, буни ким қилди?»— деб Собирбек ўзига ўзи савол берарди-ю, унга жавоб топа олмади. У ум-рида бунақа ҳолатга дуч келмаган эди. Сувнинг шов-қин солиб, шарқираб оқаётганидан Собирбекнинг сўзларини эшитиб бўлмасди.

— Йўқ, бу ерда қандайдир англишчилик бор. Бундай бўлиши мумкин эмас. Буни дарҳол тузатиш керак!— дедирди Собирбек ўзига-ўзи пичирлаб.

У отининг ёнига бориб, ҳамшиша эгрининг қошига бортаб юрадиган катта кљотчни ечиб олди-да, қайтиб келиб ўзига тегишли сувни очиб юборайин деган мақсад билан кљотчни шлюзнинг тайкасига солиб бураётган эди, яқин атрофдан бировнинг ҳайбатли овози эшитилди:

— Тегма унга, қўлингни торт!

Собирбек ялт этиб ён-атрофига қараган эди, кўп-ригининг устида қандайдир қанотини ёзиб юборган бургутга ўхшаб, ола-бўла жулдур ёппандай бошини нига олиб келётган кўланка пайдо бўлди. Унинг афти башараси кўзга кўринмасди.

— Сен кимсан?

— Қўлингни торт дегиман!

— Қоратой, сенмисан?

У жавоб бермасди.

— Бизнинг сувни сен бўғиб олдингми?

— Мента сувнинг ҳаммаси керак!

— Бундай ҳукукни сенга ким берди?

Қоратой лапантлаганча икки сакраган эди, Собирбекнинг қаршисида пайдо бўлди.

— Йўқол, ҳозир кўзига кўринма!

— Қоратой, ақлинг жойидами ўн? Нима деб вайсаясан?

— Ҳозир бу ердан кет! Сувни бермайман дедимми, бермайман! Уни ўзим учун эмас, қолхоз учун олиман! Экинлар кураб кетибди, мента сувнинг ҳаммаси керак. Ҳозир кет, жонингдан умидинг бўлса, бу ердан ҳозир кет! Нима қилсанг ҳам сувни бермайман.

— Бошқаларнинг экини сўғорилмасдан қолиб кетса майлими? Бу куракда турмайдиган сўз. Бу ўғрилиқдан бошқа нарсаси эмас!

— Мен ўғриманми? Тилингни тий!— Қоратой сакраб бориб Собирбекнинг қўлидаги темир кљотчни юлиб олди-да, орқага бир қадам тисарилиб, қулочкашлаб туриб Собирбекнинг бошига урмоқчи бўлган эди, Собирбек энцилик қилиб, Қоратойнинг қўлини ушлаб қолди. Сўйра у қўлига бутун кучини тўйлаб, Қоратойнинг билатини қопқон каби синдиргудек маҳкам сиқиб тураверди. Ниҳоят, кљотч Қоратойнинг қўлидан шўл этиб сувга тушиб кетди. Бироқ Қоратой ҳамон ён бергиси келмади.

Афтидан, у ҳолдан тойиб йўқилмагунча олишмоқчи. Собирбекни кўп-ригининг четига судраб бориб, сувга итариб юбормоқчи. Буни сезган Собирбек бир қўли билан шлюзнинг темирідан ушлаб олиб, ўрнидан қимирламай тура берди. Улар шу зайлда юзма-юз олишиб, кўп-риқ устидан сувга тушиб кетмаслик учун бир-бирини ушлаб, ёппандашди. Қадрдон дўст бўлиб юрган кешларда ҳам улар бир-бири билан бунақалик яқинлашган эмас эди. Атроф бўлса жимжит, қоронғи, бирор тирик жон йўқ. Фақат эдингига бош кўтариб келётган тўлғи ой бу олишиб ётганлар ким бўлди, дегандай, кўп орақасидан бош чўзиб қараетган эди. Агарда ҳозир кўп қоронғи бўлматганда, Собирбек Қоратойнинг кутургадай қон тўлган кўзларини баралда кўрган бўларди, чаккасида бўғриб чиққан қон томирларини юрати билан биргаликда тулғилаб ураётганини сезган бўларди, унинг ирвайган оғизлари мурдани эслатарди. Бироқ қоронғида Қоратойнинг кўйиб-ёнаётган иссиқ гавдаси, анқиб турган тер ҳиди ва хиритлаб чиқаётган сўзларини сезиларди.

— Сувни бермайман дедим— бермайман! Бутун тун сувдан мен фойдаланаман. Экинлар сувсизликдан қувраб кетяпти...

Бир оз вақт ўтгач, Қоратойнинг мадори куриб, бўшаган эди, Собирбек уни ўзидан нарига итариб юборди:

— Урнингдан жилма, Қоратой! Кўзга кўрма!— деди Собирбек.— оқибат шу эдимми? Ҳосил учун, биринчилик учун бунақа курашимиз керак экан-да. Сен мени ким деб биласан?

— Сен мента душмансан!— деди Қоратой энтикиб хиритлаб.— Сен мента душмансан... Сен менинг севган

хотинимга кўз олайтирипсан, сен мени синмоқчи бўлиб йиғилишларда ёмон ишлайди, деб ишимни муҳокама қиласан. Лекин мени алдаёлмайсан, билиб қўй шуни... Сугорини қанақа қилиб илгир бўлиб юрганлигини ҳам билмапсан, сен менинг сувиمنى ҳам туни билан ўзингга фойдаланиб юрибсан...

— Нима-нига?— деди-ю, Собирбекнинг томоғи бўғилиб, бошқа сўз айтишга чамаси келмади шеклиди, Қоратойнинг ёқасини кўш қўлаганича ўзига ниқтаб тортиб, шу бўйича қимирлатмасдан хипа бўғиб тураверди, сўнг қоронғида унинг кўзидан кўнглида нималар борлигини билди олмоқчи бўлгандай, юзига анчагача тиккилдурди-да, қандайдир ўқичи билан бошини чайқайди:

— Ҳаммаси тушунарли! Мен кетдим. Аммо шуни билгинки, сенинг ариқларинг шунақа сувга чидаш беролмайди... Сен ўзингга-ўзинг душманлик қилибсан... Агар бир хўлдам сув бекорга кетса, кейин ўзингдан ўпкада...

Собирбек кетгандан сўнг Қоратой кўприкнинг устида туриб, ой нурида оқариб кўринган Собирбекнинг тимастрёкасига анчагача қараб қолди. Собирбек бу тўқнашувда голиб чиққандай бошини баланд кўтариб, кўрагини кериб, мардонавор одимлаб кетаятган эди, Қоратойнинг бўлса боши айланиб, бутун вужудини олов бўлиб ёнаётган эди. У, ҳозир ўзини тоғат кучсиз, бирок адаштириб, ёлғиз ташлаб кетган тўдак сингари ҳис қиларди. Шу пайт у кетиб бораётган Собирбекка: «Тўхта! Мента сувинг керак эмас, сувингни ол!» деб бақириб юборишга сал қолди.

Ўз қилмишини тўғри деб топиш ва ундан қаноат ҳосил қилиш учун Қоратойга яна нимадир етишмаётган эди. Каналнинг тепасидан чопиб тушган Қоратой ариқ ёқасига келиб ўтирди-да, жонини жабборга бериб толган сув сенмасан, дегандай томоғи қуриб-чапқаган киши каби ҳовучлаб қулт-қулт сув ичди-да, ўзича нималардандир гапирётган эди:

— Шошмай тур, ҳали мен сента кўрсатиб қўяман. Энди ҳамма сув ўз қўлида... Бу кеча ҳамма экинларини сугориб оламсан. Муздам шу. Мени ўғри деб кўрсин-чи, мен, ўғри эмасман!.. Улар экинларини тўрт-беш маралаб сугориб олишган. Бир кеча сув олмаса олмабди-да... Бизга бўлса ҳозирок сув керак. Мана, яна гармсел эсиб келипти... Йўқ, Собирбек, бекорларни айтибсан, бизга олти қулоқ эмас, ўн-ўн беш қулоқ сув керак... Учтепа-

даги жўхоридага сувни ўша эски ариқлар билан олиб бораман.

Ҳақиқатан ҳам ариқда катта сув тўққиланиб оқаятган эди. Унинг кучли оқимида қараб турган Қоратойнинг кўзлари жимирлаб кетди. Баҳорги тошқин дарё каби қирқоқлари билан тўлиб оқаятган ариқ сувига кафтинини соғиб тўсмақчи бўлган, сув тўё асов тойдек сапчиб, дуч келган томонга олиб кетилиш мумкин. Сув эркин оқини келтириб кўради. Агар унга қулоқ солиб турсанг, сув ўзининг кучли оқими билан ариқ қирқоқларини кемириб кетиб, кўзга кўринмас қумларни мўтасил оқизиб бораётгани эшитилди. Бироқ Қоратойнинг хаёли бошқа нарсада эди. У бурун қандай бўлмасин, туни билан экинларнинг ҳаммасини сугориб олмоқчи эди. Сув ҳозиргача Учтепага етиб борганини, у ерда сувчилар кечадан бери шайлашиб, тайёр бўлиб турганини хаёлидан ўтказди-да, Қоратой ўрнидан сапчиб туриб қувончидан ўзича мийида кулиб қўйди. Ҳа, сугорини бошланди! Энди тезроқ ҳаракат қилиб қолиш керак...

IV

Қалин канопнинг қоқ ўртасидаги ёлғиздек йўл билан чор атрофга назар ташлаб бир аёл келарди. Унинг бошига бир ўрам қилиб боғлаб қўйилган оқ рўмоли елкасига сидириниб тушган, кўйлагининг ёқалари очиб юборилган, қоронғида кўкси оқариб кўриниб туради. Бу Хонимгул эди. У шошилганича қаергадир кетиб борарди. Уйкусидан чўчиб ўйғониб кетган тўрғай ёнидан париллаб ўчиб кетган эди, Хонимгул чўчиб кетиб қичқириб юборишга сал қолди ва кўрқанидан қўлидаги туғунчани чани кўрагига босиб олди. Йўқ, у қўлидаги туғунчани ташламоқчи эмас. Қоратой ишта бўлган овқат емасдан кетган, яна бунинг устига, унинг кайфияти ҳам бузуқ эди. Агар бирор ҳодиса юз берганини билганда, Хонимгул Қоратой учун жонини беришга ҳам тайёр эди...

Шу пайт алдақаердан:

— Қоратой! Қоратой! Сув уриб кетди! Тезроқ кел!— деган кучли овоз эшитилди.

Шошиб қолган Хонимгул ўша томонни кўзлаб чопиб кетди. Уч-тўрт киши, қимлигини билди бўлмасди, уриб кетган ариқ ёқасида уймаланиб ётган эди. Аммо Хонимгул улар орасидан Қоратойни дарров таниди. У сув

ўйиб кетган ариқ ўртасида энкайганча нимагадир ўриниб ётган эди. Катта ариқдан сиқилиб оқётган кучли оқим йиртқич ҳайвон каби тутқич бермай, қирғоқчи узанб-юлқиб, туپроқ чиқиндиларини ўзи билан бирга оқизиб сойга томон чопарди. Сувнинг шовулдаб оқётган оқими ниндан дам-бадам кишиларнинг шовкин-суронлари эшитилиб қоларди.

— Бўди.. Тезроқ! Чимни олиб кел!.. Тошни бос...

Хонимгулнинг етиб келганини ҳеч ким пайқаматган эди. Бироқ унинг қаердан, қачон келганига ҳам ҳеч ким ҳеч қанча таажжубланмасди. Хонимгул сув кечиб, Қоратойнинг олдинга югуриб борди. Қоратой унга ялт этиб бир қараб қўйд-да:

— Чим, чим олиб кел! Тезроқ!— деб бўйруқ қилди. Ундан кейин нима бўлганини Хонимгул яхши англамасди. Боши қотиб, ганграб ўғимин, тушимин, фақат жонжаҳди билан чим ўйиб ётганини биларди, холос. Чимни ердан ажратиб олиш кўпин, уни тирноқлари билан узан олиш керак. Чим жуда оғир бўлса ҳам, Хонимгул уни ташламай бола кўтаргандай кучоқлаб кўкрагига қисиб, Қоратойга олиб келарди. Қоратой бўлса хотинига бирон нима демасдан бўғилиб хириларди. Шу чоқ нариги томондан бировнинг қичқирган овози эшитилди:

— Нима? Нима бўлди?

— Тезроқ, тезроқ бўлинглар! Сув олиб кетилти!..— Мускуллари темирдай бўғлиб чиқиб, ҳансираб, бир-бирларини туртишиб сув билан олишиб ётган одамлар орасидан аёшнинг қорғин овози кўлоққа чалинди. Хонимгулнинг оёғига тош тушиб кетган эди. У оёғининг оғриғига чиндай олмасдан «вой жоним», деганча тишини тишига босиб, сувнинг ичида ўтириб қолган эди, нариги ёқдан Қоратойнинг «бўлинглар», деган бўйруғини эшитиб, ўрнидан иргиб турди. Шу заҳоти бир нарса қирс эгиб кетди. Нима бўлди, оёғи синдимми?.. Қоратойнинг қоқётган қозиги синиб кетган эди...

Кўзлари жимирлаб тиниб кетди...

— Бари бир, бўлмайди!

— Нета бўлмайди?

— Эски ариқ эски қўйлақ сингари, бир жойини ямасанг, иккинчи ери йиртгиланг.

— Бас қил!

— Бундан чиқди, ишлаб ўлгин деб қўя қол?

— Уй!

Яна шиддатли кураш давом этади! Сув — бу тилсиз ёв. У бостирилган тош ва чимларнинг остидан отилиб чиқиб, ҳамма ёққа тошиб, бузғиб бораётган эди. Уни жиговлаб бўлмасди... Кўлларининг тобора мадори кўриб, юзларидан номақоб тер қуйиларди... Сувчилар Қоратойдан норози бўлиб, уни кўришга кўзи йўқ эди...

— Шу ҳам ариқ бўлди-ю, ичигаги чўп-хасига ўралишиб йиқилган киши... Яна ундан сув қандай оқсин...

— Ариқларини дуруструқ қазитмай ранс билан митроб нима қилиб юрибди...

— Буларнинг ҳаммасига Қоратой айбдор, икки ўртада на ўзига, на ўзага қилди...

— Текин томоқ юракни оғритади!

Бу сўзларни Хонимгул ҳам эшитиб турган эди. «Улар нима дейишпти, Қоратой бирор қалтис иш қилиб қўйдинми?» деб кўрқиб кетди.

Сувчилардан бири жаҳл билан бақирди:

— Бас эйди, сувни очиб юбор!

Қимдир биров сувни ариққа ташлаб юбориш учун шлоз томон югуриб кетди. Қоратой бўлса, бир-икки сакраб етиб келди-да, унинг йўлини тўсди.

— Сенга ким айтди сувни ташлаб юборсини деб?

Ҳозир изинга қайт! Жавобини ўзим бераман!

— Ниманинг жавобини берасан? Бировларнинг сувини очиб олиб, ариқларни бузғиб юборганинг учунми?

Қоратой дом-ним демасди. Қовоқ остан бўйича қаршилик кўрсатмоқчи бўлиб тулланб турган сувчиларга томон қўлидаги кетмонини салмоқлаб яқинлашиб борди.

Ҳалиги сўзларнинг маъносини, кўёнининг қилмишларини Хонимгул эйди аниқ англаб етган эди.

Қоратой сувчиларга ғазаб билан ташланди:

— Ишни ташлаб кетишга ким руҳсат берди?

— Кўп бақираверма! Яхшилик билан сувни очиб юбор!

— Сен ўғирлаган сув учун биз жавоб бермаймиз!

— Очиб юбормайман!— деб бақирган Қоратой жонин бўзига келиб, кетмон кўтариб сувчиларга ҳамма қилди.

Шу заҳоти сувчилардан бири уни ўз кетмони билан тўсиб қолди, кетмонлар бир-бири билан тўқнашиб, қоренда олов учқунлари чақнади. Сувчилар қўллашиб Қоратойни босиб йиқитиб, қўлидаги кетмонини тортиб олишди. Қоратой шунда ҳам тинчланмасди. У олдидан турган одамларни боши-кўзи демасдан сола бошлади.

Бошқалар уни ушлаб кўлини орқасига қайришган эди. Қоратой кўлдан чиқиб кетиб, икки-уч қалам нарига бориб йиқилиб тушди. Бироқ яна ўрнидан тура солиб, кутурган ҳайвон каби олишиб кетди.

Хангу манг бўлиб қолган Хонимгул тили қалимага келмай, мажони қуриб, ўша ўтиргани бўйича ўтириб қолди.

— Вой, бу қандай муҳаббатлики!— деганича Хонимгул муштлашиб ётганларни ажратмоқчи бўлиб, ўзини уларнинг орасига олди. Тандирақлаб ҳолдан кетган Қоратойнинг олдини тўсиб, уни ураётган одамлардан ҳимоя қила бошлади:

— Кўйинглар, садаганг кетайлар, ҳой бу нима қилганларинг, бола бўлипсизларми, кўйиб ноборинглар!— деб Хонимгул йиқилиб-сурилганича Қоратойни ажратиб олишга талпинарди. Кўзига қон тўлиб, жон талвасасида олишаётган Қоратой аёлига бўй бермай, уни қайта-қайта силтаб ташлади. Шунга қарамай Хонимгул ўзини қоронғида муштлашиб ётган оломон орасига отиб сувчиларга ялиниб-ёғворди:

— Кўйсаларинг-чи, айб сизларда эмас... Кўли билан қилган, боши билан жавоб беради. Бунга Қоратойнинг ўзи жавоб берсин, сизлар кетаверинглар... Кетинглар ҳозир... Урманглар деппман!

— Ҳой, уришни ким бошлади? Унинг ўзи эмасми? — Бошлаган бўлса, бошлагандир, ўчаларингни мендан олдинглар, ундан кўра, мени уринглар.

— Нега сени урар эканмиз... Ҳозир кетамиз, бу ерда ётиб қоладиган одам йўқ. Бироқ биз буни шу бўйича оқибатсиз қолдирмаймиз. Тегинли жойда гапиршиб оламиз... «Қўрамиз!» Ҳали партор, правлененинг олдида ҳам борамиз!— деганча сувчилар кетмонларини елкаларига ташлаб, овулга йўл олишди.

Қоратой бўғиқ овоз билан:

— Тўхта! Орқага қайтинглар, ҳозир қайтинглар!— деб бўйинига осилиб олган Хонимгулни судраб, улар томон интиларди.

Сувчилар тўхтамади, унга жавоб ҳам қилишмади. Бир оздан сўнг улар қоронғида гойиб бўлишди.

Боядан бери олишавериб ҳолдан кетган Қоратойнинг эси оғиб, бутун вужудни титраб-қалтираб, кўллари латтадай шалвираб қолган эди. Дала устидан тўё момақалдироқ гулдураб ўтиб кетгандай атроф жимжит.

Димқиқан илқик тун майин тортиб қизиб ётган ер бетига салқин тушаётган эди. Ариқ бўйлаб тинч ўсган ихрож билан сариқ бош ўсимликларнинг ўткир ҳиди ҳавода аңқиб турарди. Канал тарафдан қурбақаларнинг қуриллаши элас-элас эшитилиб турарди. Нарини ёқда эса қалин бутазор орадаб она туя ўтлаб юрибди. У бўталоғини эркалаб, чўзиқ овоз билан ўзига чорларди ва янтоқ пояларини киртиллатиб чайнади.

Ҳа, табиат олатлагидай тинч, ўз маромида, унинг оудалигини фақат биргина нарса — ариқнинг шариллаб оқаётган суви бузмоқда эди. Кичкинагина камарчадан куч билан отилиб чиқаётган сув сой бўйлаб шарқираб оқмоқда. Қоратой бошини кўли солиб, ўртаниб ётган юратини тўхтатолмай камардан пиқириб қайнаб чиқаётган сув каби энгикиб, отир нафас оларди. Унинг «диқ-диқ» ураётган юраги кўёвини кучиб турган Хонимгулга тўё ўз қалби ураётгандай аниқ сезилиб турарди. Мана, сув сўнгити тош ва чимларини ҳам суриб оқизиб бормоқда. У ўчакишгандай, аввалгисидан ҳам кучлироқ шарилламоқда.

— Бунини мен ёлғиз ўзим учун қилдимми?— дедирди Қоратой ўз-ўзинча, кимга юзланганини билмай. — Йўқ, қол-хозини деб қилдим... Сув бўлмаса... Экин майдонини йилдан йилга кенгайиб бораётган бўлса...

Хонимгул кўёвининг бу ноглишини кўриб, юраги товданиб кетди:

— Ҳечқиси йўқ, Қоратой, кўп хафа бўлаверма!— дедирди Хонимгул кўёвининг қуллоғига шивирлаб.

Қоратой бир хўрсиниб, Хонимгулни кучоқлаб турган кўлларини ажратиб, уни нарига итариб юборди.

— Кет бу ердан!— деди у зарда билан қаҳри келтиб. — Кўзимга кўринма, йўқот!

Хонимгул бирон нарса демасдан жимгина қайрилди, олмаб кетди. У юриб борааркан, йўл-йўлакай қуврайларнинг бошини чимчиб, уларнинг аччиқ донларини кафида уқалаб, ерта сепиб борарди.

Елғиз қолган Қоратой яна бир оз ўтирданда, сўнг тўғонни кўзлаб юриб кетди.

V

Тонг ҳам ота бошлади. Тоғ ён бағирларига ўрпаниб олган папа-папа енгил булутлар уйқудан секин-аста бош кўтара бошлади.

Қоратой бўлса ерда чалқанча тушиб ётган эди. Ҳозир у ерни қучоқлаганича ёғиз ётарди.

Ер ҳаммасини тушунади, одамнинг севинчи-қувончига ҳам, қайгу-аламига ҳам шерик бўлиши, ўз бағрига сиғдириши мумкин. Мана, ҳозир ҳам чуқур хаёллар оушини чўшиб ўтган воқеани эслатган Қоратойнинг тинчлини бузгиси келмагандай, секин-аста ёришиб келётган тонг шўъласи ер бетига тўшалиб, юқоридан эсаётган майин шабада унинг зирқираб-қақшаб оғриётган танаси, қавариб кетган қўллари узра гирдиқапагак бўларди. Қоратой ётган ерга яна кимдир биров шарпасиз яқинлашиб келди-да, унинг ёнига ўтира қолиб, Қоратойнинг бошларини, кифтларини сиғай бошлади. Бу илқ қўллар Қоратой учун гоят яқин, гоят ёқимли туюларди. Қоратой заррача бўлса-да, қўзғалишдан қўрқарди; гўё сал қўзғалса бу оромбахш лаҳза, жон ато қилган бахт қуши парвоз қилиб, учиб кетиб, иккинчи марта қайтиб келмасдек бўлиб туюларди.

«Қадрингга етмадим, Хонимгул,— деб ўйлаб ётган эди у.— Сенинг табиатингги тушунмасдан пастлик қилдим. Кечир мени, юзингга қандай қарайман энди. Бахт-толе деган нарса фақат уйда, ўчоқнинг бошидагина эмас, балки эл билан, коллективнинг меҳнати билан чамбарчас боғлиқ эканини ўзинг ҳам тушунган бўлсанг керак...»

— Қоратой, ўрнингдан тур, Собирбек келяпти! — деб шивирлади Хонимгул. Қоратой бошини салтанглатиб ўр-нидан турди.

— Ма, далада қолиб кетибди, бошингга кийиб ол,— деб Хонимгул унга қалпоғини узатди. Қоратойнинг чангта ботган уст-бошини қоқиб, кўйлагининг йиртилган жойларини тўғрилаб, қистириб қўйди.

— Мен уйга кетаверайин, сен кейин борарсан... Отинг кўрғоннинг нариги ёғида тушовли юрибти,— деди Хонимгул кетиб бораётиб.

Собирбек ариқни ёқалаб секин келаятган эди. У баъзан узангига оёқларини тираб, отининг жигловини тортиб, атрофга назар ташлаб борарди. Балки, у янги ариқнинг қаердан тушиниши мўлжаллаб юрандир.

Қоратой жимгина қараб турарди.

Дўст олдига жавоб беришдан кўра душман қўлида ўлган яхши эмасми?!

Қутлиматинида ёмғир қуйиб берди. Бир зумда пайдо бўлган лойқа сел чуқур жарликларни ювиб, кекса арчаларни таг-томири билан қўпориб, йўлидаги тошларни сүриб-супуриб, даралар оша шарқираб оқарди. Даҳшатли бу оқим ана шундай шидат билан бориб, Байдамтолга қўшиларди.

Пилқириб, қутуриб оқаятган дарё ўзини қўйишга жой тополмай, дара бўйлаб шовқин соларди. Қош қорайиб қолган бўлса-да, аҳён-аҳёнда ўркач-ўркач ваҳимали қора тўлқинларнинг жон-жаҳди билан қирғоқ томон ташланишини кўриш мумкин эди. Шидаткор тўлқинлар куч билан тошларга урилар ва парча-парча бўлиб, яна шовуллаганича қайтиб кетарди.

Яна сал ўтмай сув билан қоя тўқнашиб, дарани тўлдурас овозлар қоллаб оларди. Тўлқинлар сиғимаятгандай бир-бирининг устига мингашарди. Тоҳо-тоҳо айғир каби олишиб, осмонга сапчиншарди. Дарё тепасидаги пўлат симга осиб қўйган лодьякани ҳозир узиб кетаятгандай туюларди.

Тўлқинланиб оқаятган дарё тепасидаги улкан қора қоялар қовоқларини солиб ҳеч нарса билан иши бўлмагандай эътиборсиз туришарди.

Унчалик катта бўлмаган ҳовлида ит гингширди. Қоронғи дараза остига ўтириб олган кучук, елкасини ялаб кетаятган аччиқ совуқ изтиробидан бўлса керак, тобора қаттиқроқ увилларди. Шамоқ унинг овозини баланд даралар оша узоқ-узоқларга олиб кетарди.

Асҳа ухлай олмади. Айниқса, чақмоқ чаккиб, гўё биров дараза остига келиб тутурт чаққандек, бир зумда ҳамма ёқ ёришиб кетар, ёмғир сели оқиб тушяётган ойна ортдан увалага ўхшаган сур булутлар мўралалганда кўзига алвасти кўрингандай, унинг юраги орқасига тортиб кетарди. Улар, ҳатто Асҳанинг кўзига ойнани чертаётгандек бўлиб қўюларди. Асҳа кўрқакдан қўлидаги очиқ китобни кукиса босди. Ваҳима пичида кўзини юмди-да, нафас чиқармай ташқарига секин қулоқ солиди.

Деворнинг шундай орқатинасида гидротехник Бектемирнинг оиласи яшарди. У ёқдан онда-сонда гингир-

Гүлнур гапирништан ва йўталган овоз эшитилиб турарди. Бу Бектемирнинг отаси кекса Асиябойнинг шарафаси эди. У обдон азоб чекар, афтидан бугун чолининг суякларини кақшаб оғриб азоб бераётганга ўхшайди. У кучуқни бир неча бор бақириб-чақириб сўкиб олди:

— Кет, йўқол, бойкуреч, йўқол бу ерда! Овозининг ўчир, касофат, ўлгинг келгилтим? Учир овозининг!

Сўнг Асиябой Ася этган хона эшитига яқинлаб келди-да, йўталганича жаҳл билан гапирга бошлади:

— Ҳали ҳам ётмадингми, Ася? Чирочинг ҳамон ёниб турибди, дам олсанг бўлмайдингми, қизим? Китобини ўқиганга кейин ҳам вақт топишар. Ё кўрқасанми?

— Йў-е, отажон! Сиз ташвишланманг, ётиб ухлай-веринг, иссиқроқ ўраниб олинг,— деди Ася.

— Қани энди уйку келсиз? Ёмгир ҳам жонга тегди, ер юттур кучуқнинг овозини айтмайсанми, дард устига чипкон бўлди...

Орқадан хуноб бўлиб гапирётган келиннинг овози эшитилди:

— Вой худо-ей, жимгиша ёта қолмади бу чол, ахир болани уйғотиб юборасиз-ку? Ит билан нима ишнингиз бор, ақиллаб-ақиллаб ўзи жимиб қолди!..

Аммо қулоғи оғирлашиб қолган Асиябой бу гаплардан кейин ҳам тинчмади. У тушақларини қайтадан тугизаётиб яна қаттиқроқ гўлдираб гапирди:

— Эй худо, ўзинг паноҳингда асра! Наҳотки фалокат юз берса! Байдамтолнинг кутуриб оқётганини қаранг! Лялькани сиздан узиб кетудай бўлсам, қилдириб топиб бўлсам. Худо, мунча қаҳринг келмаса, вой бегиш, белгинам синиб кетяпти!

Эрталаб кўёш тоғлар орасидан тиг уриши биланок, Бектемир отни эгарлаб, дара томон йўл олди. У тоғларни йиртқичлар юрадиган сўқмоққа кўйиб келинган қопқонни туғти сув оқими олиб кетмадимикан, деб у ерта эрта-роқ етиб боришга шошилганди.

Ёмгир ҳам тиниб қолди, аммо сувага ботган китпалдек оғир бўлутлар ер устида муаллақ осилиб турарди. Бир кечадаёқ чўққиларни ва тизма тоғларини қоплаб олган оппоқ қор кўкиш тортиб эриб ётган эди. Қор уюмлари орадаб дарадан эсаётган аччиқ изгирин киши баданини жулжиктирарди. Ер бақирлаб ётган ўт-ўланлар ва буталар сувага ботган бошларини силкитиб-қоқиб, қаддидларини ростлаётган эдилар.

Сўқмоқ йўл сирғанчик бўлгани учун Бектемир отини екин йўртириб борарди. У от жигловини бўш қўйиб юбониб, ўз ишлари ҳақида ҳаёл суриб кетди. Қутлиматанда ит таққа тўхтаб қолди, «чу-чу»лаб ҳайдаса ҳам ўрнидан ўзгалмади. «Бу нимаси бўлди, бирон нарсани сезяпти-ми?»— ўйнади Бектемир ва чор атрофга назар ташлади... Сўқмоқдан бир неча қadam нарида бир одам ётар эди. Бектемир бу тасодифдан дол бўлиб, турган жойида қотиб қолди. У одам жарлик остида, сувнинг қовлаб кетган ерида ер қучоқлаб ётарди. Бошида ва кўркасининг йиртигидан кўриниб турган қўлида қотиб қолган қон излари бор эди.

«Тирикми ё ўликми?»— Бектемир отдан тушмай эҳтиётлик билан яқинроқ келиб: «Бу ким бўлди экан?»— дед қаради.

Байдамтолда ҳеч ким яшамайдн, бу яқин ўртада қишлоқ ҳам йўқ. Тўғри, баъзан овчилар келиб туришади, уларнинг ҳаммаси таниш кишилар бўлиб, ҳар гал келганларида ов ҳақида Бектемир билан маслаҳатлашиш учун, албатта гидрология пунктига тушишади. Бу одам эса овчига ҳам ўхшамайди. Яна сочини ҳам шаҳарликларникига ўхшатиб олдиран, кийимлари ёққа ботган, билатида соат...

Бектемир унга синчиклаб қаради. Бу кишининг бутуни тўн бўйи ёмғир остида қолиб кетгани кўриниб туради. Гавдасининг ярмини жарликдан оқиб тушяётган дойқа сув кўмиб юборган. Кўринишидан ёш йигитга ўхшайди. Кишининг тиззаси ва тирсагидан йиртилганига қараганда у қаттиқ олинган, юқорига эмаклаб чиқилиб кетган. У ҳозир ҳам жарлик тубидан худди эмаклаб чиқяётгандек бўлиб ётибди: ўнг қўли олдига узатишган, бармоқлари тошини тизмалаб — тирмашганича турибди. Қаердан ва қайси томондан келди экан у? Буни аниқлаш мушкул — ёмғир изларини ювиб кетган.

Шу маҳал ётган одам қутлиматанда қўзғалиб, секитгина ингради.

«Хайрият тирик экан ҳали!»— сезиниб кетди Бектемир ва отдан сакраб тушиб, унинг қўлини ушлади.

— Хой ўртоқ, мента қар! Аммо у жаваб бермасди. Бектемир машаққат билан уни чаққанча ётизди, ёқаларини ечиб, кўркасини кўлини кўйди. Юраги ҳали уриб турарди. Бектемир унинг киссаларини қовлаб кўрди, комсомол билетидан

бошқа хеч нарса топмади. Билетнинг сувага ботган ва-
рақлари бир-бирга ёпишиб, сиехлари ёйлиб кетган эди.
Бектемир куйидаги уч сўзни ўқий олди, холос: «...Алиев
Нурбек... 1930...»

— Кизик!— бошини чайқайди Бектемир. Сўнг Нурбек-
ни эгарта беозор ўнгариб олиш учун отни қулайроқ жой-
га етаклаб келди.

II

«Пенсиядлин тутаяпти, нима қилиш керак?»—Нур-
бекнинг бу ерда эшитган биринчи сўзи шу бўлди. Бу сўз-
лар худди узоқда гапирилгандек қулоғига арап чапин-
ди. Аммо бу сўзларни ким сўзлади, у кимга тегинди,
буни Нурбек англамасди. У ҳар қанча уринса ҳам қў-
лини очолмади, мажолли қуриб, ўзини айлалагандай зўлмат
ичига қулаб тушгандек ҳис этди.

Кейинроқ Нурбек кимдир оғзинга сув қуяётганини
сезди. Оғзидан оқиб тушаётган муздек сув унинг кўйин-
га тушганда у секин кўзини очди. Бу сафар у, кимдир
бироз бошида энгашиб турди:

— Қаранг, Асидбой ота, кўзини очди!— деганини
ашиқ эшитаётган эди.

Нурбек гапирётган киши ё киз бола ёки ёш жувон
эканини овоздан билди. Бироқ шунда ҳам унинг юзини
кўрмасди: кўз олдини тумандек қоронғилик қоплаб ол-
ган, хеч нарса кўринмасди. «Бу эҳтимол тушим бўлса
керак»,— ўйлади Нурбек. Шу пайт иккинчи бир киши
гапга аралашди, у ҳар ҳолда кексароқ кўринарди.

— Ҳа, кизим, у яна ҳаётга қайтди!— деди-да, енгил
тортиб нафас олди.— Сен савоб иш қилдинг, Асид-
мана буни худонинг қудрати-ю, дорининг кўмаги дей-
дилар!

Улар яна нималар ҳақидадир пичирлашиб гапирши-
дилар-да, сўнг чиқиб кеттиди. Чол эшикни эҳтиётлик
билан ёпаркан:

— Дамини олсин, бечора!— деди.

Аста-секин беморнинг кўз олдн равшанлаша бошла-
ди. Нурбек унчалик катта бўлмаган, янги оқланган озода
хонага ҳайрон бўлиб кўз югуртириб чиқди. У қандай
қилиб бу ерга келиб қолганини билмасди, лекин хонада
бирон маданиятга киши яшашини дарров сезди. Жапон-
ларда тартиб билан териб қўйилган китоблар, стол усти-

да эса айланималар ёзилган қоғоз тахловлиқ турарди.
Бурчакдаги шкафта Нурбекка нотаниш бўлган қандай-
дир приборлар қўйилган. Деворда альпинистларнинг
кўзойнаги осилган турибди. Аста эгилнб дераза томон
қаратан эди, кўзи тумбочка устидаги ойна ва кўпчилик
бўлиб олдирилган суратга тушди. Суратнинг тепасига
«География факультети» деган сўзлар ёзилган. Дераза-
дан тоғ чўққилари, мовий осмоннинг бир парчаси кўзга
ташланнб турарди. Қардадир ёппинасида, тўё уйини
ёношида дарё тўхтовсиз шовулдаб турарди.

— Ҳеч нарсани эслолмайман!— пичирлади Нурбек
ва ойнага тикилганча қараб қолди. Ранглари синиқиб,
юзлари ичига чўкиб кетган, кўлдан бери соқол-мўйловн-
га устара темлаган, боши бинг билан ўраб боғланган
киши қаравотда ётган бўйича ойнадап унга тикилиб қа-
раб турарди.

— А-а!— бақирди Нурбек. Унинг юзлари оғриқ ва
даҳшатдан ўзгариб кетган эди. Тўё у қандайдир жирканч
ва ваҳшии бир киёфани кўргандек бўлди. Нурбек қўлч
билан юзларини бекитиб, нигрлаганча тескари ўнгрилиб
ётди. Эшик очилганда эса кўрқувдан чўчиб кетиб, қўл-
ларини юзидан олди. Хонага узун сочларини орқасига
тутиб олган, эгилди чангичлар костюми ва оёғига қа-
длин чармли тоғ ботинкаси кийиб олган бир киз кириб
келди.

— Қалай, дурустмисиз?— оддий бир оҳангда бемор-
дан ҳод-аҳвол суралди ва қўлидаги чойнакни столга қўй-
ди. Нурбек кин-қизариб кетди. Ёнингда киз бола тур-
са-ю, йингит бўла туриб қаравотда ялпайиб ётсанг, қизик
туюлар экан, у туриниша ҳаракат қилиб кўрди.

— Сиз нима қилипсиз? Ётинг, туриш мўмкин эмас,
сизга!

Нурбек қизга жавоб бермоқчи эди, лекин улуғура ол-
мади, қовурсаси тагида қаттиқ санчиқ туриб, кутилма-
ганда нафаси бўғилиб, йўтал тутнб қолди. Нурбек икки
букилиб, кўкратини чангаллаганча хирйилаб ётган эди.
Киз кўрқиб кетганидан нима қилишини билмай, хонада
гир айланди. Охири, келиб Нурбекнинг бошини тутди.
Йўтал тўхтади, енгил нафас олиб, беморнинг манглайи-
ни сочиқ билан арта бошлади.

— Ушкангиз қаттиқ шомоллаган. Сиз ўзингизни эҳ-
тиёт қилишингиз керак. Кечадан бери ҳушсиз ётибсиз.
Ҳароратингиз ҳам баланд. Бугун ҳам ўтгна тўққиз.

Етинг... Бу ерда ўзингизни ўйингизадилик ҳис этаверинг... Мен бўлсам, радиобўдакада бир неча дақиқа айланиб қолибман...

Нурбек йўталдан сўнг ҳам ўзига келмади, қизга нимани айтишни, нима деб жавоб қайтаришни билмай, хижолат тортиб довларатанча қараб туради, холос. Эркакаларга ўхшаш кийиниб олган бу қиз негадир минут сайин унга яқинроқ ва танишроқ бўлиб туюлар, тўғ Нурбек уни кўпдан бери кўриб юртандек эди. У қорачадан келган, оддий қирғиз қизи эди. Унинг юмалоқ юзи, чиройли кент пешонаси тоғ шамоли ва кўёшдан пишган эди. Таранглашган қанин лаблари ҳозир кўлиб юбораётгандай, ҳамisha майин табассум билан баққиб турарди. Буларнинг ҳаммаси кишида боғаларча соддалик ва эзулик туйдиради. Фақат унинг кўзларидан жиддийлик ва ўйчанликни сезиб олиш мумкин эди. У унчалик катта бўлмаган семиз ва бақувват кўллари билан кўрпани тузатиб, Нурбекнинг оёқларини яхшилаб ўраб қўйди.

— Каравот қисқарок, ёстиқни багандроқ қўйиб берайми?

— Йўқ, йўқ, ташвишланманг... Кечирасиз, ситтигичам, мен ҳозир қаерда ётибман?

Қиз ажабланиб, қолларини чимирди.

— Бу ер гидрология пункти!

— Гидрология пункти дейсизми?

— Ҳа! Сиз Байдамтол дарёси ҳақида эшитгандирсиз? Сизни Бектемир оға толди. Сиз уни танийсизми?

— Йўқ, эслаётмайман!

— У бизнинг гидротехникимиз.

— Бу ерда одам яшайдими?

— Ҳа, яшайди. Лекин жуда озмиз — Бектемир оғанинг оиласи ва мен, холос.

— Сиз бу ерда ишлайсизми?

— Ҳа, гидрологман.

— Мента қилган яхшиликларингиз учун раҳмат, синглим, бироқ...— Нурбек тапиролмай тугилиб қолди. Сўнгра сир бой бермай, сўради:— Сизнинг исмингиз нима?

— Ая. Сизнинг номингиз — Нурбек-а, шундай эмасми? Сиз Байдамтолга бирон-бир муҳим иш билан келган бўлсангиз керак?

Нурбек Асянинг сўзларига жавоб бермади. Тескари

қараб бошини кўрпага ўраб олди, лекин шу заҳотиёқ кўрпани иргитиб ташлаб, қизга хўмрайиб қараган ҳолда.

— Мен жинотчйман! — деди.

Ася кўлидаги чойнакни секин ерга қўйди.

— Сиз жинотчйи? Қандай жинотчйи, қанақасига? Демак, сиз қочиб келиб, тоғда бекиниб ётибсизми?

— Ҳа, синглим! Сиз одамни қўтқардик деб ўйларсиз... Бу тўғри, менинг ўрнимда бошқа ҳар қандай киши бўлганда ҳам умрининг охиригача ўзини сиздан қарздор деб биларди... Аммо, мен дом-дараксиз йўқолиб кетганимда, атар тошқин дарё менинг суякларимни узоқ-узоқларга оқизиб кетганида, мен ўзимнинг мана шу аччиқ тақдиримдан жуда хурсанд бўлгандим.

Асяни кўрқув босган эди, лекин у ўзини дарров кўлга олиб, беморни тезроқ тинчитишга ҳаракат қилди.

— Қўйинг, тинчлангиз! Сиз ҳажжонланмаслигингиз керак. Ўзингиздан қўзғалманг!

— Кетманг, синглим! Сиздан ўтганиб сўрайман, гапларимга қўлоқ солинг! — Афтидан у Асяни ўзининг гапларини эшитмай кетиб қолнишдан кўрқарди. — Тўхтаг, Ася, мен сизга ҳаммасини айтиб бераман яширмаздан...

III

Илк баҳор кунларидан бирида Нурбек завод дарвозасидан ташқарига чиқди, бўйнидаги жундан тўқилган шарфини олиб чўнтагига солди-да, кент елкаларини ростлаб, кўрагини тўлдириб-тўлдириб чуқур нафас ола бошлади. У кўриш мумкин бўлган ҳамма нарсасига: кўчаларни, завод корпусларини, ҳаво ва паркларни — жаминки нарсаси кувонч билан назар ташларди.

Нурбек бўйчан, келишган йингит эди, ҳозир ҳам бошини юқори кўтариб, лабларини қисиб атрофга матрур боқиб туриши ўткинчиларнинг кўзига, айниқса, яққол ташланиб турарди.

У, айниқса, бугун баҳорнинг яқинлаб келаётганини яхши ҳис қилаётган эди. Ҳаво нам ва ёпишқоқ осмон сартини булутлар билан қопланиб, кўёш кўринмаётган бўйса ҳам асфальтларда қорлар эриб кетаётган эди, пастқам ўтмоқлардан эса сувлар жилдираб оқиб, ариқларга бориб қуйилаётган эди. Баҳор даракчиси — ўрик, унинг денолар орқали кўчаларга ёйилиб кетган шохларидан тўлишган курутқалари нозик ҳид тарқатарди. Нурбек троллейбўсга ўтирди. Унинг баҳор ҳақидаги

Ҳай-ҳаёллари ҳали тарқаматган. Ҳаётининг келасидаги кунлар Нурбек учун қизиқарли ва алоҳида аҳамиятга эга. У кўриқ ерларда ташкилотнинг таъини олиб бериш ва тоғли совхозларга механик бўлиб боради. Завод партия ташкилотининг секретари унинг ҳаракатларига: «Маънавий, ақли механик, шунинг учун ҳам завод партия ташкилоти унга завод ишонч иши оқлаштига тўла ишонч билдиради», деб ёзган эди.

Обкомнинг путёвкеси қўлида, эрта-киндан клубда хайрлашиш маросими ўтказилган. Унда қанча илқ сўзлар, яхши истақлар айтилган, муносиб, танга, кулги, қўл сикниб кўриш, сўнгра... сўнгра... Буларнинг барини, қалбига жо қилиб олган қувончли оқоғларнинг ҳаммасини таърифлаб бериш Нурбекка қўлини... Бир сўз билан айтганда — олдинда илқи нордоқ ҳаёт, янги илқи, янги дўстлар!

Нурбек кўриқ ерларни забот этувчи шонли ёшларнинг бири бўлиб тайинланган. У ерда, асрлар бўлиб одамзод қадами етмаган тоғ бағирларида экинлар бошқотилган, йўллар ётқизилган ва шунда халқ: «Бу бизнинг овулимиз, бизнинг мактабимиз, бизнинг устахонамиз...» деб фахр билан тилга олади. Нурбек бу ҳақда ўйлар экан, унинг қўллари кучи бўлиб, ҳозирок илқини бошлашга ошқарди.

IV

Баҳор тоққа жузда кечикиб кетди. Шулордан ташқари, совхозда ишлар бошдан охиб ётган эди. Техникага ёқилган келтириш, ремонт устахонасини жиҳозлаш, уй, ошхона, ҳаммом кўриш ва бошқа қатъидан-қанча ишлар. Ахир янги, кимсасиз ерда ҳаммаси ҳам муҳим, ҳаммаси ҳам керак. Бирини қилганга иккинчи, орақасидан иккинчиси, учинчиси чиқарилди. Бирок, механиклар шулардан қилиб, экин экинни муҳим ва асосий деб ҳисоблар эдилар.

Матбуат бўлишича, бу кимсасиз ерда тоғ орақасидан илқини олиб, бўйсундириш шунчаки енгил бир иш эмас экан. Аммо мавжуд қийинчиликлар Нурбекнинг руҳини тушира олмади. У аввалгидек илқини олиб, қизғин ва серғайратлигича қолди. Бунга яна серғайратлик, нима деса айтганини қилдира олганга қарамай, янги характер хислатлари ҳам қўшилди. У ҳамма ишни ўз

қўли билан бажаришни, ўз дидига ўтирадиган қилиб адо этишни истарди. Агар, мабодо унинг қўли остидаги кишилардан биронтаси белгиланган тошириқни бажара олмаса, у бундайларга бўш келмасди: «Қанақа одамсан! — бақириб беради у, олатлагидек, — шу оддий ишни ҳам ундайлиб олмайсанми?.. Сенга ўхшаганларни бу ерда ким юбора олгани мумкин... Қани нарироқ тур, ўзим қиламан!»

Нурбек қандай ишга киришмасин, уни албатта, охирига етказмасдан қўймади. Афтидан Нурбексиз умуман бирон ишни бажариш мумкин эмасдай туюларди. Қачон қарама, белгини маҳкам боғлаганича чопиб юрарди. Палаткаларини ҳам ўзи бўзиб, бўлдоэроларини ўзи бошқариб боради, тоғлардан кўчиб тушган қор уюмларини кураб, устахонадаги станокларни ҳам ўзи монтаж қилади...

Фақат ёмғир узокқа чўзилган, ишга чиқмай палаткаларга кириб олганга пайтда унинг бошига бирдан ғамгин ўйлар келарди. Унга шу наара қоронғи эди: нега у ҳанузга қадар бирон киши билан яқиндан алоқа боғлаб, нега унинг бемалол дардлаша олаётган самимий, дилкаш дўстлари йўқ? Ишда бўлса одамлар унга бўйсунарди, ҳеч қачон айтганини икки қилмай, назат-хурмат қилаётгандай бўлиб кўринади, иш кўни тамом бўлгани, ҳатто у билан ҳеч ким гапирмайди ҳам... Шундай пайтларда Нурбек чамадондан фотосуратларини олиб, чироқнинг хира ёруғига тутиб узок вақт термилган қарарди.

Ойнагул суратда ҳам чиройли эди. Фотосуратдан унинг сеимли атир ҳиди анқиб турарди.

Ойнагул министриликда секретарь бўлиб ишларди. У юмшоқ йўлкалардан ва тўшаб қўйилган гилам устидан юришга кўникиб қолганиданми ёки туғма нузалликим, унинг енгил ва оҳиста қадам ташлаб юришлари фотосуратда эди.

Нурбек кўриқ ерларга кетишга қарор қилганини айтиб, енгилги путёвкесини кўрсатганда, Ойнагул Нурбек кутганидек унинг бўйига осилмади.

— Сен яхши ўйлаб кўрдингми? — сўради Ойнагул, пешонасини тириштириб.

— Ҳа, нима эди?

— Шундай ўзим... — деди ва секингина кўшиб қўйди: — Демак сен мени фақат сўзлаганига севар экансан-

да...—Ойнагулнинг қалин киприклари ёш билан намланиб, кўзлари яна тўзаллик касб этган эди. Нурбек довдираб қолди, у буни кутмаган эди.

— Нима кераги бор буни, Ойнахон? Совхозга кетса мени эсдан чиқариб юборади, деб ўйламагин сен! Мен у ерларда сен билан бирга ҳаёт кечиршимизни орау қиламан.

Албатта, Ойнагул кўриқ ерта бориш ҳақида тезда бир қарорга келмаган эди. Буни Нурбек ҳам унга маслаҳат солмаган эди. Аваало жойлашиб, уй олиш, кейин эса турмуш кўриш ҳақида суз бўлиши мумкин эди.

Нурбекни кузатаётиб, Ойнагул унга ўзининг фотосуратини тақдим этди:

— Боравер, Нурбек,— деди у зарда билан лабларини чўчайтириб,— Биламан, агар елнингта бирон нарсга тўшиб қолдимми, сира ҳам фикрингдан қайтмайсан. Агар у ер ёқмай қолса, ўзингни қийнаб ўтирма, қайтиб келавер, мен кутаман сени... Яна заводда гап қилишадди, деб ўйлама, бунинг унга аҳамияти йўқ... Иш ҳамма вақт топилади... Ҳа, айтгандай, ҳар эҳтимолга қарши, тентираб юрма, районда менинг тоғам ишлайди, мана унинг адреси. Тортиниб ўтирма, унга мурожаат қилавер, ҳаммасига ёрдамлашадди у...

Бироқ маълум бўлишича, Ойнагул унга алашиб бошқа адресни берган экан. Унинг тоғаси қўшни районда, жанубдаги довонда ишлар экан. Нурбек буни кейинчалик маҳаллий кишилардан сўраб билиб олди.

Совхоз кундан-кунга кўз ўнгиде юксалиб, обод бўлиб бормоқда эди. Нурбек бўлса ҳамон ўша кунни — Ойнагул билан ўз тақдирини бирлаштирувчи порлоқ кўннинг оранкиб кутаётган эди.

У

Тоққа баҳор анча кечикиб келади, уни оранкиб кўтиш керак, бироқ, у ўз ҳусн-жамолидан нишона кўрсатгани — дарҳол ер юзини гул ва кўккалар сепи қоплаб олади.

Пастда, водийда майсалар униб чиқади, ниҳоллар қоматини ростлаб япроқ ёзиб, соя ташлай бошлайди. Ушанда баҳор навбатини ёзга бериб, ўзи эса ер бетини чўлгаб олган кўк-яшил тусдаги гулдор кўйлақ барини кўтариб судраганича тоғ сари йўл олади.

Тоғ зонасининг баҳори ўзгача табиатга, ўзгача гўзалликка эга.

Эрталабдан қор ёғадди, тушдан сўнг қуёш чиқиб, қорлар эриб бутланади, бир кўнлик гуллар гуллайди, кенга келиб эса ер селгиб, ариқ ва жилғалар тун бўйи музлаб чиқади. Эртасига эрталаб чўққилардан қарасанг, кўз илғамас кенгликдаги нақадар мусалфо тоғ баҳорини кўриб, қалбинг қувончларга тўлади. Чарақлаб турган осмон денгиздай кичкинагина доғ ҳам кўринмасди. Ер эса ёшгина киз каби ясанган — ам-йшил, шабнам билан ювилиб, гўё уялиб қулиб турарди... Агар қийқирсанг, овозинг узоқ вақт жаранглаб чексиз ва юксак тоғ тизмалари бўйлаб тоза ҳавода йироқ-йироқларга таралиб кетади... Ҳеч қандай қор ҳам, туман ҳам, ёмғир ва шамол ҳам баҳорни тўхтата олмасди, у яшил олов каби алангалиниб тоғдан тоққа, чўққидан чўққига ёниб ўтиб, тобора юқорилашиб, манту музликлар сари бормоқда эди.

Одамлар ҳамма ерда баҳорни экинни эртароқ туталаш билан банд. Тоғли ерларда эса бу, айниқса муҳим эди,— мулдатдан сал кенкилантими, экинлар пиниб етилмай қоларди ёки тунги совуқ уриб кетарди.

...Нурбек совхознинг узоқ участкаларидан бири — чегарадаги «Қатта сойга» кечкурун етиб келди. У мотоциклдан тушмасданоқ, қиз телаликда тўхтаб қолган тракторни кўрди. Нурбек аччиқлиниб туруриб, мотоциклни ўчирди ва трактор томон югуриб кетди. Олисан жаҳли чиқиб бақирди.

— Эй, сен тракторни нега ётқизиб қўйдинг! Яна синдирдингми?

Ёш тракторчи Жуман қўлидаги папиросини оёқ остига олиб тепкилаб ташлади.

— Тракторнинг ҳамма ери тахт! — ўзини оқламоқчи бўлгандай жавоб берди у. — Бироқ бу ерда ҳайдаш хавфли, оға.

— Нима деясан? — Нурбек унга томон ташланди. Сал бўлмаса муштни билан солиб юборгудай бўлиб. — Ақлинг жойидами сени?

— Э-э... Уртоқ механик, тушунасизми...

— Ҳа, аникроқ қилиб гапир! Трактор қачондан бери юрмай турибди? Сenga айтганим!

— Бир, соатдан бери...

Нурбек муштни билан ҳавонни кесиб:

— Ким рухсат берди сенга? Ким? Қандай ахмоқ?
— Трактор ағдарилиб кетадн депман-ку. Ишлаш хавфли!

— Қаёққа ағдариллади? Нера маҳмадоналик қилип-сан?

Бунинг устига бригадир келиб қолди. Нурбек Трофимовнинг бошидан оёғигача ғазаб билан назар ташлаб олди ва афсусландандай бошини чайқаб:

— Бунн сиздан ҳеч қачон кутмаган эдим! Тракторнинг бўш турганини учун парторода жавоб берасиз! Катта, кенг тавдали Трофимов, одати бўйича дағал мўйловини вазминлик билан силаб, бош ирғаб ҳаммасини маъкулагандай:

— Тракторни тўхатишга мажбур бўдинг, ўртоқ механик,— босиқ овоз билан гапирди у.— Кутдинг, сиз ёки агроном келиб қолсаларинг, маслаҳатлашамиз деб ўйладик... Машинани ҳайдашга рельеф имкон бермайдн. Нишаблик... Қияликин бир кўринг-а... Трактор сирғалиб тушиб кетиши мумкин, кишиларнинг ҳам бошига етншимиз мумкин! Сезилсизми, тракторнинг қандай туришини!

Нурбек тракторга ўтириб олиб ён бағир мулошга бир қараб олди-да, шошқалоқлик билан қўл сийтаб:

— Ортиқча эҳтиёткорлик! Бу филдиракли трактор эмас, занжир филдиракли тракторлар бу қияликлардан юрaveraди ва ҳеч қачон ағдарилмайди!

— Мен, ҳудода шукур, тоғларда йнгирма йнгилар чамаси ишлаяпман, Нурбек Алиевич. Ҳар хил воқеалар юз берди! Сиз бўлсангиз ҳали бу ерларга янги кишисиз. Ишонинг менга, бу ерда трактор билан ишлаш мумкин эмас, жуда хавфли.

Менсимаслик ҳам эви билан-да! Демак булдан кўринадик, Нурбек ўз ишини эплаёлмаётган экан-да? Бунинг устига яна Жуман бригадирнинг сўзларини маъкуллаб кўшиб қўйди:

— Бригадир тўғри айтди. Ҳақиқатан ҳам хавфли! — Агар хавфли бўлса ўтовда, уйда ўтираверинг керак эди! — Тиш орасидан жавоб қилди Нурбек.— Қўриқ ерга кўрқоқларнинг кераги йўқ! Ўзингиз айтдинг-чи ўртоқ Трофимов, партия бизни нима учун юборди бу ерга? Агар биз қандайдир кичкина бир телаликка чиқишдан кўрқсак, топириқини қандай қилиб бажарамиз!

— Йўқ, ўртоқ механик,— эътироз билдирди Трофи-

мов.— Ўзини бағота гирифтор қилиш эмас, балки оқилона иш тутуш керак. Ахир бу жилдй иш-ку.

— Сиз нимани таклиф қиласиз? Қўл қовуштириб ўтиришини?

— Нима кераги бор шунақа сўзларни, ўртоқ механик. Қачон биз қўлимизни қовуштириб ўтирибмиз. Бу ерни ҳайдаш ноқулай экан, бўлмаса бошқа ерга ўтайлик.

— Маслаҳатингиз учун раҳмат! Демак, биз ер ҳайдаш ўринига, у ердан-бу ерга кўчиб юришимиз керак экан-да? Бир минут вақт ҳозир қанчалик қиммат эканлигини ўйлаб кўрдиларингми? Иккинчи бир ерга кўчиб ўтмиз дебунча ўйлаб ректар ерни ҳайдаб қўйиш мумкин. Қолаверса, сизларга яна шунн эслатиб, қўйишим керакки, ҳаммамизда ҳам план, график ва маршрут бор. Ўзбошимчалик қилишга ҳақимиз йўқ.

— Нера бундай экан, ўртоқ механик? Планга тузатиш киритиш мумкин эмасми? Мен сизга яна эслатиб айтяпманки, бу тик тепаликда тракторда юришини ҳеч ким хоҳламапти. Истаган кишингиздан сўраб кўринг!— деди Трофимов тўғрилиб турган тракторчиларга ишора қилиб. Уларнинг биронтаси ҳам чурқ этмай турарди. Аммо қовоқ осиб туришларидан механикнинг айтган гапларини маъкул кўрмаётганликларини ўқиб олнш мумкин эди.

— Ҳар кимнинг жони ўзига аянз,— деди Трофимов тракторчиларнинг фикрини ифодалаб,— бундай ёнафирликларда ҳазиллашиб бўлмайди, ўртоқ механик!

— Нотўғри айтасиз! Сиз бошқаларни ҳам кўрқоқ қилиб қўйибсиз. Мен— совхознинг механигиман, қайси машинидан қаерда фойдаланишини менинг ихтиёримга қўйиб бераверинглар. Мен аминманки, бу ёнафирликни ҳеч қандай ҳадиксирмасдан ҳайдайверинш мумкин. Булматур гапларга қўлоқ солмастик керак! Сиз— коммунистсиз, ўртоқ Трофимов, қийинчиликлардан қочинг керак эмас, балки курашмоқ керак.

— Қийинчиликлар сен яшаб турган замонга нисбатан мен босиб ўтган даврда кўп эди, ёш йигит!— бригадир тутанқиб кетди у Нурбек томон яқинлаб кетаркан, ўзини ғазабдан аранг босиб кескин бўрилиб олнмлаб кетди. Унинг орқасидан бошқалар ҳам кета бошлади. Нурбек ёлғиз ўзи қолди. Бу унга жуда қаттиқ ботиб қалби алди ва изтиробдан ачиниб оғриётган эди. Нур-

бек ўрнидан сакраб туриб, Трофимовга етиб олди ва унинг енидан ушлади:

— Мен сизга дарҳол тракторни юртнзишни буюраман!

Трофимов Нурбекнинг бошидан оётигача жиптигна назар ташлаб олдиди, кейин ундан қўлини тортиб олиб, юртида давом этди.

...Айлақачон ярим кечадан охиб қолган, тунамоқ учун бағаланди тоғ қоллари орасига бутлутлар сузиб келишмоқда, улар тўн-тўн бўлиб, ўзаро учиниб, эндигина уй-кута бош қўйган эдилар. Теварак-агроф сув сепгандай жимжитлик. Ҳоқ-узоқларда тракторнинг турлиланган овози аранг эшитиларди. Бритгадаги кишиларнинг ҳаммаси уйкута кетган. Фақат Нурбек ухлагани йўқ. Аччиқ ва чидаб бўлмас алам ўтлари унинг қаёғини тирнаб ўртаётган эди. У идондек тўлғаниб, сездирмасдан хўрсиниб, алланималар деб бўлдириларди. Ҳа, Трофимов унни бутун шарманда қилди, бутун халқ ўртасида шарманда қилди! «Йўқ, бунга жим туриб бўлмайди! Нима бўлса ҳам ўзининг ҳақ эканлигини исботлаши керак, фақат шундагина ўз обрў-эътиборини тиклаб олиши мумкин!» Нурбек секин ўрнидан туриб овоз чиқармай палаткадан ташқарига чиқди. У ёқ, бу ёққа қаради, ҳеч кимса йўқ. Ўғрилардек энгашиб, у нарига чопиб кетди ва жарлик соясида гойиб бўлди.

Орадан бир оз ўтгандан сўнг, қия тепаликда, тракторнинг ёнида чўнтак фонари бир-икки ёниб ўчди ва бирдан тун тинчлигини бўзиб, пулемёт отилгандай «та-та-та-та!» деган овоз эшитилди. Бу тракторнинг овози эди. Орадан сал ўтмай, трактор бир меъёрада, суяқ овозда тирилгай бошлагди. Бирдан чироқ ёниб, шу билан бир вақтда трактор ҳам ўрнидан қўзғалди. Нурбек ричағни босганича ҳавжонданиб, илгарига тикилиб қарарди. Трактор тепалик бўйлаб юриб кетди.

«Ҳа, техника инсон қўли остида, фақат уни бошқара билиш керак, шунда у инсон қўли қаерини кўрсатса ўша томонга кетаверади. Бунинг учун эса ботирилк, жасурлик ва қатъийлик керак! Мана бунинг яққол мисоли — бошқалар жуврат қилголмаган ердан тракторни Нурбек ҳайдаб бормоқда!»

— Йўқ, трактор қўлаб кетмайди! Бу беҳуда гап. Сизлар учун энди қизаришга тўғри келадими! — хитоб қиларди Нурбек, ҳавжонидан титроқ босиб.

Трактор ҳақиқатан ҳали тик тепалик сари юриб бораётган эди. «Улар нимадан кўрқинди? — ўйлади Нурбек. — Тўғри, ҳадеб бир томонга энгашиб ўтиравериш у айтгандай осон гап эмас экан, аммо бу сал нараса, чидаса бўлади!»

Олдиди ясси дўнглик кўринди. Трактор радиатори билан юқорига кўтарилди, у ҳозир ағдарилиб кетаятгандай, бироқ Нурбек тракторнинг юриш теъизини ошириб, бир зарб билан бу дўнгликни ҳам босиб ўтди. Каратининг охирига етиб тракторни орқага бурди. Энди Нурбек гадабага қатъий ишонч ҳосил қилган эди:

— Мен сизларга кўрсатиб қўяман, ким эканлигинини! — қичқирди у чираниб, бадхоҳлик билан. — Эрталабгача бу қия тепаликнинг ҳаммасини ҳайдаб қўяман, агар зарур бўлса, бу тоғларнинг ҳаммасини чўққилари билан бирга қўшиб ҳайдаб ташлайман! Эртага кўриб ишонч ҳосил қилсан, Трофимов, қайси биримиз ҳақ эканлигини!»

Нурбек иккинчи крутти ҳам босиб ўтди. Ҳа, нисалсиз куч пайдо бўлганини ҳис қилди, кўз ўнгиди тўётрактор билан бирга қўшилиб қудратли пўлат гавада тургандай туюлди.

Олдиди яна тепалик кўзга ташланди.

— Ҳечқиси йўқ! — Ҳини тинчитарди Нурбек.

Трактор зўриқиб-бўкириб юриб бораётган эди, бирдан ёнбошга қараб оға бошлагди.

— Ҳечқиси йўқ! — ўзига дағда берарди Нурбек... Қўли ричагда, учинчи скорость... Давлати трактор бўлса, ҳамон нинраб-бўкирганича қийшайиб, оғиб бораётган эди. Тракторни энчилик билан бирдан юқорига буриб олиш керак эди, акс ҳолда у ағдарилиб кетарди! Нурбек олдинга ташланиб, ўнг томондаги ричағни куч билан ўзига тортиди. Трактор занжирли филдираклари билан тўпроқ чинда кескин бурилди ва бундай тепаликда юришга қодир эмасдай тумшугини осмонга кўтарганча туриб қолди. Нурбекнинг бошига тўп этиб қон урди: «Нима қилиш керак? Тезроқ моторни ўчир! Қани, тезроқ! Мотор жимиб қолди! Нима қилиш керак?»

Бироқ энди кечикилган эди. Тўхтаб қолган трактор шу заҳотиёқ фикрлаб овоз чиқариб, секин-аста плутти остига олиб эзиб, орқа томон тисланаётган эди. У энди ағдарилди бошлай деган эди, Нурбек кабинадан сакраб тушди. Кейинги воқеалар эса ана-мана дегунча бўлиб

Нурбек довон тепасига чиқиб олгунча чарчаб ҳолдан кетган эди. У қалин қор кечиб, баъки ҳали ҳеч қачон инсон оёғи етмаган ерларда юриб бормоқда эди. Довондан кучли ва муздек шамол эсарди. Мана унинг туз тотмаганига бир сутка бўлай деб қолди. Йўлжи борица тезроқ тушин керак, баъки водийда чорвадорларнинг ўтовига дуч келиб қолар. Довондан бутун тоғ манзараси кўзга яққол ташланиб турарди. Пастда, катта дарё оқмоқда. Бироқ Нурбек у ерда инсон яшаганини кўрсатувчи бирор белгини учратмади. У мадорсизланиб, секин тошга ўтирди-да, кўли билан юзларини беркитди. «Бу ҳувиллаб ётган нотаниш тоғларда одам қардан бўлсин!—ўйларди Нурбек.—Наҳотки, фақат мен қаби аҳмоқлар яшасам!»—у бошини яна ҳам кўйи солиб кўзларини беркитиб олди...

Кучли эсаётган шамолдан олов ё ўчиб қолиши, ёки яна ҳам алангаланиб ёниши мумкин. Аввалги қизилиб ётган Нурбек ҳозир мойи тамом бўлиб қолган чироқ каби сўниб қолган эди. Энди у—қоқ, бир бурда нон ҳақида, ўзини ҳимоя қилиш ҳақида хаёл сурувчи, хилват жой топиб, ўт ёқиб жон сақлашни ўйловчи киши. «...Ойнагулимнинг тоғаси қаерда яшаркин?» «...Районга қачон етиб оламан?»—ўйларди Нурбек.—Айтингларига қаратганда мана шу доводдан кейин яна икки кунлик йўл. У ерга етиб борсам, озроқ бўлса ҳам, ундан пул қарз оламанд-да, шаҳарга қайтаман ва Ойнагул олдида, энди кўриқ ер ҳақида, ҳатто оғиз ҳам очмайман! деб қасам наман.

Нурбек ўрнидан турди ва пастга, дарё томонга қараб секин юра бошлади. Довон тепасидан пастга тушиб унчалик қийин эмасдай, ҳаммаси кўзга ташланиб турарди. Лекин у бирмунча вақт ўтгандан кейин, ўзини устмалан қаланиб ётган қолар орасида кўрди, ва кўзига шу улкан тошлардан бўлак апрофда ҳеч нарса кўринмасди. Нурбекни ваҳима босди. У бу тошни қоллардан тезроқ чиқиб олишга интилиб, деярли югуриб борарди. Анамане дегунача қоронғилик тушиб, кеч кириб қолган эди. Нурбек бошини кўтариб қаради, тепасида қовоқ осиб турган паст бутутларни кўрди. У юришини яна тезлатди. Момақадироқ гулдурди, тошларнинг устига йирик-йирик ёмғир томчилари шитирилаб туша бошлади. Кейин

изғирини шамол эсиб, унинг орқасидан кучли дўл ёғиб селга айланди. Осмонни қалин булут қоплаб олиб, у намликни сўриб олаётгандай оғирлашиб, пастга томон яқинлаб кетганди. Ҳамма ёқни зулмат қоплаб олган. Нурбек ўзини қаерга олиб қочини билмасди. Кўчалар жой топиб олиш учун олазарак бўлиб безовта дарди. Яшн эса у қаерда, қай аҳволда дегандай қизиб, ёттинасидан қоллар чига ёриб кириб, еру кўкни бир дақиқа ёритарди. Ёуё дев қаҳқаҳа уриб кулгандай момақадироқ тумбурларди.

Нурбек бутунлай ўзини йўқотиб қўйди. У қаерга боришини, нима қилишини билмасди. Чўққидан кўчиб кетган улкан тош гулдурлаб шовқин солиб Нурбекнинг бошини узра юмалаб келаётган эди. Унинг наздан эса яна бир қанча тошлар кўшилиб, йўлда учраган нарсаларни эзиб-япиғиб борарди. Нурбек орқасига тисарилди-да, пастга томон учиб кетди...

VII

Орадан бир неча кун ўтгандан сўнг Нурбекнинг биринчи марта ҳовлига чиқиши эди. Бироқ унинг шикастланган оёғи ҳали ҳам оғриб турарди. Нурбек оқсоқлалиб юрар, йўтали ҳам ҳали қолганича йўқ.

Тўланишган ва кириб-чиқиб юрган кишилар Нурбекка ўша машвум воқеани ҳеч қачон эслатмасликка аҳдлашиб олгандек эдилар. Сўз очиб пайғи келиб қолганда ҳам, унинг олдида шу вақтга қадар бу хусусда гапиришгандарини эшитмади. Тўғри, Ася ўз фикрини тўғридан-тўғри унинг юзига айта қолди:

— Сизнинг ўрнингизда мен бўлганимда, бундай келмаган бўлардим! Кимки масбулунгидан кўрар экан...—Ася айтмоқчи бўлган фикрини охиригача гапиролмади ва Нурбекка аянчли ҳолатда қаради-да, чуқур нафас олди.—Сиз ҳаммасини очик гапириб бердингиз, мен сизнинг шундай қила олганингизга сира ишонайман!

Нурбек ўзини бир оз тетикроқ ҳис қилди. «Ася менга тўғри тушунди,—деб ўйлади у.—Демак, мен у айтганидай ёмон одам эмас эканман-да. У менга ишонди. Бошқа қаларга ҳам ишонармикан?» Лекин бир зумдан кейин унда яна бошқача фикр туғилди: «Нега улар хабар қилишиб, мени тўғиб беришмади? Ёки улар менинг соғайишимни куттишаётганмикан? Менинг жиноятчи эканлигим

нотўғрими, ахир? Ха, мен тамом бўлган одамман! Менга раҳм-шафқат қилиб туришга ўрин йўқ, мен жазага тортиниб қолганим керак!» Ойнагул ҳақида ўйлаганида миясига бошқа фикр келди: «Йўқ, мен бу ердан тезроқ кетишим керак. Бундай ҳаёт жонимга тегди. Ойнагулнинг олдинга қайтиб борман, у билан тинч ва бахтли ҳаёт кечираман».

Нурбек кечалари кўз юмай, рўй берган воқеани кишиларга қандай тушунтиришини, ўша пайтда моторнинг негга ўчиб қолганини ўйлаб ётарди. Олдин тракторлар бағалда тоғли ерларда ишлаб олмаслиги аниқ. Унда тоғли районларда ишловчи тракторларни тақомиллаштириш борасида қандайдир фикрлар мавжуд... Ха, энди тириниш нима кераги бор... У энди ишга яна қайта олади-бунинг нима кераги борми, кишиларнинг юзига қандай қарайди?

Ҳар кун эрталаб Ася билан гидротехник Бектемир йўғон сим арқонга ўрнатилган лолыкага ўтириб лебед-каннинг иккада томонидида чигирини айлантириб, трос бўйлаб бир зумда дарёнинг нариги томонига ўтиб олишарди. Кейин улар дарё соҳили бўйлаб, юқорига, Байдамтоғнинг қорли ҳавзалари томон кетишарди. Ася у ерда ўзининг кузатиш ишларини олиб боради. Нурбек уларни, то дарёдан ўтаётган ерча кузатиб қўйиб, сўнг ўзи орқага қайтарди. У қарийб бутун кунни Асилбой билан бирга ўтказарди. Чол, ўғли Бектемирча сира ҳам ўхшамасди. У жуда улфат, турпун қилишни яхши қолган динган одам эди. Унинг ёши етмишларга бориб қолган бўлса ҳам, эрталаб кечгача тиним билмасди, қачон қандайдир раманг ривирлаб, хўжалик ишлари билан банд бўларди. Бу новча, қотма ва бир оз бўкчайган чолнинг кўзлари худди ёш болаларнинг кўзларини эслатарди. Афтидан улар қандайдир янги, ажойиб нарсалар излаётгандай оламга завқ билан боқарди.

Бутун Асилбой унинг қўлидан ўшаб олди-да, сирли қиёфада: «Юрчи бу ёққа, сента бир нарсани кўрсатаман», деди. У Нурбекни унча катта бўлмаган тепаликка олиб чиқди. Тепаликнинг кўш тушиб тураётган томонига бир қанча ёш олма дараклари экилган. Ниҳолларнинг бирида пушти гўл очилган эди.

— Бу биринчи очилиши!— деди шивирлаб Асилбой.— Ниҳолларни шаҳардан Асининг ўзи олиб келган. Ушанда мен ҳайрон бўлиб, қизим, буларни нега олиб келдинг? Улар бу ернинг совуғига бардош бера олар

ми? Бектемир оғир бўлибсан, қизим, улар бу ерда яшай олмади!— дедим, у— сен қардан биласан, нега ундай қардан? Синаб кўриш керак, ўганиш керак...— деди. Қандай мен роса уқиб қолган эдим... Мана, энди кўриш керак, ордан неки йил ўтди... Биринчи нишона кўрсатди. Ася ҳали буни билмайди. Кўрса борин, қувончдан йили омонга етади... Бўлмасамчи, бу чакана иш эмас-ми. Байдамтоғга кишилар кўчиб келганда, уларнинг боғ-роғлари бўлади.

Эрталаб, кўш тоғ тизмаларидан эндиғина мўралаб, унинг нурали дарё юзидидаги енгил туманга қадалганда, Нурбек, ҳар гагидек, Асяни дарё ёқасига кузатиб қўлини чиқди. У Асининг Байдамтоғга яқинлашганда ҳар гал ҳам нимадандир ҳажжонлигинини энди аниқ сезиб олди. У бирдан ҳушёр тортиб, бошини секингина олдига қўтариб олиб, Нурбекни орта қолдирганча соҳил сари чопиб кетарди. У дарёнинг қирғоғида ярим сувга сиқиб турган харсанг тошини яхши кўрарди. У тош олдинга тикилаб чопиб борарди-да, унинг бир чеккасида кўриб, кўшининг дастлабки нуралини қаршилаганда, дарё сувининг оқшини ҳавас билан тингларди. У одадасидек Байдамтоғнинг тўлқин отиб, елиб-югуриб оқиб кетгани кўрсатиб, ниманидир айтиб қичқиради. Лекин унинг сўзлари эшитилмас, товушини дарёнинг шағилла-тан овози босиб кетарди. Баъзан унинг сўзлари узук-узук қулоққа чалиниб қолади: «Эй-й-й Нурбек!.. Қайра, Байдамтоғ...»

— Нима дедимсан? Эшитилмапти, Ася!— Ким қафсларини бир-бирига уриб, чапак чагиб кўришарди.

Лекин Ася бутун ўша тош томон югурмади. — Балки, сен зерикаётгандирсан, Нурбек?— деди ва унинг Нурбекнинг кўзларига диққат билан боқди.— Сен у китобни ўқиб бўлгандирсан? Бутунлай соғайиб кетганингдан кейин, биз билан қояга чиқасан. Мен олиб бораётган тажрибаларимни сента кўрсатаман. У ерда ким ажойиб нарсаларни кўриш мумкин.— Ася ўйлаб туради, кейин кўшиб қўйди:— Бутун эса сен Терпеннинг «Балдос и думь» деган китобини тошиб ўқи, у меннинг сенимга китобим. Мен курашчиларни, юксак маънафот сари иттилувчи, кучли кишиларни севаман!

— Милкул, Ася.

Ася ишга бир нималар демоқчи эди-ю, лекин улар

дарё ёқасига етиб қолишганди. Нурбек унинг люлькага чиқиб олишга ёрдам берди.

— Биз тезда қайтамиз!— қичқирди қиз. Улар дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олгач, Ася Нурбекка қараб: «Ўйга бор! Бу ерда турмай Шамоллаб қоласан!» дегандек қўл ситлади. У узоқлашаркан, йўл-йўлакай яна бир неча бор тўхтаб, унга қўл силкиб қўйди.

Нурбек уларнинг мулолишдан ўтиб, кўздан тойиб бўлиб кетугига қадар дарё бўйида кўтиб турди. Кейин у орқасига қайтиш ўрнига, тош қия бўйлаб, дарё ёқасига тушди ва сув бўйидаги тошга бориб ўтирди. Байдамтол одатдагидек шовқин солиб, ҳайқариб оқарди.

Дарёнинг қирғоқ билан туташган саёз еридаги кичик-кичик тўлқинлар Нурбекнинг оёғига қадар ўрмалаб келарди. Тўё улар Нурбекка: «Кет, яқинлашма!» дегандек туюларди. Нурбек қўзғалмай ўтираверди. Ҳазабланган тўлқинлар унинг этигига лойка кўпик қолдириб бориб келарди. Нурбек кулимсираб қўйди.

Байдамтол дарёси тизма тоғлардан бошланган. У ерлар мангу қор ва музликлар билан қопланган. Агар инсон мангу музликларни эритишни эйлай олганда эди, Байдамтолни ҳам бошқара оларди. Бу ҳали муаммолитига қолиб келмоқда, аммо кимки бу масалани ҳал қилишга бел боғлаган экан, у ҳақиқий жасур ва ботир инсон саналади.

Нурбек ўрндан туриб, ҳаяжонланган бўйича дарёнинг сув ялаб кетган саёз еридан юриб, Байдамтолнинг шидатли оқинишга назар ташлаб борарди.

Ася бу тўғрида ҳикоя қилганда бутунлай ўзгариб кетарди. Унинг осойишта, ўйчан кўзлари чақнаб, ғайратга тушиб алланималар ёрқин кўринаётгандай туюларди. «Сен бир кўз олдинга келтириб кўр-а, Нурбек! Шундай бир вақт келадикки, деҳқонларимиз қизиб-ёниб ётган ҳаводан раҳм-шафқат сўраб, илтико қилиб ёмғир кутмайдилар. Дарё оқинини ўз измига бўйсундирган инсон далагларга қанча сув керак бўлса, шунча сувни етказиб беради».

Кекса Асилбой эса Байдамтолнинг келажаги ҳақида гап кетганда, ёқасини ушлаб ҳайратланарди.

— Вой, тавба!— дея бошини чайқарди,— ҳозирги ёшларнинг қилаётган ишнинг чегараси йўқ! Сен бир ўйлаб кўр-чи, улар шундай катта ишларга қўл уришяптики,

қатто ҳудо ҳам улар билан беллашолмайди! Худо насиб қилса, Асямиз айтганини қилади. Муқаддас кишилар йўқ дейишди, аммо у, менинг назаримда, кишилар учун муқаддас бўлиб қоладиганга ўхшайди... Қор ва сувларни ўз ҳукмига бўйсундирмоқ ҳазилдамки ишми! Кулганлар куланверсин, лекин мен Асяга ўхшаган ёшларимизнинг ҳар қандай ишларини амалга ошира олганига ишончим йўқ. Кимки халқ учун, халқ йўлида хизмат қилар экан, у ҳар донм ўз муддаосига эришади... Унга халқ қўмақлош бўлади...

Нурбек олма кўприк олдига келганда тўхтаб қолди: «Ася тезроқ қайтса эди! Вақт мунча секин ўтгани-а»,— деб хаёли суриб қолди. Лекин ўз фикридан ўзи чўчиб кетди. У Ася ҳақида кўпдан бери ўйлаётганини эслаб қолди. «Нега?— ўзидан-ўзи сўради Нурбек.— Наҳотки Асяни севиб қолган бўлсам? Нима, сен ақлдан озиб қолдингми, бундай бўлишни мумкин эмас! Мен унинг тўғрисида шунчаки ўйлапман, бу менга шундай туюлгани! Мухаббат бундай келмаса керак. Мен уни жуда ҳурмат қиламан, ўз туғишган сингилым, ўртоғимдек ҳурмат қилман, лекин бизнинг ўртализда сеvgининг бўлиши мумкин эмас... Ҳа, шундай! Жим бўл, эсингдан чиқар, хаёлингга ҳам келтирма бунди!»

Аммо улкан тошнинг кўчмори учун биргина кичик тош ҳам сабаб бўлаверарди. Нурбек неча бор Ася тўғрисида ўйламаслиқка ҳаракат қилиб кўрди. Лекин бундан ҳеч нарсачи чиқмади. Аксинча, қиз ҳақидаги хаёлилари қайта-қайта тақдорланаверди. У нима қилишини билмасди. Нурбек беҳуда чўчиб тушмаган эди. «Асилбойнинг ёнига бориб, у ёқ-бу ёқдан гаплашсам, балки ўтиб кетар»,— деган қарорга келди. Лекин чол билан унинг булуғлиги суҳбатга сира ёпишмади.

— Нима бўлди бутун сенга, ёки бирор нарсаниги йўқотдингми?— деб сўради ҳайрон бўлиб, Асилбой йўналиган рўздаларни бир томонга олиб кўзгаркан, ҳаяжонланган Нурбекка диққат билан кўз тикиб.

Йўқ!— Нурбек пўнғиллаганча хонага кириб кетди. У Герценнинг китобини олиб икки саҳифа ўқиди, кейин уни ёниб қўйиб, деразадан тоққа томон тикилиб қолди. «Шу тоғда ниманидир йўқотгандайман!»— деди овоз чикариб Нурбек.— Нима эди бу, қизич, эслаш керак! Шу пайт:

— Аси қачон қайтаркин-а?— деган савол унинг оғ-

зидаи беихтиёр чиқиб кетди.— Бас!— Нурбек столни мушти билан урди.— Унинг ҳаёти ва ишга ҳавакит бе-ришга сенинг ҳақинг йўқ! Бундай қила кўрма, унинг типчилигини бузма.

Нурбек уйдан отилиб чиқиб, ана дарё томон йўл олди. У сув ялаб турган ўша саяз ердани тошга ўтирди ва қўллари билан бошини қисди.

«Севаман деб айтишга қандай тилинг борди!— ўй-дади Нурбек.— Ася бу кимсасиз тоғларда ҳалқ учун бебаҳо иш қилиш истаги билан яшамокда... Сен-чи, сен кимсан? Ася менг ҳеч қачон севамайди, албатта! Унинг учун бошқа, ўзига муносиб, кишилар бор!..»

Тўлқинлар, Нурбекнинг оёғига келиб ўрилган тўлқинлар ана «Кет, йўқол бу ердан!»— даяётгандай туюлди.

VIII

Тун. Дара зулматдай қон-қоронғи. Тоғларнинг тепа-сида гўж-гўж юлдузлар чақнамоқда, улар тўё атрофини кўл босган лаҳча чўғ сингари эди. Пастда эса тиним билмай Байдамтол ҳайқиради.

Нурбек эшикдан чиққанда, дара бўйлаб эсаётган шомол унинг қалпоғини учуриб кетди. У қалпоғини ердан олиб босиброқ кийиб олди-да, олма кўприк томон шопилиб юриб кетди. У кўприк олдида келиб, жимгина туриб қолди ва ўтирилиб қаради-да:

— Ҳайр, Ася! Индамасдан кетиб қолганим учун жаҳ-линг чикмасин. Шундай бўлгани маъқул.

Нурбек люлькага чиқди.

Асилбойнинг айтишига қараганда, дарёнинг нариги соҳилига ўтиб олиб, оқим бўйлаб пастга томон юрилса, кейин дарара буйрилиб довондан ошиб ўтгач, тош йўлга икки суткадан кейин чиқиб олиш мумкин бўларкан. У ердан эса катта йўл орқали тўғри шаҳарга бориш мумкин.

Нурбек люлькага жойлашиброқ ўтирди ва чигирни айлантира бошлади. Роликлар фикрлаб люлька ўриндан кўзага бошлади. Люлькани сийжитиш унча осон эмас экан: чигир икки кишига мослаштирилган эди. Нурбек ўзини тезда толиб қолгандай ҳис қилди. У на-фасини ростлаб олиб, люлька бортидан пастга қаради, кўрқандан кўзларини юмиб, чигирнинг тутқичига яна-да маҳкамроқ епишиб олди. Пастда қандайдир ақл бовар

қилинган айлана-рса-лар кўза ташланарди. Жарлик қоронғи, паст-баланд қирғоқларга урилиб, кўпириб, даҳ-шат билан гувиладарди сув. Тўё дара тўн зулмати билан кўрашгандайдек. Улар бир-бирини шапир-шупур сувга боғлаб, лекин иккаласи ҳам бир-бирига бас келолма-ётгандай туюларди. Нурбек пастга бошқа қарамасликка қарор қилди ва чигирни иложи борича тезроқ айлан-тирди. Мана, у ярим йўлни босиб ўтди. Дарёнинг нари-ги соҳили равшанроқ кўрина бошлади. Нурбек жуда қарайб қолган бўлса ҳам ўзига сира дам бермасди. Яна бир аур берди ва... нимадир қарсиллаб кетди. Чи-гирни секинлаб, люлька шу жойлаёеқ тўхтаб қолди. Нурбек ўрнidan туриб, тросдан чиқиб кетмадимикин дейин ҳаёл билан роликларни пайпаслаб кўрди, аммо қаммаси жойида эди. Нурбек қўл фонарни ёқиб чи-гирни кўздан кечирди ва ҳолсизланиб ўтиргичга ўти-риб қолди.

— Нима қилиш керак?— рўлдирди у.

Кейин билса, трос ўрададиган барабанининг ўқи си-ниб кетган экан. Бу чигирни бир томонлама айлантириш тўғрисида юз берган экан. Агар асбоб бўлганда эди, уни тўлатиш унча қийин эмасди. Лекин уни қаердан олиш керак? Люлька кутурган дарёнинг қарийб қоқ ўртасида тўхтаб қолган. Нима қилмоқ керак? Бу туришда эрта тонгича ҳавода лақиллаб ўтириш мумкин, аммо эрта-дан... эрталаб бу ерта Ася билан Бектемир келадди. Бу эса уят, шармандалик-ку! Уларга шу аҳволда кўрин-гувча ўлган яхшироқ. Нима бўлса ҳам дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олиш ва тезроқ бу ердан йўқолиш керак.

Нурбек люлькани қолдириб, юқориги осиглик тросни ушлаб қирғоққа ўтишга жазм қилди. Ҳа, ҳа, худди шун-дай қилиш керак, фақат юқори трос билан қуйи трос ораси унинг бўйидан баланд бўлмаса бўлгани, акс ҳол-да юқориги тросга осилиб, оёқ ости таянчсиз қолишиш мумкин.

Бироқ уят ўлимдан қаттиқ!

Нурбек ўрнidan туриб, тросни икки қўллаб ушлади ва люлька бортидан чиқди.

Унинг қуллоғига дарёнинг шағиллаган овози эшити-лар, айниқса, юрагининг тупиллаб уриши аниқ сезилиб турарди. Бахтига трослар ораси айни мақсадга мос экан, фақат қўли толиб чиқиб кетмаса бўлгани, жуда оз—тўрт метрча қолди! Сим тилиб кетган кафтлари қонаб,

ловиллаб ачншаётган бўлса ҳам, шомша, секин ҳаракат қил!

Мана, киргоқ. Нурбек сакраб ерга тушди.

— Утдим! Утиб олдим!— хурсанд бўлганидан қичқириб юборди ва ерни ҳидлаб меҳр билан шивирлагди:— Ер, ер! Энди нистаган жойга бора оламан.

Нурбек бир сакраб оёққа турди ва катта-катта қадам ташлади. У осма кўприкка қараб олиш учун бир зум тўхтаб, жойида донт қотиб қолди, даҳшатли ҳаёдан нафаси нинга тушиб кетди. Қошки ҳеч нараса юз бермаган бўлса, фақат люлька ўз ўрнидан силжиб, ёлғиз чўққайиб дарё устида тебраниб қолган бўлса.

— Бу қандай бўлди?— бўғиқ овоз билан шивирлагди Нурбек ва ҳаяжон билан қоронғиликка тикилганча олға ташланди.— Бу нимаси, чинғирни синдириб кетяпманми? Улар мени ўлимдан саклаб қолди, даволашди, мен бўлсам миннатдорчилик билдириш ўрнига зарар келтириб қочяпман!

Нурбек ерга ўтирди, қўллари билан бошини ушлаб кўзини юмди. У эртага нима бўлишини тасаввур қиларди.

...Эрталаб гидрологлар осма кўприкка келишади ва люльканинг дарё ўртасига бориб қолганлигини кўришадди. Демак, кечаси кимдир ундан фойдалангану сўнг шу бўйича ташлаб кетиб қолган. Бироқ бу ким бўлиши мумкин? Ўзимизникиларнинг ҳаммаси шу ерда. Эҳ-ҳа, Нурбек қаерда?.. Тушунарли.. Бўлмаса-чи, унинг йўли ҳам шу ёқдан... Лекин ҳар қандай шароитда ҳам ишни бир минут кечиктириш мумкин эмас!.. Улар қиргоқ чинғирни ёрдам билан люлькани тортди олншта ҳаракат қилиб кўрадилар. Лекин у ўрнидан қимирламайдди, чунки силжитувчи трос синиб қолган барабанга маҳкам ўралган. Улар арқон кўприкнинг ишдан чиққанини кўриб қаттиқ хафа бўлишади. Бунни ким қилди? Аблах, Нурбек! — Мен ундан ҳеч қачон бунни кутмаган эдим!— паст овоз билан дейди Ася лабини тишлаб.

— Ҳа уйинг куйгур, зоти паст! Нима қилиб куйдинг-а?— оғир хўрсиниб олади Аслибой.

— Мен ўлдирмап бу дайди итини!— отилади Бектемир ердаги тошни олиб.

Хўп, кейин-чи, кейин нима бўлади? Ася ҳеч қачон ўз ишини тўхтатмайди. Бироқ у нима ҳам қила оларди? Фақат биргина йўл бор, Асбоб топиш керак-да, тросдан

ни люлькага қайтиб бориш керак. Лекин бу айтишга трос, шунча масофани трос бўйлаб босиб ўтиб бўлармиди, ахир у қирғоқдан то люлькага қадар ўтти метрдан нима эмас, атар қўлинг бўшаб кетса борми, ўлиш ҳеч тегинме. Ыйдамтол шу заҳотиёқ оқизиб тошларга олиб бориб урди, ҳа, уларнинг қайси бири бундай хавфли нинга бориши мумкин? Ася! У ҳеч нараса олдида тўхта-нолди, у шининг бир минут ҳам тўхтаб қолишга йўл қўймади!..

— Йўк, мен уни ҳалокага итармайман!— Нурбек ўрнидан ирғиб туриб, осма кўприк томон зинғиллаб чопиб кетди. У ҳали чинғирни созлаш учун қандай тadbир кўриб, қандай тузатиш кераклиги ҳақида аниқ бир таъсирга келолмаган бўлса-да, бироқ бу ердан кетиб қолниш мумкин эмаслигини сезиб турарди.

Нурбек кўприк олншта югуриб борди, оғир нафас олди-да, пешонасини металл устунга босди. Унинг миёсанда фақат бир фикр ҳукмрон эди: «Нима қилмоқ керак? Чинғирни қандай тузатиш мумкин? Қандай? Бирор кимса на жиниб беради ва на акс-садо! Байдамтол, бағри тош дарё, ҳеч бўлмаса бир оғиз сўз айтсанг-чи? Йўк, сен интилмаган, ёввойи ҳайқиринг билан қулоқларинг биттиб қолган!.. Нима қилай... Ахир мен инсонман-ку, менинг немин — Инсон!.. Мен бунни тузатишим, йўл топим керак!»

— Топдим!— хитоб қилди Нурбек.— Топдим!..

Ҳа, Нурбек тadbир топган эди! У ҳозир трос орқали дарёнинг нариги томонига ўтади. У дарёнинг нариги томонига ишикда асбоблар турганлигини кўрган эди. Ундан керакли асбобларни олиб, белнига бослаши ва яна шу трос бўйлаб, люлькага қайтиб келиши, люлькани ремонт қилиб бўлгач, бу қирғоққа қайтиб келиши керак эди. У кўприкнинг ёнига бошқа яқинлашмайди, яхшиси, боши оққан томонга кетади, балки дарёнинг куйроғидан бирор сазз жой топилар... Эй, бу унча ўйлайдиган нараса ҳам эмас, ҳозир асосий масала у эмас, муҳими ҳозир— ўйланган фикрни амалга оширмоқ, бош масала — Асянинг улкан ишга ҳалаб бермаслиги!

— Ўз фикримдан қайтмайман!— деди Нурбек қатъий қилиб ва шончисизлик билан кўйиб қўйди:— Бироқ биндолимдан ўлдасидан чиқа олармикинман, бундай оғир ишни бажариш учун куч-қувватим етармикин?... Бу ердан люлькагача олти-етти метр, бу йўлни босиб ўтганман,

ҳозир яна у ердан ўтаман, бироқ лодьядан у қиреок-қада трос бўйлаб ўтган метр юришим керак! Бу жуда узоқ йўл! Жуда узоқ! Хўш, нима бўпти, ҳаммасига тай-ёрман, Аса!

Нурбек устунга чиқиб юқориги тросни ушлади. Паст-ки тросни эса оёғи билан пайпаслаб толиди. Унг оёғи билан биринчи қадамни ташлади, кураш бошланди.

У биринчи қадамни ташлаганда пастдаги кутуриб оқётган дарёнинг даҳшатли шовқин-сурони унга бозор жойида дорбозларнинг ўйинида чағинадиган ноғора ва карнай-сурнайларнинг арағаш-курағаш овозидек бўлиб туюлди.

Нурбек саёқ дорбозларни ёшлик кезларидаёқ кўрган эди. Ўлар қарийб терак бўйи баландликда арқон устида юришди. Ўларга ҳар бир дақиқада ўлим таҳдид солаётгандай бўларди, аммо у доволар киши эса кўкка ситғиниб: «Ё пирим, ё олло!..» деб илтижо қиларди.

«Опа!— кўрқиб кетган Нурбек ўшанда онасининг куйлагги барига яшириниб.— Кетамиз, опа, бу ердан кетамиз!» дедиди ва у ҳатто юраги дов бермай томоша ҳам қилолмаган эди.

Энди бўлса, Нурбекнинг ўзи дорбоз. Нурбек ҳам дорбозчилар сингари ҳавода ўша дор арқонидан йўғон бўлмаган трос бўйлаб бормоқда.

Лодьякага етиб борганда Нурбек мажолсизланиб ўзини бортага олди. Бир қисм йўл босиб ўтгилди. Лекин шу кичкина ғалаба ҳам қанчалик қимматга тушди! Троснинг симидан тилиниб, юлқиланган кафтларидан қон оқар, ўпкаси кўрагига ситғмас, худди пойгада чопавериб хансираб, кишнаб кетган отлар сингари қовурғалари бўғриб чиққан эди. Олдинда эса ҳали узоқ, бундан кўра юз баробар оғир ва уқубатли йўлни босиб ўттиш керак. «Орқанга қайт, бахти қора, ҳали ҳам кеч эмас, ҳалок бўласан!»— деди ички бир овоз унга.

— Йўқ, мен охиригача аҳдима тураман!— жавоб қайтарди овоз чиқариб Нурбек.

У ўрnidан турди, камзулининг астарини йиртиб қўлини уради. Яна кураш бошланди.

У биринчи қадамни босиши биланоқ чилдирманинг бака-банги, карнайнинг уввос тортиб жар солиши эшитилди.

Бироқ бу гал Нурбек аввалгига нисбатан тезроқ ҳолдан тоя бошлади. У кўрқакандан пастга қарай олмаса

қам, тасолифлан оёғининг остига кўз қирини ташлади. Дарёнинг кучли оқими тўхтагандек туюлди, унинг боши айланиб, кўзи тиниб кетди. Гўё ҳамма нарса— тоғлар қам, туи ҳам, дарё ҳам, ҳаммаси улкан сув тирдобиди бир айланиб, ундан узоқлашар ва доира ҳосил қилиб яна унга яқинлашарди. Ҳар қанча бўлса-да, Нурбек ўзини туттиб олди. У бошини юқори кўтарди, лекин шамол уни юлиб кетётгандек бўлди. Шамол тўсатдан унинг кўрагидан элиб, чаққанча ағдариб ташлади. Оёғи тросдан сирғалиб чиқиб кетди. Лекин у юз машаққатлар билан оёғини яна тросга қўйиб олди. Елкасидан иссиқ тер оқиб туша бошлади. Нурбек бош айланиши қолар деган умида кўзларини чирт юмиб олди, аммо, у яна кўзини очганда ҳеч нарса кўрмагандек, яна аввалгича ҳамма нарса тир айланиб, кўнгилли айнай бошлади, ўзини йўқотибди. У ўзини ажойиботлар дунёсига келиб қолгандай ҳис қилди. Бу янги дунёда у ўз ҳаётини қайтадан бошлатгандек эди.

Ҳаммаси, ўтган ва янги юзага келган нарсаларнинг барчаси унинг кўз олдига сузиб юрар ва турнақатор бўлиб тизилишиб ўтар эди. Аммо унинг ўзи тўхташи мумкин эмас, олға, фақат олға интилиши керак, акс ҳолда ҳалокат юз бериши мумкин, деган ягона фикр ҳумронлик қиларди. Шунинг учун у олимтай бошлади, севки, имиллаб бўлса ҳам олға силжийверди.

Авчик тер унинг юзидан оғизга оқиб тушарди. Қўл-та ўратган латгалари алдақачон титилиб кафтлари қавариб кетди, бармоқлари увуша бошлади, тавдаси эса ҳалдан ташқари оғирлашиб пастга торта бошлади. «Агар дарёга ўзини отсам нима бўларкин?»— ўйлади Нурбек.— Бари бир мен ўлган одамман, мента бари бир ямсиман. Кўприк-чи? Уни ким тузатади? Демак, эртага Аси Байдамтолдиннинг бошига боролмайдинми? Демак, унинг халқ учун қилган барча меҳнатлари барбод бўлди-ми?»

Нурбек ўзини ўнглаб, яна бир-икки қадам олға босди. «Аси— ҳаёлан мурожаат қилди, у қизга.— Сенинг маҳлулнинг чикмасин, хафа бўлма, мен муносиб киши эмасман, жинговулман, иродасиз қочқинман, лекин сени сенимни! Мента инонгин, худо ҳақи, мен сени севаман! Хал! Халто ўзимдан яшириб юрганнига ҳам иқдорман!..» Нурбек дарёнинг ўртасига келгач, бошқа силжишга инсоний келмай қолди. Оёқ-қўлларининг мадори кўриб,

хушдан озаёзган эди. Яна бунинг устига негадир пастки трос салқи бўлиб қолганди. У пона қоқиб маҳкамлаган эди-ку! Балки бу одамнинг оғирлиги билан бўшаб қолгандир. Нурбек оғи остидаги троснинг секин-аста пастга тушиб кетётганини сезиб сесканиб кетди, кўкрагини тўлдириб нафас олган эди, бирдан йўтал тутиб қолди. Йўтал уни яна оғир аҳволга солиб қўйди. Нурбекнинг кўраги ачиниб оғриётганидан нафас олиши ҳам оғирлашган эди. Қонга беланган қўлларидан куч кетиб, оёқ остидаги трос борган сари пасайиб кетмоқда эди. Нурбек сим устида тебраниб, у ёқдан-бу ёққа чайқаларди.

— Ажал! Ажал!— деб ғолиб келгандай Байдамтол шовуллаб оқарди, тўё ўз ўлжасини кутаётгандай эди. Нурбекнинг қўллари энди унга итоат қилмай қўйган эди. Тоқатсизланиб турган Байдамтол яна:

— Ажал! Ажал!— деб ғазаб билан ўшқирди.

— Сув, бир қутум сув!— сўради Нурбек чапқоқдан туюқиб.

«Бошингги эг, дарёдан олиб ич сувни! Сув кўп, сенинг чанқоғингнинг қондиршига етади, бош эг!»— кимдир маккорлик билан қулоғига шипшитгандек бўлди.

Нурбек охириги куч билан бармоқларини қисди. Шу пайт у қўлида соатининг чиқиб-таб ишлаётганини эшитди. Бу ғайри табиини бўлиб кўринса ҳам, ҳақиқатда эшитиётган эди. Дарёнинг қулоқини кар қилгудек тўлдурган овозлари орасида бир меъёрда аниқ, жаранглаган «тик, тик, тик» товуши ҳам равшан эшитилиб турарди. Ана шу ҳар бир секунда уриши билан бирта ҳаёт ҳам ўтаётган эди. Ҳаёт! Киши ҳаёт! Шу қисқа бир дақиқа ичида у ҳаётнинг нима эканлигини ўқиб олди...

Зўр ирода куч билан у бошини бирдан кўтариб олди ва бутун дарога қараб таътанавор қичқирди:

— Мен яшайман!

...Нурбек қирғоққа чиқиб олганидан сўнг, ўзини ерга ташлади ва қарийб бир соатга яқин жонсиз киши каби кимирламасдан чалқанчасига ётди. У изига қайтишда асбобларни олдини, йўқми, аммо асосий иш битди. Тортилиб қолган трос бўшади. Қирғоқда чинириқ ёрдамиди Нурбек лолёкани жойига олиб келди. Тонгда у ишини тутатди.

Нурбек сув бўйига тушиб, эгипи билан сув кечди ва фақат эндигина сув ичишга ўзини ҳақли деб билди.

У сувни катта-катта қутумлар билан секингина

ишоркел, боғаларча кулиб қўйди. Бутун у ҳаётда биринчи марта чинакам кураш ва ғалабанинг лаззатини туюшди. Бу сафар у фақат ўн учун, ўз шухрати ва қаҳримонлигини кўруқ намоиш қилиш учун эмас, балки катта орзулар учун, юксак мақсад йўлида хизмат қилётгани Ася учун жасорат кўрсатди.

— Ҳа, мен бахтлиман!— деди Нурбек.— Эрталаб Ася Байдамтол ўзанлари сари йўл олади. Йўл очик, кўприк тўлатилган!

Нурбек завқланганидан қумлик ҳўл қирғоқдан чопиб кетди. У уйга келиб, қўлига қалам олиб бир варақ қонга эри-бутри қилиб ёзди:

«Ася, мен қаяқдан келган бўлсам, ўша ёққа кетипман, Балки биз ҳеч қачон учрашмасмиз, лекин мен сени қандай гўзал бўлсанг шундайлигинича умрбод қалбимда сақлайман. Жаҳлнинг чикмасин, мenden қулма, Ася, сен мен учун... Ҳайр, омон бўл... Ўзингни эҳтиёт қил... Ҳа, ел бўлмаса унутасанман, мен Терпентиннинг китобини ўқиб улгуролмадим, кечир, мен уни ўзим билан бирта олиб кетипман, ахир бу сенинг сеvimли китобини, қурашчан инсон ҳақидаги китоб-ку... Менинг тасодифан ел билан бўлган учрашувим ҳаётимдаги энг қийин ва энг бахтли кунлар бўлиб қолади. Раҳмат сента, Ася, бирча вхшиликларинг учун... Сен мента кўп нарсаларни ўргатдинг... Сен мени Байдамтол устидан ғалаба қилишнинг учун дунёда ҳаммадан кўпроқ тилак тилловчи дўстнинг деб ҳисобла... Мен аминман, Ася, Байдамтол заёт этилади!»

IX

Аснбой эрталаб барвақт туриб, ҳовлини айланиб юрдн, отини сувнинг бўйига етаклаб келди ва уни чуқур-чуқурлаб бўлиб нақирлаб сув қуя бошлади. Тоғ ормалармоқчи бўлиб нақирлаб сув қуя бошлади. Тоғ ормалари кўёш кўтарилди. Аснбой қўлини пешонасига қўлиб кўёш томон астойдил тикилиб қолди. У юзларига сираган ариқ сувидан сесканиб кетди ва қўлидаги пақирин тушириб юборди. Аснбой Асннинг деразаси ёнига югуриб борди ва кучининг борича уни тақиллатди.

— Ася, тур тезроқ, у кетди!

Ҳеч нарсани англай олмаган Ася ҳовлига югуриб чиқди:

— Нима гап, отажон?

МҲНДАРИЖА

Қисса ва ҳикоятлар

Бутқайра. А. Рашидов таржимаси	3
Биринчи муаллим. Зайнаб таржимаси	41
Сомон йўли. А. Рашидов таржимаси	97
Оқ қомил. А. Рашидов таржимаси	191
Оқ йилғир. А. Рашидов таржимаси	320
Рақобатлар. А. Рашидов таржимаси	332
Билдимтон соҳилларида. А. Рашидов таржимаси	359

— Қара-чи, қизим, у ёққа! — гурур билан деди Асилбой узоқлашиб кетаётган кишини қўли билан кўрсатиб. Одам довол томон кетаётган эди. — Бу Нурбек! — тушутирди Асилбой.

— Нурбек! Нурбек! — Бор кучи билан қичқирди Ася. Афтидан, у югурмоқчи бўлди, лекин шу заҳотиёқ тўхтаб, севинган, бехотиёр ва ҳаяжонланган тусда, худди ҳар галгидек эрталаб қоя тош олдига югуриб бориб, Байдамтолдинни тўзаллигига маҳлиё бўлиб тургандек, донт қотиб қолди. — Шундай бўлишини билган эдим! — шивирлади Ася.

Нурбек катта қоя орасига яширинди. Ася у билан фахрданар, айни чоқда уни қўмсаб юрак-бағри ўртаниб ёнаётган эди. У кўз ёши қилмаслик учун юзини тескари бўриб олди ва сўради:

— Ота, бу ердан совхозгача узоқми?

— Довондан нарида, анчагина йўл, лекин баҳузур борса бўлади.

На узбекском языке

Чингиз Айтматов

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В 2-х ТОМАХ

ТОМ II

ПОЕССИИ И РАССКАЗЫ

Редактор Х. Мансурова

Расом Д. Цирин

Расмлар редактори А. Бобров

Техн. редактор Т. Смирнова

Корректор М. Холматова

ИБ № 488

Восмакхонага берилди 21/VII-77. Ёзил-
га рухсат этилди 31/V-78. Формати
84×108/16. Ёзма д. 12,25. Шартли ёзма
д. 20,58. Наср д. 21,21. Тиражи 60000.
Ғафур Ғулом номидagi Адабиёт ва санъ-
ат нашриёти, Тошкент. Навоий кўчаси, 30.
Шартинома № 105-77.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия
ва китоб савдоси ишлари бўлими Давлат
комитетининг Тошкент «Матбуот» полиг-
рафия ишлаб чиқариш бирлашмасига №1
қотарга босилди. Тошкент. Навоий кўча-
си, 30. 1978 йил. Заказ №1057. Баҳоси
1 с. 60 т.